

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXVI

Sa. 277

Aralık 2012

ANKARA - 2012

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

ŞERİFOĞLU, TEVFİK EMRE - DÜRING, S. BLEDA - GLATZ, CLAUDIA: Cide ve Şenpazar 2009-2010 Yılı Arkeolojik Araştırmaları (4 harita, 2 plan, 1 tablo, 16 resim ile birlikte)	719
KIZILKAYA, NECMETTİN: İslam Hukuk Tarihini İbn Haldûn Üzerinden Okumak: İbn Haldûn'un Modern Dönem İslam Hukuk Tarihi Yazıcılığına Etkileri	741
ALIMBAYEV, CEENBEK: Rus Tarih Yazıcılığında Kızgızlar (18. Yüzyılın İkinci Yarısı - 20. Yüzyılın Başı)	775
GÜNAY ALKAN, NİLÜFER: Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Yapılan Müsadereler	793
ÇABUK, SUAT: Evliya Çelebi'nin Gözünden Bir Kayseri Şehri Okuması (8 levha ile birlikte)	817
GÖLEN, ZAFER: Bosna Valisi Mehmed Vecihi Paşa'nın Muhakemesi	849
YÖRE, SEYİT: Mekân ve Müzik: Osmanlı Döneminde İstanbul'un Çokkültürlü Müzikli Eğlence Mekanları	879
ÇİFTÇİ, CAFER: Hudâvendigâr Vilayetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyyun-ı Umumiyye İdâresi'nin Rolü	905
ÇİÇEK, KEMAL: The Power of Rumours in the Making of History: The Case of the Adana Incident of 1909 in the Ottoman Empire	951
EVCİN, EROL: Bolu Basınında Milli Mücadele (3 belge ile birlikte)	973

Kitap Tanıtma:

GÜÇLÜ, YÜCEL: Michael Reynolds: <i>Shattering Empires</i>	1033
Özetler	1037
İngilizce Özetler	1044
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	1051
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	1054

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. MEHMET METİN HÜLAGÜ

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer ERGENÇ (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN (Emekli)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Nezihi TURAN (Anadolu Üniversitesi)

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Ali AKTAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Beşir AYVAZOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Bestami S. BİLGİÇ (Altın Koza Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Altın Koza Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer ERGENÇ (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevinç GÜNEL (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdulvahap KARA (Mimar Sinan GSÜ)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Oktay ÖZEL (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Şükrü ÖZEN (Yalova Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEN (Hacettepe Üniversitesi)
Senail ÖZKAN
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Fikret SARICAOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Nesimi YAZICI (Ankara Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1

06100-Sıhhiye / ANKARA

Tel: 310 23 68 / 210-217

310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.org.tr>

basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

1 Aralık 2012 – ANKARA

Belleten'i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Arts and Humanities Citation Index (AHCI).

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler

İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.org.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.org.tr

Baskıya Hazırlık: Erdal Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti. • Baskı: Diyanet Vakfı Matbaası

BELLE TEN

Cilt: LXXVI

ARALIK 2012

Sayı: 277

CİDE VE ŞENPAZAR 2009-2010 YILI ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARI

TEVFİK EMRE ŞERİFOĞLU*
BLEDA S. DÜRING** - CLAUDIA GLATZ***

Cide Arkeoloji Projesi 2009 yılında Leiden Üniversitesi'nden Bleda Düring ile Glasgow Üniversitesi'nden Claudia Glatz başkanlığında Kastamonu ili Cide ilçesinde başlatılmış olan bir arkeolojik yüzey araştırması olup, 2010 yılında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi'nden Tevfik Emre Şerifoğlu'nun eşbaşkan olarak projeye katılmasıyla üç üniversitenin birlikte yürüttüğü bir uluslararası proje haline gelmiştir. 2010 yılı itibarıyla çalışma alanı Şenpazar İlçesi'ni de içine alacak şekilde genişletilmiş, uzmanların desteğiyle Prehistorik Dönem'den Osmanlı Dönemi'ne kadarki tüm tarihi evreler, bugüne dek sistematik olarak araştırılmamış bu yörenin kültür tarihinin anlaşılabilmesi ümidiyle incelenmeye başlanmıştır (Harita 1).

Projemizin iki temel amacı vardır. Birincisi yörenin kültür tarihinin belgelenebilmesi, Batı Karadeniz Bölgesi'nin bilimsel anlamda ihmal

* Yrd. Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 13000 Bitlis/TÜRKİYE, teserifoglu@comu.beu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Leiden Üniversitesi, Arkeoloji Fakültesi, Reuvensplaats 3-4 2311 BE Leiden, Hollanda. b.s.during@arch.leidenuniv.nl

*** Doktor., Glasgow Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, G12 8QQ Glasgow, Büyük Britanya. claudia.glatz@glasgow.ac.uk

edilmiş bu kıyı kesiminin geçmiş kültürel yapısının anlaşılabilmesidir. İkinci hedefimiz ise yörenin komşusu olan Orta Anadolu ve çevre Karadeniz yöreleriyle olan kültürel ilişkilerini ve bunların değişik dönemlerde ne tip farklılıklar gösterdiğini incelemektir.

Cide ve Şenpazar ilçeleri Kastamonu ilinin kuzeybatı köşesinde bulunmakta olup, Karadeniz Bölgesi'nin tipik dağlık ve yoğun ormanlık yapısına sahiptir¹. Cide ilçesi 50 kilometrelik bir sahil şeridinde ve dar da olsa bunun hemen güneyinde iskâna müsait düzlük bir alüvyon ovasına sahiptir (Resim 1). Cide'nin sahile yakın kısmı nispeten düzlük olması ve bu sebeple tarım ve iskâna elverişli olması dolayısıyla daha az ormanlık bir yapıya sahiptir ancak ormanlardan boşalan alanlar özellikle son elli yılda yaşanan iç-göç neticesinde atıl kalmış, maki tipi çalılıklarla kaplanmışlardır.

Cide'nin hemen güneyinde Küre Dağları'nın kuzey yamaçları yükselmekte olup derin vadiler bu ilçeyi komşusu Şenpazar İlçesi'ne bağlamaktadır. Şenpazar Küre Dağları'nın içerisinde yer alan, derin nehir vadileri ve dik yamaçlardan müteşekkil bir ilçedir (Resim 2). Bu yapısı nedeniyle daha ormanlıktır ve yerleşime daha az müsaittir. Bu sarp dağlar çağlar boyunca kıyı kesiminin Anadolu'nun iç kesimleriyle olan bağlantısını kesmiş, kıyı bölge halklarının yüzlerini Karadeniz'e çevirmelerine sebep olmuştur.

Bu coğrafi yapının arazi çalışması yapmayı zorlaştıran niteliğinin geçmişte bu yörede arkeolojik araştırmalar yapılmasına engel olduğu anlaşılmaktadır. Karadeniz'in bu kısmı üzerine yapılmış çalışmalar daha ziyade Klasik ve Klasik sonrası dönemler üzerine yoğunlaşmıştır². Belke ve Marek Cide yöresinde bazı Roma ve Bizans yerleşimleri ve buluntuların olduğunu bildirmiş olsalar da çalışmalarının daha geniş bir coğrafyayı kapsayan niteliği dolayısıyla herhangi bir detay vermemişlerdir³.

¹ Michael Zohary, *Geobotanical Foundations of the Middle East*, Taylor&Francis, Londra 1973; İlker Çakan, *Karadeniz Bölgesi*, Özkan Matbaacılık, Ankara 1994, 1. bs.

² Christian Marek, *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasien*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2003; Owen P. Doonan, *Sinop Landscapes: Exploring Connection in a Black Sea Hinterland*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia 2004; Gülden Erkut ve Stephen Mitchell, *The Black Sea: Past, Present and Future*, British Institute of Archaeology at Ankara, Londra 2007.

³ Marek, a.g.e.; Klaus Belke, "Untersuchungen an der paphlagonischen Schwarzmeerküste", *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, ed. Renate Pilling - Andreas Pülz - Hermann Vetters, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 1992, s. 145-154.

Öte yandan daha eski dönemlere dair, Cide-Şenpazar yöresinde herhangi bir sistematik çalışma yapılmış olmaması bizim bu araştırmamızda Klasik öncesi dönemlere daha fazla yoğunlaşmamız gerektiği yönünde bir tercihte bulunmamıza neden olmuştur. Nitekim çevre yörelerde Klasik öncesi dönemlere ait yerleşimlerin varlığı Zonguldak bölgesinde elde edilen Kalkolitik buluntular⁴ ve Erken Tunç Çağı'na tarihlenen Yassıkaya'da yapılan çalışmalar⁵, ayrıca Kastamonu ili merkez bölgesinde yapılan yüzey araştırmalarıyla⁶ belgelenmiştir.

YÜZEY ARAŞTIRMASI YÖNTEMİ

Çalışmalarımızın en verimli şekilde gerçekleştirilmesi hedefiyle iki yönlü bir yüzey araştırması stratejisi oluşturulmuştur. İlk yöntem doğrudan yerli halkın verdiği bilgiler doğrultusunda belirlenen eski yerleşimlerin ziyaret edilmesidir. İkinci yöntem ise seçilen bazı bölgelerde kesintisiz yürüyüşler şeklinde gerçekleştirilen ve buluntuların yoğun şekilde toplandığı “birim-yürüyüşü” yöntemidir⁷.

Birinci yöntem yollardan uzakta kalan ve ağaçlar ile çalılar tarafından gizlenmiş noktalarda bulunan tarihi kalıntılara ulaşmamızı sağlamıştır. Yaşadıkları bölge hakkında derin bir bilgiye sahip yerli halk bizleri daha ziyade üçra yerlerdeki kale ve mağaralara yönlendirmiş, bize rehberlik etmiştir. Bu yöntemin olumsuz yönü bu şekilde ancak yerel kültürel bellekte tarihi önemi olan mekânlar olarak yer etmiş mimari kalıntılara ulaşılabilmesi ve bu tip mekânların çoğunlukla küçük bulun-

⁴ Güngör Karağuz - Bleda S. Düring, “A Note on the Prehistory of the Devrek Region, Northern Turkey”, *Anatolica*, sy. 35 (2009), s. 153-165.

⁵ Turan Efe - Ahmet Mercan, “Yassıkaya: Karadeniz Ereğli (Heraclea Pontica) Yakınında Bir Tunç Çağı Yerleşmesi”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, sy. 23/1 (2001), s. 361-374; Turan Efe, “Yassıkaya: An Early Bronze Age Site near Heraclea Pontica (Kdz. Ereğli) on the Black Sea Coast”, *Zwischen Karpaten und Ägäis: Neolithikum und ältere Bronzezeit, Gedenkschrift für Viera Nemejová Pavlová*, ed. Bernhard Hänsel - Etela Studenikova, Verlag Marie Leidorf, Rahden 2004, s. 27-38.

⁶ Catherine Marro - Aslı Özdoğan - Aksel Tibet, “Prospection archéologique franco-turque dans la région de Kastamonu (mer Noire): Premier rapport préliminaire”, *Anatolia Antiqua*, sy. 4 (1996), s. 273-290; Catherine Kuzucoglu - Catherine Marro - Aslı Özdoğan - Aksel Tibet, “Prospection archéologique franco-turque dans la région de Kastamonu (mer Noire): Deuxième rapport préliminaire”, *Anatolia Antiqua*, sy. 5 (1997), s. 275-306; Catherine Marro - Aslı Özdoğan - Aksel Tibet, “Prospection archéologique franco-turque dans la région de Kastamonu (mer Noire): Troisième rapport préliminaire”, *Anatolia Antiqua*, sy. 6 (1998), s. 317-335.

⁷ Bleda S. Düring - Claudia Glatz, “The Cide Archaeological Project 2009: First Results”, *Anatolia Antiqua*, sy. 18 (2010), s. 205-206.

tu çeşitliliği açısından fakir olmalarıdır. İçerisinde gerçekleştirilmiş kaçak kazılar dolayısıyla bize bolca arkeolojik buluntu sağlamış olan Kılıçlı Mağarası ise bu konuda bir istisnadır.

Cide ve Şenpazar yörelerinde arazi çalışması gerçekleştirirken karşılaşılan en büyük problem orman ve çalılıklar dolayısıyla toprak yüzeyinin neredeyse görülemez durumda olmasıdır. Bu nedenle birçok yüzey araştırması projesinde kullanılan doğrular halinde paralel olarak yürüme yönteminin burada uygulanamayacağı anlaşılmıştır. Birim-yürüyüşü yöntemi klasik doğrusal yürüyüş yönteminin geliştirilmiş ve doğrular yerine belirlenen sınırlı alanlarda sınırsızca yürünmesine olanak sağlayan bir sistemdir. Bu şekilde alan içerisinde toprak yüzeyinin daha görünür olduğu kısımlara yoğunlaşmak mümkün olabilmektedir.

Birim-yürüyüşü yönteminde arazi topografik haritalar ve uydu görüntüleri yardımıyla birimlere bölünmekte, bu 50x50 metrelik bölümler beşer kişilik ekiplerce boydan boya yürünmektedir (Harita 4). Bu yürüyüşler esnasında her ekip üyesi toprak yüzeyinin görülebilirlik oranını ve seramik parça yoğunluğunu kaydetmekte, diyagnostik seramik parçaları, bir sebeple önem arz ediyorsa diyagnostik olmayan seramik parçaları, yontma taşlar ve karşılaşılan diğer buluntuları toplamaktadırlar. 2010 yılı itibarıyla bazı birimlerin daha da yoğun şekilde incelenmesi umuduyla "gridleme" (karelere bölme) yöntemi de buna eklenmiş, bu yöntemde birimler 5x5 ya da 10x10 metrelik daha küçük karelere bölünmek suretiyle buralarda daha detaylı incelemeler yapılmıştır. Birim-yürüyüşü yöntemi sayesinde seçilen alanlarda insanların doğaya olan etkileri detaylı bir şekilde görülebilmekte, bu karşılıklı ilişkinin farklı dönemlerdeki seyri gözlemlenebilmektedir.

Yörede yüzeyin görülebilirlik oranının nispeten yüksek olduğu yerler ya işlenmekte olan ekili araziler ya da erozyon alanlarıdır. Ekili arazilerde çalışmak yerli halkın izniyle zaman zaman gerçekleştirilebilse de ekilmiş bitkilere zarar verme kaygısıyla buralarda yapılan çalışmalar olabildiğince hızlı ve kısıtlı şekilde gerçekleştirilmiştir. Erozyon alanlarıysa yoğun şekilde buluntu verseler de buralar tarih boyunca toprak kaymalarının yaşandığı yerler olduğundan Helenistik ve Roma Dönemleri öncesine ait buluntulara rastlamak neredeyse imkânsızdır. Tüm bu sebeplerle yörede sağlıklı bir arkeolojik çalışma yapmak zorlaşmakta ancak yukarıda bahsi geçen ve bölge şartlarını göz önüne alarak geliştirdiğimiz yöntemlerimiz sayesinde bir nebze olsun arkeolojik verilere ulaşmamız mümkün olabilmektedir.

2009 YILI ÇALIŞMALARI

2009 yılında Cide İlçesi sınırları içerisinde 15 günlük bir arazi çalışması gerçekleştirilmiştir⁸. Çalışmaların yoğun yürüyüş kısmı Okçular Köyü'nün bulunduğu vadiye odaklanmış, çalışmanın geri kalan kısmında da yerli halktan alınan bilgiler ışığında çeşitli kaleler ve mağaralar ziyaret edilmiştir (Harita 2). Bu ilk sezon buluntuları Mezolitik Çağ, Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağı, Helenistik, Roma ve Bizans Dönemleri'ne tarihlendirilebilmiş olsalar da Geç Roma ve Bizans materyali haricindeki buluntular sayıca çok azdır. Bunda araştırılmış mekânlar arasında bu geç dönemlere ait kaleler, keşişlerin kullandığı mağaralar, bir küçük manastır ve muhtemel çiftliklerin olmasının etkisi büyüktür.

Bu sezon esnasında toplanan en eski buluntular Mezolitik Çağ'a ait az sayıda yontma taştır. Bunlar aynı yörede karşılaşılan Bizans Dönemi yontma taşlarından kullanılan taş cinsi ve yontma yöntemi itibariyle farklıdır ve bu sayede kolaylıkla ayırdedilebilmişlerdir. Mezolitik Çağ'ı takip eden Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağlar'a ait arkeolojik buluntularla karşılaşmamıştır ancak Cide çevresinde yer alan bazı mağaralardan Orta Kalkolitik Çağ'a tarihlendirebildiğimiz bazı seramik gövde parçaları toplanabilmiştir.

Okçular Kale İni (Plan 1), Cide sahilini iç kesimlere bağlayan Okçular Vadisi'ne (Resim 3) hakim bir noktada yer alan bir kaya oluşumunun hemen yamacında bulunmakta olup burada Geç Kalkolitik/Erken Tunç I ve Erken Tunç Çağı'nın daha geç evrelerine ait bazı seramik parçalarıyla karşılaşmıştır. Bu seramik parçaları mağara girişinde yer alan ve Geç Kalkolitik ile Erken Tunç Çağları'nda atıkların depolandığı küllü toprakla dolu bir girintide, az sayıda yontma taş ile birlikte bulunmuşlardır. Bu buluntuların söz konusu dönemlerde kaya üzerinde yer alan bir yerleşimden buraya taşınarak atıldığı düşünülmektedir.

Bu sezon esnasında Roma ve Bizans Dönemi'ne ait olduğunu düşündüğümüz birçok küçük buluntu ve mimari kalıntı da kayıt altına alınmıştır. Cide sahil ovasında rastladığımız çok sayıda düz mil taşının Roma Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir. Okçular Vadisi yoğun yürüyüşlerimiz esnasında toplanan çok sayıda çatı kiremiti Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.

⁸ Bleda S. Düring - Claudia Glatz, "The Cide Archaeological Project 2009", *Anatolian Archaeology*, sy. 15 (2009), s. 15-16.

2009 sezonunda Çobankale, Okçular ve Hıdır Kaleleri'nin yapı tekniği itibarıyla Bizans Dönemi'ne ait olduğu tespit edilmiştir. Gideros yakınlığında bulunan küçük kilise de bu döneme tarihli olup, Gideros'ta da bir Bizans kalesi olabileceğinin göstergesidir. Yine Gideros'ta duvarlarında Yunanca grafitiler bulunan bir mağaranın ve ayrıca daha güneyde yer alan Koca Çay Vadisi'nde bulunan Uçakdibi mağarasının ulaşımı güç noktalarda yer almaları sebebiyle keşifler tarafından kullanıldıkları düşünülmektedir.

2010 YILI ÇALIŞMALARI

2010 yılında çalışma alanımız Cide'nin güney komşusu Şenpazar İlçesi'ni de içine alacak şekilde genişletilmiş ve arazi çalışmamız bir aylık bir süreye yayılmıştır⁹ (Harita 3). Yoğun yürüyüşler Okçular Vadisi'nde sürdürülmüş, buna ek olarak da Cide'nin Abdülkadir Vadisi ve Şenpazar'ın Aybasan bölgesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Klasik ve Klasik-sonrası dönem buluntuların tanımlanıp incelenmesi konusunda bize destek olmak üzere Dr.Marica Cassis'in ekibimize katılması özellikle Geç Roma ve Bizans Dönemleri söz konusu olduğunda daha kesin ve detaylı sonuçlar almamızı sağlamıştır. Ayrıca bu sezon Geuch de Boer'in bölgenin çeşitli yerlerinde gerçekleştirdiği Jeo-Arkeolojik incelemeleri sayesinde yörenin çağlar boyunca geçirdiği jeomorfolojik değişimler ve bunların hem geçmiş insan kültürleri hem de arkeolojik kalıntılar üzerindeki etkileri hakkında bilgi sahibi olunabilmıştır.

Gerçekleştirilen Jeo-Arkeolojik incelemelerin en önemli sonucu Cide sahil ovasının önceki tahminlerimizin aksine, yakın bir dönemde, muhtemelen son bir ya da iki binyılda oluştuğudur¹⁰. Cide şehir merkeziyle dağlar arasında, düzlük bir noktada açılan modern çöp çukuru ve Kalafat sahilinde bir cami temel çukurunda yapılan gözlemler Cide sahil ovasının eski çağlarda birkaç kez deniz suyu seviyesinin yükselip alçalmasıyla su altında kaldığını, ancak Roma Dönemi'ne müteakip alanın alüvyon toprağıyla dolduğunu göstermiştir. Çöp çukurunda yüzeyin bir metre altında Roma Dönemi, Kalafat'taki çukurdaysa yüzeyin iki metre altında Bizans Dönemi seramik parçalarına rastlanmış olması Ci-

⁹ Claudia Glatz - Bleda S. Düring - Tefik Emre Şerifoğlu, "The Cide Archaeological Project 2010", *Anatolian Archaeology*, sy. 16 (2010), s. 14-15.

¹⁰ Claudia Glatz - Bleda S. Düring - Tefik Emre Şerifoğlu, "The Cide Archaeological Project 2010: Second Preliminary Report", *Anatolia Antiqua*, sy. 19 (2011), 279-288.

de sahil bölgesindeki çalışmalarımızda Bizans öncesi buluntulara rastlamamızın mümkün olamayacağının göstergeleridir.

2010 sezonunda Şenpazar'ın Aybasan Bölgesi'ndeki çalışmalarımız esnasında bulunan ve büyük olasılıkla Mezolitik Çağ'a ait yontma taşlar yüzey araştırması alanımızın bu güney kesiminde karşılaştığımız en eski arkeolojik eserlerdir. Bu sezon ayrıca Cide'nin Loç Bölgesi'nde yer alan Kılıçlı Mağarası'nda kaçak kazılarla açılan çukurlardan Orta Kalolitik'ten Geç Tunç Çağı'na, hatta kesin olmamakla birlikte Demir Çağı'na kadar tarihlendirilebilen seramik parçaları elde edilmiştir (Resim 4). Okçular Bölgesi'nde de az sayıda olsa da M.Ö. ikinci binyıla ait olduğu düşünülen çanak-çömlek parçaları ile karşılaşmıştır.

Cide bölgesinde ziyaret edilen bazı mağaralarda Demir Çağı'na ait olduğunu düşündüğümüz seramikler, Okçular Mevkii'ndeki birkaç noktada da az sayıda Helenistik Dönem çanak-çömlek parçası bulunmuştur. Cide yakınlarındaki Gideros'ta bazı savunma duvarları, Gökçekale Burnu'nda da bir mezarlıkla karşılaşmış ve kayıt altına alınmıştır. Gideros'taki duvarların Demir Çağı'na, ama bir ihtimal Helenistik Dönem'e, mezarlığın ise yine Helenistik Döneme ait olduğu tahmin edilmektedir.

Okçular'ın takriben 7 km güneydoğusunda, At köprü mevkiinde bir giriş köprü kalıntısına rastlanmış olup yapı mimari üslup itibariyle Roma Dönemi'ne ait gibi görünmektedir. 2010 sezonunda Geç Roma ve Bizans Dönemi'ne ait küçük buluntular ve mimari kalıntılara daha ziyade Cide İlçesi sınırları içerisinde rastlanmıştır. Burada birkaç noktada karşılaşılan Erken Bizans Dönemi kilise kalıntıları ve Çadır İni Mağarası ile yanındaki kilise önemli buluntulardır. Erken Bizans Dönemi'ne göre daha basit yöntemlerle inşa edilmiş bazı kalelerin Orta Bizans Dönemi'ne ait olduğu, bazı Erken Bizans kalelerinin de bu dönem onarılarak kullanılmaya devam edildiği tespit edilmiştir. 2010 sezonunda ziyaret edilen birkaç sahil kalesinin de Geç Bizans Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir.

2010 sezonunda Osmanlı Dönemi'ne ait bazı buluntularla da karşılaşmıştır. Daha ziyade 17. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirebildiğimiz mezar taşları, Çilekçe'de tespit edilen yıkık taş bir köprü, ayrıca bir pitos ve bir boru parçası bu döneme tarihlendirebildiğimiz eserlerdir.

CİDE VE ŞENPAZAR İLÇELERİ'NİN KÜLTÜREL TARİHİ

Epipaleolitik ve Mezolitik Çağ

Cide İlçesi Okçular ve Abdülkadir vadilerinde toplanmış az sayıda yontma taş büyük ihtimalle Mezolitik Çağ'a aittir. Bunlar Bizans Döne-

mi dövenlerinde kullanılan bal rengi, iri taneli, kaba şekilli yontma taşlardan farklı olarak kırılğan, ince taneli ve koyu gri renktedirler. Bunlar yumuşak vuruş ya da basınçla yongalanarak imal edilmişlerdir. Buluntular bazıları rötuşlanmış çok ince dilgicikler, rötuşlanmış bir uç (Resim 6) ve üzerinden 5 mm ila 11 mm genişliğinde dilgiciklerin alındığı bir küçük çekirdekten oluşmaktadır (Resim 7). Özellikle çok ince mikro-dilgilerin M.Ö. 5500 itibariyle Anadolu'da kullanılmamış olması bu buluntuların bu tarihten daha önceye ait olduğunun başlıca işaretidir¹¹.

Çalışmalarımız esnasında Şenpazar İlçesi, Aybasan Bölgesi'nde bulunan bir tepeli dilgi, yongalar, dilgicikler ve tek taraflı bir obsidyen dilgicik çekirdeği (Resim 5) Epipaleolitik Çağ'a ait olabilir ancak Epipaleolitik buluntuları Mezolitik buluntulardan ayırdetmek neredeyse imkânsız olduğundan bunları da Mezolitik Çağ'a tarihlendirmek daha doğru olacaktır. Bu yontma taş buluntular burada gerçekleştirilmiş yontu işlemlerinin artıkları gibi görünmekte olup bu yörenin söz konusu dönemde bölgeler arası bir değiş tokuş sisteminin parçası olmuş olabileceğini göstermektedir.

Kalkolitik Çağ

Mezolitik Çağ'la Orta Kalkolitik Çağ arasında kültürel materyal açısından bir boşluk bulunmaktadır. Orta Kalkolitik buluntular Cide İlçesi sınırları içerisinde yer alan Gideros Mağara I, Çadır İni ve Balılcı İni ayrıca Loç Bölgesi'nde yer alan Kılıçlı Mağarası'nda kaçak kazılarla açılan çukurlardan toplanmış birkaç seramik parçasından ibarettir (Resim 8). M.Ö. beşinci binyıla tarihlendirilen ve Zonguldak Devrek Bölgesi'nde de örneklerine rastlanmış olan¹² boynuz kulplu seramiklerle¹³ kil tipi, pişirme tekniği ve yüzey işlemleri itibariyle benzerlik gösteren kalın cidarlı, mineral katkılı bu parçalar el yapımı olup kabaca perdahlanmışlardır.

Yine Kılıçlı Mağarası'nda gerçekleştirilen tetkiklerde bazı Geç Kalkolitik seramik örneklerine rastlanmıştır (Resim 9). Boyunlu küpler ile

¹¹ Düring - Glatz, *a.g.m.*, (2010), s. 207.

¹² Karauğuz - Düring, *a.g.m.*

¹³ Laurens Thissen, "New insights in Balkan-Anatolian connections in the Late Chalcolithic: Old Evidence from the Turkish Black Sea Littoral", *Anatolian Studies*, sy. 43 (1993), s. 207-237; Turan Efe, *The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı: A Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia*, Tarih, Arkeoloji, Sanat ve Kültür Mirasını Koruma Vakfı, İstanbul 2001; Ulf Dietrich Schoop, *Das anatolische Chalkolithikum: eine chronologische Untersuchung zur vobronzezeitlichen Kultursequenz im nördlichen Zentralanatolien und den angrenzenden Gebieten*, Albert Greiner Verlag, Berlin 2005.

basit ve omurgalı kâselerden oluşan bu Geç Kalkolitik seramikleri genelde siyah ilâ kahverengi renkli, iyi perdahlanmış ve kuvarz katkılıdır. Üzeri beyaz paralel çizgilerle boyanmış bitki katkılı bir kâsenin Yozgat Çadır Höyük'te¹⁴ ve Samsun İkiztepe II'de¹⁵ benzerleri bulunmuştur.

Erken Tunç Çağı

Erken Tunç Çağı'nın en erken evresine ait buluntular Okçular Kalesi İn'i'nden toplanan Geç Kalkolitik sonu ve Erken Tunç I çağlarına tarihlendirilebilen seramiklerdir. Dış yüzey renkleri kahvengimsi kırmızıdan siyaha kadar değişen, 5 mm'den ince cidarlı, çok ince mineral katkılı ve gri çekirdekli bu örnekler çok iyi şekilde perdahlanmış olup, Orta Kalkolitik Çağ örneklerine göre daha iyi şekilde pişirilmişlerdir (Resim 10). Öte yandan bu mağarada bulunan iki seramik gövde parçası Erken Tunç Çağı'nın daha sonraki evrelerine ait olabilir.

Kılıklı Mağarası'nda bulunan bir burgulu yatay kulp, ağızlarının altında kazı ya da baskı bezemeye sahip bir çıkıntı bulunan kaplar ve kırmızı perdahlı S-şekilli kâseler Erken Tunç Çağı'nın son evresine tarihlendirilmiştir (Resim 11). Bu örnekler arasında yer alan burgulu kulp-
ların benzerlerine İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatı ucunda yer alan Demircihöyük¹⁶ ile Küçükhöyük¹⁷, Batı Anadolu'nun orta kesiminde yer alan Yortan Mezarlığı¹⁸, İç Batı Anadolu'da yer alan Karaoğlu¹⁹ ile Kaklık Mevkii²⁰ ve güneybatı Anadolu'da yer alan Beycesultan²¹ kazılarında toplanan kupa, testi ve küpler üzerinde de rastlanmıştır. Ayrıca

¹⁴ Sharon R. Steadman - Jennifer C. Ross - Gregory McMahon - Ronald L. Gorny, "Excavations on the North-Central Plateau: The Chalcolithic and Early Bronze Age Occupation at Çadır Höyük", *Anatolian Studies*, sy. 58 (2008), res. 13q.

¹⁵ U. Bahadır Alkım - Handan Alkım - Önder Bilgi, *İkiztepe: Birinci ve İkinci Dönem Kazıları (1974-1975)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, lev. 24-25.

¹⁶ Turan Efe, *Demircihöyük III, 2. Die Keramik 2: C. Die frühbronzezeitliche Keramik der jüngeren Phasen (ab Phase H)*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1998, lev. 3.2, 4, 10.2-3, 10.8, 22, 45.1447.156.1.

¹⁷ Güngör Gürkan - Jürgen Seeher, "Die Frühbronzezeitliche Nekropole von Küçükhöyük bei Bozüyük", *Istanbuler Mitteilungen*, sy. 41 (1991), res. 14.3.; 15.6.; 16.3.; 17.4.; 18.2-4.

¹⁸ Turhan Kâmil, *Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Asia*, British Archaeological Reports, Oxford 1982, res. 82.b, 37.126, 45.162.

¹⁹ Ahmet Topbaş - Turan Efe - Ahmet İlaşlı, "Salvage Excavations of the Afyon Archaeological Museum, Part 2: The Settlement of Karaoğlu Mevkii and the Early Bronze Age Cemetery of Kaklık Mevkii", *Anatolia Antiqua*, sy. 6 (1998), res. 37.3, 38.20, 39.30, 45.68.

²⁰ Topbaş - Efe - İlaşlı, a.g.m., (1998), res. 53.133, 55.142.

²¹ Seton Lloyd - James Mellaart, *Beycesultan Vol. I. The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, British Institute of Archaeology at Ankara, Londra 1962, res. P23-P68.

az sayıda örnek Orta Anadolu'nun batı ucunda yer alan Polatlı'da²² ve bir küçük örnek de Samsun İkiztepe'de²³ gerçekleştirilen kazılarda elde edilmiştir. Bu dönemde Batı ve Kuzeybatı Anadolu'nun geniş bir kısmında takip edilen bu seramik geleneğinin yaygın dağılımı, bölgeler arası kültürel etkileşime işaret etmekte olup çalışma bölgemizin de bu gelenekle bağlantılı kültürel etkinin altında olduğu anlaşılmaktadır.

Bezekli kabartma bant ve iyi perdahlanmış iç çepere sahip büyük, kalın cidarlı bazı seramik gövde parçalarının benzerleri ise hem Balkanlar'da hem de Zonguldak Yassıkaya'da²⁴, Sinop'ta²⁵ ve Paflagonya yüzey araştırması²⁶ esnasında Kuzey-Orta Anadolu'da tespit edilmiştir. Bu seramik geleneğinin Orta Tunç Çağı'nda Boğazköy'de²⁷ sürdürülmeye devam edildiği de bilinmektedir.

M.Ö. İkinci Binyıl

Bölgede Orta ve Geç Tunç Çağları'na tarihli olması muhtemel seramik parçalarıyla az da olsa karşılaşmıştır. Ancak bu örnekler dar bir alanda, daha ziyade Kılıçlı Mağarası ve Okçular mevkiinde bulunmuştur. Dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı kâse, kırmızı astarlı, perdahlı küçük bir küp ağız, geniş üçgen şekilli bir kulp ve birkaç adet orta ilâ iyi kalite, taşçıklı, kırmızı ve mor perdahlı seramik parçası Orta Tunç Çağı'na, devetüyü-pembe renkli, ince, pudramsı mikalı bir hamura sahip içe eğik ağızlı bir kâse ve dışa çekik ağızlı, sarımsı kahverengi bir omurgalı kâse, Boğazköy örnekleriyle²⁸ olan benzerlikler gözönüne alınarak Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir (Resim 12: 1-2). Her ikisi de düzlenmiş yüzeylere ve açık kahverengi, orta kaliteli hamurlara sahip olan

²² Winfried Orthmann, *Die Keramik der frühen Bronzezeit aus Inneranatolien*, Gebr. Mann. Verlag, Berlin 1963, lev. 35.847; 37.865.

²³ U. Bahadır Alkım - Handan Alkım - Önder Bilgi, *a.g.e.*, lev. 21.9.

²⁴ Turan Efe, *a.g.m.*, (2004), res. 3.

²⁵ Owen P. Doonan, *a.g.e.*, res. 3-5.7, 8.

²⁶ Roger Matthews, "Chapter 3: The silent centuries: Paphlagonia from the Palaeolithic to the Early Bronze Age, 200,000 to 2000 BC", *At Empires' Edge: Project Paphlagonia Regional Survey in North-Central Turkey*, ed. Roger Matthews - Claudia Glatz, British Institute at Ankara, Londra 2009, res. 3.34-36.

²⁷ Winfried Orthmann, *Frühe Keramik von Bogazköy aus den Ausgrabungen am Nordwesthang von Büyükkale*, Gebr. Mann. Verlag, Berlin 1963, lev. 33:330-333.

²⁸ Andreas Müller-Karpe, *Hethitische Töpferei der Oberstadt von Hattu'sa. Ein Beitrag zur Kenntnis spätbronzezeitlicher Keramik und Töpferbetriebe unter Zugrundelegung der Grabungsergebnisse von 1978-82 in Boğazköy*, Hitzeroth, Marburg 1988, Tip S5, S10; Hermann Parzinger - Rosa Sanz, *Die Oberstadt Keramik von Hattu'sa. Hethitische Keramik aus dem Zentralen Tempelviertel*, Gebr. Mann. Verlag, Berlin 1992, Tip I 3, I 8.2.

daralmış boyunlu bir küpün ağız parçası ve bir kâseye ait basit ağız parçası ise her iki döneme de ait olabilirler.

Çalışma alanımız içerisinde Erken Demir Çağı'na tarihli olabileceğini düşündüğümüz yegâne buluntular Okçular Vadisi'nden toplanan birkaç adet el yapımı, iyi pişirilmiş, içi devetüyü dışı parlak kırmızı renkli seramik parçasıdır (Resim 12: 3-4). Orta Tunç Çağı'yla birlikte çark yapımı seramiklerin yaygınlaşması el yapımı çanak-çömleği çoğunlukla bu dönem öncesine tarihlendirmemize neden olmaktadır. Ancak yukarıda bahsi geçen parçalar yapım tekniği ve biçimleri itibariyle daha geç bir döneme ait gibi görünmektedirler. Bu kuvarz katkılı, kaba mal seramik parçalarından biri yivli ağızlı bir kâseye, biri de dışa çekik ağızlı büyük bir küpe ait olup yivli ağızlı kâselerin, çark yapımı ve daha kaliteli mallar da olsalar, Geç Tunç Çağı sonu ve Erken Demir Çağı'nda Kilise Tepe²⁹ gibi güney Anadolu yerleşimlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Son dönemde Orta Anadolu Erken Demir Çağı geleneğinin M.Ö. İkinci Binyıl boyunca devam etmiş olabileceği düşüncesinin yaygınlaşmış olması³⁰ Okçular Vadisi'nde toplanan bu parçaların da M.Ö. İkinci Binyıl'a ve hatta Erken Demir Çağı'na ait olabileceği fikrimizi desteklemektedir.

Orta ve Geç Demir Çağı ile Helenistik Dönem

Bu bölgeye ait Orta ve Geç Demir Çağı seramikleri hakkındaki bilgilerimizin kısıtlı olması bu dönem buluntularının tarihlendirilmesinde sıkıntılara yol açmaktadır. Üretim biçimi, malzemesi, pişirme ve dış yüzeyin işlenme şekli itibariyle Tunç Çağı ya da Klasik Dönem seramiklerinden farklılık gösteren bazı buluntular Demir Çağı'na tarihlendirilmiş olup bunlara daha ziyade mağaralarda rastlanmıştır. Kılıçlı Mağarası'ndan bir pişirme kabı ağız ve Abdülkadir mevkünde bulunan bir dışa çekik ağızlı gri mal küp bu döneme tarihli önemli parçalardır.

²⁹ Connie Hansen, "The Pottery from Level II", *Excavations at Kilise Tepe, 1994-98: From Bronze Age to Byzantine in Western Cilicia*, ed. John Nicholas Postgate - David Thomas, McDonald Institute of Archaeology, Cambridge 2007, res. 736-738.

³⁰ Hermann Genz, "The Early Iron Age in Central Anatolia", *Identifying Changes: The Transition from the Bronze to the Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions. Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002*, ed. Bettina Fischer - Hermann Genz - Éric Jean - Kemalettin Köroğlu, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 179-191; Hermann Genz, *Biyyukkaya I. Die Keramik der Eisenzeit. Funde aus den Grabungskampagnen 1993 bis 1998*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2004; Jürgen Seeher, "After the Empire: Observations on the Early Iron Age in Central Anatolia", *İpamati Kistamati Pari Tumatimis. Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of His 70th Birthday*, ed. Itamar Singer, The Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology, Tel Aviv 2010, s. 220-229.

Gideros'taki harçsız duvarlara sahip savunma sistemi Demir Çağı ya da Helenistik Dönem'e ait olmalıdır (Resim 13). Gökçekale Burnu'ndaki kaya mezarlardan oluşan mezarlık da büyük ihtimalle Helenistik Dönem'e aittir (Resim 14). Öte yandan elimizdeki az sayıdaki Helenistik seramikse sadece Okçular Mevkii'ndeki bazı alanlardan, özellikle de Okçular Kalesi yakınlarında yer alan ikinci bir kayanın yamacından elde edilmiştir.

Roma ve Bizans Dönemleri

Roma Dönemi'ne ait olması muhtemel bazı seramik parçaları dışında Cide sahil ovasında rastladığımız çok sayıda düz mil taşı ve Devrekani Çayı üzerindeki Atköprü'deki giriş köprü kalıntılarının Roma Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir (Resim 15). Geçmiş yıllarda Cide limanında bulunan ve bugün Samsun Etnografya Müzesi'nde sergilenen tunç genç adam heykeli burada bahsedilmesi gerekli olan ve bölgedeki Roma varlığını belgeleyen önemli bir eserdir.

Cide bölgesindeki Çadır İni mağarası ve bununla bağlantılı kilise, ayrıca Okçular, Kalafat, Sakallı, Çayyaka ve İlyasbey'de karşılaşılan ve burada daha evvel bulunan birkaç Erken Bizans Kilisesi'ne ait olması muhtemel sonradan tekrar kullanılmış mimari parçalar bu yörenin Geç Roma ve Bizans Dönemi'nde yoğun bir şekilde iskân edildiğini göstermektedir. Bulunan amfora örnekleri de altıncı ve yedinci yüzyılda bölgenin İstanbul, boğazlar ve Ege Bölgesi'yle olan yakın ticari ilişkisine işaret etmektedir.

Bizans Dönemi küçük buluntuları incelendiğinde seramikler arasında çokça rastlanan bu amfora parçaları haricinde bu döneme ait yontma taşlar dikkat çekmektedir. Yamaçların aşağı kesimlerinde, muhtemelen hafif oldukları için çiftliklerden aşağı sürüklenmiş ya da burada yapılan üretimin artıkları olan döven yontma taşları bulunmuştur. Ancak bu bal rengi, iri taneli, kaba şekilli yontma taşlar arasında çok az sayıda tipik üçgen şekilli, bir tarafı küt döven yontma taşına rastlanmıştır. Bu durum harmanın başka bir yerde yapıldığına işaret etmekte, bu anlamda da Cide'de bunların üretim organizasyonunun Türkiye'de Çakmak'ta belgelenenden³¹, Yakındoğu'da da Kenan dilgi-

³¹ John Whittaker - Kathryn Kamp - Emek Yılmaz, "Çakmak Revisited: Turkish Flintknappers Today", *Lithic Technology*, sy. 34 (2009), s. 93-110.

leri için düşünülenden³² farklı olduğu anlaşılmaktadır. Projemize kısa bir süre için katılan Kastamonu Kent Tarihi Müzesi'nden Sayın Murat Karasalihoğlu Şenpazar'ın güneyinde bulunan Ağlı İlçesi'nde yakın zamana kadar döven imalatı yapıldığını bize bildirmiş olup bu bağlamda söz konusu gelenegin bölgede günümüze kadar sürdüğünü söylemek mümkündür.

Okçular Vadisi yamaçlarında toplanan çok sayıda çatı kiremitinin buradaki Bizans Dönemi çiftliklerine ait olduğu ve zamanla yamaçlardan aşağı döküldüğü tahmin edilmektedir. Modern köylerin yine bu yamaçların üst noktalarında yer almaları bir rastlantı olmamalıdır. Öte yandan bu tip kiremitlerin mezarları örtmek için de kullanıldığı bilinmektedir³³ ve örneklerimizden bazılarının böyle bir fonksiyona sahip olması muhtemeldir.

Bu dönem kaleleri sahilde ya da Cide sahil ovasını çevreleyen yamaçlarda belli aralıklarla, dik kayalıklar üzerine inşa edilmiştir. Bunlardan bazıları kare planlı kulelerle kuvvetlendirilmiştir. Hıdır Kalesi duvarlarında görülen yatay kiremit sıraları ve dik açılı hatlı girişleri, Çobankale ve Okçular Kale duvarlarında ise kullanılan harç tipi ve inşaat yöntemi bunları Bizans Dönemi'ne tarihlendirmemizi sağlamıştır.

Gideros yakınlarında bulunan küçük bir kilise Gideros'ta da bir Bizans yerleşim alanı ya da bir kalenin olabileceğinin göstergesidir. Bu kilise bir mağara üzerine inşa edilmiş, mağaranın ağız duvarlarla örtülmüş ve muhtemelen depo vazifesi gören bu kapalı alanın çeşitli yerlerine çukurlar oyulmuştur. Bu mağaranın Bizans Dönemi'nde ölülere gömmek için de kullanılmış olması muhtemeldir ve burada bulunan kiremit parçaları buradaki mezarların üzerlerinin örtülmesi için kullanılmış olabilir.

Gideros İni I mağarası ve Koca Çay Vadisi'nde bulunan Uçakdibi mağarasının ise bulundukları sapa noktalar sebebiyle keşiflerin kullanıldığı mekânlar olduğu tahmin edilmektedir. Doğal bir mağara olan Gi-

³² Patricia C. Anderson - Jacques Chabot - Annelou van Gijn, "The Functional Riddle of 'Glossy' Canaanite Blades and the Near Eastern Threshing Sledge", *Journal of Mediterranean Archaeology* 17 (2004), s. 87-130.

³³ John E. Coleman, *Excavations at Pylos in Elis*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton 1986, s. 151-153; Despina Makropoulou, "Grave Finds and Burial Practices in Thessaloniki (Fourth-Fifteenth Century)", *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21-26 August 2006, Volume II, Abstracts of Panel Papers*, ed. Elizabeth Jeffreys, Ashgate Publishing, Aldershot 2006, s. 63.

deros İni I'in duvarlarına Yunanca grafitiler ve haçlar kazınmış, apsis şekilli girintiler oyulmuştur. Uçakdibi mağarası ise insan eliyle oyulmuş, yapay bir mağaradır (Plan 2). Mağara içerisinde, duvarlardaki haçlar ve kenarlara oyulmuş çıkıntılar dikkat çekmektedir.

Eski kilise ve kalelerin daha küçük ölçekte kullanıldığı ya da daha kaba bir şekilde yeniden inşa edildiği Orta Bizans Dönemi'yle birlikte kaleler askeri savunma yapıları yerine yerel halkın ambar olarak kullanıldığı ve tehlike anında sığındığı mekânlara dönüşmüşlerdir³⁴. Okçular ve Hıdır Kaleleri bazı kısımlarında gözlemlenen kaba inşaat yöntemleri itibariyle bu dönem mimari yapılarına güzel örneklerdir.

İç kesimlerin Selçuklu egemenliğine geçtiği dönemde bölge halkı yüzünü tamamiyle Karadeniz'e çevirmiştir³⁵. Okçular Kalesi çevresinde toplanan birkaç *Scrafitto* Malı seramik parçası ve burada yerli halkın bulup bize gösterdiği bazı sırlı seramik örnekleri iç kesimlerde de Geç Bizans Dönemi'nde yerleşimin devam ettiğinin göstergesidir. Ancak buradaki yerleşimlerin söz konusu dönemde küçüldüğü ve sayıca azaldığı tahmin edilmektedir. Sahil kesiminde toplamış olduğumuz seramik buluntuların da işaret ettiği üzere³⁶, Geç Bizans Dönemi'nde birkaç kıyı istihkâmının onarılması ya da inşa edilmesi suretiyle İstanbul ve Yunan anakarasıyla olan deniz bağlantısı korunabilmiştir.

Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemi

Yörede şu ana dek Selçuklu ya da Beylikler Dönemi'ne tarihlendirilebilecek bir arkeolojik kalıntıya rastlanmamıştır. Bunun bir sebebi bu dönemlere ait kültürel materyalin Geç Bizans materyalinden ayırdedilemiyor olması olabilir. Öte yandan Osmanlı varlığı birkaç köy mezarlığı, Çilekçe'deki taş köprü (Resim 16), Şenpazar'ın Harmangeriş Köyü'ndeki bir caminin yanında bulunan büyük pitos ve Cide yakınlarında bulunan bir boru parçasıyla belgelenmiştir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Çalışmalarımızın ikinci sezonunun tamamlanmasıyla Cide ve Şenpazar ilçelerinde toplam 204 hektarlık bir alan birim yürüyüşleri, 2.3 hek-

³⁴ Clive Foss - David Winfield, *Byzantine Fortifications: An Introduction*, University of South Africa, Pretoria 1986, s. 164-166.

³⁵ Clive Foss - David Winfield, *a.g.e.*, s. 165 v.d.

³⁶ Benzer örnekler için bakınız: Charles King, *The Black Sea: A History*, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 65-70, 81-87.

tarlık bir alan da karelere bölünerek yoğun şekilde taranmak suretiyle incelenmiş ve buralardan arkeolojik materyal toplanmıştır. Her ne kadar Helenistik ve Osmanlı Dönemleri zayıf şekilde temsil edilseler de ekibimizin bölgenin kültür tarihini Neolitik Çağ hariç, Epipaleolitik / Mezolitik Çağ'dan Bizans Dönemi'ne kadar kesintisiz olarak belgeleme imkânı olmuştur (Tablo 1).

İki sezonluk çalışma neticesinde insanların bölgeye ilk defa Epipaleolitik ya da Mezolitik Çağ'da yerleştiği ve daha bu ilk dönemde çevre bölgelerle irtibata geçerek bir değiş tokuş sisteminin parçası olduğu anlaşılmaktadır. Buluntular ışığında yöre insanının Kalkolitik Çağ'da daha ziyade Karadeniz kıyıları ve Kuzey-Orta Anadolu ile ilişki içinde olduğu ancak Erken Tunç Çağı'yla birlikte Anadolu'nun daha güney kesimleriyle de irtibat kurduğu söylenebilir.

Buluntuların azlığı sebebiyle Tunç Çağı'nın sonraki evreleri, Demir Çağı ve Helenistik Dönem yerel kültürü halen tam olarak anlaşılamamıştır. Ancak bu dönemlerde de yöre büyük ihtimalle çevre bölgelerle kültürel ve ticari ilişkilerini sürdürmüştür. Geç Tunç Çağı'nda Hitit Krallığı'nın egemenlik alanı Kastamonu'nun kuzeyine kadar genişlemiş olsa da bu yöre Hitit egemenliğine girmemiş ve bu sebeple özellikle bu dönemde içine kapanmış ya da yüzünü Karadeniz'e dönmüş olabilir. Hitit kaynakları Kuzey Anadolu'da Kaşka adını verdikleri bir topluluğun egemen olduğundan bahsetmektedir³⁷ ancak Kaşka materyal kültürü henüz tanımlanamamış olduğundan Cide-Şenpazar yöresinin bu topluluğun yaşadığı ya da kontrol altına aldığı bir bölge olup olmadığını söylemek bu aşamada mümkün değildir.

Demir Çağı'nda Yunan Anakarası'ndan gelen toplulukların Karadeniz sahillerinde koloniler kurması sonucunda yörenin geniş bir coğrafyaya yayılmış, bölgesel bir deniz ticaret sisteminin parçası haline geldiğini düşünmemek için herhangi bir sebep yoktur³⁸. Karadeniz sahi-

³⁷ Einar von Schuler, *Die Kaskäer: Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*, Walter de Gruyter, Berlin 1965; Özdemir Koçak, "Erken Sinop Yerleşmeleri", *Belleten*, c. LXVII/ sy. 250 (2003), s. 9; Roger Matthews - Claudia Glatz, "The Historical Geography of North-Central Anatolia in the Hittite Period: Texts and Archaeology on Concert", *Anatolian Studies*, sy. 59 (2009), s. 51-72.

³⁸ Robert Drews, "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea", *The Journal of Hellenic Studies*, sy. 96 (1976), s. 18-31; Gocha R.Tsetsikhladze, "Trade on the Black Sea in the Archaic and Classical Periods: Some Observations", *Trade, Traders and the Ancient City*, ed. Helen Parkins - Christopher Smith, Routledge, New York 1998, s. 51-72.

linde yer alan komşu yörelerin bu ticari sistemin önemli birer parçası olmuş olmaları bu fikri desteklemektedir³⁹. Kolonilerle başlayan Helenleşme süreci Helenistik Dönem'de artarak devam etmiş, yöre Romalılarca fethedilene kadar⁴⁰ Helenistik Pontus Krallığı'nın batı sınırında yer almıştır⁴¹. Demir Çağı ve Helenistik Dönem buluntularının azlığı muhtemelen 2009 ve 2010 yıllarında çalışmak için seçtiğimiz alanların bu dönemlerde yerleşim için tercih edilmeyen yerler olmasından kaynaklanmaktadır. 2011 sezonunda özellikle kıyı kesimlerinde gerçekleştirilecek detaylı incelemelerle bu dönemlere ait daha fazla veriye ulaşabileceğimize inanmaktayız.

Projemiz kapsamında incelenen bir başka sorunlu dönem de Roma Dönemi'dir. Buluntular ışığında özellikle Cide sahil ovasının Roma Dönemi'nde yoğun şekilde iskân edildiği anlaşılmaktadır ancak bu dönem kalıntıları kalın bir alüvyon tabakası altında kalmıştır. 2011 sezonunda Cide ve komşu sahil bölgesinde alüvyon birikiminin daha az olduğu ya da bu birikintilerin erozyonla azaldığı yerlerin belirlenmesi sonrası buralarda yapılacak incelemeler bu döneme dair daha fazla veri elde etmemizi sağlayacaktır.

Arazi çalışmamız sonucunda belki de en iyi tanımlayabildiğimiz dönem Bizans Dönemi olmuştur. Erken, Orta ve Geç Bizans evrelerine ait küçük buluntu ve mimari kalıntılarla Cide ve Şenpazar İlçe sınırları içerisinde çok çeşitli noktalarda, yoğun şekilde karşılaşmıştır. Geç Bizans Dönemi'nde Anadolu'nun büyük bir kısmının Selçuklu hâkimiyetine girmesi, ardından Orta Karadeniz'in Candaroğulları Beyliği denetimine girmesi⁴² Orta Karadeniz Bölgesi'nde hızlı bir kültürel değişim süreci başlatmış, bu süreç bölgenin Müslümanlaşması ve Türkleşmesiyle sonuçlanmıştır. Bu değişimin kültürel materyal üzerindeki etkisi halen iyi anlaşılamamış bir konudur. Genel anlamda eski gelenek-

³⁹ Stanley Mayer Burstein, *Outpost of Hellenism: the Emergence of Heraclea on the Black Sea*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles 1974, s. 12-14; Doonan, a.g.e., s. 69-93.

⁴⁰ John Leach, *Pompey the Great*, Routledge, New York 1986, s. 78-101.

⁴¹ Deniz Burcu Erciyas, *Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in the Central Black Sea Region of Turkey*, Brill, Leiden 2006, s. 9-28.

⁴² M. Yaşar Yücel, XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi: Çoban-oğulları Candar-oğulları Beylikleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980; M. Yaşar Yücel, "Candar-oğlu Çelebi İsfendiyar Bey 1392-1439", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 1, sy. 1 (1963), s. 157-174; M. Yaşar Yücel, "Kastamonu'nun İlk Fethine Kadar Osmanlı-Candar Münasebetleri(1361-1392)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.2, sy. 2 (1964), s. 133-144.

ler olabildiğince sürdürülmüş gibi görünmektedir ve bu bağlamda Geç Bizans materyali olarak tanımladığımız bazı buluntuların Beylikler Dönemi'ne ait olması ihtimali yüksektir.

Cide'nin 70 km batısında bulunan Amasra'nın önemli bir Ceneviz Kalesi olduğu göz önüne alındığında Cide ve çevresinde de Cenevizlilere ait istihkâmların bulunuyor olması muhtemeldir. Öte yandan tüm bu Ceneviz kaleleri Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılındaki Karadeniz seferiyle⁴³, bölgedeki İsfendiyaroğlu kontrolündeki tüm topraklarla birlikte Osmanlı denetimine geçmiş olmalıdır. 2011 araştırma sezonunda Ceneviz kaleleri, Osmanlı kale ve yerleşimleri ve bunlarla bağlantılı arkeolojik materyalin tespitine özellikle önem verilecek, böylelikle modern dönem öncesi bu son tarihi evrenin daha iyi anlaşılmasıyla birlikte başlangıcından günümüze Cide ve Şenpazar'ın kültür tarihi tüm detaylarıyla gözler önüne serilebilecektir.

KAYNAKÇA

- Alkım U. Bahadır - Alkım Handan - Bilgi Önder, *Ikiztepe: Birinci ve İkinci Dönem Kazıları (1974-1975)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Anderson Patricia C. - Chabot Jacques - Van Gijn Annelou, "The Functional Riddle of 'Glossy' Canaanian Blades and the Near Eastern Threshing Sledge", *Journal of Mediterranean Archaeology* 17 (2004), s. 87-130.
- Belke Klaus, "Untersuchungen an der paphlagonischen Schwarzmeerküste", *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, ed. Renate Pillinger - Andreas Pülz - Hermann Vetters, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 1992, s. 145-154.
- Burstein Stanley Mayer, *Outpost of Hellenism: the Emergence of Heraclea on the Black Sea*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles 1974.
- Coleman John E., *Excavations at Pylos in Elis*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton 1986.

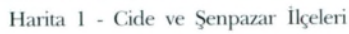
⁴³ Halil İnalcık, "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time", *Speculum*, c. 35, sy. 3 (1960), s. 422.

- Çakan İlker, *Karadeniz Bölgesi*, Özkan Matbaacılık, Ankara 1994. Doonan Owen P., *Sinop Landscapes: Exploring Connection in a Black Sea Hinterland*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia 2004.
- Drews Robert, "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea", *The Journal of Hellenic Studies*, sy. 96 (1976), s. 18-31.
- Düring Bleda S. - Glatz Claudia, "The Cide Archaeological Project 2009", *Anatolian Archaeology*, sy. 15 (2009), s. 15-16.
- Düring Bleda S. - Glatz Claudia, "The Cide Archaeological Project 2009: First Results", *Anatolia Antiqua*, sy. 18 (2010), s. 203-213.
- Efe Turan - Mercan Ahmet, "Yassıkaya: Karadeniz Ereğli (Heraclea Pontica) Yakınlarında Bir Tunç Çağı Yerleşmesi", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, sy. 23/1 (2001), s. 361-374.
- Efe Turan, *Demircihöyük III, 2. Die Keramik 2: C. Die frühbronzezeitliche Keramik der jüngeren Phasen (ab Phase H)*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1998.
- Efe Turan, *The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı: A Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia*, Tarih, Arkeoloji, Sanat ve Kültür Mirasını Korumaya Vakfı, İstanbul 2001.
- Efe Turan, "Yassıkaya: An Early Bronze Age Site near Heraclea Pontica (Kdz. Ereğli) on the Black Sea Coast", *Zwischen Karpaten und Ägäis: Neolithikum und ältere Bronzezeit, Gedenkschrift für Viera Nmejcová Pavůková*, ed. Bernhard Hänsel - Etela Studenikova, Verlag Marie Leidorf, Rahden 2004, s. 27-38.
- Erciyas Deniz Burcu, *Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in the Central Black Sea Region of Turkey*, Brill, Leiden 2006.
- Erkut Güliden - Mitchell Stephen, *The Black Sea: Past, Present and Future*, British Institute of Archaeology at Ankara, Londra 2007.
- Foss Clive - Winfield David, *Byzantine Fortifications: An Introduction*, University of South Africa, Pretoria 1986.
- Genz Hermann, "The Early Iron Age in Central Anatolia", *Identifying Changes: The Transition from the Bronze to the Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions. Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002*, ed. Bettina Fischer - Hermann Genz - Éric Jean - Kemalettin Köroğlu, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 179-191.

- Genz Hermann, *Büyükkaya I. Die Keramik der Eisenzeit. Funde aus den Grabungskampagnen 1993 bis 1998*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2004.
- Glatz Claudia - Düring Bleda S. - Şerifoğlu Tefvik Emre, "The Cide Archaeological Project 2010", *Anatolian Archaeology*, sy. 16 (2010), s. 14-15.
- Glatz Claudia - Düring Bleda S. - Şerifoğlu Tefvik Emre, "The Cide Archaeological Project 2010: Second Preliminary Report", *Anatolia Antiqua*, sy. 19 (2011), s. 279-288.
- Gürkan Güngör - Seeher Jürgen, "Die Frühbronzezeitliche Nekropole von Küçükhöyük bei Bozüyük", *Istanbuler Mitteilungen*, sy. 41 (1991), s. 39-96.
- Hansen Connie, "Pottery from Level II", *Excavations at Külise Tepe, 1994-98: From Bronze Age to Byzantine in Western Cilicia*, ed. John Nicholas Postgate - David Thomas, McDonald Institute of Archaeology, Cambridge 2007, s. 343-370.
- İnalçık Halil, "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time", *Speculum*, c. 35, sy. 3 (1960), s. 408-427.
- Kâmil Turhan, *Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Asia*, British Archaeological Reports, Oxford 1982.
- Karağuz Güngör - Düring Bleda S., "A Note on the Prehistory of the Devrek Region, Northern Turkey", *Anatolica*, sy. 35 (2009), s. 153-165.
- King Charles, *The Black Sea: A History*, Oxford University Press, Oxford 2004.
- Koçak Özdemir, "Erken Sinop Yerleşmeleri", *Belleten*, c. LXVII/ sy. 250 (2003), s. 1-34.
- Kuzucoğlu Catherine - Marro Catherine - Özdoğan Aslı - Tibet Aksel, "Prospection archéologique franco-turque dans la région de Kastamonu (mer Noire): Deuxième rapport préliminaire", *Anatolia Antiqua*, sy. 5 (1997), s. 275-306.
- Leach John, *Pompey the Great*, Routledge, New York 1986.
- Lloyd Seton - Mellaart James, *Beycesultan Vol. I. The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, British Institute of Archaeology at Ankara, Londra 1962.

- Makropoulou Despina, "Grave Finds and Burial Practices in Thessaloniki (Fourth-Fifteenth Century)", *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21-26 August 2006, Volume II, Abstracts of Panel Papers*, ed. Elizabeth Jeffreys, Ashgate Publishing, Aldershot 2006, s. 63.
- Marek Christian, *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasien*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2003.
- Marro Catherine - Özdoğan Aslı - Tibet Aksel, "Prospection archéologique franco-turque dans la région de Kastamonu (mer Noire): Premier rapport préliminaire", *Anatolia Antiqua*, sy. 4 (1996), s. 273-290.
- Marro Catherine - Özdoğan Aslı - Tibet Aksel, "Prospection archéologique franco-turque dans la région de Kastamonu (mer Noire): Troisième rapport préliminaire", *Anatolia Antiqua*, sy. 6 (1998), s. 317-335.
- Matthews Roger, "Chapter 3: The silent centuries: Paphlagonia from the Palaeolithic to the Early Bronze Age, 200,000 to 2000 BC", *At Empires' Edge: Project Paphlagonia Regional Survey in North-Central Turkey*, ed. Roger Matthews - Claudia Glatz, British Institute at Ankara, Londra 2009, s. 239-249.
- Matthews Roger - Glatz Claudia, "The Historical Geography of North-Central Anatolia in the Hittite Period: Texts and Archaeology on Concert", *Anatolian Studies*, sy. 59 (2009), s. 51-72.
- Müller-Karpe Andreas, *Hethitische Töpferei der Oberstadt von Hattu'sa. Ein Beitrag zur Kenntnis spät-großzeitlicher Keramik und Töpferbetriebe unter Zugrundelegung der Grabungsergebnisse von 1978-82 in Boğazköy*, Hitzeroth, Marburg 1988.
- Orthmann Winfried, *Die Keramik der frühen Bronzezeit aus Inneranatolien*, Gebr Mann. Verlag, Berlin 1963.
- Orthmann Winfried, *Frühe Keramik von Bogazköy aus den Ausgrabungen am Nordwesthang von Büyükkale*, Gebr Mann. Verlag, Berlin 1963.
- Parzinger Hermann - Sanz Rosa, *Die Oberstadt Keramik von Hattu'sa. Hethitische Keramik aus dem Zentralen Tempelviertel*, Gebr Mann. Verlag, Berlin 1992.
- Seeher Jürgen, "After the Empire: Observations on the Early Iron Age in Central Anatolia", *Ipamati Kistamati Pari Tumatimis. Luwian and Hittite Studies Presented to J. David Hawkins on the Occasion of His 70th Birthday*, ed. Itamar Singer, The Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology, Tel Aviv 2010, s. 220-229.

- Schoop Ulf Dietrich, *Das anatolische Chalkolithicum: eine chronologische Untersuchung zur vobronzezeitlichen Kultursequenz im nördlichen Zentralanatolien und den angrenzenden Gebieten*, Albert Greiner Verlag, Berlin 2005.
- Steadman Sharon R. - Ross Jennifer C. - McMahon Gregory - Gorny Ronald L., "Excavations on the North-Central Plateau: The Chalcolithic and Early Bronze Age Occupation at Çadır Höyük", *Anatolian Studies*, sy. 58 (2008), s. 47-86.
- Thissen Laurens, "New insights in Balkan-Anatolian connections in the Late Chalcolithic: Old Evidence from the Turkish Black Sea Littoral", *Anatolian Studies*, sy. 43 (1993), s. 207-237.
- Topbaş Ahmet - Efe Turan - İlaşlı Ahmet, "Salvage Excavations of the Afyon Archaeological Museum, Part 2: The Settlement of Karaoğlu Mevkii and the Early Bronze Age Cemetery of Kaklık Mevkii", *Anatolia Antiqua*, sy. 6 (1998), s. 21-94.
- Tsetskhladze Gocha R., "Trade on the Black Sea in the Archaic and Classical Periods: Some Observations", *Trade, Traders and the Ancient City*, ed. Helen Parkins - Christopher Smith, Routledge, New York 1998, s. 51-72.
- Whittaker John - Kamp Kathryn - Yılmaz Emek, "Çakmak Revisited: Turkish Flintknappers Today", *Lithic Technology*, sy. 34 (2009), s. 93-110.
- Von Schuler Einar, *Die Kaskäer: Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*, Walter de Gruyter, Berlin 1965.
- Yücel M. Yaşar, "Candar-oğlu Çelebi İsfendiyar Bey 1392-1439", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, c. 1, sy. 1 (1963), s. 157-174.
- Yücel M. Yaşar, "Kastamonu'nun İlk Fethine Kadar Osmanlı-Candar Münasebetleri (1361-1392)", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, c.2, sy. 2 (1964), s. 133-144.
- Yücel M. Yaşar, XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi: Çobanoğulları Candar-oğulları Beylikleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980.
- Zohary Michael, *Geobotanical Foundations of the Middle East*, Taylor&Francis, Londra 1973.

Plan 1 - Okçular İni'nin planı

Plan 2 - Uçakdibi Mağarası'nın planı

Dönemler	Tarihler	
Osmanlı	M.S. 1461 - 1920	+
Geç Bizans, Türk Beylikleri ve Ceneviz Dönemi	M.S. 1204 - 1461	+
Erken ve Orta Bizans	M.S. 330-1204	+
Roma	M.Ö. 85 - M.S. 330	+
Helenistik	M.Ö. 334 - 85	+
Demir Çağı	M.Ö. 1200 - 334	+
Geç Tunç Çağı	M.Ö. 1600 - 1200	+
Orta Tunç Çağı	M.Ö. 2000 - 1600	+
Erken Tunç Çağı	M.Ö. 3000 - 2000	+
Geç Kalkolitik	M.Ö. 4000 - 3000	+
Orta Kalkolitik	M.Ö. 5500 - 4000	+
Neolitik / Erken Kalkolitik	M.Ö. 8500 - 5500	-
Epipaleolitik / Mezolitik	M.Ö. 20.000-6.000	+

Tablo 1 - Cide ve Şenpazar Yöreleri'nde tespit edilen kültür dönemleri.

Resim 1 - Cide Sahili ve Ovası

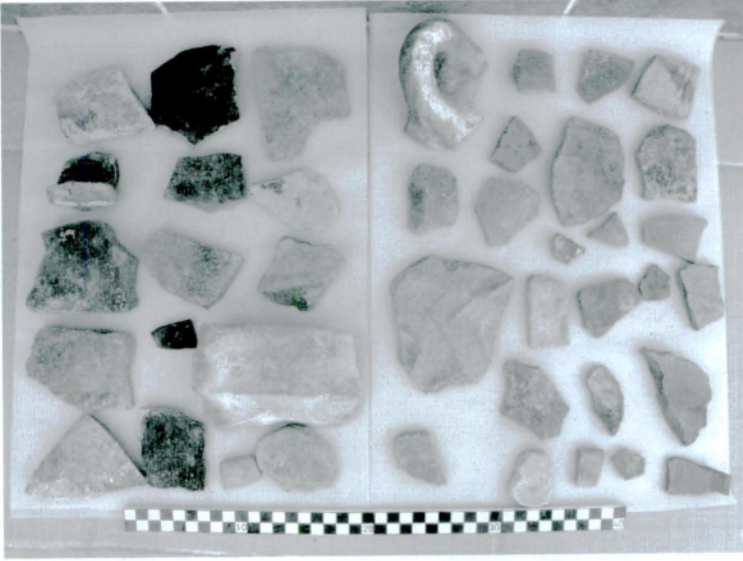
T. E. Şerifoğlu - B. S. Düring - C. Glatz

Resim 2 - Şenpazar yöresi dağları

Resim 3 - Okçular Kalesi ve Vadisi

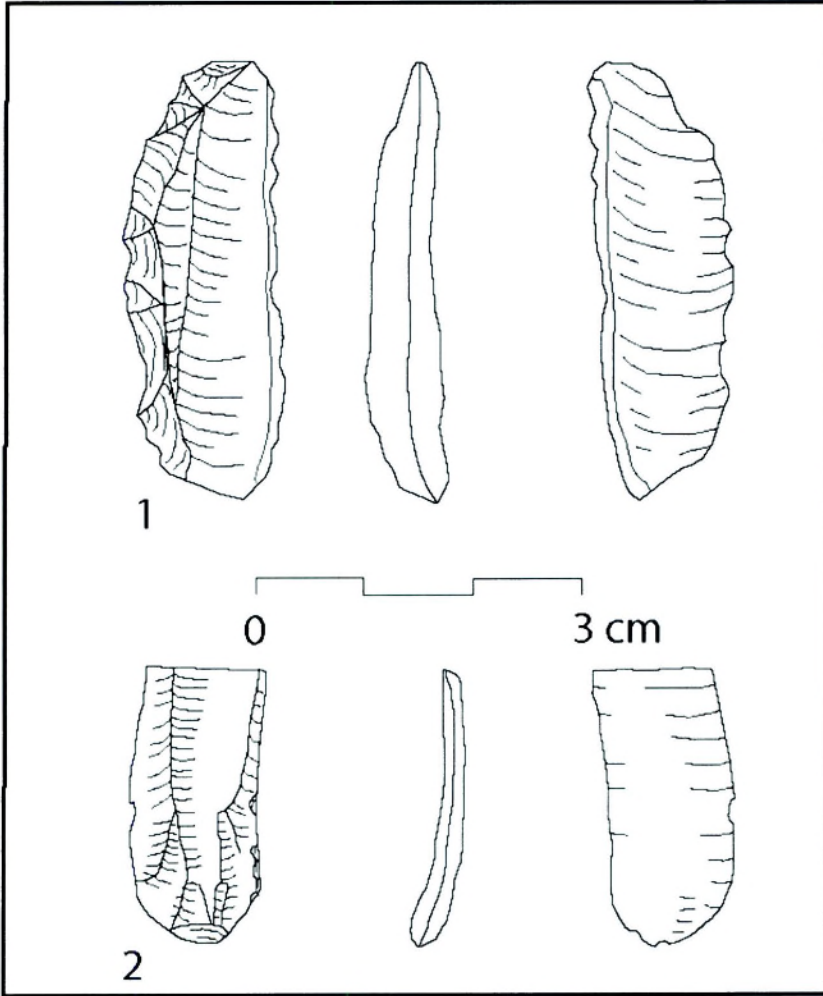
Resim 4 - Kılıçlı Mağarası'ndan toplanan seramikler

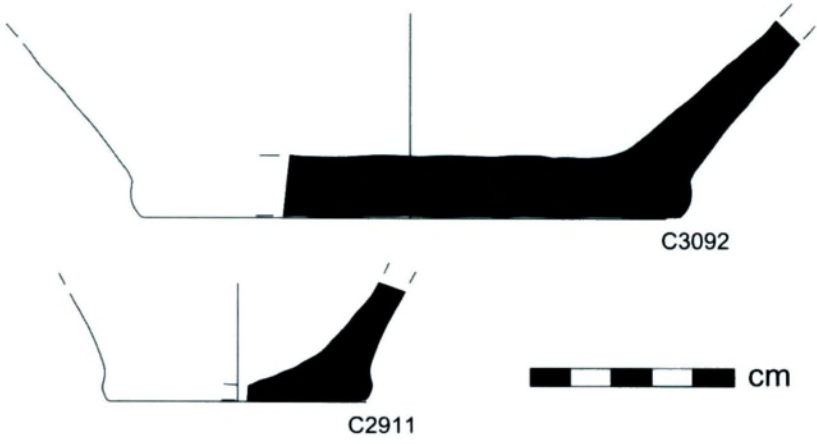
Resim 5 - Aybasan Bölgesi'nden obsidyen çekirdek

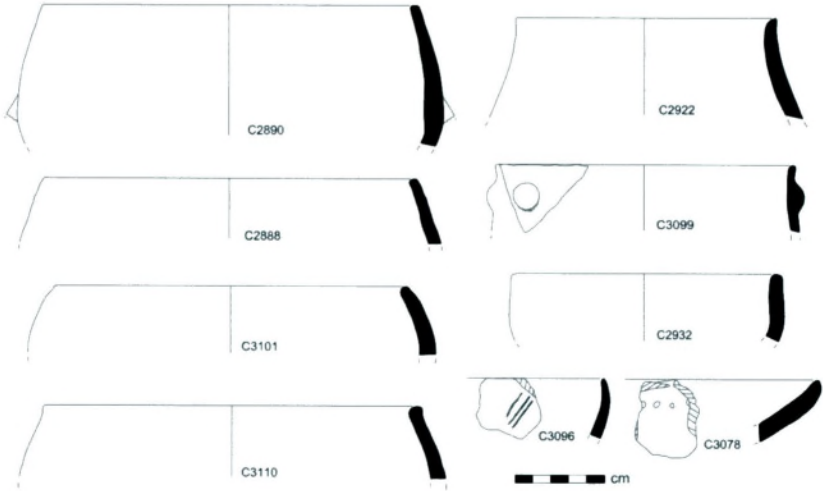
Resim 6 - Okçular Vadisi'nde bulunan Mezolitik Çağ rötuşlanmış yontma taş uç

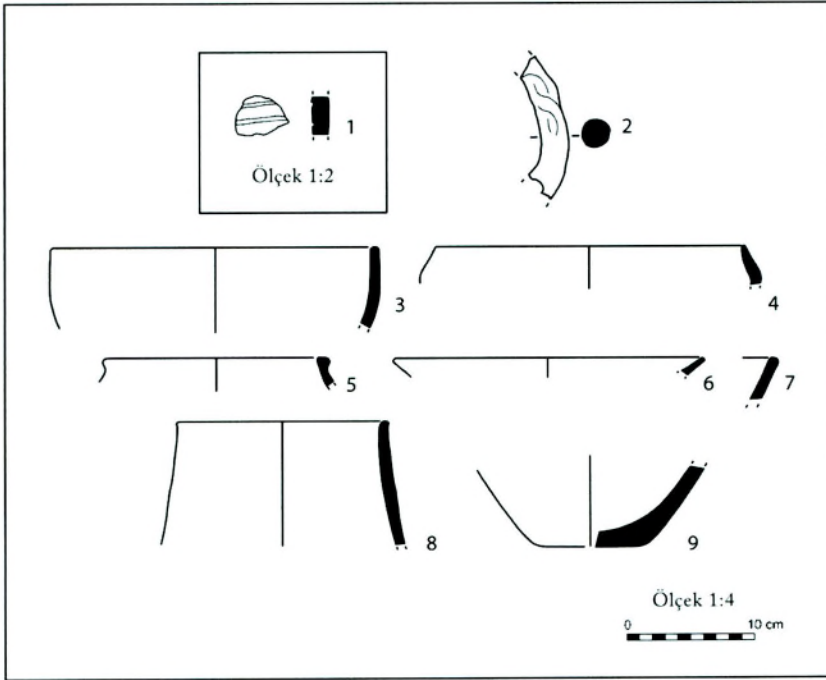
Resim 7 - Mezolitik Çağ yontma taşlar

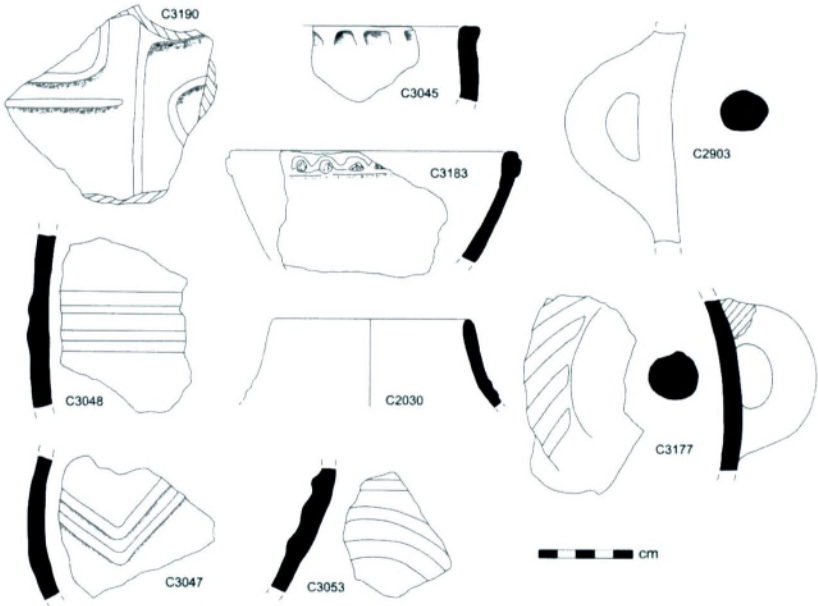
Resim 8 - Orta Kalkolitik Çağ seramik örnekleri

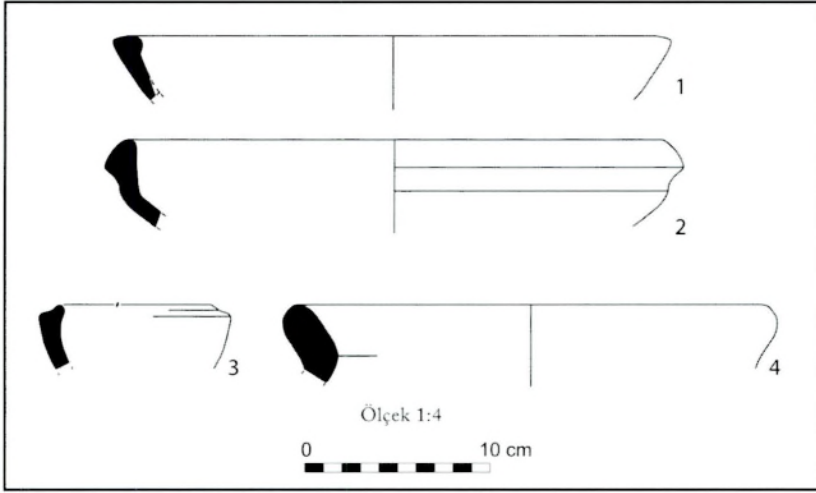
Resim 9 - Geç Kalkolitik Çağ seramik örnekleri

Resim 10 - Okçular Bölgesi Erken Tunç Çağı seramik örnekleri

Resim 11 - Erken Tunç Çağı'nın son evresine ait seramik örnekleri

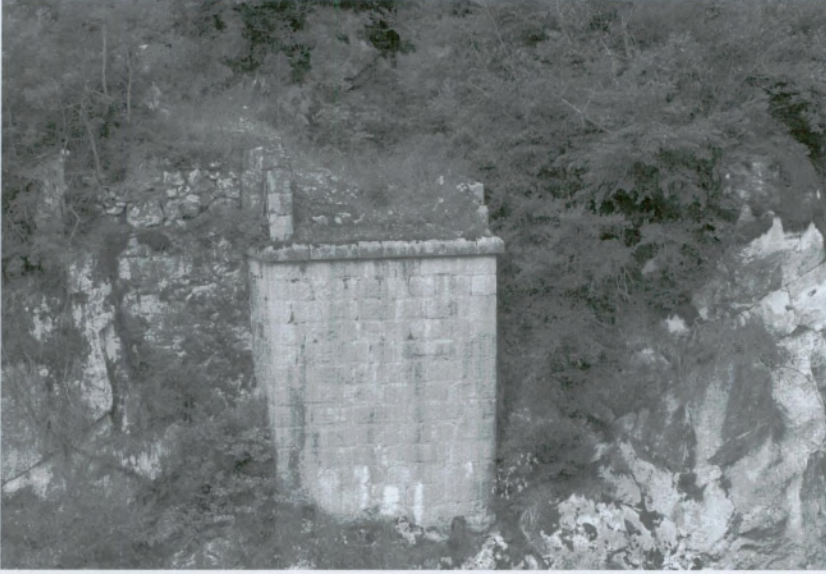
Resim 12 - Geç Tunç ve Erken Demir Çağı seramik örnekleri

Resim 13 - Gideros'ta tespit edilen savunma duvarı

Resim 14 - Gökçekale burnunda bulunan bir taş mezar

Resim 15 - Devrekani Çayı üzerindeki Atköprü'de bulunan köprü ayağı

Resim 16 - Çilekçe'deki taş köprü kalıntıları

İSLAM HUKUK TARİHİNİ İBN HALDÛN ÜZERİNDEN OKUMAK: İBN HALDÛN'UN MODERN DÖNEM İSLAM HUKUK TARİHİ YAZICILIĞINA ETKİLERİ

NECMETTİN KIZILKAYA*

Giriş

Batının aydınlanma ve endüstri devrimi sonrasında elde ettiği güç ile dünyanın değişik bölgeleri üzerinde oluşturduğu siyasi ve kültürel etkilerin en çok hissedildiği yerlerin başında İslam dünyası gelmektedir. Bu siyasi ve kültürel hegemonya, zamanla Müslüman toplumlarda çok yönlü sorunların doğmasına yol açmış ve bunun neticesinde İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde, karşı karşıya kalınan problemlerden çıkış yolu arama çabaları hızlanarak değişik çözüm önerileri oluşturulmaya çalışılmıştır. İslam'ın ve İslam kültürünün tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkardığı kurumların toplumun sırtından atılması gereken bir yük olduğunu ve batılı tarzda kurumların kabul edilmesinin gerekliliğini vurgulayan seküler-batıcı yaklaşım hariç tutulursa, Müslüman düşüncüler değişik tonlarda olmakla beraber genel olarak *ıslah*, *ihya* ve *reform* vurgusunu ön plana çıkarmışlardır. XVIII. yüzyıl ıslah ve ihya hareketlerinin düşünsel ve kurumsal ıslah amacıyla ön plana çıkardığı bazı kavram ve figürler, Cemaleddin Efgani'nin (v. 1315/1897) öncülüğü ile başlayan ve klasik modernizm olarak ifade edilen XIX. yüzyıl reform hareketiyle batıya her alanda bir cevap şekline dönüşmüştür. Şah Velîyullah ed-Dihlevî'den (v. 1190/1776) Fazlurrahman'a (v.1409/1988) uzanan bu çizgi, dinî tefekkür ve yaşayışın İslam'ın saf ve temiz dönemi olan Asr-ı saadette temsil edildiği şekliyle toplumda yeniden canlandırılması ortak paydasında birleşiyordu. Buna göre Müslüman toplumların karşılaştıkları sorunların çözülebilmesi için temel kaynaklara yeni-

* Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale/TÜRKİYE necmettink@comu.edu.tr

Bu yazı, 29-31 Mayıs 2009 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen *İkinci Uluslararası İbn Haldûn Sempozyumu*'nda "İbn Haldûn'un Fıkıh Tarihi ile İlgili Görüşleri ve Bunların Modern Dönem Fıkıh Tarihi Yazıcılığına Etkileri" başlığıyla sunulan tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

den dönülmeli, sahâbe, tabiîn ve etbâü't-tabiîn uygulamaları örnek alınmalı, müctehid imamların icthâd usûlleri diriltilmeliydi.

Bu dönemde en çok dile getirilen konuların başında Müslümanların, İslam toplumunun gerilemesine sebep olan taklidi terk edip yenden aslî kaynaklara müracaat etmek suretiyle icthâd ederek karşı karşıya bulundukları sorunları aşabilecekleri iddiasıydı. Buna bağlı olarak bir yandan zamanın ortaya çıkardığı bazı problemlere çözüm üretmek için icthâd yapılması öngörülüyor, diğer yandan da İslam hukukunun tarihsel serüveni yeniden farklı bir perspektif ile okunmaya çalışılarak çağın gereklerine uygun bir fıkıh tarihi tasavvuru oluşturulmaya çalışılıyordu. Bu çerçevede fıkıh, Hz. Peygamber, ashâb, tabiîn, müctehid imamlar, mezhep bağlılığı, taklid vb. dönemlere ayrılmış; bu dönemlerin her birisi icthâd nokta-ı nazarıyla ele alınmış; İbn Teymiyye (v. 728/1328), İbn Kayyim el-Cevziyye (v. 750/1350) ve Şâtübî (v. 790/1388) gibi bazı figürler ve icthâd ile ilgili görüşleri ön plana çıkarılarak fıkıh tarihi bir "icthâd tarihi" olarak incelenmiştir.¹ Klasik fıkıh tarihi kaynakları olan tarih, tabakât ve terâcim kitaplarından farklı olan bu dönemlendirmeyi yapan müellifler, İslam ilim geleneği içerisinde bazı isimlere ve eserlerine sıkça müracaat etmiş ve bu yeni bakış açısını onların sunduğu fikrî çerçeveyi kullanarak temellendirmeye çalışmışlardır. Fıkıh ilminin tarihsel sürecini geleneksel yapıdan farklı bir şekilde ele alan ve *Mukaddime*'de ortaya koymuş olduğu yaklaşımla modern dönem fıkıh tarihi anlayışının şekillenmesinde önemli bir rol oynayan isimlerin başında İbn Haldûn (v. 808/1406) gelmektedir. Biz bu yazımızda, İbn Haldûn'un fıkıh tarihi ile ilgili çizmiş olduğu çerçeveyi ve bunun modern döneme etkilerini Müslüman düşünürlerle oryantalist literatür ekseninde ele alacağız. İbn Haldûn'un fıkıh tarihiyle ilgili görüşlerinin sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için onun özelde fıkıh, genelde ise İslamî ilimler alanındaki birikimini ele almanın yararlı olacağı düşüncesinden hareketle, ilk olarak İbn Haldûn'un bir fakih olarak nasıl yetiştiği üzerinde kısaca duracağız.

¹ Fıkıhî bir icthâd tarihi olarak gören müelliflerin tipik örneklerinden birisi Halim Sabit'tir. Fıkıh tarihini ele aldığı yazıların birinde İmam Ebû Hanîfe'nin fıkıh tanımını verdikten sonra "İmamın bu tarifi ne kadar ulvî... Tarih-i icthâdda ilm-i fıkıh için daha böyle bir tarife tesadüf olunamaz" diyerek fıkıh tarihini bir icthâd tarihi olarak değerlendirmiştir. Bkz. Halim, Sabit, "İctihâda Dâir", *Sırat-ı Müstakim*, III/69 (17 Zilhicce 327/ 17 Kanûn-ı Evvel 325), s. 260. Halim Sabit'in konuyla ilgili görüşlerinin geniş bir değerlendirmesi için bkz. Sami, Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 39-68.

1. Bir İlim Adamı Olarak İbn Haldûn

İbn Haldûn Mâlikî ve Eş'ârî geleneğe mensup bir ilim ve siyaset adamıdır.² Onun otobiyografisinden öğrendiğimiz kadarıyla Kur'an-ı Kerim öğrendikten sonra, bulunduğu bölgenin yaygın olan ilim geleneğine bağlı olarak eğitim hayatının başlangıcında İmâm Mâlik'in *Muvatta'*sını ve onun üzerine yazılmış şerhleri okumuştur.³ Dönemin hadisçilerinden *Muvattâ'*yı, İmâm Müslim'in *Sahih*'ini ve İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sini okuduğunu ayrıca ifade etmiş olması,⁴ ilk *Muvattâ'* okumasının fıkıh eğitimi amaçlı olduğunu söylememize olanak sağlamaktadır. Tunus'ta birçok bilgiden fıkıh okumuş ve icazet almıştır. Bunlar arasında Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Ceyyânî, Ebu'l-Kasım Muhammed el-Kasîr⁵ ile Kâdî'l-Cemâa Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdisselam başta gelmektedir.⁶ Ayrıca fıkıh alanında İbnü'l-Hâcib'in (v. 646/1249) *el-Muhtasar*'ını okumuş ancak onun tamamını ezberleyemediğini ifade etmiştir.⁷ İbn Haldûn'un Lisanüddin İbnü'l- Hatîb'in (v. 776/1374) fıkıh usûlü alanında recez bahriyle⁸ kaleme aldığı manzum eserine bir şerh yazdığı⁹ ve İbn Rüşd'ün (v. 595/1198) birçok kitabıyla Fahreddin er-Râ-

² İbn Haldûn'un görüşlerini değerlendirirken onun Mâlikî ve Eş'ârî çizgisini göz ardı etmek bazı hatalı yorumlara yol açabilir. Nitekim birkaç istisna dışında (Gibb, Hamilton A. R., "The Islamic Background of Ibn Khaldûn's Political Theory", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 1933 (7), s. 28; Asatrian, Mushegh, İbn Khaldûn on Magic and the Occult, *Iran and Caucasus*, 2003 (7), s. 74; Şentürk, Recep, "Medeniyetler Sosyolojisi: Neden Çok Medeniyetli Bir Dünya Düzeni İçin Yeniden İbn Haldûn", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2006 (16), s. 89-121) onun bu yönü neredeyse hiç vurgulanmamış veya bir eksiklik olarak zikredilmiştir. İbn Haldûn'un bu yönünü eksiklik olarak görenlerin başında Hasan Hanefî gelmektedir. Hanefî, İbn Haldûn'un felsefeye karşı tutumunu İbnü's-Salah (v. 643/1245) ve Gazzalî (v. 505/1111) çizgisini sürdüren fıkıhçı bir tutum olarak tasvir eder. Ayrıca onun günümüzde hak ettiğinden fazla teveccüh görmesinin, değişik batılılaşma telakkilerinin İbn Haldûn'u kendileri için bir çıkış noktası kabul etmelerine paralel olarak gelişen abartılı bir durum olduğunu ifade eder. Hanefî, İbn Haldûn'un sonuna kadar Eş'ârî ve felsefe karşıtı bir fakih olduğunu kaydeder. Bkz. Hanefî, Hasan, *Mine'n-nakl ile'l-ibdâ'*, Kahire 2000, s. 148, 151.

³ Örneğin İbn Abdilberr'in (v. 463/1071) *et-Tekassî li ehâdisi'l-Muvattâ'*sı ile *Kitâbü't-Temhîd limâ fi'l-Muvattâ'* mine'l-meânî ve'l-esânîd adlı eserleri okumuştur. Bkz. İbn Haldûn, *et-Ta'rif bi İbn Haldûn ve rihletuhu ğarben ve şarkan* (nşr. Muhammed et-Tancî), Kahire, 1951, s. 16.

⁴ İbn Haldûn, *et-Ta'rif*, s. 18, 20.

⁵ Bu hocasından Ebû Saïd el-Berzâî'nin *Kitâbü't-Tehzîb*'ini ve *Muhtasarü'l-Müdevvene*'yi okumuştur.

⁶ İbn Haldûn, *et-Ta'rif*, s. 19.

⁷ İbn Haldûn, *et-Ta'rif*, s. 17; İbn Tağrıberdî, Cemâlüddin Ebü'l-Mehâsin, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi* (nşr. Muhammed Muhammed Emin), Kahire 1993, V, 206.

⁸ Vezni altı müstefîlünden oluşan bahirdir.

⁹ Makkarî, Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed, *Ezhârü'r-riyâd fi ahbâri lyâd* (nşr. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim İbyârî, Abdülhafız Şelebi), Kahire 1939, I, 190.

zînin (v. 606/1209) *el-Mahsûl*'ünü telhis ettiği de kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁰

İbn Haldûn'un elli yaşındayken 784/1382 yılında gittiği Mısır'daki hayatı, özellikle fikhî müktesebatını gerek teorik ve gerekse pratik olarak ortaya koyması bakımından önemlidir. Burada bulunduğu süre zarfında hem Mâlikî baş kadılığı yapmış hem de tedrîs faaliyetlerini sürdürerek diğer ilimlerin yanısıra fıkıh ve fıkıh usûlü okutmuş;¹¹ bu tedrîs faaliyetini hayatının sonuna kadar devam ettirmiştir.¹² Mısır'a gittiğinde ilk olarak Ezher Camii'nde ders vermeye başlayan İbn Haldûn'un¹³ burada ne okuttuğuna dair kaynaklarda detaylı bilgiye pek rastlanmaz. Ezher'deki bu eğitim faaliyetinin ardından Mısır'da Malikî mezhebinin en önemli eğitim kurumlarından birisi olan Kamhiyye Medresesi'ne¹⁴ Sultan Berkûk tarafından atanmış ve burada Mâlikî fikhını okutmuştur.¹⁵ Zâhiriyye veya Berkûkiyye diye bilinen medreseye Mâlikî fikhını okutmak için atanan İbn Haldûn,¹⁶ buradaki görevinden sonra Sargatmuş Medresesi'ne hadis okutmak için tayin edilmiştir.¹⁷ İbn Haldûn daha önceki atamalarında olduğu gibi burada da Mısır'ın eğitim geleneğine bağlı kalarak ilim ve siyaset adamlarının da bulundu-

¹⁰ Hacvî, Muhammed b. el-Hasen, *el-Fikru's-sâmî fî târîhi'l-fikhi'l-islâmî*, Medine 1977, IV, 251.

¹¹ Kaynaklarda onun fıkıh ve fıkıh usûlü okuttuğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Sehâvî (v. 902/1497), Muhammed İbn Ammâr'ın (v. 844/1441) İbn Haldûn'dan fıkıh ve fıkıh usûlü ile *Mukaddime*'nin bir kısmını okuduğunu söyler. Bkz. Sehâvî, Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman, *Ed-Daw'u'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, Beyrut, 1966, VIII, 233. Aynı şekilde Sehâvî (v. 902/1497), İbn Haldûn'un yaptığı derslerde Pezdevî (v. 482/1089), Habbâzî (v. 691/1292) ve Ebû'l-Berekât en-Nesefî (v. 710/1310) gibi Hanefî fakihlerin usûl eserlerinden nakiller yaptığını; İbn Saâfî'nin (v. 694/1295) *Bed'i*'ni İbn Hâcib'in (646/1249) *Muhtasar*'ına takdim ettiğini ve İbn Saâfî'nin eserinin gerek ifade yapısı ve gerekse usûl ilminin inceliklerine nüfuz bakımından daha ileri düzeyde olduğunu kaydettiğini aktarır. Bkz. Sehâvî, *a.g.e.*, IV, 149.

¹² Sehâvî, *ed-Daw'u'l-lâmi'*, IV, 146.

¹³ İbn Haldûn, *et-Ta'rif*, s. 248.

¹⁴ Makrîzî, Takıyyüddin Ebû'l-Abbâs, *Kütübü'l-Mevd'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitat ve'l-âsâr* (nşr. Halil el-Mansûr), Beyrut 1998, IV, 201.

¹⁵ İbn Haldûn, *et-Ta'rif*, s. 253.

¹⁶ İbn Haldûn, *et-Ta'rif*, s. 285-286.

¹⁷ İbn Haldûn, *et-Ta'rif*, s. 293-294. İbn Haldûn hadis alanında da önemli bir bilgi birikimine sahiptir. Örneğin Mehdi'nin zuhûru konusunda rivayet edilen hadislerin gerek senetleri ve gerekse metinlerine yönelik yaptığı tahliller bir hadis âlimini aratmayacak derecede derinliktir. bkz. İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime* (nşr. Ali Abdulvahid Vâfi), Kahire 2004, II, 735-762. Benzer bir şekilde ferâiz hakkında rivayet edilen "ferâiz ilmin üçte biridir ve ilk unutulacak ilim de odur" hadisinin yanlış anlaşıldığını ifade ederek nasıl anlaşılması gerektiği hakkında verdiği bilgiler de bu çerçevede zikre değerlidir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 959.

ğu bir açılış konuşması yapmış ve bu konuşmasında İmâm Mâlik (v. 179/795) ve *Muvatta'* ile ilgili önemli konulara değinmiştir.¹⁸

İbn Haldûn'un ders verdiği Mısır'daki eğitim kurumlarından, başta Muhammed İbn Ammâr (v. 844/1441), Makrîzî (v. 845/1442) ve İbn Hacer el-Askalânî (v. 853/1449) olmak üzere değişik alanlarda birçok ilim adamı yetişmiştir.¹⁹ Mısır'daki faaliyetlerinin daha çok eğitim ve yargı ağırlıklı olması, verdiği dersler arasında fıkıh ve fıkıh usûlünün bulunması, İbn Haldûn'un fikhî müktesabatını göstermesine rağmen, onun fıkıh alanındaki yetkinliği ne yazık ki genel olarak gözden kaçırılmaktadır.²⁰ Hâlbuki gerek aldığı fıkıh eğitimi ve gerekse Mısır'da dönemin önde gelen eğitim kurumlarında başta fıkıh olmak üzere İslamî ilimlerin değişik alanlarında dersler verip İslam ilim geleneğinde önemli çalışmalar ortaya koymuş bilginler yetiştirmesi, onun bu konudaki yetkinliğini göstermektedir. Bunlara ilave olarak, dönemin Mâlikî başkadılığı yapmış olması da onun fıkıh alanındaki birikimini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

2. İbn Haldûn'un Fıkıh Tarihi ile İlgili Görüşleri ve Bunların Önceki Yaklaşımlardan Farkı

Mukaddime'nin en temel özelliklerinden biri, geleneksel tarih yazıcılığından farklı bir yöntem ile kaleme alınmış olmasıdır. Tarihi olayları

¹⁸ Konuşmanın tam metni için bkz. İbn Haldûn, *et-Ta'rif*, s. 294-310.

¹⁹ Başka isimler için bkz. Şehâvî, *ed-Daw'u'l-lâmi'*, VII, 172, 186; VIII, 233; X, 195, 312. Ayrıca İbn Haldûn'un Mısır'daki tedris faaliyetleri için bkz. Fischel, Walter J., *Ibn Khaldûn in Egypt, His Public Function and His Historical Research (1382-1406)*, Berkeley 1967, s. 26-29.

²⁰ Hatta bazı modern araştırmacılar onun fikhî birikimini neredeyse inkâr etmektedirler. Örneğin Taha Hüseyin, İbn Haldûn'un Tunus'ta ders aldığı hocalarının hayatından detaylı bir şekilde bahsetmemesini onun kendisini her konuda çok parlak görmesine; okuduğunu belirttiği kitapların o dönemde Tunus'ta nadir bulunduğunu ifade etmesini de Ezher'de bulunan hocaların gerisinde kalmamak için söylediği şekilde yorumlamıştır. Nitekim İbn Haldûn'un çok meşhur bir fıkıh usûlü kitabı olan İbnü'l-Hâcib'in (v. 646/1249) *Muhtasar*'ını Mâlikî fıkıh kitapları arasında saymasının onun bu konuda ne kadar yetersiz olduğunu ortaya koyduğunu kaydetmiştir. Taha Hüseyin daha da ileri giderek, İbn Haldûn'un fıkıh eğitiminin *Müdevvene*'nin bazı muhtasarlarını okumak ile sınırlı kaldığını ifade etmiştir. Bkz. Hüseyin, Taha, *Felsefeti İbn Haldûn el-ictimâ'iyye, tahlîl ve nakd* (Trc. Muhammed Abdullah İnân), Kahire 2006, s. 11-12. Ferhat Koca da İbn Haldûn'un fikhî birikiminin "fıkıh alanıyla ilgili çeşitli görevleri ifa etmesine yetecek derecede" olduğunu ifade etmiş ve onun büyük Mâlikî fakihleri arasında sayılamayacağını belirtmiştir. Bu konudaki yorumunu biraz daha ileri götürerek, İbn Haldûn'un Mâlikî başkadılığından sık sık azledilmesinin temel sebeplerinden birinin onun fıkıh alanında ileri derecede bir fakih olmamasına bağlamaktadır. Bkz. Koca, Ferhat, "İbn Haldûn'un Fikhî Birikimi ve İslâm Hukuk Tarihiyle İlgili Görüşleri (*Mukaddime* Çerçevesinde)", *Geçmişten Geleceğe İbn Haldûn*, İstanbul 2006, s. 124-125.

bağlantılarıyla beraber inceleyen İbn Haldun, gerek kendisinden önce vuku bulan hadiseleri ve gerekse kendi zamanında var olan durumu olduğu haliyle tasvir etmenin ötesine geçerek, bunları ortaya çıkaran dinamikleri tahlil etmesiyle düşünce geleneğinde önemli bir rol oynamıştır. İbn Haldûn'a göre tarih yazıcılığının gayesi geçmişe dair haberleri kritik etmeden peş peşe aktarmaktan ziyade bunları doğuran şartlar, toplumlar üzerindeki etkileri ve bağlı oldukları genel ilkeleri tahlil ve tespit etmek olmalıdır.²¹ Özellikle İbn Haldûn'un ele aldığı meselelerin bizzat doğasına yönelik yapmış olduğu dikkatli gözlemlerin sonucu olan bu ampirik yöntemi, onun olayları yorumlama metodunu hem alışlagelmiş yöntemlerden farklı kılmış, hem de modern dönemden birçok ilim ve düşünce adamının kendisine sıkça referansta bulunmasına yol açmıştır.²² Onun özelde fıkıh tarihi, genelde ise diğer İslamî ilimlerin tarihsel gelişimine dair tahlillerini bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir.

Fıkıh tarihiyle ilgili malumat, çoğunlukla tarih, tabakât, menâkıb ve terâcim kitaplarında bulunmakla beraber fakihlerin eserlerinde ele aldıkları meselelerin detayları hakkında verdikleri tarihi bilgiler de bu malzeme içerisinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle bir fakihin görüşü eleştirilirken veya desteklenirken onun ortaya konmasına sebep olan faktörlere yönelik tahliller bu çerçevede zikredilebilir. Ancak İbn Haldûn, bu klasik yazım şekillerinden farklı bir yol benimseyerek fıkıh tarihini değişik bir yöntemle ele almıştır. Onun *Mukaddime*'de fıkıh ilmi ve tarihsel gelişimine dair görüşleri, kendisinden önceki müellifler tarafından ifade edilen birçok hususu kapsamakla beraber, İbn Haldûn'un görüşlerini özgün kılan, diğer alanlarda olduğu gibi, fıkıh ilmi ve tarihi ile ilgili hususuları sebep ve sonuçları bağlamında inceleyerek bazı genel yargılara varması ve daha önce muğlak bir şekilde ifade edilen bazı konuları netliğe kavuşturmasıdır.

İbn Haldûn, fıkıhın tarihsel gelişimini anlatmaya başladığı bölümün daha başında fıkıh ilminin kaçınılmaz olarak meydana gelen ihtilaflar üzerinden gelişim sağladığını kaydederek ihtilafa merkezi bir rol yüklemekte ve bu ihtilafların sebeplerini de dil ve yöntem farklılıkları ola-

²¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 291-292. İbn Haldûn'un *Mukaddime*'deki tarihsel yöntemiyle ilgili olarak bkz. Franz Rosenthal, "İbn Khaldun in his Time (May 27, 1332-March 17, 1406)", *Ibn Khaldun and Islamic Ideology* (Ed. Bruce B. Lawrence), Brill 1984, s. 19.

²² Yves Lacoste, *Ibn Khaldun: The Birth of History and the Past of the Third World*, London 1984, s. 160.

rak iki kısma ayırmaktadır.²³ Bu yaklaşımının bir devamı olarak usûl, hilâf ve cedel ilimlerini de fıkha bağlı ilimler olarak zikretmiş ve değişik fıkıh ekolleri arasındaki ihtilafların belirli bir yöntem dâhilinde sürdürülmesinin bunları doğuran etkenlerin başında geldiğini kaydetmiştir. Ona göre bu ihtilaf sahabe döneminde daha sonrasına kıyasla çok fazla yaygın değildi. Çünkü sahabenin hepsi dinî bilgi yönünden eşit olmadıkları için onlar arasında *kurrâ'* diye isimlendirilen Kur'an'ı bilen ve Hz. Peygamber'in eğitiminden geçerek bu konuda birikim elde etmiş olanları fetva verme yetkisine sahipti.²⁴

İbn Haldûn, daha önce ana çerçevesini çizdiği umranın ilerlemesine bağlı olarak ilimlerin gelişerek birbirlerinden ayrıldığı ve birer sanat haline geldiği görüşünü fıkıh için de dile getirmektedir. O, fıkıhın bir ilim olarak ortaya çıkışını şehirlerin gelişip büyümesine bağlamakta ve bunun neticesinde o zamana kadar *kurrâ'* olarak isimlendirilen bilgin-

²³ Arap dilinin yapısından kaynaklanan bazı sebeplerden ötürü şer'î delillerin farklı şekillerde yorumlanmasını ve hadisler arasında meydana gelen teâruz neticesinde bunlardan birisinin tercih edilmesini bu ihtilafların temel sebepleri olarak zikretmektedir. Ayrıca nasslar dışında kalan deliller hakkındaki ihtilaf ile nassların doğrudan hüküm belirtmediği meselelerde karşılaşılan problemlerin nasslarda hükmü geçenlere kıyas edilmesi neticesinde de farklı görüşlerin ortaya çıktığını kaydetmiştir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 947.

²⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 947. *Kurrâ'* ilk dönemlerde değişik anlamlarda kullanılmış olmakla beraber zamanla Kur'an okuyan kişiler için kullanılır olmuştur. Ancak İbn Haldûn burada *kurrâ'* kelimesinin sadece bir yönüne işaret etmiş, diğer yönlerine değinmemiştir. Hâlbuki kaynaklarda *kurrâ'* kelimesinin sadece ilimle uğraşan sahabeyi ifade etmediği; bunun yanında değişik meziyetlere sahip olan sahabiler için de kullanıldığı görülür. Mesela Buhârî "Hz. Peygamber'in ashabından *kurrâ'* olanlar" başlığı altında Rasulullah (s.a.v)'ın kendilerinden Kur'an öğrenilmesini tavsiye ettiği kişiler olarak Abdullah b. Mes'ûd, Sâlim, Mu'âz ve Übeyy b. Ka'b'ı zikretmiştir. Bkz. Buhârî, *Sahih*, "Fedâilü'l-Kur'an", 8. Enes b. Mâlik, Bi'ri Ma'ûne'de şehit edilen yetmiş kişilik sahabe grubunu *kurrâ'* olarak isimlendirdiklerini ve bunların vakitlerinin çoğunluğunu ibadete adanmış kişiler olduklarını ifade etmiştir. Bkz. Buhârî, *Sahih*, "Kitâbü'l-cihâd ve's-siyer", 184. Rivayete göre bir gün *kurrâ'*dan bir gruba rastlayan Hz. Ömer bunların başları öne eğik bir şekilde oturduklarını görünce onların kim olduklarını sorar; bu kişilerin *müteakkilân* oldukları cevabını alan Hz. Ömer, onların *müteakkilân* olduğunu söyler. Bir rivayette ise Hz. Ömer'in onlara "Ey *kurrâ'* topluluğu! Başınızı kaldırın ve kendi geçiminiz için çalışın" diye hitap ettiği belirtilir. Eseri neşreden Ebû Gûdde dipnotta *kurrâ'* kelimesini ibadet ile meşgul olan âbidler olarak açıklamıştır. Bkz. eş-Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *Kitâbü'l-Kesb* (nşr. Abdulfettah Ebû Gûdde), Beyrut 1997, s. 88. Ayrıca *kurrâ'* kelimesi Hz. Ömer'in Medine'deki istişare heyetinde bulunan kişiler için de kullanılmıştır. Bkz. Buhârî, *Sahih*, "el-İ'tisâm", 2. İbn Teymiyye'nin, selef ilim ve din erbabını *el-kurrâ'* olarak isimlendirdiği ve bu gruba âlimlerle zâhidlerin girdiğine dair görüşü de *kurrâ'* ifadesinin farklı gruplardan insanlar için kullanıldığını gösterir. Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, Rabat 1980, XI, 195. İlk dönemlerde *kurrânın* fakihler, insanların en akıllıları ve zâhidler için kullanıldığı ile ilgili olarak bkz. el-Buhârî, Mansûr b. Yunus b. İdris, *Keşşfü'l-kindâ' an metni'l-İkndâ'*, Beyrut 1982, IV, 289-290.

lerin artık *fukahâ'* olarak isimlendirildiklerini ifade etmektedir.²⁵ Dînî bilgi alanında yetkin olan kişilerin önce *kurrâ'* daha sonra *fukahâ'* olarak isimlendirilmeleri ve daha genel bir kullanım olan *kurrâlıktan* teknik bir kullanım olan *fukahâlığa* geçiş, fikhî bilginin belirli bir yönetime bağlı olarak bir ilim haline geldiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Fıkıh bilginlerinin zamanla ellerindeki hadis malzemesine bağlı olarak iki gruba ayrıldığını ve bunlardan Ebû Hanîfe'nin (v. 150/767) başını çektiği Iraklıların hadis malzemesinin az olması sebebiyle re'y ve kıyas yöntemini takip ettiğini ve bu nedenle kendilerine ehl-i re'y denildiğini; buna karşılık önceleri İmâm Mâlik'in (v. 179/795), kendisinden sonra ise İmâm Şâfiî'nin (v. 204/820) başını çektiği Hicazlıların ise hadis tarikini benimsediğini kaydeder.²⁶ Bu iki okuldaki sonra Dâvud b. Ali (v. 270/883), oğlu ve bunların talebelerinden oluşan bir grup âlimin kıyası inkâr ederek üçüncü bir yol seçtiklerini ve bunlara Zâhiriyye denildiğini ifade eder. Bunların sadece nasslar ile icmâyı delil olarak aldıklarını, celi kıyas ile mansûs illeti ise nasstan kabul ettiklerini belirtir. İbn Haldûn, fikhî bilgi üretme ve bunu uygulama açısından yöntemsel farklılıkların bu üç yaklaşım çerçevesinde ele alınabileceğini ve bu üç yöntemin ümmet arasında yaygınlık kazandığını kaydeder. Ancak Zâhirî mezhebinin cumhura muhalefet sebebiyle adeta yalnızlaşarak görüşlerinin sadece kitaplardan öğrenilir hale geldiğini ve bu nedenle onların görüşlerine meyledenlerin zaman zaman bid'at ehli olmakla suçlandığını ifade ederek bu mezhebin varlığını sürdürmemesinin gerekçesini ortaya koymuş olmaktadır.²⁷ İbn Haldûn, kendisinden önce yapılan tasniflerden farklı bir şekilde *ehl-i hadîs* ve *ehl-i re'y* ayrışmasını, coğrafi farklılıklar sebebiyle elde bulunan hadis malzemesi çerçevesinde gelişen fikhî bir farklılaşma olarak izah ediyor ve her iki okulun öncülerini dört mezhep imamıyla sınırlandırıyor. Hâlbuki daha önce bu konuya eserlerinde yer veren müelliflerin değişik tasnifler yaptığı görülür. Örneğin İbn Kuteybe (v. 276/889), *ashâbü'r-re'y* başlığı altında İbn Ebî Leylâ (v. 148/765), Ebû Hanîfe, Rabiâtü'r-Re'y (v. 136/753), Züfer (v. 158/775), Evzâî (v.

²⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 948.

²⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 948.

²⁷ Zâhirî yaklaşımın cumhura muhalefet ve imamlarının aşırı görüşleri sebebiyle toplum tarafından benimsenmeyerek yok olmaya yüz tuttuğuna misal olarak İbn Hazm'ı gösterir. İbn Hazm'ın hadisteki derin bilgisine rağmen Zâhirî mezhebine bağlanarak zamanla mezhepte otorite haline geldiğini, hatta Davud b. Ali'ye muhalefet ettiğini ancak diğer mezhep bilginlerine muhalefeti sebebiyle halkın tepkisini çekerek eserlerinin toplum tarafından kabul edilmediğini kaydetmektedir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 948-949.

176/792), Süfyan es-Sevrî (v. 161/778), İmâm Mâlik, Ebû Yusuf (v. 182/798) ve Muhammed b. Hasan (v. 189/805) gibi fakihlerin isimlerini kaydederken, *ashâbü'l-hadîs* başlığı altında daha çok hadis rivayetiyle meşgul olan alimleri zikreder.²⁸ IV/X. yüzyıl bilginlerinden olan Makdisî (v. 380/990) ise Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Davudî mezheplerini döneminin fıkıh mezhepleri; Hanbelîliği ise *ashâbü'l-hadîs* arasında sayar.²⁹ Buna karşılık İbn Nedîm (v. 385/995) İmâm Mâlik'i çağının Hicâz fakihî ve öncüsü, Ebû Hanîfe'yi Iraklılar ve *ashâbü'r-re'y* içinde, Ahmed b. Hanbelî (v. 241/855) *ashâbü'l-hadîs* fakihleri arasında, İmâm Şâfiî ve Dâvud b. Ali'yi ise müstakil olarak ineler.³⁰ Şehristânî (v. 548/1153) ise farklı bir tasnif benimseyerek *ashâbü'l-hadîs*in Hicâzlılar olduğunu ve İmâm Mâlik, Şâfiî, Süfyan es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel ve Dâvud b. Ali'nin bağlamlarının bu gruba girdiğini; buna karşılık *ashâbü'r-re'y*in Iraklılar olduğunu ve bunların da Ebû Hanîfe'nin takipçileri olduğunu kaydeder.³¹ Dikkat edileceği üzere yapılan tasniflerin hemen hepsinde Dâvud b. Ali *ehl-i hadîs* arasında sayılırken İbn Haldûn onun yaklaşımını iki ekolden biri arasında zikretmeyip üçüncü bir yöntem olarak kabul eder ve buna Zâhirîlik adını verir. Kanaatimizce İbn Haldûn, *ehl-i hadîs* ve *ehl-i re'y* ayrışmasını önceki müelliflerden farklı olarak çok daha belirgin bir şekilde fıkıh ekseninde bir ayrışma olarak değerlendirmiş ve fikhî istidlalde bulunurken dış faktörler sebebiyle elde mevcut olan hadis malzemesini kullanmaya bağlı olarak başka yöntemlerin geliştirilmesi çerçevesinde bir farklılaşma olarak değerlendirmiştir. Ayrıca daha önceki kaynaklarda *İmâmu ehlî'l-Hicâz* veya *İmâmu ehlî'l-Medîne* olarak tavsif edilen İmâm Mâlik Hicâzlıların veya *ehl-i hadîs*in içinde sayılırken, İbn Haldûn'un onu *ehl-i hadîs*in imamı kabul ederek diğer müelliflerden farklı bir yaklaşım sergilediği de burada zikredilmelidir. Buradaki kategorik tasnif önceki kaynaklarda da bulunmakla beraber, İbn Haldûn bu ayrışmanın yönetsel olduğunu ve kimlerin bu ekoller içerisinde bulunduğunu açık bir şekilde ortaya koymakla kendinden önceki müelliflerden ayrılmaktadır.

²⁸ Bkz. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (nşr. Servet Ukkâşe), Kahire 1960, 494-528.

²⁹ Bkz. Makdisî, Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-tekâsım fî ma'rîfeti'l-ekâlim* (nşr. M. J. De Goeje), Brill 1906, s. 37. Aynı eserde müellifin re'yi fıkıh bilgisi anlamında kullandığı görülür. bkz. Makdisî, *a.g.e.*, s. 142.

³⁰ Bkz. İbn Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Gustav Flügel), Beyrut 1964, s. 198-202, 209, 216, 229.

³¹ Şehristânî, her iki grup arasındaki temel farkın celi kıyasın haber-i vahide takdim edilemeyeceği hususunda olduğunu ifade eder. Bkz. Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebîbekr, *el-Milel ve'n-nihal* (nşr. Muhammed Seyyid Keylânî), Bulak 1961, I, 206-207.

Bu üç yaklaşımı ele aldıktan sonra, Şia'nın temelde sahabeye dil uzatmayı ve imamların ismetini merkeze alarak masum imamların sözlerinin ihtilafsız kabul edilmesi çerçevesinde yeni bir fıkıh ekolü tesis ettiğini ve bu yaklaşımıyla çoğunluktan ayrıldığını; Haricilerin de onlarla aynı kaderi paylaştıklarını kaydeder.³² İbn Haldûn gerek Şia'nın ve gerekse Haricilerin benimsedikleri fikhî yöntemle çoğunluktan ayrılarak ümmet içerisinde şâz kaldıklarını belirtmiş ve bunların takipçilerinden pek bahsetmemiştir.

İbn Haldûn farklı mezhep ve fıkıh bilginlerinden ziyade dört Sün-nî mezhep üzerinde durmaktadır. Buna göre o dönemde Irak'ta Ebû Hanîfe'nin önderliğini yaptığı ehl-i re'y, Hicaz'da ise Mâlik b. Enes'in imamı olduğu ehl-i hadîs kalmıştır.³³ İmâm Mâlik'ten sonra İmâm Şâfiî'nin Hicaz ehlinin imamı olduğunu belirttikten sonra İmâm Şâfiî'nin fikhî birikimiyle ilgili önemli bir tespitte bulunmaktadır: İmâm Şâfiî, önce Hicaz fikhını daha sonra da Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Irak fikhını alarak her ikisini mezcetmiş ve iki farklı ilim havzasından istifade ederek kendi mezhebini kurmuştur.³⁴

İmâm Mâlik ve Şâfiî'den sonra hadis konusunda üstün bir yere sahip olan Ahmed b. Hanbel Hicaz mektebinin önderliğini yapmıştır. Ancak İbn Haldûn, Hanbelîliğin fikhî bir mezhep oluşunu Ahmed b. Hanbel'in talebeleriyle başlatmakta ve “*Onun talebeleri, hadis konusundaki yetkinliklerine rağmen İmâm Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden ders almış ve başka bir mezhep tesis etmişlerdir*” diyerek³⁵ Hanbelî mezhebinin fikhî bir ekol haline gelişini Ebû Ha-

³² İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 948.

³³ İbn Haldûn, Ebû Hanîfe'nin fıkıhta ulaşamayacak bir makamı olduğunu, onun bu konumunun İmâm Mâlik ve Şâfiî'nin yanı sıra başka bilginler tarafından da tasdik edildiğini kaydeder. Ayrıca İmâm Mâlik'in diğer delillerin yanı sıra amel-i ehl-i Medîne'yi de hüküm üretme vasıtalarından biri kabul ederek ayrı bir yöntem takip ettiğini; onun Medine uygulamasını delil olarak kabul etmesinin temel gerekçesinin söz konusu fiilin Hz. Peygamber'den alınarak nesiller boyunca aktarılabilmesi olduğunu belirtir. Bazılarının amel-i ehl-i Medîne'nin icma olarak ele alındığı zannından hareketle İmâm Mâlik'e karşı çıkuklarını, hâlbuki İmâm Mâlik'in bunu icmadan ziyade Hz. Peygamber'e ait bir fiil olma ihtimaline binaen delil olarak kabul ettiğini ifade ettikten sonra bu konunun icmâ başlığı altında ele alınmasına yönelik eleştirilere de bir fiili yapmada bir yörenin ittifak etmesiyle icmâ arasında ilişki olduğunu ancak icmânın dinî bir meselede icthâda dayalı bir ittifak olmasına rağmen Medine uygulamasının bir fiili yapma ve terk etme hususunda daha önceki kuşakların dikkate alınması anlamına geldiğini kaydeder. Bununla beraber konunun sünnet başlığı altında ele alınmasının daha iyi olabileceğini de ilave eder. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 949-950.

³⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 950-951.

³⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 951.

nîfe'nin öğrencilerinden ders almalarına bağlamaktadır. Gerek İmâm Şâfiî'nin ve gerekse Ahmed b. Hanbel'in talebelerinin daha önce almış oldukları eğitimin üzerine Hanefî fukahâdan aldıkları dersleri bina ederek fikhî ekoller oluşturdıklarını ifade etmesi, İbn Haldûn'un fıkıh mezheplerinin oluşumunda Hanefîliğe merkezi bir rol biçtiğini göstermektedir. İbn Haldûn İslam coğrafyasında bu dört mezhebin takip edildiğini, bunlar dışında kalan müctehidlerin takipçilerinin kalmadığını belirterek dört Sünnî mezhebin İslam dünyasının büyük bir bölümüne hâkim olduğunu vurgulamıştır.³⁶ Bununla beraber, İbn Haldûn'un yaşadığı dönemde İslam dünyasında dört Sünnî mezhep dışında Şia gibi mezheplerin de belirli bölgelerde takipçilerinin olduğu bilinmektedir.

İbn Haldûn, müntesiplerinin çoğunluğunun Şam ve Bağdat çevresinde bulunduğu Hanbelî mezhebinin ictihattan uzak olması ve mezhebin esasının rivayetlerin birbirini desteklemesi üzerine kurulu olması sebebiyle bağlularının az olduğunu ifade etmektedir. Hanbelî mezhebini takip edenlerin diğer mezheplerle mukayese edildiğinde daha az sayıda olmasını ise mezhebin geliştirmiş olduğu fikhî yöntemin zayıflığına bağlamaktadır.³⁷

Irak, Hint, Çin, Maverâünnehir ile Acem diyarında yaygın olan Hanefî mezhebinin Irak ve Bağdat merkezli olması sebebiyle mezhep

³⁶ İbn Haldûn, ilimlerin ileri derecede gelişmesi, ictihâd edebilecek nitelikte kimsenin bulunmaması, ictihâdın dinî ve ilmî bilgisine güvenilemeyecek kişilerin eline düşmesinden korkulması gibi sebeplerden dolayı halkın ihtilaf kapısını ve ona götürecek yolları kapadığını; bilginlerin de halkı bu dört mezhebe uymaya teşvik ettiklerini ve o dönemde ictihâd iddiasının boş bir çaba olduğunu kaydetmiştir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 951. İbn Haldûn'dan önce yaşamış olan Şirâzî (v. 476/1083) "beş mezhep fakihlerinin tabakaları" başlığı altında Şafîî, Hanefî, Mâlikî, Hanbelî ve Zâhirî fakihleri zikretmiş ve bölümün başında artuk İslam beldelerinde fikhın bu beş mezhepten ibaret olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Şirâzî, Ebû İshak, *Tabakâtü'l-fukahâ'* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1970, s. 95-97. Şirâzî'den İbn Haldûn'a kadar olan dönemde, İbn Haldûn'un da işaret ettiği üzere Zâhirî mezhebinin takipçileri zamanla ortadak kalkmış ve dört Sünnî mezhep İslam dünyasında takip edilen ekoller haline gelmiştir. Nitekim İbn Haldûn'un talebesi olan Makrîzî (v. 845/1442) dört mezhep kadısının Mısır'a tayin edilmesinin tarihini 665/1267 olarak verir ve artuk bu tarihten itibaren İslam dünyasının birçok yerinde dört mezhep dışında başka bir mezhebin kalmadığını ifade eder. bkz. Makrîzî, Takıyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali, *Kütübü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hilâti ve'l-âsâr*, Kâhîre 1270/1853, II, 344.

³⁷ Ayrıca Bağdat'ta çoğunlukta olan Hanbelîler'in zaman zaman burada bulunan Şîîler ile tartışmaya girmesinin önemli problemlere yol açtığını ve bu durumun Tatarlar'ın burayı istila etmesiyle son bulduğunu ve mezhebin çoğunluğunun Şam'a kaydığını dile getirmesi de Hanbelîler'in fikhî konulardan ziyade akâid konularına ilgi duyduklarını ve Şiâ ile bu tür meselelerde tartıştıklarını göstermektedir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 951-952.

bilginlerinin dönemin Abbâsî halifeleriyle yakınlık kurduklarını ifade etmiş³⁸ ve mezhebin gelişip yayılmasında devlet desteğinin bulunduğuna dolaylı bir şekilde işaret etmiştir. Buna benzer bir yorumu birçok Şâfiî bilginin Eyyübî devletinin gölgesi altında yetiştiğine dair verdiği malumatta da görmek mümkündür. İbn Haldûn'un, mezheplerin devlet desteğini arkalarına alarak geliştiğine dair yorumlarını, daha önce çerçevesini çizdiği ilimlerin ancak devlet desteğine bağlı olarak gelişebileceğine dair teorisinin bir uzantısı olarak görmek meseleyi sağlıklı bir şekilde değerlendirmek açısından önemlidir.

İmâm Şâfiî'nin bağlılarının Mısır'da her yerden daha fazla olduklarını; bununla beraber mezhebinin Irak, Horasan ve Maveraünnehir'de de yayıldığını, fetva ve tedriste birçok merkezi Hanefiler ile paylaştıklarını kaydetmiştir. Ayrıca gerek Hanefiler ile yaptıkları münazaralar ve gerekse hilâfiyât ile ilgili yazdıkları eserler neticesinde çok önemli bir fikhî birikim ortaya koyduklarını zikretmiş; İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gidince orada birçok öğrenci yetiştirdiğini ve Mısır'da bulunan bazı Mâlikîler'in de onun derslerine katıldığını ifade etmiştir.³⁹ İbn Haldûn Fatmî devletin Mısır'da kurulmasıyla Ehl-i Sünnet fıkhnın kesintiye uğradığını ve bu durumun Selahaddin Eyyübî'nin (v. 588/1193) Fatmî devletine son vermesine kadar devam ettiğini, Fatmîlerin yıkılmasından sonra Irak ve Şam'daki Şâfiîlerin tekrar Mısır'a geldiklerini kaydeder.⁴⁰

İmâm Mâlik'in mezhebi ise daha çok Kuzey Afrika ve Endülüs'te yayılmıştır. İbn Haldûn, Mâlikîliğin buralarda yayılma sebebini temelde iki faktöre bağlamaktadır: Birincisi, bu bölge insanların yolculuklarının ve son duraklarının Hicaz olmasıdır. Nitekim hem medenilik açısından Iraklılara yetişemedikleri hem de Irak'ın, Mağrip ve Endülüsülülerin yolları üzerinde bulunmaması sebebiyle onlar fikhî sadece Medine ulemasından almışlardır. İkinci faktör ise bedavet ortak paydasıdır. Buna göre Mağrip ve Endülüs halkının baskın özelliğinin bedavet olması, onların Hicazlılar ile yapı itibariyle örtüşmelerine ve bu mezhebe meyletmelerine neden olmuştur. İbn Haldûn ayrıca Medine'nin dö-

³⁸ Onların birçok eser telif ettiklerini, Şâfiîler ile çokça münazaralara girdiklerini, hilâfiyâtta güzel eserler verdiklerini ve bunların hepsinin neticesinde önemli bir miras bıraktıklarını ancak bu ilmi birikimin Mağrip'te çok az bulunduğunu ve bunu da Kâdî İbn Arabî (v. 543/1141) ile Ebû'l-Velîd el-Bâcî'nin (v. 474/1081) yapmış oldukları yolculuklar sonucunda getirdiklerini kaydeder. bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 952.

³⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 953.

⁴⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 953-954.

nemin ilim merkezi olduğunu ve ilmin Irak'a da buradan gittiğini belirterek Medine'nin merkezi rolüne değinmiştir.⁴¹

İbn Haldûn mezheplerin kuruluşu ve ilk dönem yayılışından sonra kendi döneminde fıkıhın mahiyetiyle ilgili önemli bir tespitte bulunur. Buna göre, mezhep imamlarının ortaya koydukları yöntemler takipçileri tarafından geliştirilip birer disiplin haline getirilince onlar artık var olan müktesebatı titiz incelemelere tabi tutmuş ve bu konuda ileri derecede çalışmalar ortaya koymuşlardır. Bu ise sağlam bir meleke gerektirmekteydi. İbn Haldûn, "günümüzde fıkıh ilmi bu melekedir" diyerek kendi dönemindeki mevcut durumu ortaya koymuş ve o dönemde fıkıhtan ne anlaşıldığını izah etmiştir.⁴² Dört Sünnî mezhebin değişik coğrafyalardaki tarihi hakkında genel malumatlar verdikten sonra detaylı bir şekilde Malikiîliğin tarihi gelişimini daha çok mezhep bilginleri ve eserleri çerçevesinde incelemiştir.⁴³

İbn Haldûn fıkha ayırdığı bölümden sonra fıkıh usûlünün mahiyeti ve tarihi gelişimi hakkında önemli bilgiler vererek usûl ilmini doğuran nedenler üzerinde durmuştur.⁴⁴ Ona göre ilk asırda yaşayan insanlar

⁴¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 954. İbn Haldûn, Mâlikî mezhebinin gelişiminin Endülüs ve Mağrib devletlerinin inkırazına kadar artarak devam ettiğini ifade etmiştir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 957.

⁴² İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 954-955.

⁴³ Mağriplilerin tamamının İmâm Mâlik'i takip etmekle beraber bazı öğrencilerinin Irak ve Mısır'da da bulunduğunu; İmâm Mâlik'in Mısır, Irak ve Afrikalı ilk talebelerinden başlayarak, bu ülkelerde Mâlikî mezhebinin yayılışını ele alır. *el-Muwattâ, el-Vâdha, el-Utbiyye, el-Esedîyye* ve *el-Müdevvene* gibi kaynaklardan bahsettikten sonra Kayravanlıların *el-Müdevvene*'ye, Endülüslüler'in de *el-Vâdha* ve *el-Utbiyye*'ye ilgi gösterdiklerini kaydeder. İbn Ebî Zeyd'in (v. 386/996) *el-Müdevvene*'yi *el-Muhtasar* ismiyle ihtisar ettiğini; Ebû Said el-Berâdî'nin (v. 430/1039) de *el-Müdevvene*'yi *el-Tehzib* ismiyle telhis ettiğini ve Afrikalıların buna ilgi göstererek diğer kitapları bıraktığını kaydeder. Aynı şekilde Endülüslülerin de *el-Utbiyye*'yi esas alıp *el-Vâdha* ve diğer eserleri terk ettiklerini belirtir. Hâla Mâlikî fakihlerin bu kitaplar üzerine yazdıkları şerh vb. çalışmalarla eser vermekte olduklarını; Afrikalıların *el-Müdevvene*, Endülüslülerin de *el-Utbiyye* üzerine eserler yazdıklarını ve İbn Ebî Zeyd'in bu temel kitaplardaki mesâilî, değişik görüşleri ve ihtilafları *en-Nevâdir* isimli eserinde bir araya getirdiğini ifade eder. Bundan sonra Ebû Amr İbnü'l-Hâcib'in mezhep içindeki konumu ve eserlerinin Mağripliler tarafından nasıl kabul gördüğüne değinerek bu bölümü bitirir. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 955-958. İbn Haldûn'un Mâlikî mezhebine diğer mezheplere oranla geniş yer vermesi, bazı müellifler tarafından onun "mezhepçi ve yerel bir fakih" olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Koca, "İbn Haldûn'un Fikhî Birikimi ve İslâm Hukuk Tarihiyle İlgili Görüşleri (*Mukaddime* Çerçevesinde)", *Geçmişten Geleceğe İbn Haldûn*, s. 132-133.

⁴⁴ Kur'an ve Sünnet'in daha Hz. Peygamber hayattayken Müslümanlar için birer delil olduğunu; onun vefatından sonra sahâbenin icmâ ve kıyasın da birer delil olduğu hususunda ittifak ettiklerini ifade ederek nasslar dışındaki bu iki delilin hücciyetini sahâbeye dayandırmış ve bazı şâz görüşler olmakla beraber ulemânın bu dört esas delil üzerinde ittifak ettiklerini belirtmiştir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 960.

gerek sahip oldukları dil melekesi sebebiyle lafızlardan hüküm çıkarmada ve gerekse Hz. Peygamber dönemine olan yakınlıkları ve hadis rivayet edenlerin durumlarını bilmelerinden ötürü rivayetleri anlama ve onlardan hüküm çıkarma hususunda herhangi bir zorluk çekmiyorlardı. İlk kuşaktan sonra bu meseleler birer sanat/ilim haline gelince fakihler ve müctehidler delillerden hüküm çıkarmanın kural ve kaidelerini tespit etme yoluna giderek bu meseleleri bağımsız bir ilim dalı olarak kaleme aldılar ve onu fıkıh usûlü olarak isimlendirdiler. Bu alanda ilk eser telif eden İmâm Şâfiî olmuş ve meşhur *Risâle'sini* yazmıştır.

Daha sonra Hanefî fakihler bu alanda eserler kaleme almış, fikhî meselelerin inceliklerine dalarak kaidelerini tahkik etmiş, bu kaidelerle ilgili meseleleri genişleterek usûl kurallarını fikhî mesâilden çıkarmaya çalışmışlardır. Buna karşılık mütekellimûn bu meseleleri fıkıhtan tecrîd etmiş ve imkân olduğu ölçüde yöntemlerinin önemli bir kısmını teşkil eden aklî istidlale meyletmişlerdir. Mütekellimûn da Hanefî fakihler gibi birçok eser kaleme almalarına rağmen fukahânın yazdığı eserler bol örnek içermeleri ve fikhî meseleler üzerine bina edilmelerinden dolayı furû'a daha uygun ve fıkha daha münasıptır. İbn Haldûn, Ebû Zeyd ed-Debbûsî'nin (v. 430/1038) kaleme aldığı eserle birlikte fıkıh usûlü ilminin kemal bulduğunu; ancak bundan sonra usûl alanında mütekellimûn yöntemine rağbetin olduğunu kaydetmiştir.⁴⁵ Bu iki yöntemden sonra memzûc metot olarak isimlendirilen üçüncü yönteme de kısaca değinerek Hanefîlerden İbn-i Saâtî'nin (v. 694/1294), mütekellimûndan Âmidî'nin (v. 631/1233) *el-İhkâm'ı* ile fukahâdan Pezdevî'nin (v. 482/1089) usûlünü *el-Bedî'* isimli kitabında cem ettiğini; onun bu eserinin hâlâ âlimler arasında elden ele dolaşmakta olduğunu ve üzerine birçok çalışma yapıldığını kaydetmiştir.⁴⁶

⁴⁵ İbn Haldûn bundan sonra iki yöntemin temel kaynaklarına değinmiştir. Her ikisi de Eş'ârî olan İmâmü'l-Harameyn'in (v. 478/1085) *el-Burhân'ı* ile Gazzâlî'nin (v. 505/1111) *el-Mustasfâ'sın* mütekellimûnun yazdığı kitaplar arasında en güzelleri olduğunu ifade ettikten sonra her ikisi de Mutezîlî olan Kadı Abdülcebbâr'ın (v. 415/1025) *el-'Umed* ve onun şerhi olan Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin (v. 436/1044) *el-Mu'temed'inin* mütekellimûnun yazdığı önemli eserlerden olduklarını ve bu dört kitabın usûlün kavâid ve erkânı haline geldiğini kaydetmiştir. Daha sonra bu dört kitabı müteahhirûn mütekelliminden olan Fahrüddin er-Râzî (v. 606/1209) *el-Mahsûl'da*, Seyfüddin el-Âmidî (v. 631/1233) ise *el-İhkâm'da* özetlemiş; bu iki eser üzerine birçok çalışma yapılmış ve yapılan bu çalışmalar mütekellimûn yönteminin ana eserleri haline gelmiştir. Hanefî yöntemiyle de birçok kişinin eser telif ettiğini; mütekaddimûndan Ebû Zeyd ed-Debbûsî ile müteahhirûndan Pezdevî'nin (v. 482/1089) çalışmalarının bu alandaki en güzel örnekler olduğunu kaydetmiştir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 962-963.

⁴⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 963-964.

İbn Haldûn hilâfiyât bölümünde ise ihtilafların bilginler arasında kaçınılmaz olarak vuku bulduğunu, dört mezhebin yaygınlaşmasının neticesinde insanların zamanla bunlardan birini taklit ettiğini ve bundan sonraki tartışmaların bu dört mezhep bilginleri arasında cereyan ettiğini ifade etmiştir. Her mezhep fakihinin, bağlı bulunduğu imamın görüşlerini savunmak ve kendi mezhebinin fikhî meseleler ile ilgili yaklaşımını temellendirmek amacıyla başka mezhep âlimleriyle tartışmalara girdiğini ve bu münazaralarda her mezhebin dayandığı kaynakların, ayrıştıkları ve uzlaştıkları meselelerin irdelendiğini ve bu tartışmaların neticesinde hilâfiyât ilminin doğduğunu kaydetmiştir.⁴⁷

İbn Haldûn'un fikhın ilk üç asırdaki gelişimi ve müctehid imamların çabalarına dair kanaatleri kendisinden önce de dile getirilmiştir. Özellikle onun ictihâd-taklîd vurgusu her ne kadar modern dönemde bu konu üzerinde duran müellifleri etkilemiş olsa da bu konudaki tartışmalar çok daha erken dönemlere uzanmaktadır. Ancak usûl eserlerinde ictihâd ile ilgili meseleler bağlamında üzerinde durulan bu konular İbn Haldûn'un çizdiği çerçeveden biraz daha farklı bir şekilde incelenmiştir. Bununla beraber İbn Haldûn, bu konuda İbn Hazm (v. 456/1064) ve İbn Abdilberr (v. 463/1071) gibi müelliflerden etkilenmiş ve onlarla aynı kanaate sahip olmuştur. Örneğin İbn Hazm sahâbe, tabiûn ve etbâü't-tabîin dönemlerinde hiç kimsenin başkasının her görüşünü taklid ettiğine dair bir örnek bulunmadığını ve bunun dördüncü tabakadan itibaren Hicrî 140'tan sonra ortaya çıktığını söylemiş ve ilk üç kuşağın övülmüş nesiller olduğunu belirtmiştir.⁴⁸ İbn Abdilberr de benzer bir şekilde ayet ve hadisler aktararak taklidin zemmedildiğini ve bu nedenle başkasının taklid edilmesinin yasaklandığını ifade etmiştir.⁴⁹

Mukaddime'nin bir fıkıh tarihi eseri olmadığını ve İbn Haldûn'un bu çalışmada genel fıkıh düşüncesinin gelişimini incelediğini göz önünde bulundurmakla beraber, İbn Haldûn'un fıkıh tarihiyle ilgili yaklaşımının temelde iki probleminin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi fikhî sadece furû' ve usûl ekseninde ele almasıdır. Hâlbuki fikhın fetvâ, kavâid, furûk, reddiye, ahkâm-ı sultaniye, tahrî-

⁴⁷ Bu alanda Haneî ve Şâfiî bilginlerin te'lifâtının Mâlikîler'e kıyasla daha fazla olduğunu ifade etmiştir. Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 964.

⁴⁸ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said, *el-Ihkâm fî usûli'l-ahkâm* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), yy. 1970, VI, 146.

⁴⁹ İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihi* (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), Kahire 1968, II, 133-146. Özellikle 142-146 arasına bkz.

cü'l-fürû' 'ale'l-usûl, edebü'l-kadâ gibi diğer alt dalları da tarihsel şemanın içerisine yerleştirildiği takdirde Müslüman bilginlerin uzun asırlar neticesinde ortaya koymuş oldukları birikim bir bütün halinde görülebilir. Aksi takdirde sadece usûl ve fûrû' ikilisi çerçevesinde geliştirilen bir fıkıh tarihi tasavvuru bizi yalnızca bu iki disipline bağlı kalarak tarihsel mirası düşünmeye sevk eder. İkinci problem ise fıkıhın tarihsel gelişim seyrini dört Sünnî mezhep çerçevesinde ele alarak fıkıh ilminin gelişiminde önemli rol oynayan İbn Ebî Leylâ, Süfyân es-Sevrî, Evzâ-î gibi bilginlerle Şia ve İbâziye gibi mezhepler üzerinde pek durmamasıdır. İbn Haldûn'un özellikle Sünnî mezhepler üzerine yoğunlaştığını dikkate alsak dahi, fıkıh ilminin teşekkül sürecinde İslam dünyasının değişik ilim merkezlerinde bulunan önemli bazı isimlere ve onların fikhî düşüncede sahip oldukları role yer vermemesi, fıkıh ilminin tarihsel gelişiminin bir yönünü eksene aldığını göstermektedir.

3. İbn Haldûn'un Fıkıh Tarihi Yaklaşımının Modern Döneme Etkileri

De Boer'un, ortaya koyduğu tarih felsefesi ilminin kendisinden sonra Müslümanlar tarafından sürdürülmediğini ifade etmek amacıyla İbn Haldûn'un hem selefinin hem de halefinin olmadığı yönündeki kanaati,⁵⁰ İbn Haldûn üzerine çalışan birçok araştırmacı tarafından sorgulanmadan kabul edilmiştir. Hâlbuki İbn Haldûn'un gerek sürdürdüğü ilmi gelenek⁵¹ ve gerekse etkileri, bu iddianın bir önyargıdan öteye geçmediğini göstermektedir. İbn Haldûn'un etkileri modern dönem ve tarih ilmi ile sınırlı olmadığı gibi, onun geliştirdiği teorik çerçeve ve yaklaşım, kendisinden kısa bir süre sonra benimsenerek farklı alanlarda uygulanma imkânı bulmuştur.⁵² Örneğin İbn Haldûn'un, kendisine ta-

⁵⁰ De Boer, T. J., *The History of Philosophy in Islam* (Trc. Edward R. Jones), London 1933, s. 208.

⁵¹ Bkz. Görgün, Tahsin, "Tarih ve Toplum Araştırmalarında Bir Yöntem Kaynağı Olarak Klasik Metafizik: Fahreddin er-Râzî Ekölü ve İbn Haldûn", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2007 (17), s. 49-78.

⁵² İbnü'l-Ezrak'ın (v. 896/1491) yazmış olduğu *Bedâ'ü's-silk* isimli eserde bu etki çok açık bir şekilde görülmekte ve bu sebepten olsa gerek kitabın nâşiri, İbnü'l-Ezrak'ın eserini kaleme alırken *Mukaddime*'den yararlandığını ifade etmektedir. Bkz. Ebû Abdillâh, İbnü'l-Ezrak, *Bedâ'ü's-silk fi tabâ'ül-mülk* (nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr), Bağdat 1977, I, 8-9. Cebertî (v. 1240/1825) ise yazmış olduğu tarih kitabının daha başında İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinden ilimle dolu bir deniz olarak bahseder ve onun ortaya koyduğu tarih yöntemine bağlı kalarak kitabını kaleme alır. Bkz. El-Ceber-tî, Abdurrahman b. Hasen, *Târîhu 'âcâibi'l-âsâr fi'l-terâcîm ve'l-ahbâr* (nşr. İbrahim Şemsüddin), Beyrut 1997, I, 11. İbn Haldûn'un Osmanlı ulemasına etkisi için bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman, Uludağ), I, 188-193. Ayrıca İbn Haldûn'un görüşlerinin kendisinden hemen sonrası ve modern dönem reform hareketleri üzerindeki etkileri için bkz. Lawrence, Bruce B., "Ibn Khaldun and Islamic Reform", *Ibn Khaldun and Islamic Ideology* (Ed. Bruce B. Lawrence), Brill 1984, s. 79 vd..

lebelik yapmış olan Makrîzî ve İbn Hacer el-Askalânî gibi bilginlere doğrudan, bunlara öğrencilik yapmış ve onların eserlerinden beslenmiş olan ilim adamlarına da dolaylı etkisi olmuştur. Nitekim İbn Haldûn'un sadık bir talebesi olan ve birçok yerde hocasından sitayişle bahseden Makrîzî'nin tarihi olayları ele alış yöntemi⁵³ ve fıkıh tarihiyle ilgili verdiği malumat büyük ölçüde *Mukaddime* ile benzerlikler taşır. İbn Haldûn'un fıkıh mezheplerinin ortaya çıkış ve yayılma süreciyle ilgili çizmiş olduğu ana çerçeveyi koruyan Makrîzî, daha çok detaylara inmekte ve hocasının boş bıraktığı alanları doldurarak bu konuda önemli bilgiler aktarmaktadır.⁵⁴ Benzer bir etkiyi İbn Haldûn'u takip ederek cedel ve hilaf ilmini fıkıh usûlünün alt dallarından kabul eden Taşköprîzâde (v. 968/1561)⁵⁵ ile bu ilimlerin mahiyetini ve tarihsel gelişimini açıklarken *Mukaddime*'den büyük oranda yararlanan Kâtib Çelebî'de (v. 1067/1657) de görmek mümkündür.⁵⁶ Bunlara ilave olarak, *Mukaddime*'nin XVIII. yüzyılda Osmanlıcaya tercüme edilmesi İbn Haldûn'un etkilerinin kısa dönemde İslam dünyasının değişik bölgelerine yayıldığını gösteren bir başka misaldir. Bu ve benzeri örnekler, İbn Haldûn'un modern dönem düşünürleri üzerinde doğrudan ve dolaylı etkilerini göstermekte ve onun günümüzdeki öneminin XIX. yüzyıl Avrupa'sı tarafından oluşturulduğu⁵⁷ şeklindeki yaklaşımın tarihsel süreç içerisinde İbn Haldûn'u takip edenlerin ürünlerini görmezden geldiğini göstermektedir. Ayrıca onun görüşlerinin modern dönemde İslam dünyasındaki ilim adamları tarafından inceleme konusu edilmiş olmasını Batı akademiasının İbn Haldûn üzerine yaptığı çalışmalara ve onun fikirlerini ortaya çıkarmasına bağlayıp İbn Haldûn'u oryantalizmin bir ürünü olarak gösteren yorumların⁵⁸ da pek isabetli olmadığını ortaya koymaktadır.

⁵³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Tomar, Cengiz, "Mit ve Gerçek Arasında: Arap Dünyasında İbn Haldûn Yaklaşımları", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2006 (16), s. 4-6.

⁵⁴ Örnek olarak bkz. Makrîzî, *Kütübü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitati ve'l-âsâr*, II, 331-344. İbn Haldûn'un fıkıh tarihinin gelişimi ile ilgili yaklaşımının kendisinden hemen sonraki dönemde ele alındığına dair bir örnek de onun bu konudaki görüşlerini aktardıktan sonra bazı noktaları eleştiren Sehâvî'dir (v. 902/1497). Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, IV, 148-149.

⁵⁵ Bkz. Taşköprîzâde, Ahmed Mustafa, *Miftâhü's-se'âde ve misbâhü's-siyâde fî mevdu'âtî'l-ulûm* (nşr. Şerefüddin Ahmed), Haydarabad 1977, I, 288.

⁵⁶ Bkz. Kâtib Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Tsh. M. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Ankara 1941, I, 580, 640-641, 650-651, 668, 678-680, 721, II, 948-949.

⁵⁷ Lawrence, "Ibn Khaldun and Islamic Reform", *Ibn Khaldun and Islamic Ideology*, s. 69.

⁵⁸ Lawrence, Bruce B., "Introduction: Ibn Khaldun and Islamic Ideology", *Ibn Khaldun and Islamic Ideology* (Ed. Bruce B. Lawrence), Brill 1984, s. 5.

a. İbn Haldûn'un Modern Dönem İslam Dünyası Fıkıh Tarihi Algısına Etkileri

İslam dünyasının Batı ile mukayese edildiğinde içinde bulunduğu durum ve bunun yol açtığı siyasi, ekonomik ve kültürel problemlerin aşılması özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren modern dönem Müslüman düşünürleri meşgul eden en önemli sorunların başında gelmekteydi. Bu sıkıntıları aşmak için ileri sürülen çıkış yollarının büyük çoğunluğu toplumsal yapıya hakim olan dinin ve uzun asırlar içerisinde buna bağlı olarak oluşan kurumların üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Adeta toplumdaki her aksaklık bir şekilde var olan dinî anlayış ve kurumlar ile ilişkilendirilerek, mevcut sorunların aşılmasının çözümünün söz konusu anlayışı ıslah etmede veya yerine başka bir anlayış ikame etmede yattığı düşünülmüyordu. Nitekim Osmanlının son dönemlerine damgasını vuran tartışmalar ve mevcut duruma çözümler sunan akımların dile getirdiği konular incelendiğinde bu yaklaşım açık bir şekilde görülecektir. Bu anlayışın fıkıh ile ilgili en tipik örneklerinden biri, uzun bir döneme damgasını vuran icthâd-taklîd tartışmalarıdır. Mutlak icthâdı ön plana çıkarıp taklidi eleştiren bilginler, Müslümanların karşı karşıya kaldıkları modern sorunların çözümü için fıkıhın mevcut şeklinin yeterli olmadığı, Asr-ı saâdetde olduğu gibi taklîdin terk edilerek icthâdın yeniden canlandırılması suretiyle çağın sorunlarına ilk dönem müctehidleri gibi çözümler üretilmesi gerektiği görüşünü yüksek bir şekilde seslendirmişlerdir.⁵⁹ Sıklıkla vurgulanan icthâd için referans çerçevesi sunması sebebiyle fıkıh tarihinin ilk dönemleri övülerek öne çıkarılmış, buna karşılık fıkıh kültürümüz açısından birçok önemli çalışmaya tanıklık etmiş olan diğer dönemler duraklama, gerileme ve taklîd gibi olumsuz ifadelerle eleştiriye tabi tutulmuştur. Fıkıh tarihinin bir döneminin övülerek öne çıkarılması ve karşılaşılan problemler sebebiyle arada empati kurularak diğer dönemlerin eleştirilmesi, hakikatte içinde bulunulan durumu tasvire yönelik olup yapılan icthâd çağrısını meşru gösterme ve ona tarihsel bir zemin hazırlama çabasından kaynaklanmaktaydı.⁶⁰ Bu çer-

⁵⁹ Bulunulan dönemin taklîd sebebiyle karanlık bir devir olduğu, bu nedenle ilk asırlara tekrar dönerek Asr-ı saâdetde olduğu gibi icthâdın yeniden fonksiyonel hale getirilmesi gerektiği ve toplumun kurtuluşunun ancak bununla mümkün olabileceği konusunda bkz. Sabit, Halim, "İctihâda Dâir", *Sırat-ı Müstakîm*, III/78 (21 Safer 328/ 128 Şubat 325), s. 413-414.

⁶⁰ Aslında bu tür bir yaklaşımla, övülen dönemin ana karakterini ortaya koymaktan ziyade yaşanan dönemin kötü durumunu gözler önüne sermek için övülen dönem bir malzeme olarak kullanılmıştır. Tarihin bir döneminin bu şekilde öne çıkarılarak övülmesi ve başka dönemlerin eleştirilmesi ile ilgili olarak bkz. Kara, İsmail, "Tarih ve Hुरafe: Çağdaş Türk Düşüncesinde Tarih Telâkkisi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2002 (11), s. 48.

çevede fıkıh tarihi ictihâd ekseninde yeniden yorumlanmış ve klasik dönem fıkıh tarihi eserleri olarak ifade edilebilecek olan tarih, tabakât ve terâcim kitaplarındaki fıkıh tarihi tasnifinden farklı bir yöntem takip edilerek yeni bir dönemlendirmeye gidilmiştir. Modern dönem eserlerinin neredeyse tamamında fıkıh tarihini en genel olarak ictihâd faaliyetinin kurumsal bir yapı kazandığı ilk dört asır ve ictihâdın terk edilerek taklidin revaç bulduğu sonraki asırlar olmak üzere biri övülen diğeri ise yerilen iki döneme ayırma eğilimi hâkim olmuştur.⁶¹

Fıkıh tarihinin nesil veya mezhep imamından itibaren silsileler halinde ele alındığı eserlerden farklı olarak belirli özellikleri ön plana çıkartan dönemlendirmeler şeklinde incelenmesi, modern dönem fıkıh tarihi yazıcılığının temel hususiyetlerinden birini teşkil etmektedir. Bu sebepten ötürü İbn Haldûn'un *Mukaddime*'de fıkıh tarihiyle ilgili çizdiği ana hatlar,⁶² özellikle fıkıh tarihini ictihâd ekseninde ele alan bilginler için önemli bir referans çerçevesi sunmuş; onun ortaya koyduğu bu iskelet büyük oranda korunarak detaylandırılmıştır. Ayrıca İbn Haldûn'un *Mukaddime*'yi, tarihî hadiseleri ve sosyal olayları asılları ile irtibatı çerçevesinde ele almaktan uzaklaşarak hem olup bitenleri anlamaktan hem de özünden uzaklaşmış bulunan İslâm toplumunu içinde bulunduğu krizden çıkarmak amacıyla kaleme alması, eserin ıslah ve tecdid niteliği taşımasına⁶³ ve aynı saiklerle hareket eden modern dönem mütefekkirlerine kaynaklık teşkil etmesine yol açmıştır.⁶⁴ Biz İbn Haldûn'un teorik çerçevesini çizdiği fıkıh tarihinin modern dönem İslam hukuk tarihçilerine sunduğu bu çerçeveyi birkaç örnek üzerinden ele aldıktan sonra onun fıkıh usûlü yazım yöntemleriyle ilgili yapmış olduğu tasnife ve bunun etkilerine değineceğiz.

Modern dönem fıkıh tarihi yazıcılığına önemli ölçüde yön vermiş ve getirdiği tasnif sistemiyle önceki eserlerden farklı bir yöntem takip

⁶¹ Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, s. 20.

⁶² İbn Haldûn'un fıkıhın gelişimini önce sahâbe daha sonra ehl-i hadîs ve ehl-i re'y çerçevesinde ele alması ve ardından birçok mezhebi bir arada ele almak suretiyle dört mezhep olgusu üzerinde durması ve bunların da sonunda istikrar bularak toplumda yaygınlaştığına dair görüşü, modern dönem fıkıh tarihi yazıcılığı için önemli bir çerçeve sunmuştur.

⁶³ Görgün, Tahsin, "Mukaddime", *DLA*, XXXI, 119.

⁶⁴ Örneğin dönemin önde gelen isimlerinden olan Rifaa Bedevî Rafî' el-Tahtavî (v. 1290/1873), başta İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si olmak üzere Arapça klasiklerin basılması yönünde hükümeti sıkıştırmıştır. Bkz. Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*, London 1962, s. 70.

etmiş olan müelliflerin başında Hudarî Bey (v. 1345/1927) gelir. Hudarî Bey, dönemin önde gelen reform yanlısı düşünürleriyle yakın ilişkiler kurmuş, 1878 tarihinde Ezher'e tarih dersi vermek için atandığında ilk olarak İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sini öğrencilerine okutmuş olan Muhammed Abduh'un (v. 1323/1905)⁶⁵ fikirlerinden önemli bir şekilde etkilenmiştir.⁶⁶ Onun *Târîhü't-teşrî'l-İslâmî*'si, modern Arapça literatürdeki ilk fıkıh tarihi çalışması olarak kabul edilmektedir.⁶⁷ Nitekim müellif eserinin girişinde bu konuda kendisinden önce hiç kimseyi takip etmediğini ifade ederek,⁶⁸ yapmış olduğu işin alanındaki öncü rolüne işaret etmiştir. Hudarî Bey'in eserindeki dönemlendirme İbn Haldûn'un çizmiş olduğu çerçeve ile karşılaştırıldığında aralarında önemli benzerlikler olduğu görülür. Hudarî Bey fıkıhı altı döneme ayırarak inceler:

1. Hz. Peygamber dönemi.
2. Büyük Sahâbiler dönemi. Bu dönem Hulefâ-i Râşidîn dönemidir.
3. Küçük Sahâbiler ve onlara yetişen Tabiîn dönemi. Bu dönem, Muâviye'nin iktidara geldiği Hicrî 41 tarihinden Emevi devletinin zaıfladığı Hicrî II. asrın başlarına kadardır.
4. Hicrî II. asrın başlarından IV. asrın ortalarına kadar süren dönem. Bu dönem sünnet ve fıkıhın tedvin edildiği ve büyük fıkıh imamlarının ortaya çıktığı dönemdir.
5. Mezheplerin kabul edildiği ve desteklendiği dönem. Hicrî IV. asrın başlarından Abbasi devletinin yıkıldığı VII. asrın ortalarına kadar süren bu dönemde münazara ve cedel yaygınlaşmıştır.

⁶⁵ Abduh, Muhammed, *el-A'mâlî'l-kâmile li'l-İmâm Muhammed Abduh* (nşr. Muhammed 'Imâra), Beyrut 1972, I, 22. Muhammed Abduh'un İbn Haldûn'a olan ilgisiyle ilgili ilginç bir örnek, onun Ezher Şeyhi ile arasındaki bir diyalogta geçer. Abduh, Ezher'in ıslah edilmesi hususunda gayret göstermiş ve bu vesileyle yetkililerle görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerin birinde Ezher Şeyhi Muhammed Enbâbî'ye İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinin öneminden ve faydalarından bahsettikten sonra bu kitabı Ezher'in programına almalarını teklif etmiş ancak el-Enbâbî onun bu teklifini geleceğe aykırı bulduğu için reddetmiştir. Bkz. Abduh, *a.g.e.*, III, 177. Ayrıca Abduh, tarihi malumat aktarılırken kendilerine dayanılacak eserleri sıralarken İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sini zikreder. bkz. Abduh, *a.g.e.*, II, 425.

⁶⁶ Hudarî Bey'in Muhammed Abduh ile olan ilişkisi o kadar ileri derecedeydi ki, yazmış olduğu fıkıh usûlü kitabını önce Abduh'a arzetmiş; onayını aldıktan sonra eseri basmaya karar vermiştir. Bkz. Hudarî Bey, *Usûlü'l-fıkıh*, s. 12.

⁶⁷ Kaya, Eyyüp Said, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkıhî İstidlâl*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), s. 5.

⁶⁸ Hudarî Bey, Muhammed, *Târîhü't-teşrî'l-İslâmî* (6. Baskı), Mısır 1964, s. 2.

6. Bağdat'ın Moğolların eline geçtiği Hicrî VII. asırdan günümüze kadar olan dönem. Bu dönem “*taklid-i mahz*” devridir.⁶⁹

Hudârî Bey'in yapmış olduğu bu dönemlendirmede temel belirleyici unsur icthâd olduğu için her dönemin icthâda yüklediği anlam, icthâdın işlerliği ve icthâd faaliyetinde öne çıkan isimler inceleme konusu edilmiştir. Eserin neredeyse her bölümünün altında “*bu dönemde icthâd*” alt başlığının bulunması müellifin dönemlendirmede hangi hususiyetleri ön plana çıkardığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁷⁰

Fıkıh tarihini anlatırken icthâda bu şekilde merkezi bir rol yükleyen modern dönem müellifleri, icthâdın doğal bir neticesi olan ihtilaf konusuna eserlerinde geniş yer vermiş ve sahabe döneminden itibaren günlük hayatta karşılaşılan meselelerde fikir beyan eden insanlar arasında meydana gelen ihtilafın, fıkıh mezheplerinin esaslarını belirleyen temel unsur olduğunu kaydetmişlerdir.⁷¹ İbn Haldûn'un fıkıhın tarihsel gelişimini anlatmaya başladığı bölümün daha başında fıkıh ilminin kaçınılmaz olarak meydana gelen ihtilaflar üzerinden gelişim sağladığını kaydederek⁷² ihtilafa merkezi bir rol yüklediği ve kendisinden önceki fıkıh tarihi kaynaklarında ihtilaf ile fıkıhın gelişimi arasında böylesine açık bir paralelliğin kurulmadığı göz önünde bulundurulduğunda, bu yaklaşımın İbn Haldûn'dan mülhem olduğunu söylemek mümkün olacaktır.

Klasik dönemde fıkıh tarihi ve mezheplerini konu alan tabakât, terâcim ve menâkıb gibi eserlerde daha çok bir mezhep eksene alınarak fıkıhın gelişimi incelenmesine rağmen modern dönemde kaleme alınan

⁶⁹ Bkz. Hudârî Bey, *Târîhü't-teşrî'ü'l-İslâmî*. Hudârî'nin yapmış olduğu bu dönemlendirme Hayreddin Karaman tarafından yazılan fıkıh tarihi kitabında da aynen kabul edilmiş ancak son dönem kendi içinde *Moğol İstilasından Mecelle'ye Kadar* ve *Mecelle'den Zamanımıza Kadar* şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Bkz. Karaman, Hayreddin, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999.

⁷⁰ Beşinci dönemi ele aldığı bölümde daha önceki asırlarda da müctehidlerin ve mukallidlerin bulunduğunu; fakat önceki dönemlerde ulemanın icthâd ettiğini buna karşılık ammenin mukallid olduğunu ve karşılaştıkları problemleri âlimlere götürerek meseleleri çözüme kavuşturduklarını kaydetmiştir. Ancak beşinci dönemden itibaren taklidin etkisinin güçlü olduğunu ve ulemanın da artık taklide yöneldiğini kaydederek bu dönemi diğer dönemlerden ayırmaktadır. Bkz. Hudârî Bey, *Târîhü't-teşrî'ü'l-İslâmî*, s. 324-325.

⁷¹ Örneğin Halim Sabit, sahabe'nin Kitap ve sünnette hükmü belirtilmeyen konularda fikir yürüttüklerini ve bunun tabii bir neticesi olarak ihtilaf ettiklerini belirttikten sonra “*bu suretle ilm-i fıkıhta olan mezahib-i muhtelifenin esasları vazolundu*” diyerek mezheplerin oluşumunda ihtilafın rolüne işaret etmiştir. Bkz. Sabit, Halim, “İctihâda Dâir: Devr-i Ashabta İctihâd”, *Sırd-ı Müstakim*, III/64 (11 Zilkâde 328/ 12 Teşrin-i Sâni 325), s. 180.

⁷² Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 947.

fıkıh tarihine dair çalışmalarda birçok mezhebin bir arada incelendiği görülür. İbn Haldûn'un fıkıh gelişimini bir mezhep ile sınırlı tutmayıp farklı ekollere yer vererek ele alması ve mezheplerin birbirlerinden etkilendiği noktalar üzerinde durmasının, fıkıh tarihini tek mezhepten ziyade birçok mezhep üzerinden inceleme eğiliminde olan modern dönem fıkıh tarihi çalışmalarına önemli bir zemin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Modern dönemde geçmiş fikhî mirasın çok mezhepli bir yapı çerçevesinde okumaya tabi tutulmasını besleyen sosyal ve ilmi birçok faktör bulunmakla beraber, İslam dünyasının karşılaştığı bazı sorunların çözümünün geçmiş birikimden elde edilerek çözüme kavuşturulacağına yönelik yaklaşımların önemli bir rolünün olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle çağın getirdiği yeni meselelere çözüm üretirken bir mezhep yerine dört mezhebin görüşlerinin alınıp gerektiğinde bunlardan biriyle amel edilebileceği, hatta yaşamayan mezhepler olarak ifade edilen ilk dönem fakihlerinin çeşitli konular ile ilgili görüşlerinden istifade edilebileceği, telif vb. meselelerin modern dönem fıkıh tartışmalarında üzerinde en çok durulan konular olmasının temelinde de bu sebepler yer almaktadır.⁷³ Dönemin ortaya çıkardığı ihtiyaçlar çerçevesinde sürdürülen bu tür tartışmaların gölgesinde kaleme alınan fıkıh tarihi kitaplarında birçok mezhebe yer verilmesi adeta zorunlu hale gelmiş, bu dönemde fıkıh tarihi yazan müelliflerin neredeyse tamamı benzer yöntemleri takip ederek çok mezhepli bir yapı arzeden eserler ortaya koymuşlardır. Bu tür bir yaklaşımın modern dönem reform hareketlerinin itihâd çağrısının bir ürünü olduğu ve buna tarihsel bir meşruiyet oluşturduğu da ayrıca izahtan varestedir.

Daha önce ifade edildiği üzere İbn Haldûn'un, *ehl-i hadîs* ve *ehl-i re'ÿ* ayrışmasını fıkıh ekseninde bir ayrışma olarak değerlendirmesi; ilk dö-

⁷³ Bu tür tartışmaların tipik bir örneği *Mecelle*'nin uygulamadaki başarısızlığıyla ilgilidir. Bunu savunanlara göre, *Mecelle*'nin Hanefî mezhebine bağlı kalınarak diğer mezheplerden yararlanılmadan hazırlanmış olması, başarısızlığının temel sebeplerinin başında gelir. Ebû'lulâ Mardin, bu durumu "*Halkın ihtiyaçlarına geniş sahada cevap vermek, ihtilâflı meselelerde açıktan açığa kat'î hükümler sevkeder her türlü şek ve tereddüdü önlemek ve ezmanın tebeddülünü nazara almak icap ederdi. Halbuki hükümleri tedvinde dar bir çerçeve içinde Hanefî mezhebi hükümlerle iktifa cihetine gidildi*" şeklinde ifade eder. bkz. Mardin, Ebû'lulâ, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1946, s. 171. Hayreddin Karaman da *Mecelle*'nin sistemine yöneltilen tenkidler arasında "*Tek mezhebe bağlanması yüzünden ihtiyaca cevap veren bazı itihâdları ihtilâfı edememesi*" olduğunu kaydeder ve Mardin'in bu konudaki mütalâa ve şikayetlerinde haklı olduğunu ifade eder. bkz. Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, s. 315. Buna karşılık *Hukuk-ı Aile Karamamesi*'nin Hanefî mezhebine bağlı kalınmadan diğer mezheplerden istifade edilerek hazırlanması İslam hukuk tarihinde son derece önemli bir yenilik olarak kabul edilmiştir. Bkz. Aydın, M. Âkif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 209.

nem fıkıh mektepleriyle ilgili Hicaz, Kûfe ve Zâhirîler şeklindeki tasnifi ve bu ekollerin imamlarına dair tespitleri, kendisinden öncekilerden farklı olduğu gibi kendisinden sonra gelen bilginlere de önemli ölçüde etki etmiş ve mezheplerin tasnifinde çoğunlukla onun bu yaklaşımı esas alınmıştır. Örneğin İzmirli İsmail Hakkı (v. 1366/1946) *Usûl-i Fıkıh* isimli eserinde fıkıh mezheplerini önce Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at olarak ikiye ayırmış; Ehl-i Sünnet fıkının Irâkî, Hicâzî ve Zâhirî olmak üzere üçe ayrıldığını, Ebû Hanîfe'nin Iraklıların, İmâm Mâlik'in Hicazlıların ve Dâvud b. Ali'nin de Zâhirîlerin imamı olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca onun her fıkıh ekolünün sahip olduğu özelliklerle ilgili yapmış olduğu tahliller de büyük ölçüde İbn Haldûn ile aynıdır.⁷⁴

İbn Haldûn'un Hicâz ve Irak ekollerinin öncüleriyle ilgili tespitlerini de burada zikretmek gerekir. Daha önce ifade edildiği üzere İbn Haldûn, kendisinden önce üzerinde durulan bazı hususları sistemleştirerek ve konunun çerçevesini çizerek genel-geçer yargılarda bulunmuştur. Kendisinden önceki kaynaklarda *İmâmu Ehli'l-Hicâz* ve *İmâmu Ehli'l-Medîne* gibi tabirlerle anılarak Hicâz fıkıh düşüncesinin gelişiminde merkezi bir role sahip olduğuna işaret edilen İmâm Mâlik'in neden Hicâz ehlinin imamı kabul edildiğine dair görüşleri ve bunları sistemli bir şekilde ortaya koyması bu tür genellemelerin başında gelir. Onun bu yaklaşımı modern dönem fıkıh tarihi yazarları arasında da yaygın bir şekilde kabul görmüş ve konuyla ilgili yorumlara zemin teşkil etmiştir. Örneğin Halim Sabit, Hicâz ulemasının bulundukları bölge itibariyle daha çok hadislerle meşgul olup hadis rivayetini öncelediklerini, fikhî meselelerde icthâd etmekten çekindiklerini belirttikten sonra bu durumun İmâm Mâlik'le beraber değiştiğine şöyle işaret eder: "*Ve sonraları Medine şubesi parladı: İmâm Mâlik hazretleri yetişerek mevkiî riyaset-i fikhîyeyi ihraz eyledi. İşte bundan sonra Hicâz mekteb-i fikhîyesi meslekçe, usûl-ü icthâdî bir vaz'iyet-i mahsusa alarak bir şahsiyet kesbetti.*"⁷⁵

Klasik dönem kaynaklarında mezheplerin değişik bölgelerde yayılmasının gerekçeleriyle ilgili bilgiler hem çok dağınık hem de çoğunlukla hoca talebe ilişkisi çerçevesinde bilginin rivayet edilmesiyle sınırlı olarak ele alınmıştır. Mezheplerin İslam coğrafyasının değişik bölgelerinde yayılmasıyla ilgili en derli toplu analizlere *Mukaddime*'de rastlanır. Bu nedenle modern dönemde kaleme alınan fıkıh tarihi eserlerinde mez-

⁷⁴ Bkz. İzmirli, İsmail Hakkı, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul, t.y., s. 4-5.

⁷⁵ Sabit, Halim, "İctihâda Dâir", *Sırat-ı Müstakîm*, III/70 (24 Zilhicce 327/ 24 Kanûn-ı Evvel 325), s. 276.

heplerin farklı muhitlerde yayılmasının amilleri çoğunlukla İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinden istifade edilerek açıklığa kavuşturulmaya çalışılır. Örneğin İbn Haldûn'un mezheplerin devlet desteği almalarıyla gelişip yayılmaları arasında kurduğu paralellik; Kuzey Afrika'da Haneî mezhebi yerine Mâlikîliğin yayılma gerekçesi olarak Hicâz'ın hac yolu üzerinde bulunması ve Iraklılar ile Mağripîlilerin medeniyet seviyelerinin farklı olması gibi yorumları modern dönem kaynaklarda mezheplerin yayılma gerekçeleri olarak dile getirilmektedir.⁷⁶

İbn Haldûn'u seleflerinden ayıran ve kendisinden sonra gelenler için de önemli bir başvuru kaynağı kılan hususların başında onun tahlil ettiği konuların tarihsel sürecini vermesinin yanında, ele aldığı ilimlerde ön plana çıkmış şahsiyetler ve eserlerine değinmesidir. Buna bağlı olarak fıkıh ve usûl-ü fıkıh ilimleriyle, usûl ilminin alt dalları olarak zikrettiği hilâfiyât ve cedel alanında eser veren müelliflere ve bu ilim dallarının baş yapıtlarına uzun bir şekilde yer vermiştir. Özellikle onun fıkıh usûlü yazımında takip edilen yöntemlerle ilgili yaklaşımı, kendisinden sonra gelen müellifler için önemli bir referans olmuştur.⁷⁷ Her ne kadar kendisinden önce bazı kaynaklarda fıkıh usûlü bilginleri *mütekellimîn* veya *fukahâ'* olarak isimlendirilse de bu ayırım ile neyin kastedildiği çok açık olmadığı gibi her iki yöneme dair kaynaklar ve müellifleri de zikredilmemektedir. Onun fıkıh usûlü literatürünü önce *fukahâ'* ve *mütekellimîn* metoduna göre yazılan usûl eserleri olarak ikiye ayırıp temel kaynaklarını zikretmesi, ardından da bu iki metodu birleştiren eserlerden söz etmesi, kendisinden sonra yazılan kaynaklarda usûl literatürünün üçlü bir ayırıma tabi tutulmasına ve her bir metodun diğerlerinden ayrıldığı hususiyetlerin zikredilerek usûl literatüründen eserlerle örneklendirilmesine yol açmıştır.⁷⁸

b. İbn Haldûn'un Oryantalist Literatüre Tesirleri

Batının kendisini keşfetmesiyle İbn Haldûn, tarih, sosyoloji, ekonomi, tarih felsefesi, politoloji ve sosyal psikoloji gibi birçok bilim dalının *patron sainti* olarak kabul edilmiş; özellikle *Mukaddime*'de ileri sürdüğü

⁷⁶ Örnek olarak bkz. Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, s. 229.

⁷⁷ Örnek olarak Bkz. Hudarî Bey, Muhammed, *Usûlü'l-fıkıh*, Mısır 1962, s. 6-11; İzmirli, İsmail Hakkı, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, y.y., t.y., s. 8-9; Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul 1988, s.13-18.

⁷⁸ Geniş bilgi için bkz. Yığın, Adem, *Fukahâ Metoduna Göre Yazılan Fıkıh Usûlü Eserlerinin Temel Özellikleri*, Yüksek Lisans Tezi: İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 6-11.

görüşlerle Batı akademiyasında birçok araştırmaya konu olmuş ve teorileri Machiavelli, Durkheim, Montesquieu, Darwin, Hegel, Marx ve Adam Smith gibi Batı düşünce tarihinin önemli isimleriyle mukayese edilmiştir.⁷⁹

Batıda İbn Haldûn üzerine yapılan çalışmaları iki ana kategoriye ayırmak mümkündür. Birincisi *Mukaddime* tercümeleri, ikincisi ise İbn Haldûn'un tarihten felsefeye, ekonomiden eğitime, sosyolojiden siyasete uzanan değişik alanlarla ilgili görüşleri üzerine yapılan çalışmalar. Fakat bu araştırmaların büyük çoğunluğu Batılı devletlerin sömürge politikalarıyla paralellik arz etmekte olup daha çok İbn Haldûn'un teorilerinden istifade ederek Müslüman toplumların tabiatıyla ilgili tahlillerine yoğunlaşma şeklindedir.⁸⁰ Bu nedenle, ilk dönem çalışmaları onun genelde İslamî ilimler, özelde ise fıkıh ile ilgili görüşlerinden ziyade başka alanlardaki teorilerine hasredilmiştir. Ancak fıkıh tarihiyle ilgilenen Batılı araştırmacıların özellikle İslam hukukunun ilk dönem gelişimi hakkında ileri sürdükleri teorilerde İbn Haldûn'un ortaya koyduğu çerçeveden büyük ölçüde yararlandıklarını görmek mümkündür.

İbn Haldûn'un sunmuş olduğu fıkıh tarihi çerçevesinin Oryantalist literatüre etkisini ele almadan önce Batılı araştırmacıların İslam hukuk tarihi çalışmalarındaki temel yaklaşımlarıyla ilgili bir hususa işaret etmek yararlı olacaktır. Batı akademiyasının İslam hukuk tarihi çalışmalarının temel problemi, kendi tarihi ve kültürel tecrübelerinin sonucunda elde ettikleri yöntemleri Müslüman toplumların kendi iç dinamiklerini ve tecrübelerini büyük oranda hesaba katmadan İslam hukuk ve tarihine uygulamaktır.⁸¹ Bu çerçevede Batılı İslam hukuk ve tarihi araştırmacılarının fıkıh tarihi ile ilgili yaklaşımları iki nokta üzerinde yoğunlaşmaktadır: İslam hukukunun kökeni ve teori ile pratik arasındaki farklılık.⁸² Batılı akademisyenler, sonrasıyla karşılaştırıldığında yazılı kaynakların ve buna bağlı olarak delillerin az olduğu ve spekülatif yo-

⁷⁹ Simon, Robert, *Ibn Khaldûn, History as Science and the Patrimonial Empire* (Trans. Klara Pogatsa), Budapest 2002, s. 12-13.

⁸⁰ Simon, *Ibn Khaldûn, History as Science and the Patrimonial Empire*, s. 30-32.

⁸¹ Örneğin Coulson ilk hukuk bilginlerinin hukukçu olmaktan ziyade din adamı olduklarını ifade eder. Bkz. Coulson, Noel J., *A History of Islamic Law*, Edinburgh 1964, s. 37.

⁸² İslam hukukunun kökeni meselesiyle en çok ilgilenen Joseph Schacht olmuştur. Teori ile pratik arasındaki geniş çatlağın giderek büyüdüğü ve İslam hukukunun temel karakteristiği olduğu hakkında bkz. Coulson, *A History of Islamic Law*, s. 38. Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Ahmad, Ahmad Atif, *Structural Interrelations of Theory and Practice in Islamic Law: a Study of Six Works of Medieval Islamic Jurisprudence*, Brill 2006, s. 20, 38.

rumlara olanak sağlayabilecek olan fıkıh tarihinin ilk dönemleri ile daha fazla meşgul olmuş,⁸³ İslam hukuku alanında olgun eserlerin verildiği ve başvurulacak yazılı malzemenin oldukça fazla olduğu sonraki dönemlere daha az ilgi göstermişlerdir. Bu nedenle İbn Haldûn'un fıkıh ilminin ilk dönem gelişimiyle ilgili görüşleri, İslam hukuk tarihi alanında eser telif eden oryantalistler için köken meselesini ele almada önemli bir çerçeve sunmuştur. Biz teori ile pratik arasındaki farklılık tezini bir kenara bırakıp İbn Haldûn'un *Mukaddime*'de ortaya koyduğu fıkıh tarihi çerçevesinin oryantalist literatürde İslam hukukunun kökeni meselesi eksenindeki kullanımını bazı örnekler üzerinden ortaya koymaya çalışacağız.

İbn Haldûn'un, ilimlerin ortaya çıkışını şehirlerin gelişip büyümesine bağladığı yaklaşımının bir uzantısı olarak fikhî da İslam toplumunun birçok açıdan ilerlemesiyle beraber ortaya çıkan ilimler arasında zikretmesi,⁸⁴ Oryantalist literatürde fikhin Hicrî ilk yüzyılın sonlarında ortaya çıktığı ve birinci yüzyılda teknik anlamıyla İslam hukukunun varlığından söz edilemeyeceğine dair yaklaşımlar için bir referans olmuştur.⁸⁵ Ayrıca İslam hukukunun Hicrî II. asrın başlarından itibaren Kitap ve Sünnet'in ele almadığı konularda çeşitli hukukî yöntemler uygulayarak çözüm üreten bilginlerin çabalarıyla bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıktığını ifade eden yaklaşımlar da⁸⁶ bu noktadan hareket etmektedir.

İslam hukuk tarihiyle ilgili Oryantalist literatürde üzerinde en çok durulan konuların başında erken dönem fıkıh ekolleri gelmektedir. Hz. Peygamber ve sahabeden sonra gelen tabiîn ve etbâü't-tabiîn'in karşılaşılan meselelere cevap bulma çabasının neticesinde ortaya çıkan değişik fikhî yaklaşımlar, İslam hukukunun kökenleri hususunda tetkiklerde bulunan Batılı araştırmacılar tarafından detaylı bir şekilde

⁸³ Örneğin fıkıh ilminin ilk dönemleri üzerine en çok fikir beyan edenlerden birisi olan Schacht, elde fazla delil bulunmaması sebebiyle İslam hukuk tarihinin en kapalı çağı olmasına rağmen birçok açıdan en önemli döneminin ilk asır olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Schacht, Joseph, "Pre-Islamic Background and Early Development of Jurisprudence", *Law in The Middle East, Origin and Development of Islamic Law* (Ed. Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny), Washington 1955, s. 33.

⁸⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 948.

⁸⁵ Örnek olarak bkz. Schacht, Joseph, "Fikh", *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition), Brill 1965, II, 887-888.

⁸⁶ Motzki, Harald, *The Origins of Islamic Jurisprudence, Meccan Fiqh before the Classical Schools* (Trc. Marion H. Katz), Brill 2002, s. 3.

analiz edilmiştir. Bu nedenle İbn Haldûn'un, görüşlerinin ana çerçevesini verdiği ve aralarındaki farklılıkları bulundukları bölgeler sebebiyle ellerindeki hadis malzemesine bağlı olarak değerlendirdiği Irak ve Hicaz ekolleri ve bunların önde gelen isimleriyle ilgili malumat, İslam hukukunun kökenlerini ele almak amacıyla ilk dönem fıkıh ekollerine geniş yer veren Oryantalist literatürde en çok ele alınan konuların başında gelir. Joseph Schacht'ın "*antik fıkıh okulları*" olarak ifade ettiği Irak ve Hicaz mektepleri arasındaki farkın temelde coğrafi faktörlere dayandığı ve aralarında kayda değer yöntemsel farklılıkların bulunmadığı yönündeki görüşü⁸⁷ bu çerçevede zikredilebilir.

İbn Haldûn'un en önemli özelliklerinden birisi, daha önce de ifade edildiği üzere, kendisinden önce ortaya konan görüşleri sebep ve sonuçları içerisinde belirli bir sistem dahilinde yeniden ifade etmesidir. Bu nedenle onun *Mukaddime*'de yer verdiği bazı görüşler, kendisinden çok önce ifade edilmiş olmalarına rağmen daha önceki kaynaklar yerine ona atıfta bulunulmasına yol açmıştır. Örneğin Oryantalist literatürde ilk dönem ekolleşmesinden sonra üzerinde çokça durulan hususlardan biri, fıkıh mezheplerinin oluşum safhası ve bu süreçte mezhep imamlarının oynadığı roldür. Bu süreç, önceki ekolleşmenin bir uzantısı olarak görülmüş ve bölgesel hukuk okullarının zamanla şahıs merkezli bir karakter kazanarak Hicrî III. yüzyılın ortalarında gelişimlerini tamamladığı şeklinde ifade edilmiştir.⁸⁸ Özellikle bu aşamada başat rol oynayan figürler ve onların etkinlikleri üzerinde çokça durulmuş olması İbn Haldûn'un mezhep imamları hakkında vermiş olduğu bilgileri önemli kılmaktadır. Örneğin İbn Haldûn'un İmâm Mâlik'in *ehl-i hadîs*in imamı olduğu yönündeki görüşleri, Müslüman akademide olduğu gibi Oryantalist literatürde de hiç sorgulanmadan tekrar edilmiştir.⁸⁹ İbn

⁸⁷ Schacht, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964, s. 28. Ayrıca bkz. Schacht, "Pre-Islamic Background and Early Development of Jurisprudence", *Law in The Middle East*, s. 41. Benzer bir yorum için bkz. Coulson, *A History of Islamic Law*, s. 48.

⁸⁸ Schacht, Ebû Hanîfe'nin talebelerinin Irak'ta ortaya koydukları eserlerle Kufe'de bulunan diğer ekolleri Hanefî mezhebinde, İmâm Mâlik'in takipçilerinin ise Kuzey Afrika'daki te'lîfâtının Medine'deki diğer okulları Mâlikî mezhebinde topladığını ve Basra ile Mekke'deki okulların da bunlara dâhil olduğunu ifade eder. bkz. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, s. 57-58. Ayrıca bkz. Coulson, *A History of Islamic Law*, s. 51. Hallaq, Schacht ve onunla aynı görüşü paylaşanların bu yaklaşımını eleştirdiği makalesinde coğrafi farklılığa bağlı ekollerin hiç olmadığını, bölgesel farklılıktan bireysel ayrılığa geçişin de söz konusu edilemeyeceğini savunur. Bkz. Hallaq, Wael B., "From Regional to Personal Schools of Law? A Reevaluation", *Islamic Law and Society*, V. 8, No: 1 (2001), s. 1-26.

⁸⁹ Vesey-Fitzgerald, Seymour, *Muhammadan Law, an Abridgement, According to Its Various Schools*, London 1931, s. 14.

Haldûn'un, İmâm Şâfiî'nin önce Hicaz fikhını daha sonra da Ebû Hanîfe'nin talebelerinden Irak fikhını alıp her ikisini mezcederek kendi mezhebini kurduğu yönündeki görüşü,⁹⁰ İmâm Şâfiî'nin Hanefîlerin istihsânı ile Mâlikîlerin istislahı olan re'yi reddedip kıyasın da Kitap, Sünnet ve icmâda ele alınmamış meselelerde kullanılacağına dair sınırlandırmasıyla kendi yöntemini ortaya koyduğu şeklindeki yaklaşımlara zemin hazırlamıştır.⁹¹ İbn Haldûn'un Ahmed b. Hanbel'in hadis konusunda üstün bir yere sahip olduğu ve Hanbelîliğin fikhî bir mezhep oluşunu onun talebeleriyle başlatması,⁹² Ahmed b. Hanbel'in hadisleri bir araya toplama hususunda kayda değer bir çaba gösterdiği ve vefatından sonra öğrencilerinin onun adıyla bir mezhep tesis ettiklerine dair yorumlar için önemli bir referans olmuştur.⁹³ Her ne kadar klasik kaynaklarda Ebû Bekir el-Hallâl (v. 311/923) gibi öğrencilerin Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini bir araya getirdiği, onların çalışmalarının mezhebin sonraki dönem fıkıh eserlerine kaynaklık ettiği belirtilse de⁹⁴ Oryantalist literatür bu konuda İbn Haldûn'u referans olarak göstermekte ve ondan önceki kaynaklara değinmemektedir.

İbn Haldûn'un fikhın gelişimini özellikle kendi döneminde var olan dört mezhep çerçevesinde ele aldığını daha önce ifade etmiştik. Ancak fıkıh ekollerinin oluşum dönemini incelerken Zâhirî mezhebine değinmiş ve bu mezhebin varlık alanından silinmesine dair önemli bazı tahlillerde bulunmuştur. Bu çerçevede onun Zâhirî mezhebinin cumhura muhalefet etmesi ve görüşlerinin sadece kitaplardan öğrenilmesi sebebiyle toplum tarafından benimsenmeyerek yok olmaya yüz tuttuğuna ve bunun en açık örneğinin İbn Hazm olduğuna dair görüşü,⁹⁵ bu mezhebin diğer fıkıh ekolleri gibi devam etmemesinin gerekçeleri üzerinde duran araştırmacılara ilham kaynağı olmuştur. Örneğin Christopher Melchert, Zâhirîliğin zamanla yok olmasını mezhep görüşlerinin eğitim-öğretim yoluyla değil de kitaplar vasıtasıyla öğrenilmesine ve bunun sonucunda mezhep müntesibi bilgilerin Müslüman top-

⁹⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 950-951.

⁹¹ Bkz. Massé, Henri, *İslam* (Trc. Halide Edib), Beyrut 1966, s. 118-119.

⁹² İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 951.

⁹³ Tritton, A. S., *İslam, Belief and Practices*, London 1962, s. 61. Ayrıca bkz. Vesey-Fitzgerald, *Muhammadan Law*, s. 16.

⁹⁴ Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-selâm* (nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf), Beyrut 2001, VI, 300-302.

⁹⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 950-951.

lumla sağlıklı bir iletişim kuramadığına bağlamakta ve bu konuda en iyi örneğin İbn Hazm olduğunu söylemektedir.⁹⁶

Sonuç

Mâlikî ve Eş'ârî çizgisine mensup bir ilim ve siyaset adamı olan İbn Haldûn, ortaya koyduğu teorilerle İslam düşünce geleneğinde önemli bir yere sahip olmakla beraber kendi gök kubbesindeki tek yıldız da değildir. Geliştirdiği teoriler ve ortaya koyduğu görüşlerle öğrencilerinden itibaren kendisinden sonrasını etkilemeyi başarmış ve modern dönemde birçok araştırmaya konu edilmiştir. Onun *Mukaddime*'de genel olarak İslamî ilimlerin, özel olarak fıkıh ilminin tarihsel gelişimine dair görüşlerini özgün kılan, kendisinden önceki birçok müellif tarafından ifade edilen mevzuları sebep ve sonuçları çerçevesinde ele alarak genel yargılara varması ve daha önce açık bir şekilde ifade edilmeyen bazı konuları netliğe kavuşturmasıdır.

Mukaddime'de ele aldığı her ilmin önce mahiyetine, konusuna, temel meselelerine ve tarihsel gelişimine işaret ettikten sonra, o alanda çalışma yapmış bilginlerden ve eserlerinden bahseden İbn Haldûn, bu genel çerçeveyi fıkıhın tarihî gelişimini anlatırken de korur. Onun fıkıh ilminin tarihsel gelişimiyle ilgili yaklaşımının temel özelliklerinden birisi, konuları ele alırken nakilci bir yöntem takip etmeyip, fıkıh tarihinin temel meselelerini inceleyerek bunları etkileyen faktörleri analiz etmesidir. Özellikle fıkıhın tarihî gelişimini dört Sünnî mezhep çerçevesinde anlatırken her fıkıh ekolünün öne çıkan isimleriyle eserlerine yer vermesi ve yaşadığı çağda her mezhebin varlığını sürdürdüğü bölgelere değinmesi, o döneme kadar mezheplerin sosyal realitesini anlamak bakımından kendisinden sonra gelen nesiller için önemli bilgiler içermektedir.

Mukaddime'nin ıslah ve tecdîd niteliğine sahip olması, Batı'nın İslam dünyası üzerinde etkin olmaya başladığı dönemlerden itibaren benzer bir krizle karşı karşıya kalan İslam dünyasının içinde bulunduğu problemlerden kurtuluşuna ve daha önce düştüğü yerden yeniden ayağa kalkarak eski gücüne kavuşabileceğine dair teorilere zemin hazırlamıştır. Aslında dönemin reform yanlısı düşünürlerin İbn Haldûn vurgusunun temelinde, onun İslam'ın başlangıç döneminde yaşamış olan ilk Müslüman kuşakların insanlığın ulaşabileceği en üstün meziyetlere sa-

⁹⁶ Christopher, Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.E.*, Brill 1997, s. 189-190.

hip olduklarına dair görüşü yer almaktadır. İslam dünyasının Batı emperyalizmine verebileceği en iyi cevabın, ilk dönemde temsil edildiği şekliyle bazı ilmî ve siyasî kurumların yeniden canlandırılması olduğu kanaatinde olan reform hareketleri, *Mukaddime*'de ele alınan bu yaklaşımı esas almışlardır.⁹⁷ Nitekim döneme damgasını vuran hilafet ve ictihâd tartışmaları da bu çerçevede sürdürülmüştür.

İlk asırları överek o dönemlerde yapılan mutlak ictihâd ile İslam toplumunun kendi problemlerini sağlıklı bir şekilde çözdüğü görüşünde olan ıslah ve reform yanlısı düşünürler, fıkıh tarihini de bu çerçevede yeniden gözden geçirerek onu bir ictihâd tarihi olarak dönemlendirmişlerdir. Bunu yaparken de İbn Haldûn gibi İslam ilim geleneği içerisinde bazı isimlere çokça müracaat etmiş ve bu yeni bakış açısını onları referans göstererek temellendirmeye çalışmışlardır. Modern dönem Müslüman bilginlerin ictihâd çağrısı ve buna ilk dönemlerden örnekler aramaları, İbn Haldûn'un fıkıh tarihi için çizmiş olduğu çerçeveyi önemli kılmuş, onun *Mukaddime*'de sunmuş olduğu bu çerçeve modern dönem fıkıh tarihi anlayışının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

İbn Haldûn'un *Mukaddime*'de fıkıh tarihiyle ilgili ele aldığı konular, Müslüman ilim adamlarının ilgisini çektiği gibi Batılı İslam hukuk tarihçilerine de kendi tezlerini dayandırabilecekleri geniş bir teorik çerçeve sunmuştur. Oryantalist fıkıh tarihi yazarları uzun süre İslam hukukunun kökeni sorunuyla ilgilendiği için İbn Haldûn'un ilk dönem fıkıh ekollerinin oluşumu hakkında verdiği bilgiler, kendi tezlerine klasik kaynaklardan referanslar bulma noktasında onlara ilham kaynağı olmuştur. Ancak gerek Oryantalist ve gerekse Müslüman akademi, İbn Haldûn'un temsil ettiği ilim geleneğini ve durduğu noktayı sağlıklı bir şekilde tespit etmeksizin kendi tezlerini ona söyletme çabası içine girdikleri için onun sunduğu teorik çerçevenin günümüzde anlaşılmasına büyük oranda ket vurmuşlardır. Onun temel İslamî ilimlerin mahiyeti, toplumda ifade ettiği anlam ve tarihsel gelişimiyle ilgili görüşlerinin, bu alanlarda çalışma yapan akademisyenler tarafından yeniden gözden geçirilerek günümüz ilim dünyasına sunduğu imkânlardan azami derecede istifade edilmesi gerekmektedir.

⁹⁷ Lawrence, "İbn Khaldun and Islamic Reform", *Ibn Khaldun and Islamic Ideology*, s. 81.

KAYNAKÇA

- Abduh Muhammed, *el-A'mâlî'l-kâmile li'l-İmâm Muhammed Abduh* (nşr. Muhammed 'Imâra), Beyrut 1972.
- Ahmad Ahmad Atif, *Structural Interrelations of Theory and Practice in Islamic Law: a Study of Six Works of Medieval Islamic Jurisprudence*, Brill 2006.
- Asatrian Mushegh, *Ibn Khaldûn on Magic and the Occult, Iran and Caucasus*, 2003 (7).
- Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul 1988.
- Aydın, M. Âkif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985.
- Buhârî Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîhü'l-Buhârî* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbakî), İstanbul 1992.
- el-Buhûtî Mansûr b. Yunus b. İdris, *Keşşâfî'l-kinâ' 'an metni'l-İknâ'*, Beyrut 1982.
- Coulson, Noel J., *A History of Islamic Law*, Edinburgh 1964.
- el-Cebertî Abdurrahman b. Hasen, *Târihu 'âcâibi'l-âsâr fî't-terâcim ve'l-ahbâr* (nşr. İbrahim Şemsüddin), Beyrut 1997.
- De Boer, T. J., *The History of Philosophy in Islam* (trc. Edward R. Jones), London 1933.
- Erdem, Sami, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003).
- Fischel, Walter J., *Ibn Khaldûn in Egypt, His Public Function and His Historical Research (1382-1406)*, Berkeley 1967.
- Gibb, Hamilton A. R., "The Islamic Background of Ibn Khaldûn's Political Theory", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 1933 (7).
- Görgün, Tahsin, "Mukaddime", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI.
- Görgün, Tahsin, "Tarih ve Toplum Araştırmalarında Bir Yöntem Kaynağı Olarak Klasik Metafizik: Fahreddin er-Râzî Ekölü ve İbn Haldûn", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2007 (17).
- Hacvî Muhammed b. el-Hasen, *el-Fikru's-sâmî fî târihi'l-fikhi'l-islâmî*, Medine 1977.
- Hallaq, Wael B., "From Regional to Personal Schools of Law? A Reevaluation", *Islamic Law and Society*, 2001 (8).
- Hanefî, Hasan, *Mine'n-nakl il'l-ibdâ'*, Kahire 2000.

- Hatîb Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-selâm* (nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf), Beyrut 2001.
- Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1939*, London 1962.
- Hudarî Bey Muhammed, *Usûlü'l-fıkh*, Mısır 1962.
- Hudarî Bey Muhammed, *Târîhü't-teşrî'î'l-İslâmî* (6. Baskı), Mısır 1964.
- Hüseyin Taha, *Felsefetü İbn Haldûn el-ictimâiyye, tahlîl ve nakd* (trc. Muhammed Abdullah İnân), Kahire 2006.
- İbn Abdilberr Ebû Ömer Yusuf, *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fazlıhi* (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), Kahire 1968.
- İbnü'l-Ezrak Ebû Abdillâh, *Bedâi'u's-silk fî tabâi'il-mülk* (nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr), Bağdat 1977.
- İbn Haldûn Abdurrahman b. Muhammed, *et-Ta'rif bi İbn Haldûn ve rihletuhu ğarben ve şarkan* (nşr. Muhammed et-Tançî), Kahire, 1951.
- İbn Haldûn Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime* (nşr. Ali Abdulvahid Vâfi), Kahire 2004.
- İbn Haldûn Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime* (trc. Süleyman, Uludağ), İstanbul 1988.
- İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), yy. 1970.
- İbn Kuteybe *el-Maârif*, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (nşr. Servet Ukkâşe), Kahire 1960.
- İbn Nedîm Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist* (nşr. Gustav Flügel), Beyrut 1964.
- İbn Tağriberdî Cemâlüddin Ebû'l-Mehâsin, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi* (nşr. Muhammed Muhammed Emin), Kahire 1993.
- İbn Teymiyye Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Mecmû'u fetâvâ*, Rabat 1980
- İzmirli İsmail Hakkı, *Usûl-i Fıkh Dersleri*, İstanbul, t.y..
- Kara, İsmail, "Tarih ve Hुरafe: Çağdaş Türk Düşüncesinde Tarih Te-lâkkisi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2002 (11).
- Karaman, Hayreddin, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999.
- Kâtib Çelebî Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn* (tsh. M. Şerafettin Yalçkaya, Kilisli Rifat Bilge), Ankara 1941.

- Kaya, Eyyüp Said, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001).
- Koca, Ferhat, "İbn Haldun'un Fıkhî Birikimi ve İslâm Hukuk Tarihiyle İlgili Görüşleri (*Mukaddime Çerçevesinde*)", *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun*, İstanbul 2006.
- Lacoste, Yves, *Ibn Khaldun: The Birth of History and the Past of the Third World*, London 1984.
- Lawrence, Bruce B., "Introduction: Ibn Khaldun and Islamic Ideology", *Ibn Khaldun and Islamic Ideology* (Ed. Bruce B. Lawrence), Brill 1984.
- Lawrence, Bruce B., "Ibn Khaldun and Islamic Reform", *Ibn Khaldun and Islamic Ideology* (Ed. Bruce B. Lawrence), Brill 1984.
- Makdisî Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim* (nşr. M. J. De Goeje), Brill 1906.
- Makkarî Şihabüddin Ahmed b. Muhammed, *Ezhârü'r-riyâd fî ahbâri İyâd* (nşr. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim İbyârî, Abdülhafız Şelebî), Kahire 1939.
- Makrîzî Takıyyüddin Ebü'l-Abbâs, *Kûtübü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitat ve'l-âsâr* (nşr. Halil el-Mansûr), Beyrut 1998.
- Makrîzî Takıyyüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali, *Kûtübü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hitati ve'l-âsâr*, Kâhire 1270/1853.
- Mardin Ebül'ulâ, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1946.
- Massé, Henri, *İslam* (Trc. Halide Edib), Beyrut 1966.
- Melchert, Christopher, *The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th Centuries C.E.*, Brill 1997.
- Motzki, Harald, *The Origins of Islamic Jurisprudence, Meccan Fiqh before the Classical Schools* (trc. Marion H. Katz), Brill 2002.
- Rosenthal, Franz, "Ibn Khaldun in his Time (May 27, 1332-March 17, 1406)", *Ibn Khaldun and Islamic Ideology* (Ed. Bruce B. Lawrence), Brill 1984.
- Sabit Halim, "İctihâda Dâir", *Srât-ı Müstakîm*, III/78 (21 Safer 328/ 128 Şubat 325).
- Sabit Halim, "İctihâda Dâir: Devr-i Ashabta İctihâd", *Srât-ı Müstakîm*, II-I/64 (11 Zilkâde 328/ 12 Teşrîn-i Sâni 325).

- Sabit Halim, "İctihâda Dâir", *Srât-ı Müstakîm*, III/69 (17 Zilhicce 327/ 17 Kanûn-ı Evvel 325).
- Sabit Halim, "İctihâda Dâir", *Srât-ı Müstakîm*, III/70 (24 Zilhicce 327/ 24 Kanûn-ı Evvel 325).
- Schacht, Joseph, "Pre-Islamic Background and Early Development of Jurisprudence", *Law in The Middle East, Origin and Development of Islamic Law* (Ed. Majid Khadduri, Herbert J. Liebesny), Washington 1955.
- Schacht, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964.
- Schacht, Joseph, "Fıkıh", *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition), Brill 1965.
- Sehâvî Şemsüddin Muhammed b. Abdirrahman, *ed-Dav'u'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, Beyrut, 1966.
- Şehristânî Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr, *el-Milel ve'n-nihal* (nşr. Muhammed Seyyid Keylânî), Bulak 1961.
- Simon, Robert, *İbn Khaldûn, History as Science and the Patrimonial Empire* (Trns. Klara Pogatsa), Budapest 2002.
- Şentürk, Recep, "Medeniyetler Sosyolojisi: Neden Çok Medeniyetli Bir Dünya Düzeni İçin Yeniden İbn Haldûn", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2006 (16).
- eş-Şeybânî Muhammed b. Hasan, *Kitâbü'l-Kesb* (nşr. Abdulfettah Ebû Ğudde), Beyrut 1997.
- Şîrâzî Ebû İshak, *Tabakâtü'l-fukahâ'* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1970.
- Taşköprizâde, Ahmed Mustafa, *Miftâhü's-se'âde ve misbâhü's-siyâde fî mevdu'âtü'l-ulûm* (nşr. Şerefüddin Ahmed), Haydarabad 1977.
- Tomar, Cengiz, "Mit ve Gerçek Arasında: Arap Dünyasında İbn Haldûn Yaklaşımları", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2006 (16).
- Tritton, A. S., *Islam, Belief and Practices*, London 1962.
- Vesey-Fitzgerald, Seymour, *Muhammadan Law, an Abridgement, According to Its Various Schools*, London 1931.
- Yığın, Adem, *Fukahâ Metoduna Göre Yazılan Fıkıh Usûlü Eserlerinin Temel Özellikleri* (Yüksek Lisans Tezi: İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004).

RUS TARİH YAZICILIĞINDA KIRGIZLAR (18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI – 20 YÜZYILIN BAŞI)

CEENBEK ALIMBAYEV*

I. Meselenin Ortaya Çıkışı ve Araştırma Aşamaları

Kırgızlar ile ilgili araştırmalar, Kırgız halkının coğrafik, tarihi, etnografik, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel çevresini araştıran şarkiyat ilminin bir bölümü gibi bakmak gerekiyor. Bu bağlamda Kırgızların tarihinin nasıl araştırılacağı sorunu Rus tarih yazıcılığında 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sistematik bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Nitekim 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın birinci yarısı tarih bilgisinin ilmi bir disipline dönüşme zamanıdır. Bunu aşağıdaki sebeplerle açıklayabiliriz:

1. Bu dönemde tarih araştırma merkezleri ve çeşitli kuruluşların açılmasıyla tarihçiliğe ait bilimsel yöntemlerin gelişmeye başlaması;
2. Toplumun gelişmesi ve devlet hakkında ilk ilmi kavramların ortaya çıkışı;
3. Tarih araştırmalarına bir devlet işi gibi bakılarak, onun gelişmesinin ve kadrolarının hazırlanmasının devlet eliyle yapılmaya başlaması;

Buradan da anlaşıldığı gibi, 18. yüzyılda tarih ilminin gelişmesi için Rusya'da uygun bir ortam yaratılmıştır.

18. yüzyılda Rusya'nın jeopolitik siyasetinden dolayı Rus tarih yazıcılığında Doğu halklarının tarihini araştırma konusu, gündem meselelerinden birine dönüşmüş ve bununla birlikte Kırgızları araştırma meselesine de dikkat çekilmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başına kadar olan zamanda Kırgızları araştırmaya yönelik Rus tarihçilik okulu üyelerinin birçok eseri ortaya çıkmıştır. Bu eserleri 3 büyük devre ayırarak inceleyebiliriz.

* Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bişkek, Kırgızistan.

1. Devir: Kırgızları Araştırma Meselesinin Ortaya Çıkışı (18. Yüzyılın İkinci Yarısından, 19. Yüzyılın Başına Kadar)

Rusya İmparatorluğu'nun doğuya yönelik dış siyasetinin gelişmesinden dolayı Kırgızlar hakkında bilgi toplama ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Ancak, bu dönemde Kırgızlar hakkında amaçlı bir şekilde araştırma yapılmamıştır. Bunların çoğu bölük pörçük kısa bilgileri içermekte ve komşu halklardan bahsedilirken Kırgızlar hakkında yazılan dolaylı bilgilerden oluşmaktadır. Bu devirde bilimsel araştırma gurubunun üyeleri, Çar tarafından gönderilen temsilciler ve Batı Sibiryaya Genel Valiliği'nde (Gubernatorluk) çalışan memurlar Kırgızlar hakkında bilgi toplamışlardır.

Tien-Şan (Tanrı Dağları) Kırgızları hakkındaki bilgiler ilk kez İ. Unkovskiy, V. N. Tatışev, P. İ. Rıçkov vs. gibi araştırmacıların günlüklerinde ve notlarında geçmektedir¹. Bu araştırmacılar Kalmuk-Rus ve Rus-Kazak ilişkileri ile ilgili olaylardan bahsederken Kırgızların yaşadıkları bölgeler, onların siyasi teşkilatı hakkında bilgi vermişlerdir. Özellikle Kazak bozkırlarında askeri hizmette bulunan araştırma ekibinin üyeleri ile tüccarların Kırgızlar hakkında soruşturarak elde ettiği bilgiler bunlardan başlıcalarıdır. Örneğin 1723 yılında I. Petro'nun görevlendirmesiyle Orta Asya'ya gelen İ. Unkovskiy'in günlüğünde Kırgızlar hakkında şöyle bahsedilmiştir: "Kırgızlar (Burutlar) hür yaşayan halktır. Onlar Isık Göl'ün etrafında göç ederek yaşıyorlar, yaklaşık 5000 ailedir ve 3000'e yakın askeri vardır²."

İlk kez Kırgızlar hakkındaki resmi bilgiyi Rus tarih yazıcılığında V. N. Tatışev ve P. İ. Rıçkov vermişlerdir³. P. İ. Rıçkov ise Kırgızlar hakkında şöyle yazmıştır: "Taşkent dağlarının ilerisindeki Hocent, Marge-lan ve Namangan şehirlerinin etrafında güçlü, Kırgız denilen çok sayıdaki halk yaşıyor. Onlar Ala-Too (Ala-Dağ) denilen taşlı ve insan geçe-

¹ İvan Unkovskiy, "Posolstvo k Zyungarskomu hun-tayçji Tsevan-Rabtanu, kapitana ot artillerii İvana Unkovskogo i putevoy jurnal ego za 1722-1724 godı", *Žapiski RGO po otd. etnogr.*, X, vıpusk 2, Sankt-Peterburg 1887; V. N. Tatışev, *Istoriya Rossiyskaya s samıh drevnih vremen*, I/1, Moskva 1768; P. İ. Rıçkov, *Topografiya Orenburgskaya, to est' opisaniye Orenburgskoy Gubernii, soçinennoye kollejskim sovetnikom i imperatorskoy Akademii Nauk korrespondentom Petrom Rıçkovım*, I, Sankt-Peterburg 1762.

² İvan Unkovskiy, "Posolstvo k Zyungarskomu hun-tayçji Tsevan-Rabtanu, kapitana ot artilleriyi İvana Unkovskogo i putevoy jurnal yego za 1722-1724 godı", *Žapiski RGO po otd. Etnogr.*, X, vıp.2, Sankt-Peterburg 1887; V. N. Tatışev, *Istoriya Rossiyskaya s samıh drevneyşih vremen*, I, Moskva 1768; P. İ. Rıçkov, *Topografiya Orenburgskaya, to yest opisaniye Orenburgskoy gubernii, soçinennoye kollejskim sovetnikom i imperatorskoy Akademii nauk korrespondentom Petrom Rıçkovım*, I-II, Sankt-Petersburg 1762.

³ Kırgızlar hakkında bilgiler bu zamana kadarki süreçte de mevcuttur, ama burada bilgilerin yayınlanmasından söz edilmektedir.

meyen çok uzaktaki dağlarda konar göçer hayat sürüyorlar. Dolayısıyla onları Ala-Too Kırgızları diyorlar⁴.” Buna benzer bilgiyi V. N. Tatışsev de yazmıştır. Aslında, V. N. Tatışsev’in bu bilgileri emrinde çalışan P. İ. Rıçkov ve Buharalı alim Ahun’dan aldığı biliniyor. Burada yukarıdaki iki yazarın, Rus tarih yazıcılığında Kırgızlar hakkındaki ilk bilgileri yayımladıklarını söylemek mümkündür.

Yenisey’deki Kırgızlar hakkında ise G. F. Miller, İ. E. Fişer, İ. G. Georgi vs. gibi bilim adamlarının eserlerinde kayıtlar vardır⁵. Bunların eserlerinden sonra Rus tarih yazıcılığında ilk olarak Kırgızların ortaya çıkışı hakkındaki mesele tartışılmaya başlamıştır. Sonradan bu mesele çerçevesinde çeşitli görüşler ortaya atılıp tartışılmaya devam edilmiştir.

2. Devir: 19. Yüzyılın Başından 1860’lı Yıllara Kadar

Kırgızlar ile ilgili meseleler sistemli bir şekilde araştırılmaya başlanmış, araştırma ve malumat toplama yöntemleri gelişmiştir. Rus Çarlığı çeşitli yollardan bilgi toplamaya çalışmıştır. Rus tarih yazıcılığında Kırgız halkının etnik tarihini, etnoğrafyasını, sosyal ve ekonomik durumunu yansıtan önemli eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu anlamda Pospelov, Burnaşev, N. İ. Potanin, A. İ. Levşin, N. Y. Biçurin, P. A. Solovtsev ve Y. Timkovskiy gibi bilim adamları kendi eserlerinde Hokand Hanlığı’nın iç siyasi durumu, halkın durumu, ticari ilişkileri ve Kırgızlar ile Kazakların arasındaki farklılıklar gibi meseleleri yansıtmışlardır⁶.

Çin’e seyahat eden Rus seyyahı E. Timkovskiy eserinde 19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Kırgızların sosyal ve siyasi yapısı ile ilgili bilgi vermiştir. Örneğin, yazarın verdiği bilgilere göre, Kırgızlar Andican ve

⁴ P. İ. Rıçkov, *Topografiya Orenburgskaya, to yest opisaniye Orenburgskoy gubernii, soçinennoye kollejskim sovetnikom i imperatorskoy Akademii nauk korrespondentom Petrom Rıçkovim*, II, Sankt-Petersburg 1762, s. 133; V. N. Tatışsev, *Istoriya Rossiyskaya s samuh drevneyşih vremen*, I, Moskva 1768, s. 283.

⁵ G. F. Miller, *Opisaniye Sibirskogo tsartva i vseh proizoşedsih v nem del ot haçala, a osoblivo ot pokoreniya ego Rossiyskoy derjav po sii vremena*, I, Sankt-Peterburg 1750; İ. E. Fişer, *Sibirskaya istoriya s samogo otkritiya Sibiri do zavoyevaniya sey zemli rossiyskim oruyiem. V 2-h tomah*, Sankt-Peterburg 1774; İ. G. Georgi, *Opisaniye vseh v Rossiyskom gosudarstve obitayuşih narodov, tak je ih jiteyskih obryadov, ver, otnoşeniy, jiliş, odejd, i proşih dostopamyatnostey*, ç. II, Sankt-Peterburg 1776.

⁶ Pospelov ve Burnaşev, “Poyezdka Pospelova i Burnaşeva v Taşkent v 1880 godu” *Vestnik RGO*, ç. 1, otel U1, 1851, s. 1-56; N. İ. Potanin, “Zapiski o Kokandskom hanstve hornedego Potanina (1830 godi)” *Vestnik RGO*, 1856. ç. 18, Sankt-Peterburg 1856, s. 254 -289; A. Levşin, *Opisaniye kirgiz -kaysakskih, ili kirgiz - kazaç’ih ord i stepy*, ç. 1, Sankt-Peterburg 1832; İ. Biçurin, *Opisaniye Çjungarii i vostochnogo Turkestana v drevnem i ninesnem sostoyanii*, Sankt-Peterburg 1829; P. A. Solovtsov, *Istoriçeskoye obozreniye Sibiri*, I, s. 1585 do 1742, Sankt-Peterburg 1838; E. Timkovskiy, *Puteşestviye v Kıtay çerez Mongoliyu v 1820 i 1821 godah*, ç. 1, Sankt-Peterburg 1824.

Kaşkar bölgelerinin arasında ikamet etmekte. Onlar yöneticilerine "biy" diyorlardı. Bu biylere 10-20, bazen de 20-30 kadar boy tabidir, Kırgızlar kendi aralarında birkaç boya ayrılır ve her boyun kendi biyleri vardır. Biylerin iktidarlığı miras olarak devam eder ve biyeler birbirlerine tabi değildirlir⁷.

3. Devir: 19. Yüzyılın Ortalarından (1860) 20. Yüzyılın Başına Kadar

Rus tarih yazıcılığında Kırgız araştırmalarının geliştiği ve Kırgızların tarihini amaca yönelik araştırmaların yapıldığı dönemdir. Bu devrin özelliği, bazı çoğulcu (pluralistik) düşüncedeki bilimsel görüşleri ihtiva eden büyük eserlerin ortaya çıkmasıdır. Sömürgeci bir iktidar sisteminin gelmesiyle Türkistan halkının sadece tarihini değil, halk psikolojisini, geleneklerini, adetlerini, dilini, ekonomisini derin bir şekilde araştırma ihtiyacı doğmuştur. Dolayısıyla Rus tarih yazıcılığında Kırgızları tanıma amacıyla çok yönlü araştırmalar yapılmıştır.

1867 yılında Türkistan Genel Valiliği kurulduktan sonra bölgede tarihi araştırmalar için uygun şartlar hazırlanarak yeni bilimsel ve kültürel kuruluşlar, dernekler oluşturulmuştur. Bu amaca yönelik Türkistan bölgesinde 15'e yakın bilimsel kuruluş faaliyette bulunuyordu. Bu dönemde Kırgızları tanıma meselesi çok yönlü olarak araştırılmaya başlamıştır.

a. Kırgız Halkının Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Meselelerini Araştıran Rus Seyyahları

P. P. Semenov, N. A. Sevetsov, Ç. Ç. Valihanov, A. Golubev ve A. P. Fedçenko gibi bilim adamlarının günlüklerinde, hatıralarında ve raporlarında Kırgızların siyasi, sosyal ve ekonomik durumları geniş bir şekilde yansıtılmıştır. Rus seyyahlarının eserlerinde Kırgızların tarihi, coğrafi, etnografik ve içtimai yapıları ile ilgili bilgilere geniş yer verilmiştir. Özellikle, 19. yüzyılın ikinci yarısında Kırgızların sosyal ve siyasi hayatlarına, kuzey Kırgız boylarının iç mücadelelerine şahit olan seyyahlar geniş tarihi bilgiler toplamışlardır⁸.

⁷ E. Timkovskiy, *Puteşestviye v Kıtay çerez Mongoliyu v 1820 i 1821 godah*, ç. 1, Sankt-Peterburg 1824, s. 255.

⁸ P. P. Semenov, "Pervaya poyezdka na Tyan'-Şyan' ili Nebesnyy hrebet, doverhov'ya sistemu r. Yaksart ili Sur-Dar'ya v 1857 godu" *Vest. Geograficeskogo Obşestva*, ç. 33, otd. II, 1858, s. 1-24; H. A. Severtsov, "Etnograficeskiye zametki o Zaçuyskom kraye" *Izvestiya RGO*, I, Sankt-Peterburg 1865, s. 147-151; Ç. Valihanov, "Oçerki Djungarii", *Žapiski RGO*, kn. 1, 1860, s. 184 - 200, kn. 2, s. 35-58; A. Golubev, "Kratkiy otçet o rezultatah İssık-Kulskoy ekspeditsii", *Vestnik RGO*, ç. 38, otd. 1, 1860. s. 183 -198; A. P. Fedçenko, "İz Kokanda", *Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraya, Ejegodnik*, vıpusk II, Sankt-Peterburg 1873.

b. Kırgız ve Hokand Hanlığı'nın Tarihi Hakkındaki Çalışmalar

Bolşevik devriminden önceki Rus tarih yazıcılığının temsilcileri Hokand Hanlığı'nın tarihi ile ilgili birçok araştırma yapmışlardır. Ortaya çıkan tarihi eserlerin çoğu Rus şarkiyatçılarına ve askeri görevlilere ait olduğu bellidir. V. Velyaminov – Zernov, N. F. Petrovskiy, A. A. Kun, V. P. Nalivkin, A. P. Horoškin ve L. Sobolev gibi bilim adamlarının eserlerini buna örnek olarak göstermek mümkündür. Bu çalışmalarda hanlığın siyasi hayatı, yerleşik halk ile konar göçer halkın arasındaki siyasi çatışmalar ve bu çatışmalarda Kırgızların rolü gibi siyasi konulara yer verilmiştir⁹.

Adı geçen yazarların eserlerinin arasından özellikle Nalivkin'in *Kratkaya Istoriya Kokandskogo Hanstva* adlı çalışması dikkatleri kendine çekmektedir. Çalışmasında hanlığın ortaya çıkışını, şeceresini (jenolojisini), yükselişini, "illyatiya" olarak ifade edilen göçmenler ile "sartiyya" olarak bilinen yerleşikler arasındaki taht mücadelesini en ince ayrıntısına kadar araştırmıştır. Eserde bazı eksiklikler olmasına rağmen şimdiye kadar değerini hala muhafaza etmektedir.

c. Kırgızların Rusya Tarafından Sömürge Altına Alınması İle İlgili Çalışmalar

M. A. Terentyev, M. E. Makşeyev, A. G. Serebrennikov, P. İ. Pavlov, ve D. İ. Romanovskiy gibi Rus asker şarkiyatçıları, Türkistan bölgesinin Rus İmparatorluğu tarafından ele geçirme sürecini eserlerinde yansıtmışlardır¹⁰. Bu Rus şarkiyatçıları Rus İmparatorluğu'nun Türkistan topraklarını ele geçirme sürecinin kronolojik tarihini kaleme almışlardır. Söz konusu yazarlar, Rusya Devleti'nin geri kalmış veya gelişmemiş Türkistan halklarına "uygarlık getiren bir ülke" misyonunu üstlendiği anlayışını savunmuşlardır. Onlar, Rus Çarlığı'nın Türkistan bölgesini hâkimiyeti altında tutarak, yüzyılların geride kalmışlığını yok etmekle, "Avrupa

⁹ Velyaminov-V. Zernov, "Svedeniya o Kokandskom hanstve", *Vestnik RGO*, ç. 18, kn. 5, otd. 2, 1856, s.329-370; N. Petrovskiy, "Oçerki Kokandskogo hanstva", *TS*, cilt 76, 1873; A. Kun, "Oçerk Kokandskogo Hanstva", *Izvestiya RGO*, XII, SPb. 1876, s. 59-72; V. Nalivkin, *Kratkaya istoriya Kokandskogo Hanstva*, Kazan 1886; A. P. Horoškin, "Oçerki o Kokande", *TS*, cilt 23, s. 169-195; L. Sobolev, "Kratkiy obzor polojeniya del v Kokande", *TS*, cilt 152.

¹⁰ M. A. Terentyev, *Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii. S kartami i planami*, III, Sankt-Peterburg 1906; A. İ. Makşeyev, *Istoriçeskiy obzor Turkestana i nastupitelnoye dvijeniye v nego russkikh*, Sankt-Peterburg 1890; A. G. Serebryanikov, *Turkestanский Край. Сборник материалов для истории его завоевания*, I-XVIII, Taşkent 1912; N. İ. Pavlov, *Istoriya Turkestana*, Taşkent 1910; D. İ. Romanovskiy, *Zametki po Sredneaziatskomu voprosu*, Sankt-Peterburg 1868.

uygarlığına yaklaştırdığı ve tarihi gelişmenin en yüksek zirvesine getirdiği" gibi sömürgeci siyasi ideolojiyi desteklemişlerdir. Elbette, bu anlayıştaki sömürgeci iktidarın esas amacı, Türkistan halklarını "Ruslaştırarak" Rus İmparatorluğu'nun toprağını genişletme ideolojisini hayata geçirmek için yapılan hareketler olduğu sonradan açıklık kazanacaktır.

Aynı zamanda bazı yazarlar sömürge siyasetinin olumsuzluklarını tenkit etmişlerdir. Mesela, resmi-monarşik yönde yazılmış olan M. A. Terentyev'in *Istoriya Zavoyevaniya Sredney Aziyi* (I-III, SPb, 1905) adlı çok ciltli çalışmasının "Toprağın Rus Sahipleri", "Toprak Spekülasyonlarına Karşı Önlemler", "Yönetimin Otoritesinin Düşmesi" gibi bölümlerinde Rus idari sistemindeki bürokratik yapı analiz edilmiştir. Yazar, arşiv dokümanlara dayanarak Rus bürokratlarının yerli halkın yerlerini zorla ve güç kullanarak kendi iradesine geçirmesini, idari sistemdeki rüşvet v.b. olayları açık bir biçimde çalışmalarında yansıtmıştır.

d. Kırgızların Tarihini, Etnografik ve Kültürel Hayatını Yansıtan Eserler

M. Venyukov, V. V. Radlov, E. A. N. Krasnov, N. L. Zeland ve G. S. Zagryajskiy gibi Rus şarkiyatçıların çalışmaları ve makaleleri buna örnek olabilir. Kırgızların kabile teşkilatı, gelenek görenekleri, adetleri, halk oyunları ve müzikleri araştırmanın esas konusu olmuştur¹¹.

e. Sömürgecilik Zamanındaki İdari Sistem, Göç, Arazi ve Vergi Siyaseti Hakkında Yazılan Eserler

K. K. Dalen, K. P. Kaufman, F. Girs, N. P. Yujakov, N. İ. Gradekov ve O. A. Zagryajskiy gibi askeri valiliklerde, kaza başkanlıklarında, Türkistan Bölgesi'nin idari evrak işlerinde çalışan bürokratlar ve bölgede denetim işini yürüten Çarlığın temsilcileri raporlarında ve eserlerinde yukarıda bahsedilen konularla ilgili problemleri yansıtmışlardır¹².

¹¹ M. Venyukov, *Očerki "Zailiyskogo kraya i Priçuyskoy strani" Zapiski RGO*, IV, 1861, s. 79-126; V. Radlov, "Kratkiy otčet o poyezdke v Semirçenskuyu oblast i na İssık-Kul' letom 1869 goda", *Izv. Russkoe Geografičeskoye Obşestvo*, VI, 1870, s. 96-100; A. N. Krasnov, "Očerki bita Semirçenskikh Kirgiz" *Izv. Russkaya Geografičeskaya obşnost'*, XXIII, 1887, s. 436-481; N. L. Zeland, "Kirgiz. Etnografičeskii očerk", *Žap. Sibiri old. Russkaya Geografičeskay Obşnost'*, VII/2, 1885, 78 s.; G. S. Zagryajskiy, "Kara-Kirgizi", *TV*, nu. 41, 43, 44, 1874.

¹² A. A. Kaufman, *K voprosu o russkoy kolonizatsii Turkestanskogo kraya*, Sankt-Peterburg 1903; N. İ. Grodekov, *Kirgizi i Kara-Kirgizi Sir-Darinskoy oblasti, Yuridičeskij but*, I, Taşkent 1889; F. K. Girs, *Olğel revizinyuşego po visoçayşemu poveleniyu, Turkestanskiy Kray, Taynogo sovetnogo Girs*, Sankt-Peterburg 1883; N. D. Yujakov, *İtogi 27-letnego upravljeniya našego Turkestanskim krayem*, Sankt-Peterburg 1891.

Onlar Türkistan vilayetinde çeşitli idari görevlerde bulunarak sömürge siyasetinin amacını gerçekleştirmek için yerli halkla doğrudan ilişkide bulunmuşlardır. İdari yönetim sistemini kurmadan önce halkın tarihini, geleneksel yönetimini öğrenmek mecburiyetinde kalmışlardır.

II. Rus Tarih Yazıcılığının Üyelerinin Bilimsel Hazırlığı

Rus tarih yazıcılığının temsilcilerinin eserlerine ve görüşlerine eleştirel analiz yapmak için yazarların bilim derecesini, yetiştirilişini ve sosyal çevresini öğrenmek önemlidir. Rusya'nın doğuya doğru ilerleyebilmesi için şarkiyatçıları yetiştirmesi gerekiyordu. Bu amaca yönelik 19. asrın ikinci yarısından itibaren Rusya'da askeri ve sivil eğitim merkezleri açılmıştır.

1. Asker Şarkiyatçıları Yetiştiren Eğitim Merkezleri

Askeri görevlileri yetiştirme amacıyla 19. yüzyılın birinci yarısında birçok eğitim kurumu açılmıştır. Bu bağlamda 1815 yılında Rusya'nın yüksek askeri yönetim organı olan Merkezi Genel Kurmay Karargâhı oluşturulmuştur. 1820 yılında Dışişleri Bakanlığı altında Asya Masasına (Departamento) bağlı Doğu Dilleri Bölümü açılmış ve asker şarkiyatçıları yetiştirmeye başlamıştır. Asya Masasının oluşturulmasıyla Orta Asya'ya birçok araştırmacı ekip gönderilmiştir. 1824 yılında Çar I. Aleksandr'ın emriyle Orenburg şehrinde Neklyuyev Askeri Okulu, 1832'de İmparatorluk Asker Akademisi oluşturulmuştur. İlk önce, Asker Akademisi Genel Karargahta hizmet edecek subayları yetiştirmiştir.

2. Sivil Şarkiyatçıları Yetiştiren Eğitim Merkezleri

19. yüzyılın birinci yarısında Rusya'nın birçok üniversitesinde Şarkiyat Fakülteleri ve Bölümleri açılmıştır. Örneğin, Rusya'daki Bilimler Akademisi tarafından 1818 yılında açılan Asya Müzesi ilk Şarkiyat Bölümü olarak sayılır. Bu müzede Doğu halklarına ait el yazmalar, her türlü tarihi bilgiler toplanmıştır. Kazan ve Petersburg Üniversiteleri şarkiyatçı uzmanları yetiştiren merkezlere dönüştürülmüş ve bu üniversitelerde Fars, Türk ve Tatar dilleri okutulmuştur.

Orta Asya halklarının tarihini araştırmada büyük katkısı olan kurumların biri 1845 yılında kurulan Rus Coğrafya Kurumudur. Petersburg'da Çar I. Nikolay'ın emri ile kurulan Rus Coğrafya (Enstitüsü) Kurumu 50 yıl içerisinde birçok bölüme sahipti ve araştırmalara yönelik seyahatler düzenleyerek sürekli bilimsel makaleler yayınlanmaktaydı. Yukarıda bahsedilen eğitim merkezleri Şarkiyat biliminin gelişme-

sinde ve Kırgız tarih yazıcılığı meselesinin araştırılmasında büyük katkıda bulunmuştur.

Devrim öncesi dönemde Rus tarih yazıcılığı Rusya ve Orta Asya arasında siyasi ve ekonomik ilişkilerin gelişmesinden dolayı Kırgız tarih yazıcılığı bilimsel bir nitelik kazanmıştı. Ticari, ekonomik ve diplomatik ilişkilerin gelişmesi ile Kırgızlar hakkında tarihi bilgi kaynakları toplanmıştır. Askeri yayılmanın ve sömürge siyasetinin artmasından dolayı Rus tarih yazıcılığında Şarkiyat meselelerini araştıran yeni uzman gruplar oluşturulmuştur. 18. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Kırgızları araştıran Rus tarih yazıcılığının temsilcilerinin eserlerini, sosyal alanlarına ve muhtevasına göre aşağıdaki gibi gruplara ayırmak mümkündür:

a. Şarkiyatçı Araştırmacılar

Bunların arasında G. Miller, M. Fişer, M. Y. Biçurin, V. V. Radlov, V. N. Tatişev, V. V. Barthold, N. A. Aristov, V. Velyaminov-Zernov, A. Kun, V. V. Nalivkin vb. gibi bilim adamları mevcuttur. Bu araştırmacıların çoğu şarkiyatçı-etnograf, tarihçi-coğrafyacı, şarkiyatçı-arkeolog gibi alanlarda eğitim görmüşlerdir. Bu bilim adamları değişik sosyal tabakaların üyeleridir.

Elbette, bunlar belli bir sosyal görevleri yerine getirerek Çar'a hizmet etmişlerdir. Ayrıca bu bilim adamlarının askeri şarkiyatçılardan farklılıkları sosyal, ekonomik, etnografik meseleleri kendi eserlerinde yansıtmaları ve bilimsel eserler yazmış olmalarıdır. Tarihi kaynakları kullanarak olayları bilimsel analiz etmişlerdir. Mesela V. Nalivkin yerli halkın dilini bildiği için araştırmalarında ve eserlerinde yerli Müslüman kaynaklarından yararlanmıştır¹³. V. Velyaminov-Zernov ise günümüz Kırgızistan topraklarında bulunmamasına rağmen Orenburg'da görevde bulunduğu sıralarda Hokand Hanlığı hakkındaki eserlerini kaleme alırken tüccarlardan ve olaylara iştirak eden adamlardan bilgiler toplamış ve arşivlerdeki kayıtlardan yararlanmıştır¹⁴.

b. Asker Şarkiyatçılar

M. A. Terentiyev, A. G. Serebrennikov, L. F. Kostenko, M. İ. Venyukov, A. İ. Bryanov, N. P. Korotov, A. N. Kuropatkin, A. İ. Makşeyev, K.

¹³ V. Nalivkin , *Kratkaya istoriya Kokandskogo Hanstva*, Kazan 1886.

¹⁴ Velyaminov-V. Zernov, "Svedeniya o Kokandskom hanstve", *Vestnik RGO*, ç. 18, kn. 5, otd. 2-185, s. 329-370.

P. Kaufman, G. A. Kolpakovskiy ve D. İ. Romanovskiy gibi bilim adamları ise bölgenin topografik, kartografik özelliklerini, savaş süreçlerini, kronolojisini, maddi ve teknik durumlarını ve insan kaynaklarını araştırmayı amaç edinmişlerdir. Onların eserleri askeri amaca göre hazırlanmıştır. Asker şarkiyatçıların hepsi “asilzadeler” ailesindendir. Bilim adamı E. S. Sızdıkova'ya göre, Rus subaylarının bir çoğu asilzade ailesinden geliyorlardı¹⁵. Asker şarkiyatçıları, o dönemlerdeki durumlara ve şartlara göre hem askerliği ve hem de bilimsel çalışmaları da yapmışlardır.

c. Rus seyyahları

Ç. Valihanov, P. P. Semenov, A. P. Fetçenko, A. Golubev ve N. A. Severdsev gibi bilim adamları, tarihi, coğrafi, etnografik, sosyal ve siyasi problemleri kaleme almışlardır. Onlar çeşitli meslek sahipleri ve çoğu da edebiyat bölümlerinde eğitim görmüşlerdir. Rus topluluğunun çeşitli tabakalarından çıkmışlardır.

d. Sömürgeci İdarenin Memurları

Temsilcileri K. P. Kaufman, N. Yukajokov, A. N. Grodekov, G. Zagryajskiy, F. Girs ve sairedir. 1867 yılında Türkistan Genel Valiliği teşkil edildikten sonra bölgeye hizmet etmek için bir takım asker grubu gönderilmiştir. Bunların hepsi askerlik eğitimi almış, fakat bazıları savaşa görev almamışlardır. Bölgede doğrudan sömürge idaresini yürüten Çar'ın temsilcileri idi. Çeşitli görevlerde bulunarak yerli haklin hayatı hakkında farklı bilgileri toplamışlardır. Araştırma konuları sadece savaşla sınırlı kalmayıp onlar, siyasi, ekonomik ve idari problemleri de eserlerinde yansıtmışlardır ve bölgede sömürgeci iktidarın oluşmasına doğrudan katkıda bulunmuşlardır.

III. Kırgızlar Hakkında Yazılan Eserler ve Yayınlar

Bu devirde Rus tarih yazıcılığında Kırgız halkının tarihi ile ilgili yapılan araştırmalar büyüklüğü, içeriği, anlatım yöntemi bakımından çeşitli surette yani mektuplar, notlar, raporlar, belgeler, bildiriler, hatıralar, istatistik, askeri ve topografik materyaller, makaleler, yazılar ve özellikle yayınlanmış eserler şeklinde yazılmıştır. Dolayısıyla da bu çalışmalar muhtevası ve yöntemleri bakımından birbirlerinden farklıdır. Bunların büyük bir kısmı yayınlanmıştır, bazı materyaller de arşivlerde

¹⁵ E. S. Sızdıkova, *Rossiyskiye voyennyye i Kazahstan: Voprosi sotsialno-političeskoj i ekonomičeskoj istoriiji Kazahstana XVIII-XIX vv. v trudah ofitserov generalnogo ştaba Rossii*, Moskva 2005, s. 110.

bulunmaktadır. Ekim devrimi öncesi yayınlanmış olan eserleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1) **Rus Coğrafya Kurumu'nun Yayınları:** "Zapiski RGO", "İzvestiya RGO", "Vestnik RGO", "İzvestiya Imperatorskogo RGO".

2) **Sürelî Yayınlar:** a) **Merkezi Yayınlar:** "Ruskiy Vestnik", "Vestnik Evropy", "Voenniy Sbornik", "Ruskiy Invalid", "Golos", "Birjevie Vedomosti" v.s. b) **Yerli Yayınlar:** "Turkestanskije Vedomosti", "Turkestanskaya Tuzemnaya Gazeta" v.b.

3) **Özel yayınlar:** "Turkestanskiy Sbornik" (cilt. 1-591, Taşkent 1868-1940), "Materiali Dlya Statistiki Turkestanskogo Kraya" (Ejgodnik, vıp. 1-5, SPb. 1872-1879), "Russkiy Turkestan. Sbornik izdaniy po povodu politehniçeskoy vıstavki" (Vıp. 1-3, Moskova 1872) v.s.

4) **Bağımsız Yayınlanmış Eserler:** Herhangi bir kuruma tabi olmadan yazarların kendi teşebbüsleri ile yayınlanmış olan eserlerden bahsetmek mümkündür. Bu eserlerin çoğu St. Petersburg, Moskova, Kazan ve Taşkent gibi büyük şehirlerde yayınlanmıştır. Bu yüzden de Ekim devriminden önce yayınlanmış olan eserlerin çoğu bu şehirlerdeki kütüphanelerde bulunmaktadır.

IV. Rus Tarih Yazıcılığı Temsilcilerinin Eserlerinin Özellikleri

Devrim öncesi yazarların eserleri tarihciliğin gelişmesini yansıtan, Kırgızların tarihini tasvir eden eserlerdendir. Dolayısıyla, devrim öncesi Rus tarih yazıcılığının temsilcilerinin eserlerini aşağıdaki gibi değerlendirmek mümkündür:

1) 18. ve 19. yüzyıllardaki tarihi süreçleri yansıtan eserler

2) 18. ve 19. yüzyıllarda yazılan ve tarihi gelişmelere analiz yapan tarihi kaynaklar.

Çünkü Rus tarih yazıcılığının temsilcilerinin çoğu, özellikle seyyahlar, asker şarkiyatçılar tarihi olaylara bizzat iştirak etmelerinden dolayı eserlerinde şahit oldukları gerçek olayları yansıtmışlardır. Olayları tasvir ederken önemli (gün, ay, dönem, olaya katılan şahıslar, coğrafik bilgiler, statistik karşılaştırmalar v.b.) tarihi bilgilere yer vermişlerdir.

V. "Turkestanskiy Sbornik" (Türkistan Külliyyatı) ve "Turkestanskiye Vedomosti" Gazetesi

Rus sömürgecilik devrindeki yayınlardan kaynak taramada ve tarih yazıcılığında ve Kırgız halkının tarihini yansıtan önemi bakımından

“Türkistan Külliyyatı” ve “Turkestanskiye Vedomosti” bahsedilmeye değer çok önemli kaynaklar arasında yer alır. Bu iki yayının ortaya çıkış tarihi kısaca şöyle özetlenebilir.

1. “Turkestanskiy Sbornik” (Türkistan Külliyyatı)

Rus sömürgeci idaresi o dönemlerde siyasi ve ekonomik amaçlardan dolayı yerli halkın tarihini araştırmayı gerekli görmüştür. Türkistan bölgesini 14 sene yöneten, ilk Türkistan Genel Valisi Alman asıllı K. P. Kaufman, 1868 yılında ünlü bibliyograf V. İ. Mejov’u Türkistan bölgesi hakkında basılmış yayınları, materyalleri toplama ve sisteme sokma konusunda görevlendirmiştir. V. İ. Mejov, 1868 yılından itibaren K. P. Kaufman’ın verdiği görevi yerine getirmek için çalışmaya başlamış, Orta Asya’nın tarihini yansıtan çok ciltli bir külliyyat oluşturmaya girişmiştir. V. İ. Mejov, Türkistan bölgesi ile ilgili yayınlanmış eserleri içerik ve konularına göre kronolojik şekilde sınıflamış, materyalleri özgün şekliyle koyarak yayına hazırlamıştır. Bazı eserler cildlerin büyük bir kısmını oluşturmuştur. Merkezi ve mahalli gazete ve dergiler ile birlikte bağımsız yayınlanmış eserler söz konusu külliyyatın esas tarihi kaynaklarını oluşturmuştur.

V. İ. Mejov’un 20 senelik emeği sonucu 1888 yılında 416. cildi çıkarmayı başarmıştır. Halk arasında “Mejov’un Külliyyatı” veya “Türkistan Külliyyatı” diye anılan söz konusu külliyyat, “Turkestanskiy Sbornik” (Külliyyatın ismi: Sobraniye Soçineniy o Turkestanskom Kraye Vooşşe i Sopredelnih s Nim Stran Sredney Azii) adı altında yayınlanmıştır.

“Türkistan Külliyyatı” Türkistan genel valileri K. P. Kaufman, M. G. Çernyayev, N. O. Rozenbah, N. İ. Grodekov, P. İ. Mişenko ve A. B. Samsonov’un görev yaptıkları zamanda yayınlanmıştır. Fakat N. O. Rozenbah’ın (1884-1888) görev yaptığı sırada maddi kaynağın yetersizliğinden “Türkistan Külliyyatı”nın yayını geçici bir süre için durdurulmuştur.

K. P. Kaufman’dan sonra genel vali olarak tayin edilen M. G. Çernyayev’in (1882-1884) zamanında yayın işine devam edilmesine rağmen kendisinin ilme karşı olumsuz tutumundan dolayı, özellikle K. P. Kaufman tarafından yapılan verimli çalışmalara karşı olumsuz bir şekilde davranmıştır. Bu konuda zamanında genel valiliğin kaleminde uzun süre görev yapan memur G. P. Fedorov hatıratında; “M. G. Çernyayev, K. P. Kaufman ile şahsi ilişkisinin olmadığı, onu tanımadığı halde K. P. Kaufman tarafından eskiden yapılan çalışmaların çoğuna karşı durma-

ya başlamıştır. Onun her kelimesinden, her emrinden K. P. Kaufman'a karşı düşmanlık hissini fark etmek mümkündür. M. G. Çernyayev'in Türkistan'da ve Sırbistan'da askeri kabiliyeti ne kadar ünlü olduğunu bilmiyorum, ama onun idari kabiliyetten yoksunluğu şüphe götürmezdi¹⁶ diye yazar. Yine G. P. Fedorov'un hatıralarına göre M. G. Çernyayev zamanının çoğunu arkadaşlarıyla beraber evinde içki içmekle geçirmiştir. Ona göre, M. G. Çernyayev bölgenin geleceğine yönelik özen göstermek bir yana K. P. Kaufman tarafından yapılan bazı verimli çalışmaları tahrip etme yoluna düşmüştür. Örneğin, Taşkent'te K. P. Kaufman'ın inisiyatifi ile çeşitli bilim dallarına ait 500 bin kitabı olan bir halk kütüphanesi kurulmuştu. Bu kütüphaneyi beğenmeyen M. G. Çernyayev, kütüphaneyi denetleme emri verir. Emri yerine getiren denetleyiciler Genel Vali'ye kütüphanede Mayne Reid'in "Kara Köpek" ve "Sarı Panter" adlı kitaplardan başka kitapların okunmadığı yönünde bilgi verirler. Bu olaydan sonra M. G. Çernyayev "kitapları çok kısa zamanda kışla ve hastanelere dağıtın" emrini vermiştir. M. G. Çernyayev tarafından yapılan bu vandalizm sonucu bir hafta içinde halk kütüphanesi boşaltılmıştır. Ama çok geçmeden yeni tayin edilen genel vali N. O. Rozenbah'ın emri ile kitaplar tekrar geri getirilir ancak yine de 100 cilt civarında kitap kaybolmuştur¹⁷.

1907 senesinden itibaren tekrar "Türkistan Külliyyatı" üzerinde çalışmaya devam edilmiştir. Külliyyata göre oluşturulan kılavuzda belirtildiği gibi ilk zamanlarda Orta Asya'yı çok iyi bilen A. A. Divayev, N. Y. Bonç-Osmolovskiy, A. A. Semenov ve bibliyograf İ. İ. Geyer gibi bilim adamları ve oryantalistler bu çalışmada aktif bir şekilde katkıda bulunmuşlardır. Neticede, 1907-1909 yıllarında 127 cilt yayınlanmıştır. 1910-1916 yıllardan itibaren bu işin üzerinde A. A. Semenov çalışıp 48 cildi hazırlamıştır. Böylece uzun seneler harcanan emek sonucu 591 ciltten oluşan Orta Asya tarihiyle ilgili çok değerli üç binden fazla makaleyi ve özel çalışmaları içeren çok nadir rastlanan bir külliyyat oluşturulmuştur.

"Türkistan Külliyyatı" Kırgızlar hakkında hacimli tarihi bilgileri içeren çok değerli tarihi bir kaynaktır. Çünkü söz konusu külliyyatta Kırgızların eski, orta ve yeni çağdaki sosyal, ekonomik, toplumsal, siyasi, manevi, kültürel, tarihi, etnografik, arkeolojik, numizmatik, coğrafi, istatistik ve benzeri durumları ile ilgili çok sayıda materyaller toplanmıştır.

¹⁶ G. P. Fedorov, "Moya slujba v Turkestanskom Kraye" *İstoričeskij Vestnik*, oktyabr, 1913, s. 439.

¹⁷ G. P. Fedorov, a.g.m., s. 440.

“Türkistan Külliyyatı”nda toplumsal konumu, siyasi tutumu ve profesyonel eğitim seviyesi farklı yazarların eserleri yer almıştır. Elbette, yukarıda belirttiğimiz gibi “Türkistan Külliyyatı”nda genelde Rus dilinde gazete ve dergilerde yayınlanan eserler toplanmıştır. Yazarların çoğu resmi yönetimin taraftarları olup İmparatorluğun siparişini yerine getirmişlerdir. O dönemlerde Rus Çarlığı’nda sansür güçlendirilerek gazete ve dergilerde yayınlanan makaleler gözetim altına alınmıştır. “Türkistan Külliyyatı”nda İmparatorluğun ihtiyaçlarını yerine getiren eserler toplanmasına rağmen yine de bunlar önemli bibliyografik eserler özelliğini taşır. Çünkü ilk olarak külliyyatta yer alan eserlerin yazarları doğrudan doğruya olup biten gerçek olayların şahitleri sayılır. İkinciden, her eser tarihi, etnografik, istatistik, kartografi vb. alanlarda önemli bilgiler içerir.

2. “Turkestanskiye Vedomosti” Gazetesi

Rus sömürgecilik devrindeki önemli büyük yayınlardan birisi “Turkestanskiye Vedomosti” gazetesidir. Gazete 1870 yılından itibaren Taşkent’te yayınlanmaya başlamıştır. Savunma Bakanı Genel Yaver Milyutin’in bildirdiğine göre gazete, Çar’ın emriyle genel valiliğin yayını olarak yayınlanmaya başlamıştır. Gazetenin baş editörü, genel valinin doğrudan doğruya talimatıyla çalışan biri olmalı idi. Arşiv kaynaklarından anlaşıldığı gibi gazete aşağıdaki amaçları gütmüştür: “Türkistan bölgesindeki hükümetin ve idarenin talimatlarını, emirlerini ve bölgeyi her yönden araştırmaya yardımcı olmak için Türkistan’a ait önemli bilimsel makaleleri yayınlamak¹⁸.” Buradan gazetenin sömürgeci yönetimin ideolojisini savunan resmi bir yayın organı durumunda olduğu anlaşılıyor. Kaynaklarda belirtildiğine göre; “Türkistan bölgesindeki siyasi ve sosyal meseleler Rusya’nın çıkarına uyarsa ancak o zaman yayınlanmıştır¹⁹.” Polemikler, şahsi tartışmalı problemler ise yayınlanmamıştır.

Gazetenin ilk editörü ünlü etnograf, asker şarkiyatçı N. A. Mayev’dir (1835-1896). O, 1869-1892 yılları arasında 23 yıl süre editörlük yapmıştır. Gazete yayınlanmaya başladığından itibaren 1907 senesine kadar bölgenin tarihi, etnografisi, coğrafisi, ekonomisini yansıtan ilgi çekici bilimsel materyaller basılmıştır. Gazeteye N. A. Severtsov, A. P. Fedçenko, İ. V. Muşketov, V. F. Oşanin, N. N. Pantusov vb. gibi ünlü şarkiyatçıların ve seyyahların çalışmaları devamlı yayınlanmıştır.

¹⁸ TsGA RU, Fond İ. 1. op. 8. d. 385.

¹⁹ A.g.y.

1907-1909 seneleri arasında ise gazete sadece resmi emirleri, reklamları ve telgrafları yayınlayan sıkıcı bir yayına dönüşmüştür. Ama 1909'dan itibaren gazete kendi formatını, içeriğini değiştirerek tekrar canlanmaya başlamıştır. Gazete, faaliyet sürdüğü 28 Nisan 1870'ten 15 Aralık 1917'ye kadar 6406 sayı çıkartmıştır. Bu zaman zarfında gazete sayfalarında Kırgızlarla ilgili çok yönlü tarihi bibliyografya niteliğindeki ilginç materyaller yayınlanmıştır.

Bunlar Kırgızların etnografisiyle ilgili G. Zagryajskiy'in yazdığı "Kara Kırgızların Halk Yerel İdaresi Üzerine Notlar", "Kırgız Yazıları: Aş veya Ölü Yemeği", "Kara Kırgızlar", "Çu ve Sır-Derya Nehirleri Vadisindeki Göçmen Halkın Yaşam Tarzı", "Tokmak ve Isık-Göl Kazalarında (uezd) Rus Köyleri"²⁰. Alibay takma adıyla eserlerini kaleme alan İ. Andreyev'in "Alangasar ve Alp", "Susamır Vadisinden", "İrçi", "Kara Kırgız Masalları", "Manap ve Bukara", "Fergana'nın Kuzey Sınırında", "Talas'ın Yukarı Kısım (Manas Türbesinin tasviri, avcılıkla ilgili Kırgız aşk şiirleri)", "Kırgız Oyunları", "Kızıl Kulak", "Tuygun", "Kara Kırgız Kurultayları" vs. gibi ilginç makalelerdir²¹.

Gazetenin aktif faaliyette bulunan habercilerinden biri V. P. Nalivkin idi. O görevinden istifa ettikten sonra şimdiki Aksı ilçesinin merkezi Karavan'dan 15-20 km uzaklıkta yer alan Namangan Uezdine bağlı Naanay köyünde yaşamış, yerli çocukları okutup, Kırgız ve Özbek halklarının hayat tarzlarını yansıtan etnografik ilginç materyalleri yayınlamıştır. Örnek olarak "Namangan Uezdinde Tarımcılık", "Namangan Uezdinin Kırgızları"²² adlı çalışmaları gösterilebilir. Sonuç itibarıyla "Turkestanskiye Vedomosti" gazetesi sömürgeci yönetimin çıkarlarını yansıtan resmi bir yayın olmasına rağmen gazete sayfalarında kaynak tarama açısından önemli materyaller yayınlanmıştır.

VI. Rus Tarih Yazıcılığının Eksiklikleri

18-19. yüzyıllarda tarih bir bilim olarak kabul edilip Rus tarih yazıcılığında şarkiyatçılık alanı belirgin bir şekilde ortaya çıktı. Bilimsel yöntemler bakımından pek gelişmemiş olmakla birlikte Rus tarih yazıcılığının üyelerinin çoğu tarihçi değillerdi. Bunlar kendi meslekleriyle (asker, seyyah, memur vs.) birlikte ihtiyaca göre tarihi araştırmalar yap-

²⁰ *Turkestanskiye Vedomosti*, sayı 2, 1871; sayı 1, 9, 10, 1873; sayı 11, 25, 27, 32, 41, 42, 1874.

²¹ *Turkestanskiye Vedomosti*, sayı 12, 39, 51, 58, 72, 73, 98, 99, 101, 102, 1903; sayı 60, 61, 1894; sayı 6, 22, 35, 38, 84, 186, 1904.

²² *Turkestanskiye Vedomosti*, sayı 12, 39, 51, 58, 72, 73, 98, 99, 101, 102, 1903; sayı 60, 61, 1894; sayı 6, 22, 35, 38, 84, 186, 1904.

mişlardı. Rus araştırmacıların çalışmalarında birbirini tekrarlayan unsurların çokluğu ve olayları analiz etme yönteminin pek kullanılmamış olması dikkati çekmektedir. Bundan dolayı bu kaynakları bilimsel alanda kullanmak için karşılaştırma yöntemi ile her kaynağın iç ve dış niteliklerini tenkid ederek değerini belirlemek gerekmektedir.

VII. Aktüel Problemler

Günümüzdeki Kırgızlarla ilgili konuları derinliğine araştırma, tartışmalı meselelere açıklık kazandırma ve yeni tarihi kaynakları bilimsel kaynakçalar arasına katmak Kırgız tarih yazıcılığının aktüel meselelerindendir. Tarih, tarihi kaynakların esasında araştırılmalıdır. Ancak, egemenlik döneminde Kırgız tarihi, “tarihi sevenler” tarafından sıkça araştırılmaya başlamıştır. Günümüzde Kırgız tarih yazıcılığına eleştirilerin yapılmamakta olduğu da dikkat çekmektedir. Bilim adamlarımız ise, tam tersine internette yayınlanan makaleleri kopyalayarak bilimsel araştırmalarını yapmaktadırlar. Moskova, St. Petersburg, Kazan ve Taşkent şehirlerinde bulunan kütüphanelerdeki arşivler kullanılmamaktadır.

Kırgız tarih yazıcılığı meselelerini derinlemesine araştırmak için tarih yazıcılığı ve kaynaklar yönünden önemli olan “Turkestenskiye Vedomosti” gazetesinin ve “Turkestanskiy Sbornik” adlı toplu eserlerin kullanılması zaruri görülmektedir. Ancak adı geçen iki kaynağı bilim adamlarının pek azı kullanabilmektedir. Çünkü bu kaynaklar Taşkent şehrinde bulunan Ali Şir Nevai adlı Özbekistan Devlet Kütüphanesi’nde muhafaza edilmektedir.

Günümüzde 591 ciltten oluşan Orta Asya tarihi hakkında 1750-1920 yıllar arasında çıkan ve çok önemli tarihi bilgileri içeren üç bin makaleyi kapsayan “Türkistanskiy Sbornik” yani Türkistan Külliyyatı’nın en azından elektronik kaynağının Kırgızistan’a getirilmesi Kırgız tarih yazıcılığı için büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın kaynak değeri ise ayrıca bir tartışma konusudur.

KAYNAKLAR

- Alimbayev, Ceenbek, *Obşestvenno-političeskaya jizn kirgızov v russkoy istoriografii vto-roy polovini 18-naçala 20-vv.*, Bişkek 2009.
- Biçurin, İ., *Opisaniye Çjungarii i vostoçnogo Turkestana v drevnem i nıneşnem sostoyani-i*, Sankt-Peterburg 1829.
- Fedçenko, A. P., “İz Kokanda”, *Materialı dlya statistiki Turkestanskogo kraya. Eje-godnik*, vıpusk II, Sankt-Peterburg 1873.

- Fedorov, G. P., "Moya slujba v Turkestanskom Kraye", *Istoričeskij Vestnik*, oktyabr', 1913, s. 439.
- Fişer, İ. E., *Sibirskaya istoriya s samogo otkritiya Sibiri do zavoyevaniya sey zemli rossiyskim orujijem. V 2-h tomah*, Sankt-Peterburg 1774.
- Georgi, İ. G., *Opisaniye vseh v Rossiyskom gosudarstve obitayuşih narodov, tak je ih jitejskih obryadov, ver, otnoşeniy, jiliş, odejd, i proşih dostopamyatnostey*, ç. II, Sankt-Peterburg 1776.Y
- Girs, F. K., *Otčet reviziruyuşego, po visoçayşemu poveleniyu, Turkestanskiy Kray, Taynogo sovetnogo Girs*, Sankt-Peterburg 1883.
- Golubev, A., "Kratkiy otčet o rezultatah İssık-Kulskoy ekspeditsii", *Vestnik RGO*, ç. 38. otd. 1, 1860, s. 183 – 198.
- Grodekov, N. İ., *Kirgizı i Kara-Kirgizı Str-Darinskoy oblasti, Yuridičeskij but*, I, Taşkent 1889.
- Horoskin, A. P., "Oçerki o Kokande", TS, XXIII, s. 169-195.
- Kauman, A. A., *Kvoprosu o russkoy kolonizatsii Turkestanskogo kraya*, Sankt-Peterburg 1903.
- Krasnov, A. N., "Oçerk bita Semirçenskikh Kirgiz", *Izv. Russkaya Geografičeskaya obşnost'*, XXIII, 1887, s. 436-481.
- Kun, A., "Oçerk Kokandskogo Hanstva", *Izvestiya RGO*, XII, Sankt-Peterburg 1876, s. 59-72.
- Levşin, A., *Opisaniye kirgiz-kaysakskih, ili kirgiz-kazaç'ih ord i stepey*, ç. 1. Sankt-Peterburg 1832.
- Makşeyev, A. İ., *Istoričeskij obzor Turkestana i nastupitelnoye dvijeniye v nego russkih*, Sankt-Peterburg 1890.
- Mejov, V. İ., *Turkestanskiy Sbornik. Sistematičeskij ukazatel i azbučnyy ukazatel*, I, Sankt-Peterburg 1878. s. 150-185.
- Miller, G. F., *Opisaniye Sibirskogo tsartva i vseh proizoşedsih v nem del ot haçala, a osoblivo ot pokoreniya ego Rossiyskoy derjav po sii vremena*, I, Sankt-Peterburg 1750.
- Nalivkin, V., *Kratkaya istoriya Kokandskogo Hanstva*, Kazan 1886.
- Nazarov, F., *Žapiski o nekotoryh narodah i zemlyah sredney çasti Azii Filippa Nazarova, otdelnogo sibirskogo korpusa, perevodçika, poslannogo v Kokand v 1813 i 1814 godah*, Sankt-Peterburg 1821.

- Özbek Cumhuriyetinin Merkezi Arşivi (TsGA Ru), F. İ, 1. op. 8. d. 385.
- Pavlov, N. İ., *İstoriya Turkestana*, Taşkent 1910.
- Petrovskiy, N., "Oçerki Kokandskogo hanstva", *TS*, cilt 76, 1873.
- Pospelov ve Burnaşev, "Poyezdka Pospelova i Burnaşeva v Taşkent v 1880 godu", *Vestnik RGO*, ç. 1, otel U1, 1851, s. 1-56.
- Potanin, N. İ., "Zapiski o Kokandskom hanstve horndcego Potanina (1830 godı)", *Vestnik RGO*, 1856, ç. 18, Sankt-Peterburg 1856, s. 254-289.
- Radlov, V., "Kratkiy otçet o poyezdke v Semirçenskuyu oblast i na İsisik-Kul' letom 1869 goda", *Izv. Russkoe Geografiçeskoye Obşestvo*, VI, 1870, s. 96-100.
- Rıçkov, P. İ., *Topografiya Orenburgskaya, to est' opisaniye Orenburgskoy Gubernii, soçinennoye kollejskim sovetnikom i imperatorskoy Akademii Nauk korrespondentom Petrom Rıçkovm*, I, Sankt-Peterburg 1762.
- Romanovskiy, D. İ., *Zametki po Sredneaziatskomu voprosu*, Sankt-Peterburg 1868.
- Semenov, P. P., "Pervaya poyezdka na Tyan'-Şyan' ili Nebesniy hrebet, doverhov'ya sistemı r. Yaksart ili Sır - Dar'ya v 1857 godu", *Vest. Geografiçeskogo Obşestva*, , ç. 33, - Otd. II, 1858, s. 1-24.
- Serebryanikov, A. G., "*Turkestanskiy Kray. Sbornik materialov dlya istorii ego zavoyevaniya*", I, 18, Taşkent 1912.
- Severtsov, H. A., "Etnografiçeskiye zametki o Zaçuyskom kraye", *Izvestiya RGO*, I, Sankt-Peterburg 1865, s. 147-151.
- Sızdıkova, E. S., *Rossiyskiye voyennıye i Kazahstan: Voprosı sotsialno-politiçeskoy i ekonomičeskoy istoriyi Kazahstana XVIII-XIX vv. v trudah ofitserov generalnogo ştaba Rossiyi*, Moskva 2005, s. 110.
- Slovtsov, P. A., *İstoriçeskoye obozreniye Sibiri s 1585 do 1742*, kn. 1, Sankt-Peterburg 1838.
- Sobolev, L., "Kratkiy obzor polojeniya del v Kokande", *TS*, c. 152.
- Tatişev, V. N., *İstoriya Rossiyskaya s samih drehnih vremen*, I/1, Moskva 1768.
- Terentyev, M. A., *İstoriya zavoyevaniya Sredney Azii. S kartami i planami*, III, Sankt-Peterburg 1906.
- Timkovskiy, E., *Puteşestviye v Kıtay çerez Mongoliyu v 1820 i 1821 godah*, ç. 1, Sankt-Peterburg 1824.

Turkestanskiye Vedomosti, 1871, No2, 1873, No1, 9, 10, 1874, No11, 25, 27, 32, 41, 42, 1903, No12, 39, 51, 72, 73, 98, 99, 1001, 1894, No60, 61, 1904, No22, 35, 38, 84, 186, 1905, No13, 1903, No12, 39, 51, 58, 72, 73, 98, 99, 101, 1894, No60, 1904, No6, 22, 35, 186, 1905, No13.

Unkovskiy, İvan, "Posolstvo k Zyungarskomu hun-tayçji Tsevan-Rabtanu, kapitana ot artillerii İvana Unkovskogoi putevoy jurnal ego za 1722-1724 godi", *Žapiski RGO po otd. etnogr.*, X/2, Sankt-Peterburg 1887.

Valihanov, Ç., "Oçerki Djungarii", *Žapiski RGO*, kn. 1, 1860, s. 184-200, kn. 2, s. 35-58.

Velyaminov, Zernov V., "Svedeniya o Kokandskom hanstve", *Vestnik RGO*, ç. 18, kn. 5, otd. 2, 1856, s. 329-370.

Venyukov, M., "Oçerki Zailiyskogo kraya i Priçuyskoy strani", *Žapiski RGO*, kn. 4, 1861, s. 79-126.

Yujakov, N. D., *İtogi 27 – letnego upravleniya našego Turkestanskim krayem*, Sankt-Peterburg 1891.

Zagryajskiy, G. S., "Kara – Kirgizi", *TV*, No 41, 43, 44, 1874.

Zeland, N. L., "Kirgizi. Etnografiçeskiy oçerk", *Žap. Sibiriü otd. Russkaya Geografiçeskay Obşnost'*, VII/2, 1885.

MÜSADERENİN SOSYAL VE EKONOMİK BİR ANALİZİ: 18. YÜZYIL SONLARINDA BURSA'DA YAPILAN MÜSADERELER

NİLÜFER ALKAN GÜNAY*

Giriş

Müsadere bir kişinin bütün maddi varlığının devlet adına zapt edilmesi ya da kanunen yasaklanmış olan eşya ve mallarına yine devlet tarafından el konulması şeklinde tanımlanmaktadır¹. Her devirde ve ülkede muhtelif sebep ve şekillerde uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'nde de başlangıçta devlet malını zimmetine geçirenlere, isyan eden veya iktidar için tehdit olarak görülenlere verilen bir ceza olarak karşımıza çıkmaktadır². Ancak 18. yüzyıl Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihini ele alan çalışmalarda bu dönemde müsaderenin gerekçelendirilmesinden izlenen prosedüre bir takım değişiklikler olduğu ve özellikle de 1770 sonrasında devletin müsadere yetkisine eskiye nazaran daha fazla başvurduğu belirtilmektedir. Bu durum bir yandan ekonomik sıkıntılara karşı alınan bir tedbir olarak değerlendirilirken diğer yandan da devletin bu yolla taşrada fazla öne çıkan âyanların gücünü kırmayı amaçladığı ileri sürülmektedir³. Bu

* Arş. Gör. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bursa/TÜRKİYE, e-posta: niluferalkan@uludag.edu.tr

¹ Tuncay Ögün, "Osmanlı Devleti'nde Müsâdere Uygulamaları", *Osmanlı*, c. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 371; Cahit Telci, "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy. 2 (2007), s.145.

² Osmanlı öncesinde, İslam ve Türk-İslam Devletlerinde müsadere uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nde müsaderenin tarihsel gelişimi hakkında bkz. Cevdet Baysun, "Müsâdere", *İslam Ansiklopedisi*, c.VIII, Milli Eğitim Basımevi, s. 669-673; Tuncay Ögün, "Müsâdere", *İslam Ansiklopedisi*, c.XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 67-68.

³ Hasan Yüksel, "Vakıf-Müsâdere İlişkisi (Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)", *The Journal of Ottoman Studies*, v. 12 (1992), s. 403; Rifâ'at Abou El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu*, çev. O. Özel-C. Şahin, İmge Kitabevi İstanbul 2000, s. 87; Canay Şahin, *The Rise and Fall of an Ayan Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklîzâdes (1737-1808)*, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yay., İstanbul 1985, s. 297; Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yay., İstanbul 1986, s. 110-111; Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savas", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 220; Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 235.

dönemdeki müsadere uygulamalarının yoğunluğunu ve sonuçlarını analiz eden bir çalışma henüz bulunmamaktadır. Osmanlı'da müsadere-
nin tarihsel gelişimindeki değişiklikler yukarıda bahsi geçen araştı-
rmalara kadar *uygulanma sıklığında bir artış* olarak değerlendirilmiştir.

Bu makalede 1770-1800 tarihleri arasında Bursa'da yapılan müsa-
dereler ele alınmıştır. Olabildiğince sistematik verilere ulaşmak ve tekil
uygulamaların sonuçlarını görebilmek açısından bu şekilde bir sınırla-
ma yapılmıştır. Müsaderenin devlet tarafından nasıl gerekçelendirildi-
ği, nasıl bir takibatın olduğu, kaç kişinin servetine el konulduğu ve bu
işlemin etkileri tespit edilmek istenilmektedir.

Başvurulan Kaynakların Niteliği

Araştırmada özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden tespit edi-
len belgeler kullanılmıştır. 1770-1800 dönemine ait kadı sicilleri de ar-
şivden tespit edilen verilerdeki boşlukları kısmen tamamlayan bir rol
oynamıştır. Araştırma sırasında şahısların müsaderelerine dair arşiv
kayıtlarının özellikle sayısal açıdan birbirleriyle aynı nitelik ve oranda
veriler sunmadığı görülmüştür. Şahısların zenginlik derecelerine göre
kayıtların zenginliği de değişmektedir. Nispeten küçük meblağların söz
konusu olduğu uygulamalar hakkında son derece yüzeysel ifadeler bu-
lunurken daha varlıklı olan kişilerin müsadereleri hakkındaki kayıtlar
hem rakamsal hem de şahısların kimliği açısından çok daha ayrıntılıdır.
Bu durum özellikle müsadere uygulamasının sonraki kuşaklar üzerin-
deki etkilerinin tespitini zorlaştırmaktadır.

Müsaderenin Gerekçelendirilmesi

Müsadere kararının devlet tarafından nasıl gerekçelendirildiği ele
alınması gereken ilk meseledir. Çünkü bunu belirlemek, nasıl bazı şa-
hısların bu kapsama girerken, onlardan daha fazla servete sahip olan
başkalarının bunun dışında bırakıldığını belirlememizi sağlayacaktır.

18. yüzyılda Osmanlı Devleti müsadere kararını başlıca iki sebeple
gerekçelendirmiştir: 1. Belirli Suçlar: Eşkıyalık, devlet malını zimmeti-
ne geçirmek, devlete karşı isyan etmek. 2. Askerî zümreden olmak ve
mevcut servetinin kaynağında (az veya çok) devlet malı olmak. İkinci
maddeye dayanarak gerçekleştirilen müsaderelerde suç koşulu yoktur
ve çoğu uygulama ilgili şahıs öldükten sonra muhallefatuna⁴ el konul-

⁴ Ölen kişilerin geride bıraktıkları tüm mal varlıkları.

ması şeklindedir. Ancak askerî tabakadan olan herkes müsadereye tabi tutulmazken *servetinin kaynağında devlet malı olmak* koşulu tüccar ve sarraf taifesinden (yani reayadan) olan kimselerin müsadere kapsamına dahil edilebilmesini sağlamıştır. O halde seçimi belirleyen nedir? Bu noktada devlet malı ile bir bağlantısı tespit edilen şahısların mal ve mülk sahibi olmakla tanınmaları ve müsadere işlemine geçecek miktarda servete sahip olmaları temel belirleyiciler olarak çıkmaktadır⁵.

Şahısların tüm mal varlığının mirîye zaptını emreden fermanlardaki ifadeler konuyu daha da netleştirecektir. 1770-1800 tarihleri arasında Bursa'da müsadereye tabi tutuldukları tespit edilen kişiler şöyledir:

1. Yörük Ağasızâde es-Seyyid Mustafa Ağa (öl.1779)
2. Cizyedârzâde Hacı Hüseyin Ağa (öl. 1784)
3. Dumanoglu Hacı Süleyman (1792)
4. Çinkılı Kölesi Hacı Hasan Ağa (öl. 1794)
5. Yamak Ahmed (öl.1795)
6. Destarizâde Mustafa (öl. 1797)
7. Zeynelâbidînâde Lütfullah (öl. 1800)

Bu kişiler arasında birinci sebepten, yani eşkıyalık ve devlet malını zimmetine geçirmek gibi belirli bir suça karşılık müsadereye uğrayan kişi bulunmamaktadır. Müsadereleri ya askerî zümreden oluşlarına ya mirî ile alış-verişlerine ya da ikisine birden dayandırılmıştır.

Örneğin 1779'da vefat eden Yörük Ağasızâde es-Seyyid Mustafa Ağa'nın muhallefatının mirîye zaptı "*uhdesinde Yörük Mukataası mâl-i mirî ve kalemiyye ve cebelü bedeliyyesinden cânib-i mirîye düyün-ı vefresi bulunduğundan başka kendisi dahi sâhib-i servet ve yesâr ve emvâl-i kesîre ile şöhet-şi'âr olduğundan nâşi cânib-i mirîye olan deyni mukâbili*"⁶ olarak emredilmiştir. Âyandan olan Mustafa Ağa Bursa Yörükân Mukataası'nın malikâne olarak mutasarrıfıydı⁷. Gerekçe olarak belirtilen mirîye olan borcu onun mutasarrıf olarak ödemesi gereken vergilerdi⁸. Benzer şekilde Cizyedârzâde Hacı Hüseyin Ağa da

⁵ 18. yüzyılda müsaderelerin gerekçelendirilmesi hakkında ayrıca bkz. Telci, a.g.m., s. 147-149.

⁶ BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 718, Gömlek No: 29394.

⁷ BŞS, B 197, 3 a; BŞS, B 203, 8 b.

⁸ Mâl ve cebelü bedeliyye vergileri için bkz. Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004, s. 59, 167, 168; Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 113, 119.

Bursa'da ve çevresinde bir kısım mukataaları tasarruf etmekteydi⁹. 18. yüzyılda mukataa işletmeciliği servet oluşturma için başlıca araçları arasında yer alıyordu ve âyan arasında gerek maddî getirisi gerekse reaya ve merkez karşısında sağladığı nüfuz açısından rağbet görmekte idi. Diğer taraftan mukataa tasarrufu, bu yolla servet oluşturan kişilerin servetlerinin devlet hazinesine dahil edilmesinin de yolunu açmaktaydı.

Çinkılı Kölesi Hacı Hasan Ağa ve Dumanoglu Hacı Süleyman'ın mal varlıklarının mirîye zaptı onların Acem gulâmından oluşları ile açıklanmıştır¹⁰. Yaşadığı tarihlerde Bursa'nın en zengini olarak tanınan Hasan Ağa'nın (öl. 1794) ticaret ve murabahacılık (faizcilik) yaptığı, mirî ile alış-verişi olmadığı tespit edilmektedir¹¹. Hasan Ağa eski bir köledir ve muhtemelen efendisi¹² askerî tabakadan olduğu için kendisi de askerî olmaktadır¹³. Bu durum onu müsadere kapsamına almıştır. Dumanoglu Hacı Süleyman'ın (öl. 1790) ölümünden sonra da benzer bir durum gerçekleşmiştir¹⁴. Hacı Süleyman'ın ek olarak mirî ile alışverişi olduğundan bahsedildiyse de içeriği hakkında bilgi verilmemiştir. Ancak kadı sicillerinden Dumanzâdelerin Bursa âyan ailelerinden olduğu ve mukataa işletmeciliği ile meşgul oldukları tespit edilmektedir¹⁵.

⁹ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, c. II, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa 2009, s. 198-199.

¹⁰ Örneğin Çinkılı Kölesi el-Hac Hasan Ağa'nın müsadereci "mezbûr Acem gulâmı olub külliyyetü mütemevvil kimesne olduğu alâ melei-nâs müteveffâ-yı mezbûr Acem gulâmı olduğuna binden taraf-ı mirîyyeden zabt olunur ifadeleriyle gerekçelendirilmiştir. Bkz. BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 138, Gömlek No: 5891.

¹¹ BOA, HAT, Dosya No: 193, Gömlek No: 9487; BOA, Cevdet Maliye, Dosya No:138; Gömlek No:5891.

¹² Hasan Ağa bazı kayıtlarda Çinkılı Damadı olarak da geçmektedir ve 1794 (1208) tarihli mezartaşında da "el-Hac Selman Ağa Damadı Çinkılızâde Hacı Hasan Ağa" yazmaktadır. Dolayısıyla eski sahibinin onun kendi kızıyla evlendirdiği düşünülebilir. Ancak bu yargıyı destekleyecek başka bir kayıt bulunmamaktadır. Bkz. BŞS, B 105, 9a; Bedri Mermutlu- Hasan B. Öcalan, *Tarihi Bursa Mezar Taşları -I Bursa Hazireleri*, Bursa Büyükşehir Belediyesi yay., Bursa 2011, s. 123.

¹³ Ömer Lütfü Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, c. III/sy. 5-6, (1966), s. 27-28.

¹⁴ Dumanoglu Hacı Süleyman vârisiz olarak vefat etmiştir. Böyle durumlarda muhaleffata beytül-mâl emîni (incelediğimiz dönemde bu gelir kalemini tasarruf eden şahsın mültezimi) el koymaktadır. Bkz. Nilüfer Alkan Günay, *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2010, s. 88-89. Ancak Hacı Süleyman da *Acem gulâmından ve mirî ile hasebâtı olduğundan* ve yine servetiyle meşhur olduğundan muhaleffatı mirîye zapt edilmiştir. BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 318, 13059.

¹⁵ BŞS, B 197/ 2b; BŞS, B 203/14b; BŞS, B 203/1b.

	İsim	Servetinin kaynağı	Müsaderenin gerekçesi
1	Yörük Ağasızâde es-Seyyid Mustafa Ağa (öl. 1779)	Mukataa Mutasarrıflığı	Devlet ile hesabı olmak
2	Cizyedarzâde Hacı Hüseyin Ağa (öl. 1784)	Mukataa Mutasarrıflığı	Devlet ile hesabı olmak
3	Dumanoglu Hacı Süleyman (öl. 1792)	Mukataa Mutasarrıflığı (Tahmin)	Askerî ve devlet ile hesabı olmak
4	Çınkıllı Kölesi Hacı Hasan Ağa (öl.1794)	Ticaret ve Murabahacılık	Askerî
5	Yamak Ahmed (öl. 1795) ¹⁶	Tarım ve ticaret	Askerî
6	Destarîzâde Mustafa (öl. 1797) ¹⁷	Ticaret	Askerî
7	Zeynelabidin zâde Lütfullah (öl.1800)	Murabahacılık	Askerî (Tahmin)

Tablo 1: 1770-1800 Tarihleri arasında Bursa'da yapılan müsaderelerin gerekçelendirilmesi

Muhallefatların mirîye zabtını emreden fermanlardaki ortak gerekçe ise *servet sahibi olarak tanınmaktır*. Bu hem oldukça muğlak (neye göre ve kime göre servet sahibi?) hem de müsadere mekanizmasının işleyişinde bir o kadar da kilit bir belirleyicidir. Tespit edilen kayıtlardan anlaşıldığı üzere incelediğimiz dönemde müsadere kapsamına girecek bir kişi

¹⁶ Yamak Ahmed'in müsaderesinin gerekçesi belirsizdir. Onun yamaklığı esnaftan oluşuna değil, askerîden oluşuna işaret ediyor olmalıdır. Yaya-müselleme teşkilatının bir ögesi olan *yamaklar*, devlet tarafından kendilerine tahsis edilen çiftlikleri tasarruf etmekteydiler ve askerî zümredendiler. Osmanlı'da Yaya-müselleme Teşkilatının bir ögesi olan yamaklar başlangıçta bir yaya ile birlikte hassa toprakları üzerindeki bir çiftliği ocak şeklinde tasarruf etmekteydiler. Savaş zamanında nöbetleşe olarak biri sefere gitmekte, diğeri geri hizmette kalmaktaydı. Yeniçeri Ocağı'nın kurulmasından sonra, I. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında bu teşkilata mensup olanlar tamamen geri hizmete (yol açma, yol tamiri, yük taşıma vb. işlere) alındılar. Bu değişimle bir yandan tamamen toprağa bağlanırken diğer yandan şer'i ve örfi vergiler ile avârız-ı divanîyeden muaf tutularak askerî zümreye dahil edilmişlerdir. Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müselleme-Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanözü Sancığı)*, Eren Yay., İstanbul 1990, s.2-11; 40-41; BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 61, Gömlek No: 2778.

¹⁷ BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 304. Gömlek No: 12381.

öldüğünde *beyne'n-nas mal-dâr adam olmak üzere şöhet-şîâr olduğu*¹⁸ veya *külliyet-lî nukud ve emvâlî olduğu*¹⁹ merkeze haber verilmektedir. Diğer koşulları sağlayan birçok kişi arasından o kişinin seçilmesini belirleyen ve müsadere sürecini başlatan bu servet ne kadar olmalıdır? Ele aldığımız örneklerde 721.846,5 kuruşluk bir servetin de 22.000 kuruşluk bir servetin de bu sınır içine alındığı görülmektedir.

18. yüzyıl Bursa'sında *kime zengin diyoruz* sorusunu Suraiya Faroqhi de sormuştur. Faroqhi, 1790 yılında ölen Bursalı Debbağ Hacı İbrahim'in kendi evi kadar sekiz ev daha alınabilecek 10.000 kuruşluk mirasıyla *zengin* olarak tanımlanabileceğini belirtmiştir²⁰. Ali İhsan Karataş ise 18. yüzyıl Bursası'nda iktisadî tabakalaşmayı ele aldığı çalışmasında²¹ 1018 kişiye ait tereke kaydını incelemiş ve serveti 100.000 akçe (833,3 kuruş) üzerinde olanların (273 kişi) *zengin* olduğu sonucuna varmıştır. Ancak onlar arasında da serveti 1.000.000 akçenin (8333,3 kuruş)²² üzerinde olan 22 kişi tespit etmiştir. Dolayısıyla 22.000 kuruş da oldukça önemli bir meblağ olarak çıkmaktadır. Yine Karataş'ın araştırmasında en zengin 161.262 kuruş servet ile Zeyyatzâde es-Seyyid Ali Ağa'dır (öl. 1792). Bu servet Çinkıllı Kölesi Hacı Hasan Ağa'nın servetinin %22'si kadardır.

Bu rakamlar arasındaki uçurum, incelediğimiz dönemdeki ev fiyatlarından da görülebilir. 1770-1800 dönemine ait taranan üç sicil defterinde ev fiyatlarının 20-1750 kuruş arasında değiştiği tespit edilmiştir. Ortalama bir evin fiyatı ise 125 kuruş civarındadır²³. Dolayısıyla Hacı Hasan Ağa'nın muhalledatındaki masraf kalemi çıktıktan sonra kalan 581.629 kuruşla Bursa'nın en pahalı evlerinden 332 tane alınabileceği hesaplanmaktadır.

Müsadereenin gerekçelendirilmesi hakkındaki tespitler sadece müsadere emirlerinden çıkmamaktadır²⁴. İncelediğimiz döneme ait bir

¹⁸ Örneğin bkz. BOA, HAT, Dosya No: 1410: Gömlek No: 57285.

¹⁹ Örneğin bkz. BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 61, Gömlek No: 2778.

²⁰ Suraiya Faroqhi, "18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim Servet-i", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesay, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004, 2.bs., s. 200-201.

²¹ Ali İhsan Karataş, "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 15, sa: 2, Bursa 2006, ss. 231-264.

²² 1 kuruş= 120 akçe= 40 para. bkz. BŞS, B 222/31 b; BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 718, Gömlek No: 29394.

²³ Ev fiyatları için taranan defterler BŞS, B 213, B 238 ve B 243'tür. 18. yüzyıl sonlarının Bursa'da fiyatlar hakkında Karataş da bilgi vermiştir. Karataş, a.g.m., s. 233-234.

²⁴ H. 1018 tarihli Anadolu Eyâleti Adaletnâmesinde de aynı kıstasların vurgulandığı görülmektedir: "*bir kimesnenin mâl-ı mîrîyle aldakası yoğ iken fevt olub emvâl ve erzâkı evlâdına intikâl eylemişken Hızâne-i âmirîm defterdârları hilâf-ı şer'i kanûn mâl-ı eytâma dahl eylediklerine dahi rızâ-yı hümdâyûnum yokdur. Fermân-ı celîlî'l-kadrîme muhâlif dahl ta'arruzdan ziyâde hâzer eyleyeler*". Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (c.9), I. Kitap I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri, Fey Yay., İstanbul 1990, s. 566.

hatt-ı hümayûn da devletin bu konudaki kriterlerini ve suç koşulu olmadan müsadereyi meşrulaştırma dayanaklarını vurgulamaktadır. Sultan III. Selim (1789-1806) tahta çıktığı sırada Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya savaşları devam etmektedir. Savaş sırasında artan müsadere uygulamaları bazı şikayetlere sebep olunca Sultan bu hatt-ı hümayûnu çıkarmıştır²⁵:

“Benim vezirim, mâl-i eytâma taarruz eylemek benim hilâf-ı meşrebimdir. Müdâhale olunduğuna bir türlü rızam yoktur. Ve maâzallahü-teâlâ ticâret ve san’at ve harâsetle tahsîl-i mâl eylemiş adamlardan her kim vefât ederse mâ-dem ki vârisi vardır, bir akçesi cânibi mirîye alınmasın, lâkin menâfi’-i devletimi kendüye me’kel eyleyüb emvâl-i mîrîyeden servet kesbeylemiş ricâl ve kibârdan vefât eyleyenlerin mâlî ne benim ve ne müteveffânın ve ne vârislerininindir; ancak beytü’l-mâli müslimîn ve emvâl-i mîrîyenindir; tamamca alınır hıfz-ı din devlet için sarfeylerim...”.

Bazı araştırmacılar devletin bu dönemde ister askerî ister reaya olsun ölen veya azledilen birçok zenginin mal varlığına el koyduğunu belirtmektedirler²⁶. Bu araştırmalarda özellikle yüzyılın ikinci yarısında tüccar ve gayrimüslim sarraflardan yapılan müsaderelelere işaret edilmektedir. Konuyla ilgili olarak Edhem Eldem, Mehmet Genç ve Yavuz Cezar tüccar ve sarraflardan yapılan müsaderelelerin de *bir yolla devlet ile işi olma koşuluna bağlandıklarını* vurgulamaktadırlar²⁷. Bursa örneğinde tespit edilen müsaderelelerin de hukuksal açıdan bu koşula dayandırıldığı görülmüştür. Bu tür müsaderelelerin gerekçelendirilmesi görüldüğü üzere çoğu zaman oldukça *zorlamadır*. Ancak yine de tespit edilen kayıtlara dayanarak, devletin hukuka uygun hareket etmeye ya da icraatını bir şekilde hukuka uydurmaya çalıştığı söylenebilir.

Müsadere Süreci

Anlaşılabileceği üzere bir kişinin servetinin müsadere edileceği haberi çoğu zaman sürpriz bir gelişme değildir. Ayrıca çıkarttığımız listedeki

²⁵ Bkz. Envar Ziya Karal, *Selim III’ün Hatt-ı Humayunları*, TTK Basımevi, Ankara 1999, 2. bs., s. 33.

²⁶ Yüksel, a.g.m., s. 401; Ögün, “Müsadere”, s. 67.

²⁷ Edhem Eldem’in Ermeni bir sarrafın idam ve müsadere ile cezalandırılması hakkındaki tespitlerini aktardığı çalışması için bkz. Edhem Eldem, “İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente”, *Doğu ile Batı Arasında Bir Osmanlı Kenti (Halep, İzmir, İstanbul)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 194. Cezar, a.g.e., s. 110; Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klâsik Prensipleri ve Temel Değerleri”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2000, s. 75.

isimlerden ilk dördü devletin daha önce kendilerinden zorunlu borç istediği ve/veya sefer sırasında kendi mallarından asker hazırlayarak biz-zat sefere katılmalarını emrettiği şahıslardır. Bu emirlerde yine devlet sayesinde servet sahibi oldukları vurgulanmaktadır. Dolayısıyla hem kendileri hem de varislerinin, devlet nazarındaki *zengin ve mal varlığı müsa-dere edilebilir* imajlarından haberdar olduklarını söylemek mümkündür.

Kimlerin müsadere kapsamına gireceğinin aşağı yukarı belli olması, bundan kâr sağlayacak (devlet-mübaşir-kadı) ve zarar görecekt (servet sahibi ve varisleri) tarafların hazırlıklı olmasına neden olmaktadır. Abou el-Haj, bu noktada özellikle Bâb-ı âlide o sırada etkili hiziple ilişkilerin rolünü vurgulamaktadır²⁸. Eğer devlet ricali arasındaki tanındıkları güç kaybederse bu onların korumalarını kaybetmesi, müsadere için zeminin oluşması anlamına gelmektedir.

Müsadere sürecini başlatan, bu kapsama girecek bir kişinin ölmesi, öldürülmesi veya firar etmesidir. Bursa örneğinde tespit edilen müsaderele ilgili şahıs öldükten sonra başlamıştır. Bu durum yerel idareciler tarafından merkeze haber verilmiştir²⁹. Sonrasında yukarıda ele alınan fermanlarla merhumun muhallelfatının mirîye zabtı emredilmekte ve bu vazife için bir mübaşir tayin edilmektedir³⁰.

Diğer taraftan incelediğimiz dönemde müsaderelelerin bazılarının bütün mal varlığının müsadereşi şeklinde değil bir kısmının *bedel-i muhallelfat* adıyla alınması şeklinde sonuçlandığı belirtilmelidir. Bu 18. yüzyılda yerleşmiş bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır³¹. Muhallefat bedeli devlet hazinesi tarafından miras üzerinden alınan bir tür vergiye benzetilebilir. Ancak bu bedel kişiye göre değişmiştir ve pazarlığa

²⁸ Rifaat Abou el-Haj, *a.g.e.*, s. 89.

²⁹ İhbarı çoğunlukla kadının yaptığı söylenebilir. Ancak bazı hallerde mütesellimler ve şehirde başka bir işle görevli olarak bulunan mübaşirlerin de bunu kendilerine vazife edindiklerine dair ifadeler bulunmaktadır. Yavuz Cezar müsadere edilebilecek birinin öldüğünü ihbar eden kişiye bir "ihbariye ücreti" verildiğini vurgulamaktadır. Ancak Bursa örneğinde bu tür bir kayda rastlanmamıştır. Bkz. BŞS, B B 213, 81 a-b; BOA, Fon Kod: HAT, Dosya No: 1390, Gömlek No: 55375.

Cezar, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Belleten*, Cilt XLI, Sayı: 161, 1977, s. 52.

³⁰ Müsadere süreci hakkında bilgi veren bir diğer çalışma Barbir'indir. Karl Barbir, "One Marker of Ottomanism Confiscation of Ottoman Officials' Estates", *Identity and Identity Formation in the Ottoman World*, ed. Baki Tezcan-Karl K. Barbir, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 2007, s. 143.

³¹ Şahin, *a.g.tz.*, s. 166; Telci, *a.g.m.* s. 160.

tabidir. Bazen mirasın yarısından fazlasının verilmesi gerekirken bazen %5 gibi düşük bir oranda alınmıştır.

1770-1800 tarihleri arasında Bursa'da müsadereye tabi tutulan kişilerin muhalefat değerleri ve bedelleri (kuruş olarak) aşağıdaki tabloda görülmektedir:

	İsim	Muhalefat Değeri	Bedel	Bedelin muhalefat içinde yüzdesi
1	Yörük Ağasızâde es-Seyyid Mustafa Ağa	30.683,5	4000	%13
2	Cizyedârzâde Hacı Hüseyin Ağa ³²	287.858	150.000	%52,1
3	Dumanoğlu Hacı Süleyman	---	Varissiz	
4	Çınkılı Kölesi Hacı Hasan Ağa ³³	721.846,5	300.000	%41,5
5	Yamak Ahmed	39.806	Yok	
6	Destarizâde Mustafa	22000	Yok	
7	Zeynelabidinzâde Lütfullah	---	---	

Tablo 2: Bursa'dan yapılan müsaderelerde muhalefat değerleri ve bedelleri

Yedi kişiden üçünün muhalefatları bir bedel karşılığı varislerine bırakılmıştır. Dumanoğlu Hacı Süleyman, Yamak Ahmed ve Destarizâde Mustafa'nın mirasları için bu tür bir uygulama izlenmemiştir. Dumanoğlu Hacı Süleyman varissiz vefat etmiştir. Yamak Ahmed'in eşi ve üvey oğlu müsadere işlemleri sürerken İstanbul'a kaçmışlardır ve kaçarken para, mücevher gibi taşınabilir malları da kaçırdıkları düşünülmüştür. Belki bu sebepten ya da merhumun çocuğu olmadığından bedel üzerinde anlaşma olmamıştır. Zevcesinin mihr-i müecceli ve mirastan hissesine düşen miktar bırakılarak geri kalan 10.013,5 kuruş zabt edilmiştir. Dolayısıyla varisin hakkının yine verildiği bu örnekte de görülmektedir. Bursa'da yerleşmiş olan Zeynelabidin Paşa'nın soyundan oldu-

³² BOA, HAT, Dosya No: 1381, Gömlek No: 54501.

³³ BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 508, Gömlek No: 20658.

ğu³⁴ ve murabahacılıkla uğraştığı tahmin edilen³⁵ Zeynelabidinzâde Lütfullah'ın muhallefatının değeri ve ödendiye bedeli hakkında ise hiçbir kayda ulaşılamamıştır.

Aynı dönemde imparatorluğun başka yerlerinde yapılan müsaderelelerde de muhallefatları miras olarak alabilmek için varislerin ödediği bedeller oldukça değişkendir. Saruhan (Manisa ve çevresi) âyanı Karaoşmanoğlu Hacı Mustafa Ağa mütesellim olarak reayaya eziyetleri gerekçesiyle 1755 yılında idam edilmiş ve muhallefatının 15-20 milyon kuruş olduğu tahmin edilerek tümünün zaptı emredilmiştir. Ancak ailenin mal varlığının tespiti için sorgulama ve tahrir işleri devam ederken, oğlunun talebiyle varislerin 700.000 kuruş (ortalama tüm servetin %5'i ya da 4'ü kadar) ödemesi karşılığında miras aileye bırakılmıştır³⁶. 1785'te vefat eden Canikli Ali Paşa'nın (Doğu Karadeniz bölgesi âyanı) muhallefatı için oğlu Battal Hüseyin 112.000 kuruş, Battal Hüseyin'in ki (öl. 1801) için de onun oğlu Tayyar Bey 500.000 kuruş bedel ödemiştir³⁷. Çapanoğlu Mustafa Bey'in (Orta Anadolu'da âyan, öl. 1781) muhallefatı için ödenen bedel ise 1.900.000 kuruştur³⁸.

Müsadere kısa sürede sonuca ulaşan bir iş değildir. Mübaşir, tayin edildikten sonra ilgili yerdeki kadı, mütesellim ve başka yerel görevlilerle birlikte şahsın mal ve mülklerini mühürlüyor ve sonra bunların tahriri işlemini başlatıyordu. Merhumun ya da varislerinin müsadere-den kaçırmak için mal ve eşya saklayabileceği her yer aranıyordu. Gerekirse varisler ve merhumun çalışanları yerinde ya da İstanbul'a götürülerek sorgulanıyorlardı³⁹. Tahrirat tamamlandıktan sonra da muhallefatın açık artırma ile satışına başlanıyordu. Bu sırada mübaşir aile tarafından misafir ediliyordu. Mübaşirin, hatta konuyla ilgili yazışmaları taşıyan ulakların konaklama masrafları ve ücretleri de merhumun parasından düşülüyordu⁴⁰. Muhallefat bedeli alınması bu süreci kısaltarak devlete nispeten hızlı nakit akışını sağlıyor olmalıdır. Çünkü devlet ilgili kişinin nakit parasını ve hemen satılabilecek ev eşyası ve mücevher gibi mallarından sağlanacak parayı alıp, özellikle alacak (zimemât)kalemi-

³⁴ Kepecioğlu, *a.g.e.*, c. IV, s. 276.

³⁵ BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 74, Gömlek No: 3378.

³⁶ Yuzo Nagata, *Tarihte Âyanlar Karaoşmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, TTK Basımevi, Ankara 1997, s.29-30

³⁷ Şahin, *a.g.tz.*, s. 167.

³⁸ Şahin, *a.g.tz.*, s. 168.

³⁹ Nagata, *a.g.e.*, s. 29.

⁴⁰ BŞS, B 213, 81a-b.

ni varislerine bırakmış oluyordu. Eldeki kayıtlar bu alacakların toplanmasının zorluklarını göstermektedir. Bedel, alacaklardan çıkarılacak dahi olsa bedelin ödeneceği temessük ile kayıt altına alındığı için varisler *devlete borçlandırılmış* oluyorlardı⁴¹. Böylece mirası toparlayamasalar dahi kendi mal varlıklarından bu borcu ödemek zorundaydılar.

Ulaşılan kayıtlar bedelin belirlenmesinde doğrudan Bâb-ı âliye başvuranların girişimlerinin etkili olduğunu göstermektedir⁴². Cizyedârzâde Hacı Hüseyin Ağa'nın torunu Bahaeddin Efendi, dedesinin ölümünün hemen ardından müsadere süreci başlayınca Bâb-ı âliye başvurmuştur. Bedel-i muhallefâtın 150.000 kuruş olması ve üç taksit halinde ödenmesi konusunda anlaşmıştır.

Müsadere tehdidi altında olanlar bazı hallerde bir an önce bir bedel üzerinde anlaşıp onu ödemeye de çalışmışlardır. Muhallefatın tahriri sırasında evlerin, iş yerlerinin mühürlenmesi, nakit paranın doğrudan hazineye aktarılması, varislerin ve merhumun çalışanlarının sorgulanması ve malların satışı sırasında müsadere edildikleri için ucuza gitme tehlikesi⁴³ ailelerin kurtulmak istedikleri işlemlerdi. Örneğin 1789 tarihinde ölen Çukacı es-Seyyid Hacı İsmail'in oğlu ve damadı babaları ölür ölmez "*muhallefâta mîriden taarruz olunur*" diye harekete geçmişlerdir. Merhumun para sandıkları hemen şehirdeki başka bir konağa saklanmış ve malı mülkü göstermelik olarak mühürlenmiştir. Bu sırada İstanbul'a giderek merhumun şöhreti kadar zengin olmadığını ve mirasının muhtaç durumundaki varislerine bırakılmasını talep etmişlerdir. Önce devlet terekenin tahriri tamamlanmadan, Hacı İsmail'in mirîye olan borcunu *bedel* sayarak, geri kalan mirası aileye bırakma kararı almıştır⁴⁴. Borç, 1788 yılında Bursa'dan yapılan *zorunlu istikrazdan* kaynaklanmaktadır. Bu uygulamada Osmanlı Devleti, sefer masrafları için doğrudan şahıslardan zorla borç alma yoluna gitmiştir. Bu kişiler arasında yer alan Hacı İsmail, ödemeler bitmeden ölünce mirîye 15.000 kuruş borçlu durumunda kalmıştır⁴⁵. Hemen merhumun oğlu ve damadı bu parayı hazineye vermişlerdir. Böylece varisler planlarını başarıya ulaştırmış görünmektedirler.

⁴¹ BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 683, Gömlek No: 28034.

⁴² Çankılı Kölesi vakasında bedel-i muhallefâtın belirlenmesi varisler ve mübaşir arasındaki görüşmelerle gerçekleşmiştir. BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 154, Gömlek No: 6502.

⁴³ Yavuz Cezar, a.g.m., s. 51-52.

⁴⁴ BŞS, B 100, 18 a; BOA, HAT, Dosya No: 267, Gömlek No: 15609.

⁴⁵ BŞS, B 100, 1 a; BŞS, B 100, 18 a (1 Temmuz 1789).

Ancak sonradan Bursa'da başka bir vazife gereği bulunan bir mübaşir, merhumun fazlasıyla zengin olduğunu ve varislerin mirası devletten kaçırmaya çalıştıklarını, kadı ve ilgili mübaşirin de işin içinde olduğunu merkeze ihbar etmiştir⁴⁶. Bu şikayet üzerine hemen normal müsadere prosedürüne başlanmıştır. Hacı İsmail'in 164.720 kuruş değerinde muhalefatı ve 90.486 kuruş borcu vardır (devlete olan borcu ve diğer masraf kalemleri). Geriye kalan parası 74.234 kuruştur. İş bu aşamaya geldikten sonra devlet, varislerin yakınmaları sonucunda Çukacı'nın önceden mirî ile hiç bir alışverişi olmadığı gerekçesiyle müsadereyi durdurmuştur⁴⁷. 15.000 kuruş haricinde miras varislere kalmıştır. Dolayısıyla aile bireyleri amaçlarına yine de ulaşmışlardır. Bu olay varislerin müsadereye karşı nasıl yöntemlere başvurabileceklerini göstermektedir. Ayrıca konuyla ilgili devlete verilmesi gereken haberlerin her zaman kadı tarafından verilmediği ve ailelerin kadıyı ve mübaşiri rüşvet vererek taraflarına çekmelerinin ihtimal dahilinde olduğu anlaşılmaktadır.

1800 yılında Mizânî Damadı Seyyid Mehmed Ağa ile Zeyneddinzâde adlı iki şahsın da mal varlıklarının mirîye zaptı emredilmiş ancak mübaşirin Bursa'ya ulaşmasından önce varisleri kadıya muhalefatları tahrir ettirerek, miraslarının pek az olduğunu ve muhtaç durumda olan kendilerine bırakılmasını talep etmişlerdir. Mübaşir de benim masraf paramı dahi karşılayamazlar diyerek bu talebi desteklemiştir. Bu doğrultuda ferman çıkmıştır⁴⁸. Bu tür örnekler müsadere sürecinde ve öncesinde sadece devlet ricali arasındaki tanıdıkların değil kadı, mübaşir ve yerel idarecilerle olan ilişkilerin de önemini ortaya koymaktadır.

Müsaderenin Etkileri

18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda en çok müsadereye uğrayanlar tüccarlar, murabahacılar (faizciler), memurlar ve âyandan kim-selerdir⁴⁹. Yapılan araştırma sonucunda incelediğimiz dönemde Osmanlı Devleti'nin Bursa'da 10 kişinin muhalefatının müsaderesini emrettiği tespit edilmiştir. Sadece 7'si uygulamaya konulmuştur. Bunlardan da dördünde tam bir müsadere olmamış, mirasların bir kısmı aile-

⁴⁶ BOA., HAT, Dosya No: 1390, Gömlek No: 55375.

⁴⁷ BOA, HAT, Dosya No 1413, Gömlek No 57611.

⁴⁸ Cevdet Adliye, Dosya No 84, Gömlek No 5069.

⁴⁹ Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, Ayraç Yay., Ankara 1999, s. 130.

lerine bırakılmıştır. Bu şahısların hepsi servetlerini ya mukataa işletmeciliğinden ya da ticaret ve murabahacılıktan biriktirmişlerdir. Cizyedârzâde Hacı Hüseyin, Dumanoglu Hacı Süleyman ve Yörük Ağasızâde ise Bursa kadı sicillerinde *âyan-ı belde* arasında geçen şahıslardır. Ancak Bursa örneğinde devlet ricalinden bir kimse tespit edilememiştir.

Müsadereler ilgili kişilerin vefatlarının hemen ardından hatta ölecekleri anlaşılır anlaşılmaz başlatılmıştır. İncelediğimiz yüzyılda gerçekleştirilen tekil müsadere vakalarını ele alan araştırmalar bu dönemde müsadere tehdidine karşı şahısların nakit para ve mücevher gibi stoklarını çeşitli yerlere istifleyerek deftere işlenmekten kurtarmaya çalıştıklarını ortaya koymaktadır. Ancak devlet de buna karşı mübaşirlere malı mülkü mühürleme ve sorgulama yetkisi vermiştir. Konuyla ilgili olarak resmi kayıtlar fazla ayrıntı vermese de mübaşirlere tanınan yetkilerin genişliği hakkında başka kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Berber Bedirî'nin 1744'te vefat eden Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa'nın mal varlığının (6.000.000 kuruş) müsaderesi hakkında anlattıkları bu konuda son derece aydınlatıcıdır⁵⁰: Mübaşir daha gelmeden Şam Defterdarı tarafından Paşa'nın konakları, hazineleri ve geri kalan malı mülkü mühürlenmiştir. Vezir'in personeli ve Dımeşk-Şam mutasarrıfı hapsedilmiştir. Mübaşir gelince de Paşa'nın haremi, oğlu ve yakın akrabaları ve hatta konağının mimarları tutuklanmıştır. Yapılan işkence ve aramalar sonucunda Paşa'nın yaptırdığı gizli dehlizlerde stokladığı paralar ve mücevherler açığa çıkarılmıştır. Diğer taraftan Bedirî, bu sırada varislerin birçok eşyasına *vezir'in malıdır* diye el konulduğunu da aktarmaktadır.

18. yüzyıl Bursası'nda tespit ettiğimiz şahıslardan hiçbirisi bu kadar zengin değildir. Ayrıca resmî kayıtlar haricinde bu tür bilgileri aktaran kaynaklar da bulunamamıştır. Ancak mal varlığının büyüklüğüne göre ulaşılan verilerin de daha ayrıntılı olduğu görülmüştür. Gerek sürecin işleyişi ve gerekse muhallefatin niteliği hakkında en fazla ayrıntıya Çinkıllı Kölesi Hacı Hasan Ağa'nın ve Cizyedârzâde Hacı Hüseyin Ağa'nın müsaderesi hakkında ulaşılmıştır.

Çinkıllı Kölesi Hacı Hasan Ağa (öl.1794)

Yaşadığı dönemde Bursa'nın en zengini olarak tanımlanan bu şahsın vefatı halinde malının mülkünün müsadere edileceği biliniyordu.

⁵⁰ Şeyh Ahmet el-Bedirî el-Hallâk, *Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar Berber Bedirî'nin Günlüğü*, Çev. Hasan Yüksel, Sivas 1993, s. 48-51

Öleceği belli olunca varislerinin mal saklamalarını veya kaçırmalarını engellemek için, hemen Simkeş Hanı'ndaki odaları, yarım saat sonra ölmesiyle de oturduğu evi mühürlenmiştir. O sırada başka bir vazife ile Bursa'da bulunan bir mübaşir bu işlem için de görevlendirilmiştir. Muhallefat ile ilgili ilk veriler hemen merkeze bildirilmiş ve merhumun handaki odasında bulunan 46.722 kuruşu Hazine-i Âmire'ye gönderilmiştir. Bunun dışında kalan mirasın varislerine terki karşılığında kendilerinden *külliyetli bedel* almak için İnegöllü Numan Bey adında bir mübaşir görevlendirilmiştir. Numan Bey *terhûb ve tergîb ederek* (korkutmak ve teşvik etmek suretiyle) 300.000 kuruş ödemeyi taahhüt etmelerini sağlamıştır. Ödeme iki taksit halinde yapılacak ve bir yılda tamamlanacaktır⁵¹.

Hacı Hasan Ağa hayatta iken de benzer bir uygulama ile karşılaşmıştır. 1788 yılında devlet Avusturya üzerine düzenleyeceği seferin masrafı için Hacı Hasan Ağa'dan zorunlu borç istemiştir. Borcun alınması için yapılan işlemler müsadere uygulaması ile oldukça yakındır. Önce bir mübaşir tarafından tüm mal varlığı araştırılmıştır. Çıkan 35.000 kuruş nakdi Hazineye aktarılmış, üstüne Hasan Ağa'nın 50.000 kuruş daha ödemesi planlanmıştır. Hasan Ağa'ya borcu gösterir bir temessükün hazırlanacağı ve alacağının ödeneceği taahhüt edilmiştir⁵². Hasan Ağa toplamda Hazine-i Âmire'ye 72.500 kuruş vermiştir⁵³.

Sonra parasını geri alıp alamadığını bilmiyoruz. Ancak bu uygulama ve geçirdiği soruşturma ile devletin kendisinin mal varlığına karşı tutumu Ağa'nın müsadere ihtimaline karşı bazı hazırlıklar yapmasına yol açmış görünmektedir: Ölmeden bir yıl önce oturduğu evi ve evin eşyasını, bunun haricinde dört adet küçük evini, iki adet haffaf dükkanını ve diğer iki dükkanını ve içlerindeki eşyalarını torunu Seyyid Abdülvehhab'a hibe etmiştir. Ayrıca Hacı Hasan Ağa'nın terekesinde torununa şer'en kayıt altına alınmış 40.334 kuruş borcu da çıkmıştır⁵⁴. Abdülvehhab, Hacı Hasan Ağa'nın 1784 yılında vefat eden oğlu Müderris

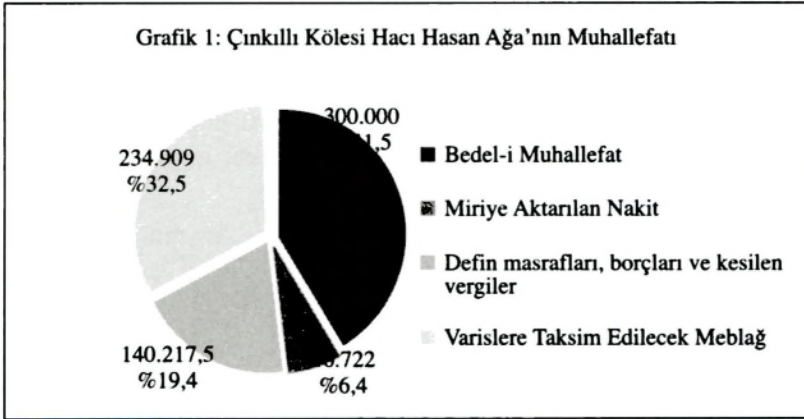
⁵¹ BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 154, Gömlek No: 6502 (24 Temmuz 1794).

⁵² BSS, B 105, 9a.

⁵³ 1791 yılında kalan 12.500 kuruşu ödemeye gücü olmadığını beyanı üzerine bu borçtan affolunmuştur. BOA, HAT, Dosya No: 193, Gömlek No: 9487. (29 Ağustos 1791). Aynı dönemde başka kişilerden de devlet borç istemiştir. O kişilerin ödediği toplam tek başına Hasan Ağa'nın ödediğinden azdır. Onlar bu yaptırımdan orduya belli sayıda asker yollamak şartıyla kurtulunca Hasan Ağa da en azından 12.500 kuruştan kurtulmak istemiş olabilir. Çünkü onun bütün mal varlığı düşünüldüğünde bu rakam küçük bir meblağ olarak kalmaktadır.

⁵⁴ BOA, HAT, Dosya No 209, Gömlek No 10866.

Sadullah Efendi'nin oğludur⁵⁵ ve dedesi öldüğü sırada henüz çocuktur. Diğer taraftan Hasan Ağa'nın zevcesine de 43.500 kuruş borcu çıkmıştır. Dolayısıyla onun "ölmeden" torununa başlı başına bir miras bıraktığı ve eşinin de en azından geçim (ve ev) sorununu çözdüğü ve böylelikle taşınmaz mallarını kısmen kurtardığı söylenebilir.

Müsadere sürecinde Ağa'nın servetinin tamamı 721.846,5 kuruş olarak hesap edilmiştir. 46.720 kuruş müsadere başlar başlamaz hazineye aktarılan nakit, 300.000 kuruş miriye aktarılabacak olan para, 140.217,5 kuruş merhumun defin masrafları, borçları ve kesilen vergilerdir. Geriye kalan 234.909 kuruş ise aile üyeleri arasında taksim edilecektir (Yukarıda Grafik 1'de dağılım görülmektedir). Miras %90 alacaklardan oluşmaktadır ve bunların da beşte birinin toplanmasının mümkün olmadığı kayıtlarda belirtilmektedir⁵⁶.

Hem *bedel*in hem de varislerinin hisselerinin verilmesi için bu alacakların tahsili gerekmiştir. Mübaşir Numan Bey (kendisi İnegöl âyanındandır) ve ailenin damadı Arif Molla bu işle görevlendirilmiştir. Sonradan bu iki şahıs bölgenin âyanlarından Kalyoncu Mustafa ile birlik olmuşlardır. Paranın toplanmasında ve aileye taksimindeki ciddiyetsizlikleri varislerin kadıya başvurmasını ve zimematın tekrar tahririne ve taksimine neden olmuştur⁵⁷. Ayrıca kendi aralarında da bazı miras

⁵⁵ BŞS, B 222, 39 a.

⁵⁶ BOA, HAT, Dosya No 209, Gömlek No 10866.

⁵⁷ BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 508, Gömlek No 20658.

sorunları çıkmıştır. Bütün bu işlemler süreci uzatmış ve varislerin paralarını zamanında almasını engellemiştir. 3 Eylül 1804 tarihinde aile hâlen alacakların tahsili ve taksimi işiyle uğraşmaktadır⁵⁸.

Hasan Ağa mübaşirden mal saklayabilmiş miydi? Kayıtlarda hândaki gizli bir odasının açığa çıkarıldığı belirtilmiştir. Bunun dışında ailenin para saklamış olabileceğine dair bir ipucu bulunmuyor. Yukarıdaki hesaba göre aile toplam servetin en iyi olasılıkla ancak %32,5'ini alabilecektir. Ancak hisseler alacaklar toplandıkça, parça parça paylaştırılacaktır. Hacı Hasan Ağa'nın mal varlığı ölümünün ardından dağılmış görünmektedir. Bundan sonra ailenin akıbeti belirsizdir. Dönem kayıtlarında merhumun varisleri hakkında hiçbir veri tespit edilememiştir.

Cizyedârzâde Hacı Hüseyin Ağa (öl.1783)

Cizyedârzâdeler, 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyıl başlarına kadar Bursa'nın en güçlü âyan ailesidir. Aileyi bu güce kavuşturan şahıs ise Hacı Hüseyin Ağa (öl.1783) olmuştur. Hüseyin Ağa daha ölmeden önce servetiyle merkezin dikkatini çekmiştir. 1776 yılında hakkında padişaha sunulan bir arzda kendisi hakkında mukataa tasarruf ettiği için *devlet sayesinde zengin olduğu* (yani müsadere kapsamına girdiği) ve büyük servet biriktirdiği belirtilmiştir. Diğer taraftan Ağa'nın İstanbul'da devlet ricalinden arkasını kollayacak adamları olduğu da rapor edilmiştir⁵⁹. Dolayısıyla Ağa, sadece varlıklı biri değildir, aynı zamanda politik bir güce de sahiptir.

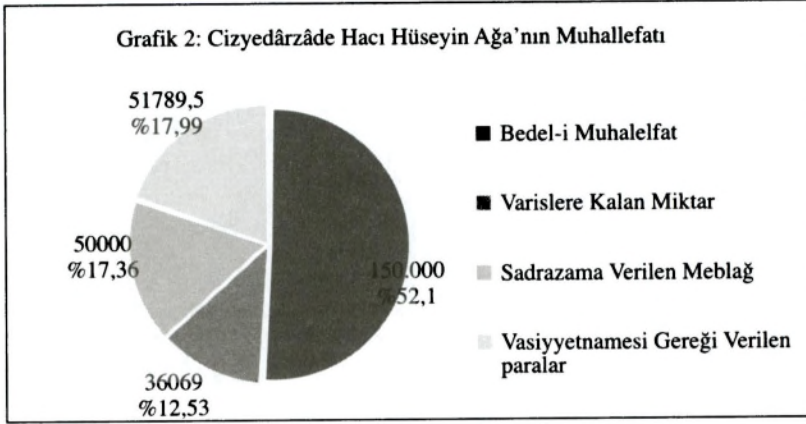
Hüseyin Ağa 1783 yılında öldüğünde ailenin malî işlerini devralan torunu Ahmed Bahaeddin Efendi'nin girişimleriyle mirasın devri hakkı alınmıştı. Tahrir edilen muhalefatı 287.858,5 kuruştı. Muhalefat bedeli olarak 150.000 kuruş, müsadere işlemleri sırasında Sadrazam olan Halil Paşa'ya 50.000 kuruş ve merhumun vasiyetnamesi gereği bazı kişilere verilen 51.789,5 kuruş düşünülünce varislere 36.069 kuruş miras kalmıştı (yekunun %12,53'ü)⁶⁰ (Grafik 2). 150.000 kuruşun ödemeleri iki ayda bir 50.000 kuruş olarak üç taksitte tamamlanacaktı. Kayıtlardan ailenin ödemeleri zamanında yetiştirmede zorlandığı, alacakların toplanmasında devletten yardım istediği anlaşılmaktadır⁶¹.

⁵⁸ BOA, Cevdet Adliye, Dosya No 46, Gömlek No 2803.

⁵⁹ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kültürü*, c. 2, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa 2009, s. 198-199.

⁶⁰ BOA, HAT, Dosya No: 1381, Gömlek No: 54501.

⁶¹ BOA, Cevdet Maliye, Dosya No:683, Gömlek No:28034.

20 Eylül 1789 tarihli bir belgede (yani Ağa'nın ölümünden 6 yıl sonra) Bahaeddin Efendi'ye, Halil Paşa'nın sayesinde (muhtemelen Paşa'ya verilen 50.000 kuruşu ima ederek) müsaderenin 150.000 kuruşla bitirildiği ve dedesinden yüklü bir miras devraldığı hatırlatılarak sefer masrafları için devlete yardım etmesi istenmiştir. Bahaeddin Efendi de cevap olarak bu yukarıdaki hesapla sonuçlanan dedesinin muhallefat defterini yollamıştır. Buna göre aileye pek birşey kalmamıştır. Gerçekten durum böyle midir?

Cizyedarzâde Hacı Hüseyin Ağa 1760 yılında bir vakıf kurmuştu. Bir zaviye ve bir kütüphane inşa ettirmişti. 1776 ve 1782 yıllarında da bu vakfa ek vakıflar kurmuştu. Bu vakıflar incelendiğinde Hüseyin Ağa'nın servetinin nereye gittiği anlaşılmaktadır. Bursa ve çevresindeki birçok türdeki gayrimenkulünü bu vakfa akar olarak vakfetmiştir⁶². Bunlar kısaca şöyledir: Hamamlıkızık Köyü'nde 8 kestane bahçesi, Hoca Ali Mahallesi'nde 2,5 dönüm dut bahçesi, Gemlik'te bir ekmekçi dükkanı ve iki bakkal dükkanı, iki dükkan, Uzun Çarşı'da iki dükkan, Debbaglar Çarşısında gedik hisseli 3 debbag dükkanı, Balık Pazarı'nda iki oda, bir sundurma ve altında nalbant dükkanı ile iki berber dükkanı, Gemlik'te iki Tuzla, Mudanya'da iki mahzen, Bursa'nın çeşitli mahallelerinde büyüklü küçüklü 47 ev. Hepsinin kira gelirleri bu vakfa aktarılacaktır. Ayrıca Hüseyin Ağa, 1760-1782 tarihleri arasında aynı

⁶² Fatih Dilekçi, *Cizyedarzâde Ahmed Bahâüddin ve "Fetihnâme"*si, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2003, s. 42-47.

vakfa para vakfı olarak işletilmek üzere 13.000 kuruş vakfetmiştir. Vakfın mütevelliliği hariç nezâret, cibâyet ve kitabet görevlerine kendini tayıp etmiştir. Ölümünden sonra, tevliyeti de dahil, vakfın tüm yönetiminin evladına geçmesini şart koşmuştur. Bu görevlerden elde edilecek ücretler yanında aile üyeleri vakfın masraflarından artan geliri de yine Ağa'nın şartları doğrultusunda paylaşacaktır. Bu sayede Cizyedârzâde hem kamuya hizmet eden hem de mal varlığının bütünlüğünü koruyan ve ailesinin de geçimini garanti eden bir vakıf bırakmıştır. Ailesinin görüldüğü kadar ağır bir müsadere geçirmedikleri anlaşılmaktadır.

Hüseyin Ağa'nın ardından ailenin gücü devam etmiştir. Kendisinden sonra torunu (Ahmed Bahaeddin Efendi), ondan sonra da onun oğlu Mehmed Hüsameddin Efendi Bursa'nın âyan reisi olmuşlardır. Bir taraftan da Bursa'daki çeşitli mukataaların tasarrufunu sürdürmüşlerdir. Mehmed Hüsameddin Efendi 1812 yılında âyan reisliğinden azledilmiş ve ardından hakkında yolsuzluk iddiaları çıkmıştır. Bunun üzerine muhasebesinin görülmesi emredilmiştir. İşte bu süreçte ailenin malı mülkü yağmalanmıştır ve sonradan Hüsameddin Efendi adını temize çıkararak mallarının bir kısmını kurtardıysa da Cizyedârzâdelerin şehir yönetimindeki etkinliğinin onunla birlikte son bulduğunu söylemek mümkündür⁶³. Ancak Cizyedârzâde soyu günümüzde de Bursa'nın ileri gelen aileleri arasında yer almaktadırlar.

SONUÇ

Yapılan araştırma sonucunda 1770-1800 tarihleri arasında çıkartılan müsadere emirlerinin arkasındaki en önemli sebep, devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılar olarak çıkmaktadır. Bazı fermanlarda doğrudan bu sıkıntının da gerekçe olarak gösterildiği tespit edilmektedir⁶⁴. Ayrıca aynı dönemde devletin ordunun ihtiyaçları için âyanlardan mukataalarını ellerinden almak gibi tehditlerle sık sık zorla asker ve para talep ettiği de görülmektedir⁶⁵. Bu dönemde gerçekleştirilen müsadere-lerin devlet açısından bütçeye katkısını belirlemek mümkün gözük-

⁶³ Türkmenzâde es-Seyyid Abdürrahim Efendi, *Bursa'da Âyanlık Mücadeleleri*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Genel 504, 26 b.

⁶⁴ BOA, HAT, Dosya No 1410, Gömlek No:57285.

⁶⁵ Bursa Yörükân Mukataasının mutasarrıfı olan Yörük Ağasızâde Mustafa Ağa da Mart 1773'te 200 nefer silahlı seçme asker hazırlayarak Limni muhafazasına katılmakla görevlendirilmiştir. Kendisi eğer gitmez, affı için de arzuhalde bulunursa mutasarrıf olduğu mukataasının elinden alınacağı ve Bursa'dan sürüleceği bildirilmek suretiyle tehdit edilmiştir. Bu dönemde Bursa âyanından yapılan talepler hakkında bkz. Alkan Günay, *a.g.tz.* s. 170-176.

memektedir. Bu sadece müsaderelerin düzenli bir gelir kalemi olmasından değil aynı zamanda verilerin niteliğinden de kaynaklanmaktadır. Ancak incelediğimiz dönemde Bursa'dan tespit edilebildiği kadarıyla 515.806 kuruşun hazineye aktarıldığı hesap edilmektedir. Ayrıca müsadere genellikle varisler ve devlet şeklinde iki boyutlu görülmektedir. Aslında uygulamanın bir de tahrir boyutu vardır. Terekelerin tahriri sırasında mübaşirlerin aldıkları ücret, konaklama masrafları, defterdarın ücreti ve hatta kadının yazdığı ilamın ücreti, hepsi terekelerin ihracat kalemlerinde sıralanmaktadır. Bu durum varislere düşecek olan payları ve dolayısıyla devletin zapt ettiği miktarı azaltmaktadır.

Yapılan müsaderelerin âyan aileleri üzerindeki etkisi nasıl olmuştur? Konuyla ilgili olarak Göçek, müsadere ve bindirilmiş vergi uygulamalarıyla devletin 17. ve 18. yüzyıllardan itibaren âyanların elinde toplanmış olan taşradaki gelir kaynaklarını tekrar kendi eline çektiğini ve âyanın gelirlerini bu yolla kısıtığını ifade etmektedir. Çünkü müsadere ile bu gelir kaynaklarının sonraki kuşaklara geçmesi engellenmektedir. Göçek, tespit ettiği örneklerle bu yargısını desteklemiştir⁶⁶. Yapılan araştırmada bu genellemeyi destekleyecek ölçüde örneğe ulaşamamıştır. Ancak müsadere konusunda devletin her şahsa ve aileye aynı muameleyi göstermediği görülmüştür. Aileler açısından bakıldığında da kayıtlara geçen servetle asıl servetlerin farklı olabildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla müsaderenin uygulanışı açısından bir standarttan söz edilemeyeceği gibi sonuçları açısından da genellemelere varmak oldukça zordur.

Uygulamanın aileler üzerindeki etkileri çeşitlidir. Yapılan araştırmada 18. yüzyıldaki müsaderelerin, özellikle ölümden sonra muhalefata el konulması şeklinde olanların anlık kararlar olmadığı görülmüştür. Hem yerel görevliler hem de merkezî yönetim kimin bu kapsama girdiğini biliyor ve takip ediyordu. Şahıslar da öldüklerinde olacak muameleden haberdardı. Bu sebeple her iki taraf da kendi çıkarlarına göre tedbirler almaktaydılar. Gönderilen mübaşire tanınan geniş yetkiler devletin aldığı en önemli tedbirdi. Merhumun gayrimenkullerinin, eşyalarının, mali kayıtların ve iş yerlerinin mühürlenmesi müsadere süresince varislerin hayatlarını durdurmaktaydı. Ayrıca tahrir sırasında da mübaşirin sorgu sualleri ile uğraşmaları gerekmektedir. Müsaderenin tamamlanması bazen yıllar sürmekteydi. Tespit edilen bazı örneklerde varislerin bu süreçten en az zararla kurtulmak için legal ve illegal çeşitli yollara başvurdukları anlaşılmaktadır.

⁶⁶ Göçek, *a.g.e.*, s. 141-142.

Mirasların asıl sahipleri de ölmeden önce müsadereye karşı bazı önlemler almaktadır. Bursa örneğinde bu yöntemler malını bir aile ferdine hibe etmek veya vakıf kurmak olarak çıkmaktadır. İmparatorluğun geri kalanında da müsadereye karşı özellikle vakıf kurmaya başvurulduğu söylenebilir. Bu dönemde kurulan vakıfların hepsinin müsadere kurtulmak için kurulduğunu söyleyemesek de 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde kurulan vakıfların %75'nin yarı hayrî -yani bir kısım gelirleri sosyal, kültürel ve dini amaçlara tahsis edilmişken, diğer kısmının vakıf kurucularının ailelerine tahsis edilmiş- vakıflar olması bu kurumun müsadereye karşı kullanıldığı görüşünü desteklemektedir⁶⁷.

Müsadere incelediğimiz dönemde gündelik hayatın bir rutini olarak belirtlse de bu rutin toplumsal piramidin en üstünde yer alan küçük bir grubun rutinidir. Bursa'dan sadece yedi kişi tespit edilebilmiştir. Ancak tabii ki bu konudaki yoğunluk tam olarak başka bölgelerle karşılaştırmak suretiyle çıkarılabilir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden Temin Edilen Belgeler

BOA, HAT, Dosya No: 1410; Gömlek No: 57285.

BOA, HAT, Dosya No: 193, Gömlek No: 9487.

BOA, HAT, Dosya No: 1381, Gömlek No: 54501.

BOA, HAT, Dosya No 1390, Gömlek No: 55375.

BOA, HAT, Dosya No 1413, Gömlek No 57611.

BOA, HAT, Dosya No 209, Gömlek No 10866.

BOA, HAT, Dosya No: 267, Gömlek No: 15609.

BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 74, Gömlek No: 3378.

BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 718, Gömlek No: 29394

BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 61, Gömlek No: 2778.

BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 138, Gömlek No: 5891.

BOA, Cevdet Maliye Dosya No: 508/Gömlek No: 20658.

⁶⁷ Haj, *a.g.e.*, s. 89; Carter Vaughn Findley, "Political Culture and the Great Households", *The Cambridge History of Turkey, Volume 3 The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, ed. Suraiya Faroqhi, Cambridge University Press, 2006, s. 75.

- BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 683, Gömlek No: 28034.
- BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 154, Gömlek No: 6502.
- BOA, Cevdet Maliye, Dosya No: 318, 13059.
- BOA, Cevdet Adliye, Dosya No 84, Gömlek No: 5069.
- BOA, Cevdet Adliye, Dosya No 46, Gömlek No 2803.
- Bursa Şeriye Sicilleri (BŞS): B 105, B 213, B 238, B 243, B 197, B 203, B 100.
- Abou El-Haj, Rifa'at, *Modern Devletin Doğuşu*, çev. O. Özel-C. Şahin, İmge Kitabevi, İstanbul 2000.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (c.IX), I. Kitap I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri*, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990.
- Alkan Günay, Nilüfer, *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2010.
- Barkan, Ömer, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)" *Belgeler*, c. III/sy. 5-6 (1966), ss.1-479.
- Baysun, Cevdet, "Müsâdere", *İslam Ansiklopedisi*, c.VII, Milli Eğitim Basımevi, (1979), ss. 669-673.
- Cezar, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Belleten*, c.XLI/sy. 161 (1977), ss. 41-78.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yay., İstanbul 1986.
- Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004.
- Dilekçi, Fatih, *Cizyedarzâde Ahmed Bahâüddin ve "Fetihnâme"si*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2003.
- Doğru, Halime, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)*, Eren Yay., İstanbul 1990.
- Eldem, Edhem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente", *Doğu ile Batı Arasında Bir Osmanlı Kenti (Halep, İzmir, İstanbul)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, ss.152-230.

- Faroqhi, Suraiya, "18. Yüzyıl Bursası'nda Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çev. Gül Ç. Güven, Ö. Türesay, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2004, 2.bs., ss. 199-216.
- Findley, Carter Vaughn "Political Culture and the Great Households", *The Cambridge History of Turkey, Volume 3 The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, ed. Suraiya Faroqhi, Cambridge University Press, 2006, ss. 65-81.
- Genç, Mehmet, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 211-225.
- Genç, Mehmet, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 226-254.
- Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000, ss. 99-153.
- Genç, Mehmet, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klâsik Prensipleleri ve Temel Değerleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 68-96.
- Göçek, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü*, Ayraç Yay., Ankara 1999.
- Karal, Envar Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Humayunları*, TTK Basımevi, 2.bs, Ankara 1999.
- Karataş, Ali İhsan, "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XV/sy. 2 (2006), ss. 231-264.
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, c. II, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa 2009.
- Mermutlu, Bedri- Hasan B. Öcalan, *Tarihi Bursa Mezar Taşları -I Bursa Hazireleri*, Bursa Büyükşehir Belediyesi yay., Bursa 2011.
- Nagata, Yuzo, *Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, TTK Basımevi, Ankara 1997.
- Öğün, Tuncay, "Müsâdere", *İslam Ansiklopedisi*, c. XXXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., (2006), ss. 67-68.
- Öğün, Tuncay, "Osmanlı Devleti'nde Müsâdere Uygulamaları", *Osmanlı*, c. VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss. 371-383.

- Şahin, Canay, *The Rise and Fall of an Âyan Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizâdes (1737-1808)*, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.
- Şeyh Ahmet el-Bedirî el-Hallâk, *Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar Berber Bedirî'nin Günlüğü*, çev. Hasan Yüksel, y.y., Sivas 1993.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yay., İstanbul 1985.
- Telci, Cahit, "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy.2 (2007), ss. 145-166.
- Türkmenzâde es-Seyyid Abdürrahim Efendi, *Bursa'da Âyanlık Mücadeleleri*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Genel 504.
- Yüksel, Hasan, "Vakıf-Müsadere İlişkisi (Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)", *The Journal of Ottoman Studies*, vol. XII, (1992), ss. 399-424.

EVLIYA ÇELEBİ'NİN GÖZÜNDEN BİR KAYSERİ ŞEHİRİ OKUMASI

SUAT ÇABUK*

Giriş

Geçen yıl dünyanın en tanınmış seyyahlarından biri olan Evliya Çelebi'nin (25 Mart 1611–1684/85), doğumunun 400. yılı kutlanmıştır. Bu bağlamda, 2011 yılı UNESCO tarafından “Evliya Çelebi Yılı” olarak ilan edilmiştir. Öte yandan 2010 yılında Avrupa Konseyi, insanlık tarihinde farklı kültürlerin kaynaşmasına en çok katkıda bulunan 20 kişi arasında Evliya Çelebi'ye de yer vermiştir. Onu böylesi bir ayrıcalığa kavuşturan ise 10 ciltlik “Seyahatname” adlı eseridir.

Evliya Çelebi'nin hayatı hakkında bilinenler *Seyahatname*'ye dayanır. Başka bir adının olup olmadığı konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Evliya lakabı, hocası İmam Evliya Mehmet Efendi'yle ilintili olarak alınmış olmalıdır¹. Dedesi, Fatih döneminde Kütahya'dan gelip Unkapanı'na yerleşmiştir. Babası Derviş Mehmet Zilli, I. Süleyman'dan I. Ahmet'e kadarki padişahların saray kuyumcubaşısı, annesi ise daha sonra Evliya Çelebi'ye hamilik yapacak olan Melek Ahmet Paşa'nın akrabasıdır. Evliya, İstanbul'da doğup büyümüş, bir Türk ve Müslüman Osmanlı elitiydi². İstanbul gibi dönemin dünya başkenti olan bir şehirde ve elit bir çevre içinde yetişen Evliya, Unkapanı Sıbyan Mektebi'ni tamamladıktan sonra, Şeyhülislam Hamit Efendi Medresesi'nde yedi yıl eğitim almıştır. Enderun'da üst düzeyde eğitim görüp, Has Oda'da sık sık Padişah IV. Murat ile bir araya gelmiştir³. Evliya, daha çok dil becerilerine (müzik, Kur'an okuma, hikâye anlatma vb.) eğilimli olmakla birlikte, çizimde ve hat sanatında da oldukça iyi bir düzeye ulaşmıştır⁴.

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi Safranbolu Fethi Toker Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Karabük / TÜRKİYE, suatcabuk@karabuk.edu.tr

¹ Mücteba İlgürel “Evliya Çelebi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt: 11, İstanbul, 1995, s. 529-533.

² Robert Dankoff, *Seyyah-ı Alem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, Çev: Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Ekim 2010, s.69.

³ Martin von Bruinessen “Evliya Çelebi Seyahatnamesi”, *Evliya Çelebi Diyarbakir'de*, Der: Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.25-38.

⁴ Dankoff, *a.g.e.*, s.72.

Evliya Çelebi, engin hoşgörüyü sahip uygar bir seyyahdır. *Seyahatname*'de farklı insan davranışları için sıklıkla "Böyle göre gelmişler, bunu da ayıplamazız." türünden ifadeler kullanmıştır. Ancak tuhaf âdetleri olan yerlerden hoşlanmadığını da saklamamıştır. Yetmiş yılı aşkın ömrünün 51 yılını seyahatlerde geçiren Evliya Çelebi⁵, yıllar sürecek seyahatlerinin ilkinde 1631 yılında İstanbul'u dolaşarak başlamış, 1640 yılında ise Anadolu yollarına düşmüştür. Evliya Çelebi, ömrü boyunca, yalnız Osmanlı ülkesini değil, Avusturya, Rusya, Kafkasya ve İran topraklarını da gezmiştir. Gezdiği alan yaklaşık 25 milyon km² olup, bu topraklarda 30 devlet kurulmuştur.

Evliya Çelebi, batılı gezginler gibi gönlünün istediği yeri gezip dolaşan bir seyyah olmayıp, gezilerinin çoğunu, yüksek makam sahibi kişilerin himayesinde gerçekleştirmiştir: Seyahatname'sine göre ilk gezisinde Trabzon Valisi Ketenci Ömer Paşa'nın (1640-1641), daha sonra Erzurum Valisi Defterzade Mehmet Paşa'nın (1646-1647) yanında görev yapmıştır. Şam, Bağdat ve Sivas Valisi olan Murtaza Paşa'nın (1648-1650) hizmetinde bulunmuştur. Asıl hamisi ve akrabası olan Melik Ahmet Paşa'nın sadrazamlık ve valilik görevlerinde yanında yer almıştır. Kara Mehmet Paşa 1655'te Viyana Elçisi olarak giderken yanına Evliya Çelebi'yi de almıştır. 1667-1670 arasında Avusturya, Arnavutluk, Teselya, Gümülcine, Selanik yörelerini gezmiştir. 1671'de hacca giden Evliya Çelebi, Mekke'den Mısır'a geçmiş, ömrünün geri kalanını orada geçirmiştir⁶. Evliya Çelebi'nin kendinden sonraki nesillere, büyük hazine olarak bıraktığı *Seyahatname* adlı eserinin aslı on cilttir. Bu on cilt, Evliya Çelebi'nin ölümü sonrasında Mısır'da kalmıştır.

Seyahatname, 1742 yılında Kızlarağası Hacı Beşir Ağa'ya armağan olarak İstanbul'a gönderilmiştir. Burada birçok nüshasının üretildiği bilinmektedir. Avusturyalı Oryantalist Joseph von Hammer *Seyahatname*'nin ilk cildini 1814'te Almanca yayımlamış ve böylece Evliya Çelebi'nin ünü yayılmaya başlamıştır. Eserden ilk Osmanlıca seçmeler 1843 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır⁷. *İkdam* gazetesi sahibi Ahmet Cevdet Bey ile Necib Asım Bey, Pertev Paşa Kütüphanesi'ndeki son derece yetersiz olan yazma eser üzerinden kısaltmalar ve değişiklikler yaparak, 1896-

⁵ Seyit Ali Kahraman, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Yazılış Hikayesi", *Çağın Sıradışı Yazarı: Evliya Çelebi*, Haz: Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Kasım 2009, s.213.

⁶ M. Cavid Baysun "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt IV, M.E.B. Basımevi, Ankara, 1964, s.399-413.

⁷ Bruinessen, a.g.e., s. 25-38.

1902 yılları arasında ilk altı cildi yayımlamışlardır. Yedinci ve sekizinci ciltler 1928'de Türk Tarih Encümeni, dokuz ve onuncu ciltler ise 1938'de Millî Eğitim Bakanlığı tarafından basılmış ve dağıtılmıştır. Sonraki yıllarda kısaltılarak veya seçmeler halinde eserin günümüz Türkçesi ile pek çok baskısı yapılmıştır. Bu çalışma kapsamında temel kaynak olarak yararlanılan *Seyahatname* ise 2006 yılında Yapı Kredi Yayınları arasında çıkan Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı'nın "*Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*"dir.

Bu saygın eserde seyyah, yarım asır boyunca gezip gördüğü yerleri, o günün koşullarında oldukça titiz bir şekilde ele almıştır. Evliya Çelebi, bu gezi kitabında, Osmanlı coğrafyasının büyüklü küçüklü pek çok yerleşmesinin tarihini, yöneticilerini, mimari özelliklerini, dillerini, sosyal ilişkilerini, insanlarını, hikâyelerini ve olaylarını kendi gözlem ve araştırmaları ışığında özgün bir dille anlatmıştır. Martin van Bruinessen⁸'e göre Evliya Çelebi;

... kısmen hafızasına dayanarak, kısmen de hayli karmaşık notlar yığınınına başvurarak çalışıyordu. Kuşkusuz, belirli bir konu hakkındaki notlarının tamamı her zaman elinin altında bulunmuyordu. Bundan dolayı, daha sonra doldurmak üzere bazı yerleri boş bırakıyor, öteki konuya geçiyordu. Yeni notlar bulunca veya metni yeniden okurken başka ayrıntıları birden hatırlayınca, boş bıraktığı yerlerin bir kısmını dolduruyordu. Zaman zaman, yapmak istediği ilaveler için yeterince boş yer bulamıyor, böylesi durumlarda, sayfa kenarlarına yazıyordu. Tamamlanmış metin üzerinde de küçük düzeltmeleri sayfa kenarına ekliyordu. Sayfa kenarlarında, ayrıca birçok editörlük notu ve hatırlanması gereken bilgiler bulunuyordu.

Öte yandan, Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinin, mimarlık tarihine ilişkin bir kaynak olarak kullanılmaması gerektiğini savunanlar da olmuştur⁹. Ancak bu makalede Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nin tarih, dinler tarihi, coğrafya, sosyoloji, etnografya ve sanat tarihi açısından önemli mesajlar verdiği gibi, mimarlık ve şehircilik açısından da eşsiz bilgiler ihtiva ettiği belirlenmiştir. Üstelik şehirselleşme ve mekânsal tasvirlerin, eserin en karakteristik ögesini oluşturduğu¹⁰ ve şehirlere göre biraz

⁸ Bruinessen, *a.g.e.*, s. 25-38.

⁹ Doğan Kuban, "Geleneksel Türk Kültüründe Nesneler Dünyasına Bakış" *Boyut Dergisi*, Mart 1984, s.21.

¹⁰ Dankoff, *a.g.e.*, s.106.

değişiklikler göstermekle birlikte, aynı şablonun (kalıp) neredeyse tüm şehirlerde kullanıldığı sonucuna varılmıştır.

Bu makale, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*¹¹ adlı eserine bağlı olarak, onun Kayseri şehrini nasıl okuyup analiz ettiğini ve bizim bugün bu şehir okuması ile şehir analizini nasıl incelememiz gerektiğini saptamayı amaçlamaktadır. Kısaca onun yazdıklarından hareketle, mimarlık ve şehircilik yönünden bir Kayseri şehri okumasını konu edinmektedir. Bu kapsamda Evliya Çelebi'nin gözünden Kayseri şehri çözümlemesi gerçekleştirilmiş, mekânsal verilerin güvenilirliği tablolar üzerinde sınanmış, gezip gördüğü yapılar ve mekânlar farklı ölçeklerdeki iki harita üzerinde işaretlenerek Evliya dönemindeki ve bugünkü durumu sorgulanmış ve böylece şehircilik tarihine bir gönderme yapılmıştır. Bir bakıma, *Seyahatname*'nin Kayseri kısmı için herkesin kolayca kullanabileceği, basit bir mekân kılavuzu oluşturulmuştur. Öte yandan, bu makale kapsamında mekânla ilişkisi olmayan *Seyahatname* bilgilerine ve sosyolojik çıkarsamalara ise yer verilmemiştir.

Evliya Çelebi'ye Göre Kayseri

Evliya Çelebi'nin Kayseri şehrine tam olarak ne zaman geldiği ve ne kadar kaldığı belli değildir¹². *Seyahatname*'de belirtilen tarihlendirmelere istinaden Evliya Çelebi, Murtaza Paşa'nın Şam Valiliği sırasında ve onun himayesinde görev yaparken, Paşa'nın Sivas Eyaletine atanma kararı sonrasında 06.11.1649 (1 Zilkade 1059) tarihinde Şam'dan çok kalabalık olduğu anlaşılan kafiyle kervan yolları üzerinden dört ayda Sivas'a ulaşmıştır. Evliya'nın ifadesiyle¹³ "*Haleb'den Urfa, Rakka, Maraş ve Kayseri seyahatlerinden beri dört ay seyahat edip Sivas'da sohbetleri şerefliyle şereflendik*". Daha sonra Murtaza Paşa, kendi isteği ile 02.05.1650 (1 Cemâziyelevvel 1060) tarihinde Sivas'tan İstanbul'a atanmıştır¹⁴. Dolayısıyla tarihler birlikte değerlendirildiğinde, Evliya'nın Kayseri'ye 1650 yılının ilk yarısında geldiği anlaşılmaktadır. Şam sonrasında gezilen ve konaklanan yerler

¹¹ Bu çalışmada, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı'nın "*Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*" esas olarak alınmıştır. Çalışma alanını oluşturan Kayseri ise bu eserin 3. Cildinin 1. Kitabında, 232-252 sayfalar arasında tasvir edilmiştir.

¹² Evliya Çelebi'nin Kayseri gezisi için kaynaklarda 1649 tarihi verilmektedir. Bk. Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını: 38, Kayseri, 2001, s.308; Osman Eravşar, *Seyahatnamelerde Kayseri*, KTO Yayını, 2000, Kayseri, s.59-60

¹³ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, 3. Cilt, 1. kitap, İstanbul, 2006, s.180-269.

¹⁴ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 326.

ile Kayseri sonrasındaki rota dikkate alındığında, Kayseri'de kaldığı sürenin birkaç hafta ile sınırlı olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan, seyyah bazı şehirlere (Diyarbakır, Konya vb.) birçok kez uğrama fırsatı bulurken, Kayseri'ye sadece bir kez gelebilmiştir.

Evliya Çelebi, eserinde Kayseri ve çevresini kendine özgü üslup ve kitabın bütününde kullandığı belirli şablon çerçevesinde tasvir etmiştir. Kayseri şehrini anlatırken kullandığı şablon, şu şekilde açıklanabilir: Tasvir, şehrin kuruluş ve fetih tarihiyle başlar. Şehrin adları ve bunların kökenleri, idari yapısı ve gelirleri, eski şehir (Mazaka) ve mevcut kalesi, iç kalenin işlevi ve kapıları, dış surlar ve kapıları, sur hendekleri, coğrafi konumu ve özellikleri, topografyası, şehrin fiziksel öğeleri (mahalleler, saraylar, evler, camiler, mescitler, medreseler, darülkurralar, darülhadisler, çocuk mektepleri, tekkeler, çeşmeler, sebiller, kervansaraylar, hanlar, çarşılar, pazarlar, dükkânlar, hamamlar, su kuyuları, dereler, köprüler, imaretler) ile devam eder. Daha sonra toplumsal yapı ve kültürü (insanlarının tasviri, önemli isimleri, hekimleri, cerrahları, uleması, şairleri, ermişleri ve meczupları, kılık kıyafeti, dili, erkeklerin, kadınların ve kölelerin isimleri) irdelenir. Şehrin iklimi ve yetiştirilen ürünleri, önemli zanaat dalı, yiyecekleri ve içecekleri anlatılır. Son kısımda ise mesire yerleri, önemli kişilerin biyografileri, ibret verici hikâyeleri, menkıbeleri, kabirleri ve ziyaretgâhları ele alınır.

Kayseri tasvirine başlarken yazarın kullandığı "Kayserlerin taht yeri, büyük şehir ve eski yapı Kayseri Kalesi'nin özellikleri"¹⁵ şeklindeki başlık, Kayseri'nin taht yeri ve büyük bir şehir olmasına yapılan vurgu açısından dikkat çekicidir. Kayseri, Osmanlı öncesinde pek çok devlete ve beyliğe başkentlik yapmıştır. Mazaka'dan başlayarak Kayseri şehri, gerek barındırdığı nüfus, gerekse fiziki mekânda kapladığı alan açısından Kapadokya¹⁶ bölgesinin daima en önemli ve en büyük şehri olmuştur.

Bu başlığın altında; şehrin ilk kuruluşu, Kayseri ve Erciyes adlarının anlamı ve kökeni, İslam orduları tarafından farklı zamanlardaki fetihleri, Bizans'ın (onun diliyle Rum keferesinin) Kayseri'yi geri alması, Türklerin Kayseri'yi fethi, Osmanlılar tarafından Kayseri'nin alınışı, Karaman Eyaletine bağlı Paşa Sancağı oluşu, Kayseri'den (Has, Zeamet ve Tımar olarak) kaç akçe gelir sağlandığı, kaç askerinin bulunduğu ve

¹⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 232.

¹⁶ Genel olarak Kapadokya bölgesi: Nevşehir, Aksaray, Niğde, Kayseri ve Kırşehir illerinin kapladığı alandır.

şehirdeki resmî görevliler belirtilmiştir. Evliya Çelebi bu kısmı yazarken çeşitli kaynaklardan¹⁷ çıkardığı notların yanı sıra, yöre halkından dinlediği ve daha sonra duyduğu bilgilerden de yararlanmış olmalıdır.

Seyahatname'de Kayseri kısmının yaklaşık %85'ini mekânla ilişkili veriler ve tasvirler oluşturur. Onun Kayseri ile ilgili metinlerinde fiziki yapı ön plandadır. Diğer önemli şehirlerin tasvirinde olduğu gibi Kayseri'de de mekânsal kısmı anlatmaya iç kale ile başlar. "Kayseri iç kalesinin şekilleri" başlıklı ilk kısımda;

"Evvla şehrin kuzey tarafındaki Erciyes Dağı eteğinde yüksek bir tepe üzerinde Rum melikleri fil cüssesi kadar yontulmuş taş ile sağlam olarak yaptı. Daha sonra Danişmentiler Rum elinden feth edip daha genişletip imar etti, ama hala şenlikli olan yeni Kayseri eski Kayseri'den 8.000 adım uzakta bir bakımlı ve süslü şehir, eski yapı sağlam kaledir. Sivas şehri bu Kayseri'nin doğu tarafında beş menzil yerdur."¹⁸

açıklamasını yapar.

Bu açıklamalar incelendiğinde (Tablo 1) Erciyes, Kayseri'nin kuzeyinde değil güneyinde bulunmaktadır. *Seyahatname*'de yönlerle ilişkin bu gibi basit yanlışlıklar göze çarpmaktadır. İlerleyen kısımda sur kapılarına ilişkin yönlerin ise oldukça doğru bir şekilde verilmiş olması, yukarıda belirtilen yön yanlışını, basit olarak değerlendirmemizi gerektirir. Eski Kayseri (Mazaka) Erciyes Dağı'nın eteklerindeki tepeler üzerinde yer alır. Eski ve yeni Kayseri kalelerinin, Evliya'nın ifadesiyle "Rum Melikleri" yani Roma ve Bizans hükümdarları tarafından yapıldığı doğru-

¹⁷ *Seyahatname*'de Evliya Çelebi'nin en sık yararlandığı kaynakların başında Yanvan Tarihi gelmektedir. Dünyanın kuruluşundan M.S. 941'e kadar olan dönemi anlatan bu kitap aslında, Menbic (Hierapolis) şehri Piskoposu Agapios'un (10. yüzyıl) Arapça yazdığı "Kitabü'l-Unvân" adlı eseridir. Evliya Çelebi *Seyahatname*'de bu kitabı, "Yunanca yazılmış güvenilir kefare tarihidir" diye niteler. Yararlandığı diğer bir eser de Seyyah Yâkutel-Hamevî'nin (1168-1229) "Mu'cemü'l-Büldân" adlı eseridir. Bu eserin bir coğrafya lügati olması yanında gezilen yerlerin kısa tarihçesi, imarı, medeniyetteki yeri, orada yetişen meşhur âlimlerle ilgili bilgiler vermesi bakımından Evliya Çelebi'yi etkilediği anlaşılmaktadır. Ayrıca resmi bilgileri ise Aynı Ali Efendi'nin (1979) "Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan"ından aldığı görülüyor. Bk. Stephane Yerasimos, "Enquête Sur un Héros: Yanko bin Madyan, Le Fondateur Mythique de Constantinople" *Mélanges Offerts à Louis Bazin Par Ses Disciples, Collègues et Amis*, Edit: Jean Louis Bacqué Grammont et al., L'Harmattan, 1992; Tansu Açıq "Evliya Çelebi'de Yunan ve Roma Dünyası", *Çağının Sıradışı Yazarı: Evliya Çelebi* (Haz: Nuran Tezcan), Yapı Kredi Yayınları, Kasım 2009, İstanbul, s.29; Eravşar, a.g.e., s.59; Halil İnalçık, "Açış Konuşması", *Çağının Sıradışı Yazarı: Evliya Çelebi* (Haz: Nuran Tezcan), Yapı Kredi Yayınları, Kasım 2009, İstanbul, s.16.

¹⁸ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 234.

dur. Eski Kayseri'deki (Mazaka) surlar Roma İmparatoru III. Gordianus zamanında (M.S. 238-244), yeni Kayseri'deki kale ve surlar ise Bizans İmparatoru Jüstinian zamanında (M.S. 527-565) büyük yontma taştan, sağlam bir şekilde inşa edilmiştir. Diğer taraftan, Kayseri, Danişmentli Devletin kurucusu Gümüştekin Danişment Ahmet Gazi (?-1105) tarafından 1085 yılında fethedilmiş, torunu Melik Mehmet Gazi (?-1142) devletin başkentini Kayseri'ye taşımış ve şehri imar etmiştir¹⁹.

Seyyahın eski Kayseri ile yeni Kayseri arasını 8000 adım olarak ölçülendirmesi tahmine dayalı olmalıdır. Gerçekte Beştepeler - iç kale arası kuş uçuşu 2300 m olup, 7540 adıma (foot) denk gelmektedir²⁰. Öte yandan, Evliya Çelebi gibi açık sözlü olan bir yazarın, Kayseri'yi bakımlı ve süslü bir şehir olarak nitelendirmesi, üzerinde durulması gereken bir değerlendirmedir. Bu bilgi, diğer kısımlarda anlattıklarıyla birlikte değerlendirildiğinde, 1650 yılında Kayseri şehrinin oldukça temiz, kamu hizmetlerinin iyi yürütüldüğü, kamu yapılarının bakımlı ve yeni olduğu, konutların günün şartlarına göre iyi bir durumda bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Kalesinin ise eski ama sağlam durumda olduğuna vurgu yapılmıştır.

Bu bilgiden sonra, *Seyahatname*'nin akış şablonuna aykırı olarak Sivas'ın, Kayseri'nin doğusunda ve 5 menzil mesafede olduğu bilgisi yer almaktadır. Gerçekte Sivas şehri, Kayseri'nin kuzeydoğusunda bulunur. Seyyah *Seyahatname*'de ara yönleri vermediğinden bu bilgi doğru kabul edilmelidir. 5 menzil ölçülendirmesinin ise tarihî kayıtlar ışığında doğru olduğu sonucuna varılmaktadır²¹. Aslında ilerleyen sayfalarda "Kayseri Külliyesi" adlı bölümde tüm komşu şehirlerle olan mesafeler verilmiştir²².

Buna göre Kible yönünde Göksun Yaylası aşırı Maraş şehri (...) menzildir. Güney tarafta ara yatu menzilde Niğde şehridir. Batı tarafında Aksaray şehri tam üç menzildir. Doğu tarafında Malatya Kalesi beş günlük yoldur. Batı tarafında Ürgüp kasabası üç konaktır. Kayseri'den batı tarafa Niğde şehrini geçip üç menzilde Ereğli kasabasına gelinir.

¹⁹ Çayırdağ, a.g.e., s.12-14.

²⁰ Uzunluk ölçü birimi olarak 1 adım (foot)= 30,48 cm alınırken 1 Osmanlı adımı=37,877 cm olarak kabul edilmektedir. Kiel (2009, s.234) ise Evliya Çelebi'nin adım ölçülendirmesini 55 cm olarak almaktadır.

²¹ 1 Menzil ise 22.740 metre olmakla birlikte, Kayseri-Sivas arası yaklaşık 200 kilometre olup burada menziller arası mesafe yaklaşık 40.000 metreye denk gelmektedir.

²² Evliya Çelebi, a.g.e., s. 246.

Daha sonra Evliya, Kayseri İç Kalesi ve yakın çevresiyle ilgili bilgileri paylaşmaktadır. Evliya, iç kaleye giriş kapısı üzerinde bugün de karşılıklı duran iki aslan heykelini görmüş olmalıdır. Bunlardan birini hatalı olarak kaplan diye nitelendirmişse de, bu heykellere vurgu yapması, ayrıntılara olan ilgisini göstermektedir. Bu noktadan sonra iç kaleyle ilgili genel bir bilgiyi paylaşır. O dönemde iç kaleler savunma yapıları olarak askerlerin konuşlandırıldığı bir nokta olup, cephanelik burada yer alırdı. Ayrıca tahıl ambarları da burada bulunduğu için, iç kaleler şehirlerin en önemli yapılarından biri sayılırdı. Yazarın fetihten beri duran zahire vurgusu ise şehirde nem olmamasına bağlı olarak ürünlerin çürümeden uzun yıllar kalabilmesine yönelik bir göndermedir.

Bu bölümün son kısmı kalenin içi ve kaleden çıkınca çevrede bulunan öğeler tanımlanmıştır. *Seyahatname*'nin eski baskılarında iç kalede 600 hane bulunduğu yönündeki hatalı çeviri, bu çalışma için temel alınan yeni *Seyahatname*'de 200 hane olarak düzeltilmiştir. Geçmişte iç kalede 600 hanenin bulunması mümkün olamayacağından Evliya Çelebi'nin verdiği rakam, hatalı çevirileri kaynak alan incelemelerde abartılı olarak nitelendirilmiştir²³. Ancak yeni yayındaki 200 hane ölçülendirmesi de Evliya Çelebi'nin rakamları yuvarlama yaklaşımının bir ürünüdür. İçinde ambar, cephanelik ve hapishane bulunmasına bağlı olarak çok sayıda devlet görevlisinin barındığı iç kalede halkın konutları da yer alıyordu. 1872 yılında düzenlenen Kayseri Şehri Vergi Kayıt Defteri'nde bu alan "Kale Mahallesi" şeklinde geçmekte ve 70 hane olduğu belirtilmektedir²⁴. 1650 yılında askerlerin ve devlet görevlilerinin iç kalede oturdukları dikkate alındığında, 200 rakamının sanıldığı kadar abartılı olmadığı görülür. Evliya Çelebi gezdiği şehirlerde sayıları verirken, resmî kayıtlardan (Kadı Sicilleri, Tapu Tahrir Defterleri vb.) yararlandığını belirtmiştir²⁵. Ancak bu makale incelemesi bize, Evliya'nın Kayseri şehrini anlatırken resmî bilgilerden yararlanmadığını göstermiştir.

Metnin devamında ise "mahalleler" kısmında olması gereken bir bilginin, burada verildiği gözlenmektedir. İç kalenin güney kapısından çıktığında gördüklerine ilişkin tuttuğu notlarına göre üç mahallenin adından bahseder: Mevlevihane Mahallesi, Kazancılar Mahallesi ve Kıcıkıpu Mahallesi. Bu durum, Evliya Çelebi'nin mahalle isimlerini "mahalleler" kısmına aktarmaya zaman bulamadığı ya da eserin taslağını gözden geçirirken düzeltme yapamadığı şeklinde değerlendirilmelidir.

²³ Eravşar, a.g.e., s.60.

²⁴ Hüseyin Cömert, *19. Yüzyılda Kayseri*, Mazaka Yayıncılık, Kayseri, 2007, s.259.

²⁵ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 232.

Nitekim adları geçen mahallelerden sadece Kicıkapu resmî anlamda bir mahalle sayılıyordu. O dönemin kadı sicillerinde²⁶ veya tapu tahrir defterlerinde²⁷ gerek Mevlevihane Mahallesi'nin gerekse Kazancılar Mahallesi'nin adı geçmemektedir. Diğer taraftan, gerçekten de o dönemde güneydeki iç kale kapısından çıkıldığında karşıda kazancıların ve bakkırcıların bulunduğu bir bölge ile solda bahçe içerisinde Mevlevihane Tekkesi yer alıyordu. İç kale kapısından sağa dönüldüğünde Kayseri Kapalı Çarşısı'nın attarlar bölgesi ile karşılaşılıyor, attarların devamında ise berberler ve çizmeciler bulunuyordu. Keza seyyah, çarşılar kısmında bu bilgiyi aynı şekilde tekrarlamıştır. Ayrıca çizmeci dükkânlarından köhnemiş olarak bahsetmesi de, bu mekânları gördüğünün kanıtı sayılmalıdır. Öte yandan "Dizdar" kelimesi, Osmanlı'da kale ağası anlamına gelir. Dizdar Kapısı iç kalenin kuzeyindeki kapının adıdır. II. Selim tarafından 1567'de genişletilen Yeni Kapı'nın güneybatısında yer alır. *Seyahatname*'ye göre bu kapıdan çıkıldığında bahçe ve şadırvanların bulunduğu, şenlikli bir alan ile karşılaşılır. Gabriel'in çizmiş olduğu kale planı ve 1882 tarihli Kayseri haritası bu bilgileri doğrulamaktadır.

Eserde mekân ile ilgili yeni bölümün başlığı "Kayseri şehrinin anlatılması"dır²⁸. Evliya Çelebi, köhne dış kale surlarının çevrelediği büyük alanı, aşağı şehir (varoş) olarak tanımlar. Diğer şehirlerin dış surları (Antalya, Halep, Harput vb.) içinde kalan alanla karşılaştırıldığında, Kayseri'ninki büyük sayılabilir²⁹. Ayrıca bu surlar ve şehir, Sarımsaklı Ovası üzerinde düz bir alanda yer alır (Tablo 2). Öte yandan dış surlar, her dönemde onarıldığı hâlde Evliya Çelebi'nin Kayseri'de bulunduğu sırada oldukça yıpranmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu alanın içinde (---) bin adet

²⁶ Bk, Ahmet Çapar, 61/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1061-M.1650) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2002; Murat Tan, 66/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Defteri (H. 1067/68-M.1656/57) Transkripsiyon ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1998; Mustafa Oğuz, 59 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1062-M.1652) Transkripsiyonu ve Değerlendirme, Erciyes Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1998.

²⁷ TD, nr 136, (1584), Kayseri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi, Ankara.

²⁸ Bu bölüm "Aşağı şehir bir düz geniş zeminde dörtgen şekilli yontulmuş taşlar ile yapılmış geçmiş melikler yapısı bir köhne kaleli büyük varoştur. Şehir altında Köyün Köprüsü Nehri'ne Gerezler Suyu derler. Bu büyük varoş (---) bin kiremitli ve toprak ile örtülü büyük saraylar, eski yapı iki katlı ve tek katlı bakımlı hanelerdir. Bu varoşun çevresi firdolayı eski surdur.

Tamamı (---) adet varoş kapılarıdır. Ezvela Boyacı Kapısı ve Kiçi Kapısı güneşe bakmaktadır. Mahkeme yakınında Asarönü Kapısı doğuya açılmaktadır. Odunpazarı Kapısı kuzeye meyillidir ve Altpazarı Kapısı kuzeyde paşa sarayı yakınındadır. Bu kapıların etrafında olan varoş duvarı firdolayı Kayseri şehri (---) adınıdır ve bu surun etrafı hendektir. Kış günlerinde bu büyük hendek su ile dolar. Bahar günlerinde bu hendek içine bostan ekerler, güzel sebzeleri olur." şeklindedir.

²⁹ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 72.

kiremitli ve toprak damlı, bir veya iki katlı, bakımlı büyük saraylar ve konutlar bulunduğu bahseder. Bu bilgi mimarlık ve şehircilik açısından oldukça önemli bir veridir. Ayrıca (---) şeklinde boşluk bırakıp “bin” ifadesini kullanmasından, yine yuvarlak bir rakam vereceği anlaşılmaktadır. 1872 tarihli tahrirde³⁰ dış sur içinde 19 mahalle ve 741 hane olduğu düşünüldüğünde, bu sınırlı alanın alabileceği hane sayısı en fazla 1000 olmalıdır. Diğer taraftan, XIX. yüzyılın sonunda çekilmiş Kayseri fotoğraflarında, bu bölgedeki evlerin bir veya iki katlı oldukları, yapıların üstünün toprak damlı olduğu görülmektedir. Bu bölgede bulunan bazı konakların o dönemde kiremit çatılı olması da ihtimal dâhilindedir.

SEYAHATNAME'DE MEKÂNLA İLGİLİ CÜMLE	HARİTALARDA NOSU	EVLIYANIN BİLGİLENE ŞEKLİ		MEKANIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU			MEKÂN YORUMLAMIŞ MI?	CÜMLENİN DOĞRULUK DERECESİ		
		Gördüğü	Diğer	Mevcut	Yok/ama yeri belli	Yok/yeri belirsiz		Doğru	Kismen Doğru	Yanlış
Erciyes Dağı şehrin kuzeyinde	A1	•		X			Hayır			■
Eski kale Erciyes Dağı'nın eteğinde	A2	•		X			Hayır	■		
Kaleyi Rum melikleri inşa etti			•				Hayır	■		
Kale taşları fil cüssesi kadar yontulmuş taştan		•		X			Evet		■	
Danışmentliler genişletip, imar etti			•				Hayır	■		
Yeni Kayseri eski Kayseri'den 8.000 adım uzakta			•	X			Evet		■	
Kayseri şehri bakımlı ve süslü		•					Evet	■		
Kayseri kalesi eski yapı sağlam kale	1	•		X			Evet	■		
Sivas Kayseri'nin doğusunda			•	X			Hayır		■	
Kayseri - Sivas arası 5 menzil	A3		•		X		Hayır	■		
İç kale kapısı üstünde iki heykel	2	•		X			Evet		■	
İç kalede fetihten beri burada duran darı, buğday, piriñç ve peksimet için zahire ambarları	3		•		X		Evet	■		
İç kalede hesapsız silah ve cephanе	4		•		X		Evet	■		
Tamamı 200 hane (İç kalede)	5		•		X		Evet		■	
Mevlevihane (Mahallesi)			•		X		Hayır			■
Kazancılar (Mahallesi)			•		X		Hayır			■
Kıçıkapa Mahallesi	6	•			X		Hayır	■		
Kale kapısından çıkınca attarlar, berberler ve çizmeci dükkânları		•			X		Evet	■		
Dızdar Kapısı önünde bahçe ve şadırvanlar	7	•			X		Evet	■		

Tablo 1. Seyahatname'de Adı Geçen Mekân ve Yapıların Analizi

³⁰ Cömert, *a.g.e.*

Yazının devamında dış kalenin şehir (varoş) kapıları, konumlarıyla birlikte açıklanmaktadır. Esere göre bu kapılar; Boyacı, Kiçi, Asarönü, Odunpazarı (Meydan) ve Atpazarı kapılarıdır. Ancak Evliya Çelebi, iki önemli kapıyı burada belirtmemiştir. Bu kapılar Sivas Kapısı ve Yeni Kapı'dır. Eserin ilerleyen sayfalarında Sivas Kapısı'nın adı geçmesine rağmen, bu bilgiyi buraya taşımaması, iç kalenin kuzeyindeki Dizdar Kapısı'ndan bahsettiği hâlde hemen bitişiğinde bulunan ve II. Selim zamanında genişletilen Yeni Kapı'dan bahsetmemesi, eserin eksik kalan kısımları arasında yer almaktadır. Ancak yazarın vermiş olduğu bilgilerden yararlanarak XX. yüzyıl araştırmacıları, eksik bilgileri tamamlayarak surların ve kalenin gerçek bir vaziyet planını çıkarmışlardır³¹. İlerleyen kısımda, dış surların bu şehri çevrelediği bilgisini vermiş ancak ölçülendirmesini (---) adım cinsinden boş bırakmıştır. Ayrıca dış surların etrafının büyük hendekle çevrelendiğinden, kışın içi su dolu hendeğe baharda bostan ekildiğinden ve burada hoş sebzeler yetiştiğinden bahsetmiştir. Gerek hendeklerin gerekse bostanların XX. yüzyılın başına kadar varlığını sürdürdüğü 1882 tarihli haritadan ve dönemin fotoğraflarından anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin elindeki şablona göre notlarını oluşturmak için dış surun içinde ve çevresinde ciddi bir gezi yaptığı anlaşıyor.

Metinde daha sonra "Mahallelerin isimleri" başlıklı kısım ele alınmıştır (Tablo 2). Diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi Kayseri'de de şehir mahalleler şeklinde bölümlere ayrılmıştır. Bu uygulama Selçuklulardan, Beyliklere onlardan da Osmanlılara geçerek günümüze kadar gelmiştir. Evliya Çelebi'ye kadar Kayseri mahalleleriyle ilgili gelişim çizgisi izlendiğinde, 1500 tarihli tahrir göre şehirde 35 mahalle bulunmakta idi³². 1543 tarihli "Kuyud-ı Hakaniye Mufassal ve Vakıf Defteri"nde³³ ise 56'sı Müslüman 10'u gayrimüslim toplam 66 mahalle, 1584 tarihli 136 numaralı tahrir defterine göre ise 57'si Müslüman 13'ü gayrimüslim toplam 70 mahalle bulunuyordu. Bu tahrirde 6374 Müslüman hane,

³¹ Albert Gabriel, Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerden ve 1882 tarihli haritadan yararlanarak şehrin bir haritasını oluşturmuştur. Biz de çalışmamızda Gabriel'in haritasını altlık olarak kullandık. Bk. EK-9.

³² Tayyip Gökbiçin, "16. Asır Başlarında Kayseri Şehri ve Livası", *Şeki Veleli Togan'a Armağan*, İstanbul, 1950.

³³ Çayırdağ, a.g.e., s.371.

³⁴ Nilüfer Yetkin, *36 Numaralı Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyıl Sonlarında Kayseri*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2007, s.23

1815 gayrimüslim hane olmak üzere toplam 8189 hane kaydedilmiştir. Buna göre Kayseri nüfusu 31.985 kişi olarak hesaplanmıştır³⁴. Evliya Çelebi'nin ziyaretinden 2 yıl sonra (1652) düzenlenmiş olan 52 numaralı Şer'îye Sicil Defterine göre de hemen hemen aynı adlarla toplam 70 mahalle olduğu belirlenmiştir.

SEYAHATNAME'DE MEKÂNLA İLGİLİ CÜMLE	HARİTALARDA NOSU	EVLIYANIN BİLGİLENME ŞEKLİ		MEKANIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU			MEKÂN YORUMLAMIŞ MI?	CÜMLENİN DOĞRULUK DERECESİ		
		Gördüğü	Diğer	Mevcut	Yok/ama yeri belli	Yok/yeri belirsiz		Doğru	Kısmen Doğru	Yanlış
Aşağı şehir düz ve geniş bir alan		•		X			Hayır	■		
Köhne dış surlar	8	•		X			Hayır	■		
Dış surların içinde bin saray ve konut	9		•		X		Evet		■	
Kiremitli ve toprak damlı, bir ve ki katlı, bakımlı saraylar		•			X		Hayır	■		
Dış kalenin Boyacı Kapısı	10	•			X		Hayır		■	
Dış kalenin Kiçi Kapısı	11	•			X		Hayır		■	
Dış kalenin Asarönü Kapısı	12	•			X		Hayır		■	
Dış kalenin Odunpazarı Kapısı	13	•			X		Hayır		■	
Dış kalenin Atpazarı Kapısı	14	•			X		Hayır		■	
Bu varoşun çevresi firdolayı eski sur		•		X			Kısmen		■	
Surların etrafı hendektir. Kışın hendek su dolu ve baharda bostan ekilir	15	•			X		Evet	■		
Büyük Çeşme Mahallesi			•			X	Hayır			■
Küçük Çeşme Mahallesi			•			X	Hayır			■
İshak Çelebi Mahallesi			•			X	Hayır			■
Sayacı Mahallesi	16		•		X		Hayır	■		
Katırcıoğlu Mahallesi	17	•			X		Hayır	■		
Oduncu Mahallesi	18		•		X		Hayır	■		
Fırıncı Mahallesi			•			X	Hayır			■
Tekkeovası Pazarı Mahallesi			•			X	Hayır			■
Hüseyin (Hasinni?) Mahallesi	19		•		X		Hayır	■		
Kürtler Mahallesi	20		•		X		Hayır	■		
Hacı Kılıç Mahallesi	21	•		X			Hayır	■		
Hasır Mahallesi			•			X	Hayır			■
Tabaklar Mahallesi	22		•		X		Hayır	■		
Hacı İvazlar Mahallesi	23		•		X		Hayır	■		

Tablo 2. Seyahatname'de Adı Geçen Mekân ve Yapıların Analizi (Devam)

Diğer taraftan eserde sadece 14 mahallenin ismini vermiş ve daha sonra tamamlamak üzere (---) boşluk işareti koymuştur³⁵. Mahalle adları resmî kayıtlarla karşılaştırıldığında, bunlardan sadece 7 tanesinin (Sayacı, Oduncu, Hüseyini, Kürtler, Hacı Kılıç, Tabaklar ve Hacı İvaz) gerçekten birer mahalle olduğu “*Büyük Çeşme, Küçük Çeşme ve Tekkeovası Pazarı*” gibi yerlerin mahalle olmayıp, önemli mevki adları olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca mahalle ismi olarak “İshak Çelebi”, “Fırıncı” ve “Hasır” adlarına, resmî kayıtlarda yer verilmemiştir. Diğer taraftan “Katrırcıoğlu” (resmî evraklarda Hatıroğlu veya Merkezçi) ve “Tabaklar” (Debbağlar) gibi bazı mahalle isimlerinin de hatalı yazıldığı belirlenmiştir. Debbağlar Mahallesi ise Selçuklular zamanından XX. yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdürmüş eski bir mahalledir. Dolayısıyla Evliya Çelebi, mahalle isimlerini resmî belge veya makamlardan değil, halktan öğrenmiş olmalıdır.

Sonraki bölümün başlığı “Seçkin sarayların adetleri ve isimleri”dir³⁶. Kayseri’de Selçuklulardan beri Devlethane ismi ile anılan resmî bir saray bulunmaktaydı. Selçuklu ve Beylikler döneminde olduğu gibi Osmanlı Dönemi’nde de saray, iç kalenin (ahmedekin) dışında ve kuzeyinde, şehrin ikinci surlarının içerisinde yer alıyordu³⁷. Evliya Çelebi’nin anlattığı saray ise 1554 yılında vefat eden Karaman Eyaleti Valisi Gürcü (Çerkez) Osman Paşa tarafından sarayın yakınındaki cami ile birlikte Mimar Sinan’a yaptırılmıştır³⁸. Evliya Çelebi sarayın büyük olduğunu ve avlusunun “*cirit meydanı kadar geniş*” olduğunu vurgulamıştır (Tablo 3). Ayrıca sarayın çevresini tasvir ederken söğüt ağaçları gölgesindeki sofalara ve suyundan içenlerin canına can katan çeşmelere dikkat çeker. Diğer taraftan şehrin beş âyanına (ileri gelenlerine) ait sarayların (konakların) adlarını verir ve diğerlerini sonradan tamamlamak için (---) boşluk işareti bırakır. Bu âyanların bazılarının günümüze ulaşan vakıf eserleri bulunmakta ve çeşitli kaynaklarda adları geçmektedir³⁹. XVII. yüzyılda söz

³⁵ Bu kısmı yazar “*Tamamı (---) adet mahalledir. Evvela Büyük Çeşme Mahallesi, Küçük Çeşme Mahallesi, Müftü Hamamı önündedir. İshak Çelebi Mahallesi, Sayacı Mahallesi, Katırcıoğlu Mahallesi, Oduncu Mahallesi, Fırıncı Mahallesi, Tekkeovası Pazarı Mahallesi ve Kışıkapısı’nda Hüseyini (Hasinnî?) Mahallesi, Kürtler Mahallesi, Hacı Kılıç Mahallesi, Hasır Mahallesi, Tabaklar ve Hacı İvazlar Mahallesi (---) (---) (---)*” şeklinde kaleme almıştır.

³⁶ Bu kısım şu şekilde anlatılmıştır: “*Toplam (---) adet ileri gelen sarayı vardır. Evvela bunlardan Atpa-zarı Kapısı yakınında Paşa Sayı, büyük hanedir ki avlusu cirit meydanı kadar geniştir. Yer yer söğüt ağaçları gölgesinde sofalar ve abhayat çeşmeleri vardır. Dilaver Paşa Sarayı, Gerez Paşa Sarayı, Küçük Hasan Paşa Sarayı, Ali Çavuş Sarayı, Çiğ-delizade Sarayı ve (---) (---) (---)*”

³⁷ Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, (Çev: Mürsel Öztürk), Ankara, 1990, s. 466-477.

³⁸ Mehmet Çayırdağ, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını:38, Kayseri, 2001, s.42.

³⁹ Bk. Yasemin Demircan Özırmak, *Tahrir ve Evkaf Defterine Göre Kayseri Vakıfları*, Kayseri Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Kayseri, 1992.

konusu konakların, halkın konutlarına kıyasla saray gibi nitelendirilmesi sosyo-ekonomik yapıdaki farklılaşmanın mekâna yansımaları olarak değerlendirilmelidir.

Osmanlı coğrafyasını baştan sona dolaşan Evliya Çelebi, mimari yapılardan özellikle camileri sanki bir uzman gibi betimler ve çok önemli bilgiler verir. Eserinde camilerle ilgili kısma verdiği başlık “Kayseri camilerinin özellikleri”, mescitlerle ilgili kısma verdiği başlık ise “Mescitlerin anlatılması”dır. Mihrabı olan cami sayısını yine (---) boş bırakmıştır. Eserinde 17 cami adından bahsetmiştir (Tablo 3).

SEYAHATNAME'DE MEKÂNLA İLGİLİ CÜMLE	HARİTALARDA NOSU	EVLIYANIN BİLGİLENE ŞEKLİ		MEKANIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU			MEKÂN YORUMLAMIŞ MI?	CÜMLENİN DOĞRULUK DERECESİ		
		Gördüğü	Diğer	Mevcut	Yok/ama yeri belli	Yok/yeri belirsiz		Doğru	Kısmen Doğru	Yanlış
Paşa Sarayı	24	•			X		Evet	■		
Sarayın sofaları ve abthayat çeşmeleri		•				X	Evet		■	
Dilaver Paşa Sarayı			•			X	Hayır	■		
Gerez Paşa Sarayı			•			X	Hayır	■		
Küçük Hasan Paşa Sarayı			•			X	Hayır	■		
Ali Çavuş Sarayı			•			X	Hayır	■		
Çiğdelizade Sarayı			•			X	Hayır	■		
Ebi Muhammed İbn Talib (Ulu) Camii	25	•		X			Evet	■		
Şeyh Emir Sultan Cami	26	•		X			Evet	■		
Lala Paşa Cami	27		•	X			Evet		■	
Osman Paşa Cami	28	•			X		Evet	■		
Hacı (Ahmet) Paşa Cami	29	•		X			Evet	■		
Çiğdelizade Cami	30	•		X			Evet	■		
Ahund (Hunat) Hanım Cami	31	•		X			Evet	■		
Katircioğlu Cami	32	•		X			Evet	■		
Kuşunlu (Hacı Ahmet Paşa) Cami	29	•		X			Evet	■		
Elvan Cami		•				X	Evet	■		
Hacı İvazlar Cami			•			X	Hayır	■		
Hacı Kılıç Cami	33	•		X			Hayır	■		
Yeni Cami		•				X	Evet	■		
Diğer Yeni Cami		•				X	Evet	■		
Tabaklar (Debbaglar Mescidi) Cami	34		•		X		Hayır	■		
Gönül Cami		•				X	Evet	■		
Akkaş Çorbacı (Hasanlı Yeni) Cami	35	•		X			Evet	■		

Tablo 3. Seyahatname'de Adı Geçen Mekân ve Yapıların Analizi (Devam)

Her zaman olduğu gibi Kayseri'de cami tasvirine nur dolu olduğunu söylediği Ulu Cami ile başlamıştır. Uzun tuğla minaresine sahip kâgir bir yapı oluşuna, Kayseri'de bundan büyük ve eski cami bulunmadığına vurgu yapar. Ayrıca avlusunun söğüt ağaçlarıyla süslü olduğunu ve Boyacı Kapısı ile Kadı Hamamı'na yakın olduğunu yazar. Daha sonra Şeyh Emir Sultan Cami için "eski mabetgâhtır" ifadesini kullanır. Mimar Sinan yapısı olarak: Lala Paşa, Osman Paşa ve Hacı Paşa camilerinin adını sıralar. Bunlardan Osman Paşa ve Hacı Ahmet Paşa camileri gerçekten de Mimar Sinan'a aittir. Lala Paşa Cami ise XIII. yüzyılın başlarında Selçuklular döneminde yapılmış bir eserdir. Kısaca anlattığı diğer camiler ise Çiğdelizade, Ahund (Hunat) Hanım, Katurcıoğlu (Hatiroğlu), Kurşunlu (Aslında Hacı Ahmet Paşa ile aynı cami), Elvan, Hacı İvazlar, Hacı Kılıç, Yeni, Diğer Yeni, Tabaklar, Gönül, Akkaş Çorbacı camileridir. Camilerin genelde ferahlık verici (müferrih) ve cemaati bol olduğundan bahseder. Öte yandan diğer pek çok şehirde olduğu gibi Kayseri'de de mescitlerin sayısı ve adları verilmeyip (---) boş bırakılmıştır.

Evliya Çelebi Kayseri'deki medreseleri "Alim medreselerinin anlatılması" başlığı altında ele almış ve sayı kısmını (---) boş bırakmıştır. Medreseleri şöyle sıralar (Tablo 4): Sultan Eretna Medresesi, Ahund (Hunat) Hanım Medresesi, Hacı Kılıç Medresesi ve Müftü Medresesi. Özellikle Hunat Hatun Medresesi'ni "*Mübarek bir medresedir ki burada bir kere Bismillâh diyen mahrum kalmayıp elbette müfessir, muhaddis ve mü'ellif olmuştur*" diyerek ayrı bir kefeye koymuştur. Medreseler hakkında verdiği kısa bilgiler incelendiğinde, buraları ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. Darulkurrular, Darülhadisler ve Çocuk Mektepleri için diğer şehirlerde yaptığı gibi çerçeve yorumlardan yararlanmış ve mekânsal bir bilgi vermeden (---) boş bırakmıştır.

Evliya Çelebi'nin gittiği şehirlerde ayrıntılı açıklamalar yaptığı ve çok önemseddiği diğer bir yapı grubu da tekkelerdir. Bölüm başlığında, bu önemsemenin izleri okunur: "Şanlı derviş tekkelerinin anlatılması". Bu kısımda yine toplam tekke sayısını (---) boş bırakmıştır. Üçü Bektaşî, biri de Mevlevî Tekkesi olmak üzere dört tekkeden bahsetmiştir. Bunlar öncelikle Hazret-i Celaledin-i Rumî Tekkesi, Seyyid Battal Cafer Gazi Tekkesi, Koyun Baba Tekkesi ve Kalenderler Tekkesi'dir. Anlatımlar bittikten sonra (---) boşluk işareti konularak, şehirde başka tekkelerin olması durumu dikkate alınmıştır. Mevlevihane iç kale kapısından çıkıldığında, hendeklerin kenarında bahçeli bir yapı olarak yapılmıştır. Seyyaha göre tekke, içinde pek çok odası ve sofası olan, mutfak, semahane ve mutribhane gibi bölümleri bulunan, bahçesinde abıhayat

bir çeşmesi olan eski bir tekkedir. Burada haftada iki kere âyin ve sema yapıldığını belirtir. Mevlevihaneler aynı zamanda Mevleviler için, birer okul niteliğinde olup gerekli bilgiler, tarikat kuralları, Mevleviliğin genel ilkeleri, törenleri ve musikisi bu tekkelerde öğretilirdi. Şeyhlerin, dervişlerin, konukların özel odaları, yatacak yerleri bulunurdu. Bu tekke, 13 Aralık 1925 tarihinde tekkeler kapatılana kadar faaliyetini sürdürmüştür. Tekke yapısı ve bahçesi ise 1945 şehir imar planı kararı ile ortadan kalkmıştır⁴⁰. Evliya'ya göre Seyyid Battal Cafer Gazi Tekkesi, Kırk Nisa'nın gömülü olduğu büyük bir ziyaret yeridir. Bu yapı eski Kayseri şehrinde günümüze kalan tek yapıdır ve bugün mescit olarak kullanılmaktadır. *Seyahatname*'de üç kez adından bahsettiği Koyun Baba Tekkesi ise Yılanlı Dağ mevkiinde olup, günümüzde de halk tarafından ziyaret edilmektedir. Kalenderhane'nin yeri ise *Seyahatname*'de, eski Kayseri yakınında diye nitelendirilmektedir. Oysa Kalenderhane 1950'lere kadar, merkezde kendi adıyla anılan mahallede, Şih Mescidi'nin yanında bulunuyordu.

Evliya Çelebi, Kayseri'deki çeşmeleri "Hayat suyu çeşmelerinin anlatılması" ve sebilleri de "Susamışlar sebilhanelerinin anlatılması" başlıkları altında ele almıştır. Gerek çeşme gerekse sebillerin toplam sayısını (---) boş bırakmıştır. Mevlevihane Çeşmesi'ni cennet şarabına (*şarâb-ı tâhur*) benzetmesi, Büyük ve Küçük Çeşme sularından övgü ile bahsetmesi, bize bu sulardan tattığını göstermektedir. Adlarını verdiği diğer çeşmeler ise Siremitli (Şiremenli), Kışıkapaı, Kuyumcularbaşı ve Paşa Sarayı çeşmeleridir. Daha sonra kentin, daha nice yüz çeşmesi olduğundan bahsetmektedir. O dönemde nüfusun 30.000 civarında olduğu düşünülürse, yuvarlak rakam olarak verdiği yüz civarında çeşme abartılı değildir⁴¹.

Şehrin sultan çarşısında ve bazı ana yolların sağında ve solunda sanatlı sebilhanelerin bulunduğu bahseder, sadece Kışlamaz ve Hundiyye sebillerinin adını verir (Tablo 4). Diğerleri için yine (---) boşluk bırakır. Çeşme, sebil ve imaretlere suyun Germir Köyü civarındaki, Ayn-i Kines pınarından getirildiğini yazar. Kayseri'nin suyunu çok beğenmiş olmalı ki; "*Saf, berrak, duru, bir Hallak ve Rezzak Allah yapısı Kevser suyudur* (Cennetteki su)" şeklinde nitelendirir. Nitekim Selçuklu'dan günümüze Kayseri'nin su ihtiyacı bu pınarlardan sağlanmaktadır.

⁴⁰ Bkz. Gustav Oelsner- Kemal Ahmet Aru, *Kayseri İmar Planı*, Kayseri, 1945.

⁴¹ 1930'lar Kayseri'sinin de yine yaklaşık 40.000 nüfusu ve 121 çeşmesi bulunuyordu. Bkz. Kemalettin Karamete, *Erciyes Kayserisi ve Tarihine Bir Bakış*, Yenimatbaa, Kayseri, 1934, s.21-41.

SEYAHATNAME'DE MEKÂNLA İLGİLİ CÜMLE	HARİTALARDA NOSU	EVLİYANIN BİLGİLENME ŞEKLİ		MEKANIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU			MEKANIN YORUMLAMISI MI?	CÜMLENİN DOĞRULUK DERECESİ		
		Gördüğü	Diğer	Mevcut	Yok/ama yeri belli	Yok/yeri belirsiz		Doğru	Kısmen Doğru	Yanlış
Sultan Eretna Medresesi	36	•		X			Evet	■		
Ahund (Hunat) Hanım Med.	37	•		X			Evet	■		
Hacı Kılıç Medresesi	38	•		X			Hayır	■		
Müftü Medresesi	39	•			X		Evet	■		
Darulkurralar				Genel Yorum Yapılmış, Mekânsal Bilgi Yok						
Darülhadisler				Genel Yorum Yapılmış Mekânsal Bilgi Yok						
Çocuk Mektepleri				Genel Yorum Yapılmış Mekânsal Bilgi Yok						
Hazret-i Cemaleddin-i Rumi Tekkesi	40	•			X		Evet	■		
Seyyid Battal Cafer Gazi Tekkesi	A4	•		X			Evet	■		
Koyun Baba Tekkesi	A5	•		X			Evet	■		
Kalenderler Tekkesi	41		•		X		Evet			
Mevlevihane Çeşmesi	42	•			X		Evet	■		
Büyük Çeşme	43	•		X			Evet	■		
Küçük Çeşme	44	•		X			Evet	■		
Siremitli (Şiremenli) Çeşmesi	45	•		X			Hayır	■		
Kıçıkapsı Çeşmesi	46	•			X		Hayır	■		
Paşa Sarayı Çeşmeleri	47	•			X		Hayır	■		
Kuyumcularbaşı Çeşmesi		•				X	Hayır	■		
Kığlamaz Sebili		•				X	Hayır	■		
Hundiyye Sebili	48	•		X			Hayır	■		
Şehrin suyu Ayn-ı Kines Pınarından	A6		•	X			Evet	■		

Tablo 4. Seyahatname'de Adı Geçen Mekân ve Yapıların Analizi (Devam)

Kayseri seyahatinde “Kervansarayların anlatılması” başlığında, genel bir kervansaray tanımı yaptıktan sonra, gerisini yazıda düzeltmeler sırasında tamamlamak üzere (---) boş bıraktığı anlaşıyor. Büyük ticaret şehirlerinin vazgeçilmez donatısı olan hanlar, eserde “Tüccar ve esnaf hanlarının anlatılması” başlığıyla verilmiştir (Tablo 5). Yine toplam sayısının (---) boş bırakıldığı metinde, üç adet kâğır, sağlam ve etkileyici handan bahsedilir. Bunlar Boyacı Kapısı'nda Kığlamazzade Hanı, Kapan Hanı (Pamukhan) ve Uzun Çarşı'da Gön Hanı'dır.

Evlîya Çelebi eserinde önem verdiği şehrsel öğelerden biri de ticaret yapılarıdır. “Sultan çarşı pazarının özellikleri” başlığı altında; Bursa, Edirne ve İstanbul gibi Kayseri'nin de iki yerde kâğır güzel bedesteni⁴²

⁴² Evliya burayı; “Biri kuyumcular ki bütün dünyanın değerli altın eşyaları ve nadir cevahir türü kapı kacak bulundur. Cehet satan altın ustaları mücevher şeyler işlerler. Büyük bedestende zengin tüccarlar heybeler ile alış veriş edip nice bin türlü değerli kumaşlar satılır. Misk ve amber kokusu ihtiyaç sahiplerinin dimağlarını kokulandırır.” şeklinde anlatır.

olduğundan bahseder. Bu bedestenlerden birincisi Eski Bedesten Mahallesi'nde olmalıdır. İkinci ve büyük bedesten ise bugün varlığını sürdürmektedir. Ayrıca Kayseri'nin sadece mücevher ve altın satılan yer olmadığını, atölyelerinde türlü mücevherlerin işlendiğini yine Evliya Çelebi sayesinde öğrenmekteyiz.

Yazar, "Ana cadde dükkânlarının anlatılması" kısmında ise çarşı ve pazarlardan bahseder. Bunları gezdiği sıraya göre şöyle aktarır: Uzun Çarşı, Atpazarı yanında Kapamacılar Çarşısı, Un Kapanı, iç kaleden çıkınca Attarlar Çarşısı, Berber Dükkânları, Papuççular Çarşısı, Terzi Dükkânları, Karakeçili Dükkânları, Bakkal Dükkânları, Kasap Dükkânları, Çörekçi, Börekçi, Aşçı, Başçı ve Hoşafçı Dükkânları, Arpacılar Çarşısı, Kazancılar Pazarı ve Semerciler Çarşısı'dır. Mevlevihane'nin Uzun Çarşısı, Saraçhane, Haffafhane Pazarı, Debbaglar Pazarı, Odun Pazarı, Koyun Pazarı. Böylece Evliya Çelebi, bugün Kapalı Çarşı olarak tanımlanan ticaret bölgesi ve yakın çevresindeki çarşı, pazar ve dükkânları mekânsal sıralanmalarına göre tek tek tanıtır. Çarşıların tasvirinden şehirde ticaretin çok canlı olduğu anlaşılmaktadır.

Eserinde bu noktadan sonra on bir başlık altında toplumsal yapıya ve kültüre ilişkin, mekânsal olmayan bilgilere yer vermiştir⁴³. Çalışmanın kapsamı içerisine girmemesi nedeniyle, bu kısım tarafımızdan irdelenmemiştir.

Konutların yönlenmesiyle ilgili bilgiyi; "Cana can katan güzel esen havasının anlatılması" kısmında ele alır. Ona göre; "*Şehrin zemini Erciyes Dağı eteğinde olduğundan şehrin bütün hanelerinin yüzü kuzey tarafa dönüktür. O yüzden saba rüzgârı gibi bir tür rühlara rahatlık veren havası vardır ki seher vakti kalkan can havayı kokladığında nesim havasını müşahade eder.*" Bu cümlede özellikle "*şehrin bütün hanelerinin yüzü kuzey tarafa dönüktür*" kısmıyla ilgili olarak, gerek 1882 haritası ve gerekse 1948 kadaströ paftaları incelendiğinde, böyle bir durumun olmadığı sonucuna varılmıştır. Düz bir zeminde kurulu olan ve organik dokuya sahip Kayseri'de konutların tek bir yöne bakması olması değildir.

⁴³ Bundan sonraki kısım toplumsal ve kültürel yapıyla ilgili konulardan oluşur: Yaşlı ve gençlerin yüz renklerinin anlatılması, mahubların özellikleri, ileri gelenlerin ve seçkinlerin anlatılması, usta tabiplerinin anlatılması, usta cerrahların anlatılması, şeyhlerinin anlatılması, şairlerinin anlatılması ermişlerinin ve meczuplarının anlatılması, erkek ve kadınların giyeceklerinin anlatılması, halkın dillerinin anlatılması, beldenin ikliminin anlatılması, imaristanın taliinin anlatılması gibi bölümlerden oluşur.

SEYAHATNAME'DE MEKÂNLA İLGİLİ CÜMLE	HARİTALARDA NOSU	EVLİYANIN BİLGİLENME ŞEKLİ		MEKANIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU			MEKÂN YORUMLAMIŞ MI?	CÜMLENİN DOĞRULUK DERECESİ		
		Gördüğü	Diğer	Mevcut	Yok/ama yeri belli	Yok/yeri belirsiz		Doğru	Kısmen Doğru	Yanlış
Boyacı Kapısında Kuştamazade Hanı	49	•			X		Evet	■		
Kapan Hanı	50	•		X			Evet	■		
Uzun Çarşıda Gön Hanı	51	•		X			Evet	■		
Kervansaraylar		Genel Yorum Yapılmış, Mekânsal Bilgi Yok								
Eski Bedesten (Kuyumcular vb.)	52	•			X		Evet	■		
Büyük Bedesten (Kumaşlar vb.)	53	•		X			Evet	■		
Uzun Çarşı	54	•		X			Evet	■		
Kapamacılar Çarşısı	55	•			X		Hayır	■		
Un Kapanı	56	•			X		Evet	■		
Attarlar Çarşısı	57	•			X		Evet	■		
Berber Dükkânları	58	•			X		Evet	■		
Papuççular Çarşısı	59	•			X		Hayır	■		
Terzi Dükkânları	60	•		X			Hayır	■		
Karakeçili Dükkânları	61	•			X		Hayır	■		
Bakkal Dükkânları	62	•		X			Evet	■		
Kasap Dükkânları	63	•			X		Evet	■		
Çörekçi, Börekçi, Aşçı, Başçı ve Hoşafçı Dükkânları	64	•		X			Evet	■		
Arpacılar Çarşısı	65	•			X		Hayır	■		
Kazancılar Pazarı	66	•			X		Hayır	■		
Semerciler Çarşısı	67	•			X		Hayır	■		
Mevlevihane'nin Uzun Çarşısı	68	•			X		Evet	■		
Saraçhane	69	•		X			Evet	■		
Haffahane Pazarı	70	•		X			Evet	■		
Debbağlar Pazarı	71	•			X		Evet	■		
Odun Pazarı	72	•			X		Hayır	■		
Koyun Pazarı	73	•			X		Hayır	■		

Tablo 5. Seyahatname'de Adı Geçen Mekân ve Yapıların Analizi (Devam)

Mekânla ilgili olmayan iki kısımdan sonra “Evlerdeki tatlı su kuyularının ve tatlı su nehirlerinin anlatılması” kısmına geçmiştir. Bu kısımda yine yuvarlak rakam vermiştir. Ona göre “*Tamamı 3000 adet hayat suyu kuyulardır. Elbette ve elbette her hanede birer ve ikişer kuyular bulunur*”. Kayseri haneleri sularını çeşmelerden karşılamakla birlikte, kuyuların önemi de yadsınamaz. 1948 tarihli kadastro çalışmalarında kuyular paftalara tek tek işlenmiştir. Burada kuyuların dağılımı incelendiğinde, yine Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu rakama yakın bir değere ulaşılır. Diğer taraftan derelerle ilgili kısıtlı bilgiler verir; fakat bu bilgiler doğru kaydedilme-

miş olma ihtimalinden veya zamanla değişimler yaşandığından günümüz haritalarında çakıştırılamamıştır. Metinde, Kayseri ve çevresinde genellikle Erciyes Dağı Yaylası'ndan doğan 117 adet ark, kaynak ve akarsu olduğundan bahseder. Şehrin alt yanında Koyun Köprüsü suyunu Gerizler Suyu olarak kaydetmiştir. Oysa Gerizler Deresi Erkilet civarında olup Deliçay Deresi ile Gerizler Suyu'nu birbirine karıştırmış olmalıdır. Eserde derelerle ilgili bir karışıklık göze çarpmaktadır.

“İbret verici yapıların anlatılması” kısmı ise her şehirde görüp etkilendiği başlıca yapıları anlattığı bölümdür. “Birgöz-Yalnızgöz Köprüsü” üzerinde özellikle durmuştur. Evliya'ya göre:

Şehrin batı tarafında Kızılırmak Nehri üzerinde bir saat şehre yakın iki kaya arasında Birgöz Köprü adlı bir benzersiz köprü vardır ki Süleyman Han zamanında Koca Mimar Sinan ömrünün nice yıllarını geçirip var gücünü sarf ederek bir ebemkuşağı gibi benzersiz köprü yapmış ki kara ve deniz seyyahları içinde meşhurdur. Bosna vilayetinde Hersek sancağında Mostar Köprüsü ve bu Karaman eyaletinde Kayseri sancağında bu Yalnızgöz Köprüsü meşhurdur.

Mostar Köprüsü kadar meşhur olduğunu söylediği bu köprünün yerini doğru tanımlamış, fakat Mimar Sinan yapısı olduğu konusunda hata yapmıştır. Ona göre Koyun, Mazlumoğlu ve Ali köprüleri şehre yakın diğer köprülerdir. Kentin önemli yapıları olarak Ulu Cami ve kaleyi ifade ettikten sonra, bir satır boşluk bırakmıştır. Dolayısıyla bu kısmı tamamlayamadığı anlaşılmaktadır.

Seyyahın “Hamamların anlatılması” başlığı altında anlattığı hamamları, her yerde olduğu gibi Kayseri’de de detaylı bir şekilde incelediği anlaşılıyor. Toplamda ne kadar hamam bulunduğunu gösteren kısım yine (---) boş bırakılmıştır. Bu hamamlar iç kalede (sur içinde) Kadı Hamamı⁴⁴, Gürcü Hamamı ve Yeni Kadı Hamamı, varoшта (Taşrada) ise; Hundi Hanım Hamamı, Hüseyin Paşa Hamamı, Paşa Hamamı, Meydan Hamamı, Sultan Hamamı, Salahaddin Hamamı, Eski Pamuk-

⁴⁴ Şeyh Tennuri'nin çocuklarından Seyyid Mehmed Efendi'nin H.1005/M.1597 tarihli vakfiyesinde hamamdan “...nefs-i şehirde mahalle-i Kölük'te eski Kadı Hamamı demeklema'ruf bir çift milk hamam” şeklinde bahsedilmektedir. Bu ifadedden hamamın bu tarihlerde çifte hamam olduğu anlaşılmaktadır. Şeriyye Sicillerinden hamamın 1650 yılında tamire muhtaç olduğu, 1744 yılında da tamir için keşif yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yine mahkeme kayıtlarından 1750 yılında hamamın harap bir hâlde olduğu öğrenilmektedir. Bkz. Yıldırım Özbek - Celil Arslan, *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, Cilt II, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayını, Kayseri, 2008, s.483.

çular Hamamı, Gerez Paşa Hamamı, Müftünün Yeni Hamamı'dır. Toplam 12 hamamın adını vermekte ve sonra (---) boşluklar koyarak, başka hamamların olabileceğine işaret etmektedir. Hamamların konumları konusunda karışıklık yaşamış, iç kale, sur ve surların dışı kavramlarını birbirini yerine kullanmıştır. Bunlardan Paşa Hamamı ile Meydan Hamamı aynı hamamlardır. Öte yandan Eski Pamukçular Hamamı ile Gerez Paşa Hamamı'nın yerleri, yapturanları ve yıkılış tarihleri bilinmemektedir. Müftünün Yeni Hamamı ise günümüzde Setenönü Hamamı olarak isimlendirilmektedir. Ayrıca Mimar Sinan yapısı olan Hüseyin Paşa Hamamı'ndan ve Paşa Hamamı'ndan övgüyle bahsedilmiş olması oldukça önemlidir. Kayseri kısmında anlattığı efsanelerden biri de Balinas Hamamı ile ilgilidir. Evliya Çelebi'ye göre⁴⁵;

Hatta bazı tarihçiler Hekim Belinas'ın hikmet ilmi ile yapıp bir siric kandili yağ ile hamam ve suyu ısınıp şiddetli sıcağına yikananların tahammül edemediği sıcak olan hamam budur, derler. Hazret-i Risalet'in doğduğu gecesi siric kandili sönüp hamam muattal kalmıştır. Daha sonra Danişmendliler melikelerinden Hundi Hanım bu hamamı tamir etmiştir. Diye tarihçiler yazmışlardır., ama nice yaşlı adamlar o Hekim Belinas'ın tulsım ilmi ile yaptığı hamam eski Kayseri'de yapı kalıntıları, nice kubbeleri kandilinin külhanı yeri bellidir dediler. Sorumluluk anlatana aittir, ama hakir görmedim.

Ayrıca şehrin bütün ileri gelenlerinin eşraf ve âyanların saraylarında bulunan özel hamamlarından övünçle bahsettiklerini ifade eder. Bu durum seyyahın gezdiği diğer kentler için de geçerlidir. O dönemde halk su ihtiyacını çeşme ve kuyulardan zorlukla karşılarken, şehrin elit kesiminin suyu evlerindeki özel hamamlara bağlamış olmaları ayrıca incelenmesi gereken bir durumdur.

Evliya Çelebi, "Kiliselerin isimleri" başlıklı kısımda, gayrimüslimlere ait ibadethanelerden bahsetmiştir. Surların içinde (Kiçi Kapısı'nın iç yüzünde) iki Ermeni kilisesinden söz etmektedir. Birinci Ermeni kilisesi bugünkü Asdvadzadzin (Meryem Ana) Ermeni Kilisesi'nin olduğu yerdeki eski kilisedir. İkincisi ise Millet ve Şekerciler Caddelerinin birleştiği noktada bulunan, fakat Erken Cumhuriyet Dönemi'nde yıkılmış olan eski kilisedir. Yapılar o kadar eskidir ki Evliya "*Ta Kör Harkilin zamanından kalmıştır*" cümlesini kullanmıştır. Rum (Ortodoks) Kilisesi ise yine çok eski bir kilise olmalıdır. Bu yapı bugünkü Havuzlu Han'ın bulunduğu yerde iken, Cumhuriyet Dönemi'nde bir süre Halkevi olarak kullanılmış

⁴⁵ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 243

daha sonra yıkılmıştır. Öte yandan Evliya Çelebi, Yahudilere ait bir tapınaktan bahsetmektedir. Bu havranın varlığı, yeri ve kullanıcıları belirsizliğini korumaktadır. Diğer taraftan kentte Frenklere (Katoliklere) ait kiliselerinin bulunmadığından bahsetmesi önemli bir bilgidir.

Sivil mimarinin ilginç örnekleri olan imaretler (aşevi) “İmaret aşevinin anlatılması” başlığıyla verilmiştir. Evliya Çelebi⁴⁶ bakımlı şehir Kay-

SEYAHATNAME'DE MEKÂNLA İLGİLİ CÜMLE	HARİTALARDA NOSU	EVLIYANIN BİLGİLENE ŞEKLİ		MEKANIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU			MEKAN YORUMLAMIŞ MI?	CÜMLENİN DOĞRULUK DERECESESİ		
		Gördüğü	Diğer	Mevcut	Yok/ama yeri belli	Yok/yeri belirsiz		Doğru	Kısmen Doğru	Yanlış
Şehrin bütün hanelerinin yüzü kuzey tarafa döndüktür			•			X	Evet			■
3000 Hayat Suyu Kuyulardır			•		X		Evet		■	
Erciyes Dağı Yaylasından doğan										
117 adet ark, kaynak ve akarsu			•			X	Evet			■
Koyun Köprüsü'nde Gerizler Suyu	A7		•		X		Evet		■	
Germir'den çıkan Ayn-i Kines Nehri	A8		•		X		Evet		■	
Birgöz-Yalnızgöz Köprüsü	A9	•		X			Evet	■		
Koyun Köprüsü			•			X	Hayır		■	
Mazlumoğlu Köprüsü			•			X	Hayır		■	
Ali Köprüsü			•			X	Hayır		■	
Kadı Hamamı (Gülük Hamamı)	74	•		X			Evet	■		
Gürcü Hamamı	75	•			X		Evet	■		
Yeni Kadı Hamamı	76	•		X			Evet	■		
Hundi Hanım Hamamı	77	•		X			Evet	■		
Hüsevin Paşa Hamamı	78	•			X		Evet	■		
Paşa Hamamı	79	•			X		Evet	■		
Meydan Hamamı (Paşa Hamamı)	79		•		X		Hayır		■	
Sultan Hamamı	80		•	X			Hayır	■		
Selahaddin Hamamı	81	•		X			Evet	■		
Eski Pamukçular Hamamı			•			X	Hayır	■		
Gerez (Güzel) Paşa Hamamı			•			X	Hayır	■		
Müftünün Yeni (Setenönü) Hamamı	82	•		X			Evet	■		
Kiçi Kapının İç yüzünde Ermeni Kilisesi ¹	83	•		X			Evet	■		
Kiçi Kapının İç yüzünde Ermeni Kilisesi ²	84	•			X		Evet	■		
Mevlevihane Yakınında Rum Kilisesi	85	•			X		Evet	■		
Yahudilere ait Havra		•				X	Evet	■		
Hundi Hanım İmaretü	86	•			X		Hayır		■	

Tablo 6. Seyahatname'de Adı Geçen Mekân ve Yapıların Analizi (Devam)

⁴⁶ Bu konuyu “Bu bakımlı şehir içinde eski zamanlarda kırk yerde ziyafet evi imareti var ıdı ki gelip giden yollara ay ve yıl nimetleri bol bol dağıtılırdı. Hala mamur olan imareti Hundi Hanım'ın ve (...) ...” şeklinde ele almaktadır.

seri'de, eski dönemlerde kırk yerde aşevinin (yine yuvarlak rakam verecek) yolculara hizmet verdiğinden bahseder. Bunlardan Hunat Hatun imaretinin adını verir. Diğerleri için (---) boşluklar bırakmış olması, bu gezisi sırasında gerekli bilgiyi toplayamadığı izlenimini vermektedir.

Seyahatname'de Kayseri'deki mesire ve dinlenme yerleri hakkında da önemli bilgiler verilmiştir⁴⁷. "İrem bağları gibi mesire yerlerinin anlatılması" başlığı altında on beş mesire ve dinlenme yeri anlatılmıştır (Tablo 6). Bunların arasında Efza adlı mesire yerini oldukça beğenmiş ve Konya Meram Bağ'ı ile eş tutmuştur⁴⁸. Ayrıca bugünde Kayseri'nin en dikkat çekici dinlenme alanı olan Hisarcık Mesire Yeri'nden ve "acaip ve

SEYAHATNAME'DE MEKÂNLA İLGİLİ CÜMLE	HARİTALARDA NOSU	EVLIYANIN BİLGİLENME ŞEKLİ		MEKANIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU			MEKÂN YORUMLAMIŞ MI?	CÜMLENİN DOĞRULUK DERECESESİ		
		Gördüğü	Diğer	Mevcut	Yok/ama yeri belli	Yok/yeri belirsiz		Doğru	Kısmen Doğru	Yanlış
Hisarcık Mesire Yeri	A10	•		X			Evet	■		
Mevlevihane Mesire Yeri	A11	•			X		Hayır	■		
Bektaş Tekkesi Mesire Yeri	A12	•		X			Hayır	■		
Namazgah Mesire Yeri	A13	•			X		Evet	■		
Alaeddin Köşkü Mesire Yeri	A14	•		X			Evet	■		
Ali Dağı Dinlenme Yeri	A15		•	X			Hayır		■	
Ases Dağı Mesire Yeri			•			X	Hayır			■
Ziyaretçiler Kasrı Mesire Yeri			•			X	Hayır		■	
Oğlancık Mesire Yeri	A16	•		X			Hayır	■		
Haydar Köşkü Dinlenme Yeri	A17	•		X			Evet	■		
Erciyes Dağı Baba Riten Yaylası	A18	•			X		Hayır	■		
Yuvarlak Dede Ziyareti		•				X	Hayır	■		
Cirit Meydanı Mesire Yeri	A19	•			X		Evet	■		
(...) Köşkü Dinlenme Yeri						X	Hayır	■		
Koyun Baba Tekkesi Mesire Yeri	A20	•		X			Evet	■		
Efza Mesire Yeri		•				X	Evet	■		

Tablo 7. Seyahatname'de Adı Geçen Mekân ve Yapıların Analizi (Devam)

⁴⁷ Konya ve Diyarbakır şehirlerinin mesire ve ziyaret yerleri buna örnek verilebilir.

⁴⁸ *Seyahatname* 3. Cilt, 1. kitap, s.246 "Maarif erbabı, sadık aşuklar mekânı bir dinlenme yeridir ki şehrin genellikle ileri gelenleri, seçkinleri, yaşlı ve gençleri, şairleri ve meddahları, gazelhan, hanende ve sazandeleri tatil günleri bu iç açıcı, Efza mekânına gelip içip eğlenirler, köşe köşe Harzemşah nevruzu sohbetleri edip felekten zerre kadar kam aldık zann ederler. Efza adında her yerin seyredildiği bir Meram bağ'dır..."

ferahlık verici yeşillik bir yerdir” dediği Keykubat Gölü kıyısındaki Alaettin Köşkü (Keykubat Sarayı) Mesire Yeri’nden övgüyle bahsetmiştir.

Seyahatname’nin Kayseri kısmı, diğer büyük Osmanlı şehirlerinin anlatımlarında olduğu gibi ziyaretgâhlarla (Türbe, Mezar, Kabir vb.) sona ermektedir. “Kayseri şehrinde yatmakta olan büyük ermişlerin nur dolu kabirlerini bildirir” başlığı altında, otuz beş ziyaretgâh hakkında bilgi verilmiştir (Tablo 8). Bu ziyaretgâhların 22’sinin Kayseri’de, fakat 13’nün başka şehirlerde veya kasabalarda (örneğin Develi’dekiler) bulunduğu tespit edilmiştir. Bu ziyaretgâhlardaki kişilerin önemli bir kısmı ya tarikat önderleridir ya da efsanevi kişilerdir⁴⁹.

Eserde Abdi Dede, Şair İmrü’l-Kays, Şeyh Hazret-i Abdüssamed Efendi ve Şeyh Ramazan Mevlana Sinaneddin Yusuf adlı şahısların hayatları ve ziyaretgâhları hakkında daha ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Diğer taraftan, *Seyahatname*’ye göre Kayseri’deki mezarlıkların konumları incelendiğinde, önemli bir kısmının büyük camilerin (Kurşunlu, Hunat, Hacı Kılıç vb.) yanında yani şehir içinde, hayatın en canlı, en işlek yaşandığı alanlarda bulundukları anlaşılmaktadır. XX. yüzyılın başlarına kadar bu şekilde varlığını sürdüren mezarlıklardan önce Hunat Külliyesi, sonra Kurşunlu Camisi ve daha sonra da Hacı Kılıç Cami çevresindeki mezarlıklar valilik ve belediye tarafından kaldırılmışlardır. Dolayısıyla Kayseri’deki ziyaretgâhların pek çoğu Cumhuriyet öncesi ve sonrasında, şehrin imar hareketleri sırasında yok olmuşlardır.

Ayrıca 13 Aralık 1925 tarihli *Resmî Gazete*’de yayınlanarak yürürlüğe giren 677 sayılı kanun ile “Tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması” uygulamaya konmuştur. Buna bağlı olarak pek çok ziyaretgâh zamanla önemini ve özelliklerini kaybetmiştir.

⁴⁹ Örneğin adı geçenlerden Şeyh Hazret-i Necmürrazi, 1226’da Alaettin Keykubat ile Kayseri’de görüşen Kübreviyye Şeyhi Necmettin Razi olmalıdır. Bu kişi Bağdat’ta öldüğünden, mezarı Kayseri’de bulunamaz. Ancak gerek Selçuklu gerekse Osmanlı dönemi Kayseri’inde Kübreviyye tarikatı varlığı hissedilen bir tarikatır. Bk. Derya Örs, “Necmuddîn-i Râzî: Hayatı ve Eserleri”, *Nüsha*, 2002, Yıl: II, Sayı: 6, Yaz.

SEYAHATNAME'DE MEKÂNLA İLGİLİ CÜMLE	HARİTALARDA NOSU	EVLİYANIN BİLGİLENME ŞEKLİ		MEKANIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU			MEKÂN YORUMLAMIŞ MI?	CÜMLENİN DOĞRULUK DERECESİ		
		Gördüğü	Diğer	Mevcut	Yok/ama yeri belli	Yok/yeri belirsiz		Doğru	Kısmen Doğru	Yanlış
Alı İbn Ebî Talipoğlu Muhammed B. Hanefi			•			X	Evet			■
Seyyid Burhaneddin-i Muhakkık-ı Tirmizi	87	•		X			Hayır	■		
Şeyh Rükneddin-i (Kütübdin) Sincani	A21	•		X			Evet		■	
Şeyh Hazret-i Evhadüddin-i Kirmani Ziyareti	A22	•		X			Hayır		■	
Şeyh Şerefeddin-i Musulî Mezarı	88	•		X			Hayır		■	
Hasan-ı Kayseri (Develî'de)	A23		•	X			Hayır		■	
Şeyh Hazret-i Seyyid Şerif (Develî'de)	A24		•	X			Hayır		■	
Şeyh Şemsü'l-eimmetü'l Hulvani			•			X	Hayır			■
Şeyh Ruzbehan-ı Bakî Mezarı			•			X	Hayır			■
Şeyh Nurbahş-ı Kamrani Mezarı			•			X	Evet			■
Hazret-i Molla Tatar	89	•		X			Hayır		■	
Şeyh Hazret-i Davud-ı Kayseri			•			X	Evet			■
Sultan Melik Muhammed el-Gazi	90	•		X			Evet	■		
Şeyh Hazret-i İbrahim Tennuri Türbesi	91	•		X			Hayır	■		
Şeyh Abdurrahman Tennuri	92	•		X			Hayır			■
Sultan Harzemşah Mezarı			•			X	Hayır			■
Şeyh Hazret-i Necmürrazi			•			X	Hayır			■
Muhammed Şah İbn Harzemşah Mezarı			•			X	Hayır			■
Aslan Dede Ziyareti			•			X	Hayır		■	
Kutbeddin-i Şirazi Ziyareti			•			X	Hayır			■
Şeyh Seyfullah Efendi Ziyareti	93	•		X			Evet		■	
Şeyh Fethullah Tennuri	94	•		X			Hayır		■	
Hazret-i İmam Zeynelabidin Makamı	95	•		X			Evet	■		
Şeyh Ali Tennuri Ziyareti	96	•		X			Hayır		■	
Şeyh Ahmed Tayerani	A25		•			X	Evet		■	
Battal Tekkesi Ziyareti	A4	•		X			Evet	■		
Şeyh Hazret-i Ebu Ishak (Alemdari)	97	•		X			Evet	■		
Şeyh Hazret-i Hamid ibn Musa el-Kayseri		•				X	Evet		■	
Şeyh Hazret-i Abdi Dede Ziyareti		•				X	Evet		■	
İmrü'l-Kays		•				X	Evet		■	
Şeyh Hazret-i Abdüssamed Efendi		•				X	Evet	■		
Şeyh Ramazan Mevlana Sinaneddin Yusuf Ziyareti	98	•			X		Evet		■	
Mevlana Sefer ibn Mehmed Kapani	99	•			X		Evet		■	
Kırk Nisa Ziyareti	A26	•		X			Evet	■		
Yuvarlak Dede Ziyareti	A27	•			X		Evet	■		

Tablo 8. Seyahatname'de Adı Geçen Mekân ve Yapıların Analizi (Devam)

Bulgular

Bu çalışmada Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinin diğer bilim dalları için (tarih, sosyoloji, edebiyat vb.) olduğu kadar mimarlık ve şehircilik disiplinleri açısından da eşsiz bilgiler ve mesajlar verdiği belirlenmiştir. Onun Kayseri'de gezdiği gördüğü yerlerle ilgili ortaya koyduğu bilgi ve yorumların her biri, başlı başına araştırma konusu olabilecek niteliktedir.

Evliya, notlarını gelişi güzel değil, belli bir şablon çerçevesinde kaydetmiştir. Evliya'nın *Seyahatname*'nin yazımı için belirlediği inceleme yöntemini ve şablonunu, Kayseri şehrine başarılı ve detaylı bir şekilde uyguladığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Seyahatname'nin Kayseri bölümünde şehrsel ve mekânsal tasvirler, eserin en karakteristik kısımlarından birini oluşturmaktadır. Eserde Kayseri şehrinin anlatımında mekânla ilgili tasvirler, metnin yaklaşık % 85'ini meydana getirmektedir.

Ayrıca makale kapsamında oluşturulan tablolar incelendiğinde, Kayseri şehrinin, onun *Seyahatname*'sinde şehrsel mekânlarla ve mimarlık eserleriyle ilgili yazdıklarının güvenilirliğinin en iyi sınanabileceği yerlerden biri olduğu saptanmıştır. Buna göre *Seyahatname*'nin Kayseri kısmında toplam 173 şehrsel mekân ve yapının ismi verilmiştir.

Bu 173 adet mekân ve yapının;

- 117'sini gördüğü, 56'sını ise diğer (kitaplar, halktan duyma vb.) yollardan öğrenip notlarına aktardığı yorumuna ulaşılmıştır. Özellikle iç kale ve dış surların içinde ve çevresinde ciddi bir gezi yaptığı sonucuna varılmıştır.

- 66'sı (% 38,2) günümüzde hâlâ mevcut, 62'si (% 35,8) günümüze ulaşmasa da yeri biliniyor, 45'inin (% 26,0) ise günümüzde yeri bilinmiyor ya da yok olmuş durumdadır.

- 90'ını abartıya kaçmadan kendine özgü anlatımıyla yorumlamış, 83'ünü ise somut bilgilerle aktarmıştır.

- 117'sinin gerek yorum gerekse somut bilgisi doğru, 36'sının gerek yorum gerekse somut bilgisi kısmen doğru, sadece 20'sinin gerek yorum gerekse somut bilgisi yanlıştır. Yanlış bilgiler ise ağırlıklı olarak Kayseri'de bulunmayan mezarların Evliya Çelebi'ye Kayseri'de imiş gibi anlatılması ve o anlatıları olduğu gibi notlarına aktarmasından kaynaklandığı gözlenmektedir.

Kayseri bölümünde mekânsal kısım anlatılırken verilen rakamlar genellikle doğrudur. Ancak onun net rakam yerine yuvarlak rakamlar verdiği de gözlenmiştir. Öte yandan Kayseri'de mekânlar ve yapılarla ilgili toplam sayıları verememiş, (---) şeklinde boş bırakmıştır. Bu boşluğu şablon çerçevesinde, daha sonra tamamlamak üzere bıraktığı, fakat bu boşlukları ve eksik bilgileri *Seyahatname*'yi Mısır'da yazarken tamamlamadığı düşünülebilir.

Evliya Çelebi mekânsal ve yapısal tasvirlerinde birinci önceliği kaleye, ikinci önceliği ticaret alanlarına (bedesten, çarşı, pazar, dükkânlar) vermiştir. Diğer önem verilen mekânlar ve yapılar ise sırasıyla: hamamlar, camiler, ziyaretgâhlar ve mesire yerleridir.

Seyyahın bir mekânı tasvir ederken vermiş olduğu yönlerde doğruluk aranmamalıdır. Metinde ara yönlerin kullanılmaması, bu tasvirlerin hatalı değerlendirilmesine yol açabilmektedir.

Diğer Anadolu şehirlerinden (Konya, Sivas, Eskişehir vb.) farklı olarak Kayseri için "*şehr-i azîm*" yani büyükşehir ifadesini kullanmış olması dikkat çekicidir. Evliya, Kayseri'yi bakımlı ve süslü bir şehir olarak nitelendirmiştir. O dönemde iç kale eski ve sağlam, dış surlar ise köhnemiştir. Seyyah Kayseri gezisinde sadece mevcut şehri değil, eski şehri de incelemiş, iki mekân arasındaki geçişkenliğe vurgu yapmıştır. Dolayısıyla günümüz şehirciliğinde olduğu gibi şehri bir bütün olarak tasvir etmiştir.

Evliya Çelebi şehrin konutları hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Buna göre Kayseri evleri kiremitli veya toprak damlı, bir veya iki katlıdır. Öte yandan, şehrin ileri gelenlerinin konutlarını, halkın konutlarına kıyasla saray olarak nitelendirmesi, sosyo-ekonomik yapıdaki farklılaşmanın mekâna yansımaları olarak ele alınmalıdır.

Kayseri'de mekân ve yapı tasvirleri dikkatli bir şekilde irdelendiğinde, onun ayrıntılara olan ilgisi sezilebilmektedir. Örneğin kale kapısı üzerindeki heykellerden bahsetmesi ya da iç kale kapılarından çıktığında görülen mekânları tek tek belirtmesi, bunun kanıtı sayılabilir.

1650 yılında Kayseri'yi gezen Evliya Çelebi'nin kale ve yakın çevre tasvirinin, 1882 tarihli Kayseri haritasında geçen mekânlar ile büyük benzerlik göstermesi dikkat çekicidir. Dolayısıyla, Kayseri'nin şehir morfolojisi yaklaşık 250 yıl pek fazla değişmemiştir.

Evliya Çelebi'nin Kayseri ticaret alanlarıyla ilgili verdiği mekânsal bilgiler incelendiğinde, Kapalı Çarşı olarak tariflenen alanın, daha son-

raları Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı Vezirhanı haricinde, 1650'den XX. yüzyıla kadar değişmeden ulaştığı anlaşılmaktadır.

Seyyah, tıpkı günümüz mimar ve şehircileri gibi mekânsal inceleme-
mesine ve yazımına bir odak seçerek başlamıştır. Bu odak noktasının
kentin kalesi olduğu anlaşılmaktadır. Evliya sadece Kayseri'yi değil gez-
diği tüm kentleri iç kaleden başlayarak dışa doğru analiz etmiştir.

Sonuç

Ünlü seyyah Evliya Çelebi Kayseri'ye, Şam'dan Sivas'a vali olarak
atanan Murtaza Paşa'nın maiyetinde, 1650 yılının ilk yarısında gelmiş-
tir. Gezdiği diğer yerler ile birlikte düşünüldüğünde, Kayseri'de kalış
süresinin bir ya da birkaç hafta ile sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Sey-
yah Kayseri hakkında tuttuğu notları, 10 ciltlik *Seyahatname* adlı eserinin
3. cildinde bir araya getirmiştir. *Seyahatname*'de her şehri ayrı bir tasvirle
ele alan Evliya Çelebi, Kayseri şehrini şiirsel bir güzellikte anlatmış, şeh-
re dair çok özgün gözlemlere ve bilgilere yer vermiştir.

Evliya'nın Kayseri notlarında yer alan bilgilerin büyük bir kısmı
kendi gözlemlerine, küçük bir kısmı ise diğer yollarla edindiği bilgilere
dayanmaktadır.

Eserin Kayseri kısmının yaklaşık % 85'ini mekânla ilişkili veriler ve
tasvirler oluşturmaktadır. Dolayısıyla onun Kayseri anlatımında fiziki
mekân ön plandadır. Evliya, özellikle şehrin kalesini, çarşısını, hamam-
larını, camilerini, mesire yerlerini ve ziyaretgâhlarını ayrıntılı bir şekil-
de anlatmıştır.

Evliya Çelebi'nin Kayseri mekânsal yapısına ilişkin vermiş olduğu
bilgilerin, dönemin tapu tahrir defterleri, kadı sicilleri ile 1882 tarihli
Kayseri haritası ve 1872 tarihli Tapu Tahrir Defteri bilgileriyle büyük
ölçüde örtüştüğü saptanmıştır. Bu bilgiler ve mekânlar farklı ölçekler-
deki iki Kayseri haritası üzerinde mekânsallaştırılmıştır (Ek 1; Ek 2). Bu
mekânsallaştırma neticesinde, Evliya Çelebi döneminden 1870'lere hat-
ta 1950'lere kadar Kayseri'nin mekânsal yapısının çok değişmediği so-
nucuna varılmıştır.

Evliya'nın Kayseri'nin mekânsal yapısı ile ilgili tasvirlerinde, onun
kendine özgü anlatım tekniği (anlatımı efsanelerle ve mitolojik hikâye-
lerle süslemesi) bir yana bırakılıp, verdiği somut bilgiler ve anlattığı ya-
pılar üzerinden değerlendirildiğinde, abartıya veya kaynaklarda anlatı-
lanlara aykırı bir bilgi aktarımına yer vermediği gözlenmiştir.

Bu bilgiler ışığında, Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinin şehirlerin inceleme-
mesinde ve mekânsal analizlerinde yararlanılabilecek en orijinal kay-
naklardan biri olduğu saptanmıştır. Sonuç olarak denilebilir ki, Evliya
Çelebi, eserinde 1650 Kayseri'sinin mekânsal yapısını kendine has üs-
lubuyla hem rakamsal bilgiler vererek hem de yorumlar katarak bize
aktarmakta ve böylece Kayseri'nin gerek o dönemdeki gerekse bugün-
kü şehir morfolojisi ve şehirsal donatıları ile ilişki kurmamızda dikkate
değer katkılar sağlamaktadır.

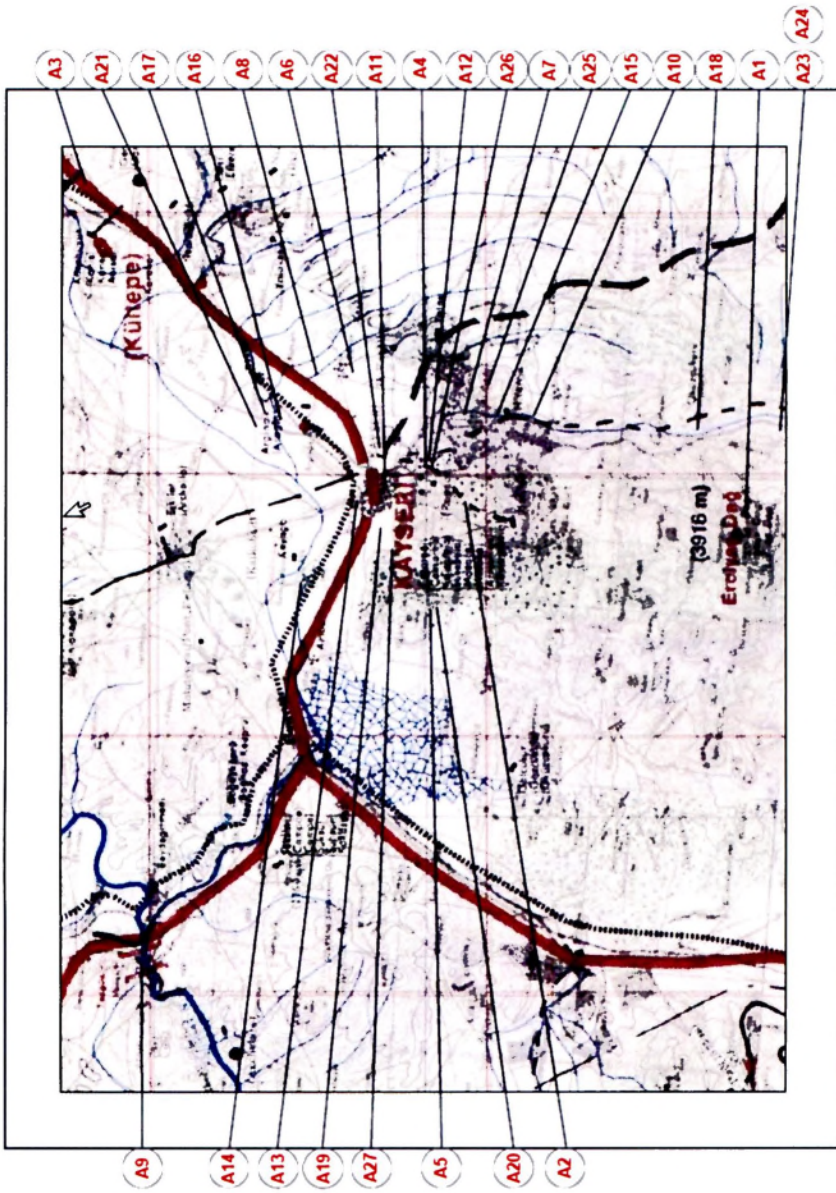
Genel bir yorum yapılacak olunursa; *Seyahatname* gelişi güzel yazılmış
bir eser olmayıp, belirli bir şablon çerçevesinde kaleme alınmıştır. *Seya-
hatname*'deki bu anlatım şablonu, Evliya Çelebi'nin kendine özgü bir "şe-
hir ya da mekân okuma" yöntemidir. O gittiği her büyük şehir ve kasa-
ba için bu yöntemle ciddi bir "şehirsal analiz" gerçekleştirmiştir. Bu
analiz yaklaşımı ise mimarlık ve şehircilik açısından, *Seyahatname*'nin en
orijinal yönünü oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

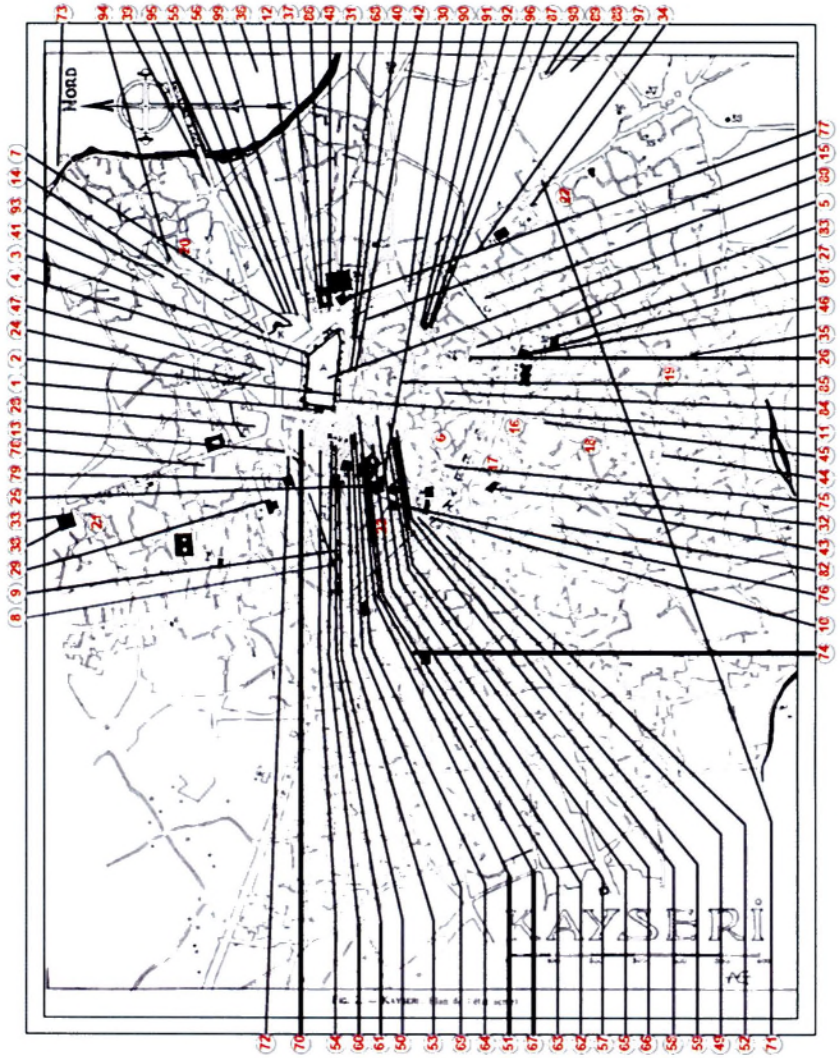
- Açık, Tansu "Evliya Çelebi'de Yunan ve Roma Dünyası", *Çağın Sıradışı Yazarı: Evliya Çelebi*, (Haz: Nuran Tezcan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Aynî Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hütlâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan*, (Haz. M. Tayyib Gökbiçgin), Enderun Yayınları, İstanbul 1979.
- Baysun, M. Cavid, "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt IV, M.E.B. Basımevi, Ankara, 1964.
- Bruinessen, Martin v., "Evliya Çelebi Seyahatnamesi", *Evliya Çelebi Diyarbakir'de*, Der: Martin van Bruinessen, Hendrik Boeschoten, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Cömert, Hüseyin, *19. Yüzyılda Kayseri*, Mazaka Yayıncılık, Kayseri, 2007.
- Çapar, Ahmet, *61/1 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1061-M.1650) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2002.
- Çayırdağ Mehmet, *Kayseri Tarihi Araştırmaları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını: 38, Kayseri, 2001.
- Dankoff, Robert, *Seyyah-ı Alem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, (Çev: Müfit Günay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Eravşar, Osman, *Seyahatnamelerde Kayseri*, KTO Yayını, Kayseri, 2000.

- Erdeşir-i Esterebadi. B. Aziz, *Bezm-ü Rezm*, Çev: Mürsel Öztürk, Ankara, 466-477, 1990.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, 3. Cilt, 1. kitap, İstanbul, 2006.
- Gabriel, Albert, *Kayseri Türk Anıtları*, Çev: Ahmet Akif Tüten, Ankara, 1954.
- Gökbilgin, Tayyip, "16. Asır Başlarında Kayseri Şehri ve Livası", *Şeki Veleli Togan'a Armağan*, İstanbul, 1950.
- İlgürel Mücteba, "Evliya Çelebi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt: 11, İstanbul, 1995.
- İnalcık, Halil, "Açış Konuşması", *Çağının Sıradışı Yazarı: Evliya Çelebi*, Haz: Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, 2009, İstanbul.
- Kahraman, Seyit Ali, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Yazılış Hikayesi", *Çağının Sıradışı Yazarı: Evliya Çelebi*, Haz: Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Karakaya, Nihat, *Fotoğraflarda Kayseri (1880-2006)*, Kocasinan Belediyesi, Kayseri, 2006.
- Karamete, Kemalettin, *Erciyes Kayserisi ve Tarihine Bir Bakış*, Yenimatbaa, Kayseri, 1934.
- Kiel, Machiel "Machiel Kiel'in Balkanlar'da Evliya Çelebi ile Geçen 40 Yılı", *Çağının Sıradışı Yazarı: Evliya Çelebi*, Haz: Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kuban, Doğan, "Geleneksel Türk Kültüründe Nesneler Dünyasına Bakış" *Boyut Dergisi*, Mart 1984.
- Oğuz, Mustafa, *59 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H.1062-M.1652) Transkripsiyonu ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1998.
- Oelsner, Gustav - Aru Kemal Ahmet, *Kayseri İmar Planı*, Kayseri, 1945.
- Örs, Derya, "Necmuddîn-i Râzî: Hayatı ve Eserleri", *Nüsha*, Yıl: II, Sayı: 6, Yaz, 2002.
- Özbek, Yıldırım - Arslan Celil, *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, Cilt II, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayını, Kayseri, 2008.

- Özırmak Demircan, Yasemin, *Tahrir ve Evkaf Defterine Göre Kayseri Vakıfları*, Kayseri Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Kayseri, 1992.
- Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi, TD 136, 992 (1584) Tarihli Kayseri Tahrir Defteri, Ankara.
- Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, 1957.
- Yerasimos Stephane "Enquête Sur un Héros: Yanko bin Madyan, Le Fondateur Mythique de Constantinople" *Mélanges Offerts à Louis Bazin Par Ses Disciples*, Collègues et Amis, Edit: Jean Louis BacquéGrammont et alias, L'Harmattan, 1992.
- Tan Murat, *66/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili Defteri (H. 1067/68-M.1656/57) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1998.
- Yetkin Nilüfer, *36 Numaralı Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyıl Sonlarında Kayseri*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2007.
- <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=26820> (10 Ekim 2011)

Ek 1 - *Seydhatname*'de Adı Geçen Mekân ve Yapıların Bazılarının Üst Ölçekli Haritada Konumlanışları

Ek 2 - Seydi Hattatname'de Adı Geçen Mekân ve Yapıların Bazılarının Üst Ölçekli Haritada Konumlanışları

Ek 3 - Seyahatname'de Adı Geçen Mekânlar ve Yapılar

1 Kayseri Kalesi

2 Kale Kapısında Aslan Heykelleri

3 4 İç Kalede Cephanelik ve Yiyecek Ambarları

5 İç Kalede 200 Hane

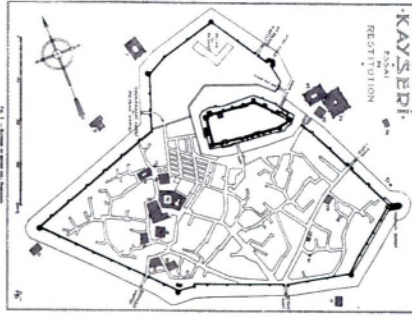
6 Kışıkapa Mahallesi

9 Dış Surların İçinde (...) Saray ve Konut

10 11 12 13 14

Dış Kalenin Boyacı, Kışıl, Asarönü, Odunpazarı, Atpazarı Kapıları (Ayrıca Sivas ve Yeni Kapıları)

8 Köhne Dış Surlar

7 15 Dıştar Kapısı Önünde Bahçe ve Sadırvanlar

16 17 18 19 Sayacı, Katırcıoğlu, Oduncu, Hasınlı, Kürtler, Hacı Kılıç ve Hacı İvazlar Mahalleleri

24 28 47 Paşa Sarayı, Osman Paşa Camii, Saray Çesmeleri

Ek 4 - Seyahatname'de Adı Geçen Mekânlar ve Yapılar

25 90

Ehlî Muhammed ibn Talip (Ulu)
Cami Ve Sultan Melik Mehmed
el-Gazi Türbesi

26 91 92 96

Seyh Emir Sultan Cami, Seyh
İbrahim Tennuri, Seyh Ali
Tennuri, Seyh Abdurrahman
(Lütfullah jve Fethullah
Tennuri Türbesi

30

Çiğdelizade Cami

29

Hacı (Ahmet) Paşa Cami

27

Lala Paşa Cami

33 38

Hacı Kâzî Cami ve Medresesi

31 37 48 86 77

Hundi (Humat) Hanım Cami,
Hamamı Medrese, İmaret ve
Sebilî

32

Katircioğlu Cami

34

Debbaglar Cami (Yenisi)

35

Akkay Çorbacı (Hasınlı Yeni)
Cami

Ek 5 - Seyahatname'de Adı Geçen Mekânlar ve Yapılar

36 A22 Sultan Eretna Cami (Köşk)
Medresesi, Seyh Hazret-i
Eshadüddin-i Kirmânî Ziyareti

39 Mübâ Medresesi'nin Üzerinden
Geçen Yol

40 42 A11 Hazret-i Celaleddin-i
Rûmî Tekkesi ve
Mevlevihane Çeşmesi

41 Kalenderhane Tekkesi

43 Büyük Çeşme

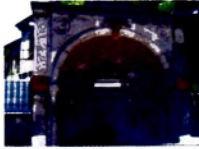
44 Küçük Çeşme

45 Siremtülli (Siremenli)
Çeşme

46 Kılıçkapı Çeşmesi

50 Kapan Hanı

53 Büyük Bedesten

51 Gön Hanı

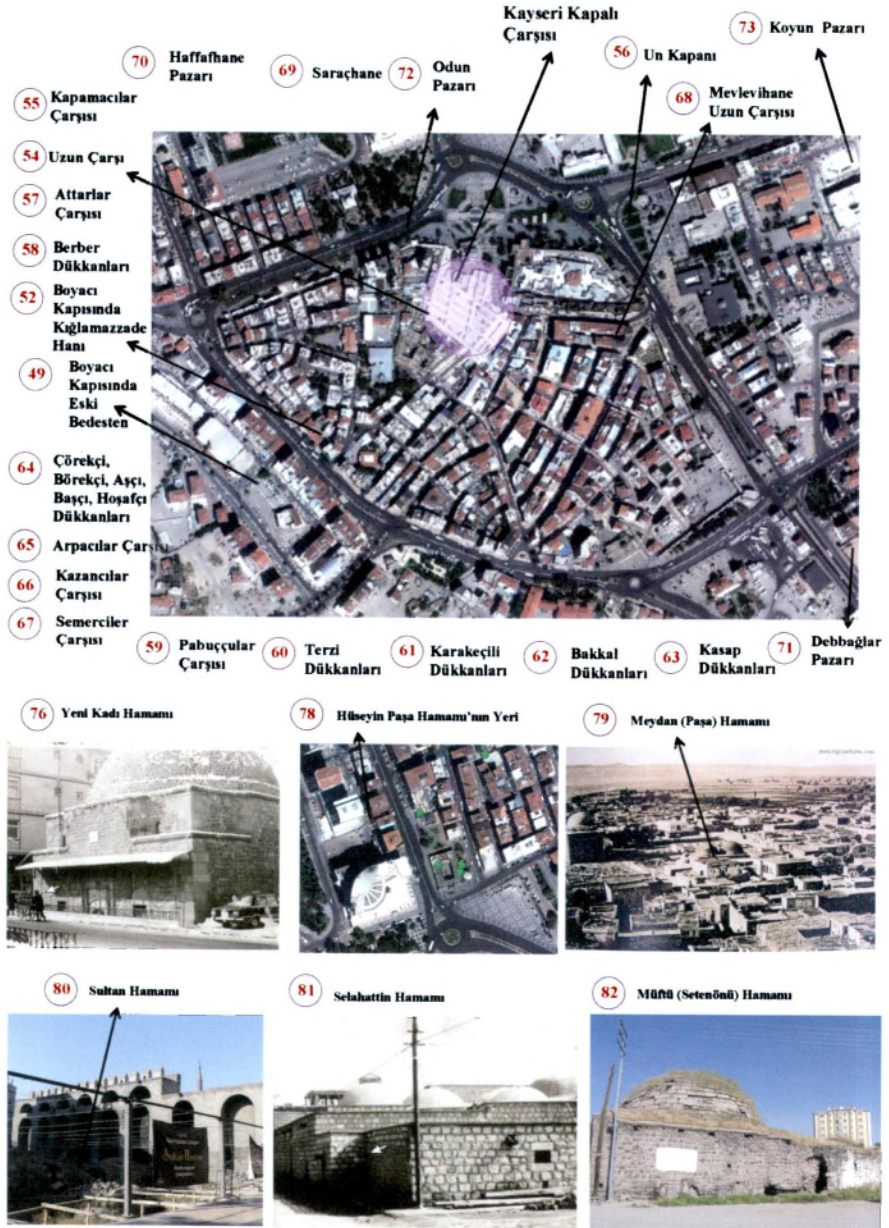
74 Kadı (Gürük) Hamamı

75 Gürcü Hamamı

Ek 6 - Seyahatname'de Adı Geçen Mekânlar ve Yapılar

Ek 7 - Seyahatname'de Adı Geçen Mekânlar ve Yapılar

83 Ermeni (Meryem Ana) Kilisesi 1

84 Ermeni Kilisesi 2

85 Rum Kilisesi'nin Yeri

A1 Erciyes Dağı ve Kayseri

95 Hazreti Zeynelabidin Makamu

97 Seyh Hazret-i Ebu İshak (Alemdarî) Ziyareti

A2 Eski Kale Erciyes Dağı'nın Eteğinde

A3 Kayseri-Sivas Arası 5 Menzill (Sultan Hanı)

A5 A20 Yılanlı Dağ Koyun Baba Tekkesi ve Mesire Yeri

A6 A8 Şehrin Suyu Ayn-ı Kines Pınarından

Ek 8 - *Seyahatname*'de Adı Geçen Mekânlar ve Yapılar

A4 A12 Seyyit Battal Cafer
Gazî Tekkesi

A7 Gertizler Suyu

A10 Hıbarek Mesire Yeri

A15 Ali Dağı Dinlenme Yeri

A14 Alaattin Köprüsü Mesire Yeri

A13 Namazgah Mesire Yeri

A16 A21 Oğlançık Mesire Yeri, Seyh
Rükneddin-i Sincanî Kabri

A9 Birgöz -Yalnızgöz Köprüsü

A17 Haydar Köşkü Mesire Yeri

A18 Erçyes Dağı Baba Riten Yayılanı

A23 Hasan-ı
Kayserî

A24 Seyh Hazret-i
Seyyid Şerîf

A19 Cirit Meydanı Mesire Yeri

87 Seyyid Burhaneddin
Tirmizî Türbesi

88 Seyh Şerefeddin-i
Musulî Mezarı

89 Hazret-i
Molla Tatar
Türbesi

93 Seyh Seyfullah
Efendi Ziyareti

BOSNA VALİSİ MEHMED VECİHÎ PAŞA'NIN MUHAKEMESİ

ZAFER GÖLEN*

Giriş

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin uğraştığı en önemli meselelerden biri de devlet kademelerindeki suistimallerdi. Suistimaller yeni tartışılan bir konu değildi. Daha önce de bu sıkıntının giderilmesine önlenmesine dair onlarca ferman yayınlanmıştı¹. Fakat suistimallerin önüne geçmek mümkün olmamıştı. Tanzimatçılar suistimalleri kişiye ve makama göre değişmeyen hukukî kaidelerle önleyebileceklerini düşündüler. Bu maksatla Tanzimat'tan sonra ciddi bir kanunlaştırma hareketi başlatıldı. Düşüncelerine uygun olarak hazırlanan 13 fasıl ve 42 maddeden oluşan ilk Ceza Kanunnamesini 1 Rebiülevvel 1256/3 Mayıs 1840'da yürürlüğe koydular. Kanunname, suçların kanuniliği ilkesine göre düzenlendi, kanun önünde eşitliği ve keyfi ceza vermeyi engelleyici hükümler getirdi. Ancak kanunda suç teorisiyle ilgili bir madde yoktu². Yine de Tanzimatçılar bu kanunnameye büyük önem attılar. Zira makalenin konusu olan Mehmed Vecîhî Paşa³, Bosna'da Tanzimat sonrası çıkan isyanda bazı kimseleri cezalandırmak istediğinde merkez hemen itiraz etmişti. İtiraz gerekçesinde yeni bir ceza kanunnamesinin

* Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Burdur Eğitim Fakültesi, Burdur / TÜRKİYE.

¹ İçerikleri hakkında bakınız, Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, c. II/ sy. 3-4, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s.49-142.

² Ahmet Gökçen, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, İstanbul 1989, s.19, 95-104; Niyazi Berkes, 1256 Ceza Kanunnamesini suçların belirlenmesindeki muğlaklıktan dolayı ilkel olarak niteler. Bakınız, Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1978, s.218.

³ Mehmed Vecîhî Paşa Yozgatlıdır. Bürokrasi kariyerine kapıcıbaşı olarak başlamıştır. 1243/1827-28'de Rumeli payesiyle Edirne vali kaymakamı atanmıştır. 1245/1829-30'da önce Samakocuk Nazırlığı, ardından Varna Muhafızlığı ve Selânik Valiliği yapmıştır. 22 Şaban 1248/14 Ocak 1833'de Belgrad Muhafızlığına, 1835'de ise mahkemeye verilmesine sebep olacak Bosna Valiliğine atanmıştır. Paşa, öldüğü tarih olan 17 Ağustos 1867'ye kadar kritik görevlerde bulunmuştur. Bakınız, Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye*, c. IV, Matbaa-i Amire, İstanbul 1308, s.603. Belgrad Muhafızlığı hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Belgradî Raşid, *Tarih-i Vak'a-i Hayretnüma-i Belgrad ve Sırbistan*, Tatyos Divitciyan Matbaası, İstanbul 1291, s.93-114; Yusuf Hamzaoglu, *Sırbistan Türklüğü*, LogosA, Üsküp 2004, s.299-324.

hazırlanmakta olduğu, bu kanunnamenin işe yaraması için herkesin uyması gerektiği, yargılanmadan kimseye müdahale edilmemesi vurgulanmıştı⁴. Paşa azledileceği zaman da ceza kanunnamesini dikkate almakla suçlanmıştı⁵.

Ceza Kanunnamesi'nin getirdiği yeni düzene ayak uyduramayan sadece Mehmed Vecîhî Paşa değildi. Edirne Müşiri Nâfız Paşa, Kocaeli Müşiri Akif Paşa, Konya Valisi Hakkı Paşa, Ankara Müşiri Davud Paşa, Edirne Valisi Rüstem Paşa, Bozok ve Kayseri Mutasarrıfı Celâl Paşa gibi yüzlerce bürokrat da çeşitli bahanelerle yargılanmışlardır. Hatta Tanzimat'ın ilânı sırasında sadrazam olan Hüsrev Paşa dahi rüşvet alma iddiasıyla Meclis-i Vâlâ'da yargılandı ve suçu sabit görülerek Tekfurdağ'na sürgüne gönderilmiştir⁶. Aşağıda görüleceği gibi, Mehmed Vecîhî Paşa meslektaşlarıyla aynı kaderi paylaşmamak için, soruşturma esnasında sık sık kendisine isnat edilen suçlamaların Tanzimat öncesi-ne ait olduğunu vurgulamak zorunda kalmıştır.

Ceza kanunnamesine verilen öneme rağmen yüksek bürokratların muhakemeleri Tanzimat öncesindeki gibi devam etmekteydi. Soruşturmalar genel bir tahkikat şeklinde yapılmakta ve 1838'de teşkil edilen Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye⁷ tarafından yürütülmekteydi. Soruşturma süreci ise şöyle işliyordu:

1. Şikâyet
2. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından yapılan ön inceleme
3. Herhangi bir suç isnadı bulunması halinde soruşturmanın başlatılması
4. Suçlamaların davalıya iletilmesi
5. Yazılı savunma alınması

⁴ B.O.A. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *İ.DH. (İrade Dahiliye)*, Dosya no:10, Gömlek no:448, 27 Muharrem 1256/31 Mart 1840 tarihli arz tezkiresi.

⁵ B.O.A., *İ.DH.*, Dosya no:22, Gömlek no:1045, 2 Şaban 1256/29 Eylül 1840 tarihli arz tezkiresi.

⁶ Mehmet Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s.119.

⁷ II. Mahmud döneminde idarî ve adlî fonksiyonları olan meclisler kurulmaya başlanmıştır. Bunlardan biri de 24 Mart 1838'de kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'dir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Tanzimatla birlikte ıslahatların temelini teşkil eden kanun, nizamname ve mevzuatları hazırladı. Tanzimat'a aykırı davranan devlet görevlilerini muhakeme etti. Bakınız, Seyitdanhoğlu, *a.g.e.*, s.40-47; Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2004, s.142-144.

6. Elde edilen bilgi ve belgelere göre konunun değerlendirilmesi

7. Ceza veya beraat

Anlaşılabacağı gibi bu mahkemelerde hâkim mevkiinde bulunanlar, dava ve davacıları çoğu zaman görmez, mahkeme dolaylı olarak işler, karara birinci derecede etki eden unsur yazılı belgeler olurdu. Bu yüzden davalara ait her türlü bilgi ve belge bugüne ulaşabilmiş, davaların seyri rahatlıkla takip edilebilmiştir. Ancak mahkemelerde bir iddia makamı bulunmadığından, davalının ceza kanunnamesinin hangi maddelerine göre yargılandığı çoğu zaman belirsiz kalmış, bu tür bilgiler ancak dava sonunda verilen cezalardan anlaşılmıştır.

Mehmed Vecîhî Paşa'nın yargılanma süreci de yukarıda ifade edilen kurallara uygun olarak gerçekleştiğinden her aşaması takip edilebilmiştir. Ancak Paşa soruşturma sonunda suçsuz bulunduğu için ceza kanunnamesinin hangi maddelerine istinaden suçlandığı sarîh değildir. Fakat suçlama ve savunma metinleri incelendiğinde *1256 Ceza Kanunnamesi*'nin 4, 5, 6 ve 12. maddelerine istinaden soruşturma yapıldığı anlaşılmaktadır.

A- MEHMED VECİHİ PAŞA'NIN BOSNA VALİLİĞİ

1- Tanzimat'tan Önceki İcraatları

Mehmed Vecîhî Paşa, Gurre-i Receb 1251/23 Ekim 1835'de Davut Paşa'nın yerine Bosna'ya vali atanmıştır. O göreve başladığında Bosna'da Ehlune Kapudanı⁸ Ferduszâde ile yöre hanedanından İbrahim Bey arasındaki anlaşmazlıktan kaynaklanan bir kargaşa hâkimdi. Mehmed Vecîhî Paşa derhal olaylara müdahale ederek, hadise çıkaran kişilerden bazılarını sürgüne yollamıştır. Ehlune hanedanından Ahmed Bey'i, Banaluka hanedanından Hıfzı Ağa ve Petrofçalı Mustafa Bey'i ise idam ettirmiştir. İdamlar ve onun sert tavrı Boşnaklar arasında muhalefetin daha da artmasına sebep olmuş, Paşa hakkında merkeze yüzler-

⁸ Yerel askerî savunma güçleridir. 1699'dan sonra Bosna bir uç beyliği halini alınca, özellikle sınır bölgelerindeki kaleler yeniden örgütlenerek başlarına kapudan adı verilen komutanlar atandı. Kapudanlar sınırları koruma karşılığında kendi kapudanlıkları dâhilindeki bazı vergileri topluyorlardı. Kapudanlıklar önceleri hizmet karşılığı verilen bir görevken, XVIII. yüzyılla birlikte güçlü yerel ailelerin eline geçerek babadan oğla intikal etmeye başladı. Zamanla daha güçlü olmak isteyen kapudanlar hem sipahiler hem de çevre kapudanlar aleyhine top raklarını genişlettiler veya genişletmeye çalıştılar. Bu durum sık sık kapudanlar arasında çatışmaya ve Bosna'da kargaşaya sebep oldu. 1800'lerin başında Bosna'da 37 kapudanlık vardı ve askerî güçleri 26.947 kişiye ulaşmıştı. Bakınız, Zafer Gölen, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.60.

ce şikâyet dilekçesi gönderilmiştir. Ancak İstanbul bu dilekçeleri dikkate almamıştır. İstanbul'dan bekledikleri desteği alamayan Bosnalı Beyler, Petrofçalı Hıfzı Ağa'nın oğlu Nazif Ağa ve Beline Mütesellimi Ali Paşa Fedaiyî liderliğinde isyana kalkışmışlar, fakat başarılı olamayarak dağılmışlardır. Asilerin bazıları Avusturya'ya sığınmış, bazıları ise tutuklanarak Bosna dışına sürgün edilmişlerdir. İsyan sonrasında önce tımarlarla ilgili düzenlemeler yapılmış, ardından Bosnalı kapudanların tahmin ettikleri gibi kapudanlık müessesesi lağvedilmiştir⁹.

2-Tanzimat'tan Sonraki İcraatları

Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasına dair emir Evail-i Ramazan 1255/8-17 Kasım 1839 tarihinde ülkedeki bütün eyaletlerin merkezlerine gönderilmiştir¹⁰. Fakat Bosna Hersek'teki huzursuzluk dikkate alınarak Tanzimat'ın can, mal, namus ve ırzın korunması prensipleri hariç diğer uygulamaları sonraya bırakılmıştır¹¹. Ancak Tanzimat sözcüğünden dahi hoşlanmayan Bosnalı Beyler, derhal muhalefete başlamışlardır. İsyan ihtimalini değerlendiren Mehmed Vecihî Paşa olaylara müdahale edebilmek için merkezden yetki istemiştir. İstanbul ise Paşa'nın talebini reddetmiş, halka hiçbir suretle silahla müdahale etmemesini, olayları yatıştırmak için nasihat ve güzel söz kullanmasını kendisine bildirmiştir¹².

Merkezden yetki alamayan Vecihî Paşa Tanzimat'ın uygulanmasını engellemek amacıyla yapılan çalışmaları izlemekle yetinmiştir. Onun bu tutumu Tanzimat karşıtlarına zaman kazandırmış, Saraybosna'da başlayan Tanzimat karşıtı hareket kısa sürede Banaluka'ya kadar yayılmıştır. Olayların büyümesi üzerine Paşa, İstanbul'dan 2.000 sandık barut, 2.000 sandık fişek ve kapudanlıkların kaldırılmasıyla harap hale gelen bölgedeki tüm kalelerin tamirini istemiştir. Ayrıca kendisine izin verildiği takdirde, Müslüman asi elebaşları ve içlerinde papazların da bulunduğu 40 reayayı sessizce Bosna'da idam etmeyi, kürek cezasını hak edenleri ise İstanbul'a göndermeyi teklif etmiştir. İstanbul Paşa'nın taleplerini, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'ndaki "*eshab-ı cünhanın davâları kavânin-i şeriyeye iktizasınca alenen bervechi tedkik görülüüp hükmolunmadıkça hiç kimse hakkında*

⁹ B.O.A., *Mühimme-i Mektûme*, no:9, hk:439, s.118; Belgradî Raşid, *a.g.e.*, s.114-116; Ahmet Cevat Eren, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1965, s.152-157.

¹⁰ B.O.A., *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s.5-6, 9; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985, s.180-184.

¹¹ B.O.A., *İ.D.H.*, Dosya no:10, Gömlek no:449, 17 Muharrem 1256/21 Mart 1840 tarihli arz tezkiyesi.

¹² B.O.A., *İ.D.H.*, Dosya no:10, Gömlek no:448; *Tanzimât-ı Hayriye Defteri*, s.6; Kaynar, *a.g.e.*, s.182.

hafî ve celî idam ve tesmîm muamelesi icrası caiz olmamak” ilkesine, dolayısıyla Tanzimat Fermanı'na muhalefet olarak yorumlamış ve onu görevden almıştır. Paşa'nın yerine, Bosna'daki gelişmelere vakıf olduğu düşünülen Belgrad Muhafızı Mehmed Hüsrev Paşa tayin edilmiştir¹³.

B- MUHAKEME

Mehmed Vecîhî Paşa'nın Tanzimat'ın ilânından önce ve sonra Bosna'da gerçekleştirdiği icraatlar şikâyet konusu olmuştur. Paşa görevden alındıktan sonra, İstanbul'daki yabancı konsolosluklar, Patrikhâne ve Bâbiâli'ye gönderilen şikâyet dilekçeleri sonucu hakkında soruşturma başlatılmıştır. Soruşturmanın başlamasının ilk sebebi dış baskılardır. Bosna Hersek'e müdahale için uygun anı bekleyen Avusturya Hükümeti, bölgedeki karışıklıkları bahane ederek Osmanlı Devleti'ne bir nota vermiştir. Notada halkın huzursuzluk kaynağının Tanzimat değil, Mehmed Vecîhî Paşa'nın yaptığı baskılar olduğu belirtilmiş ve Osmanlı hükümetinden iddiaları araştırması talep edilmiştir. XIX. yüzyılda mutat olduğu üzere Avusturya'yı, Düvel-i Muazzama denen İngiltere, Fransa ve Rusya izlemiştir. Onlar da Osmanlı Hükümeti'ne verdikleri notalarda, Bosna'nın Müslüman ve gayrimüslimlerinin zulüm ve baskılardan mağdur olduklarını iddia ederek devletin konuyla ilgilenmesini istemişlerdir¹⁴.

Soruşturmanın başlamasının ikinci sebebi İstanbul'da tutuklu bulunan 29 Boşnak'ın şikâyet dilekçesi olmuştur. Onlar, haksız yere tutuklandıklarını, Mehmed Vecîhî Paşa ve mütesellimlerinin baskısına maruz kaldıklarını, kendisiyle mahkemede hesaplaşmak istediklerini belirtmişlerdir¹⁵.

Son sebep ise Mehmed Vecîhî Paşa tarafından tutuklanıp İstanbul'a gönderilen 17 gayrimüslimin şikâyeti olmuştur. Bu kimseler İstanbul Patriği aracılığıyla hükümete başvurarak, Vecîhî Paşa'nın doğrudan baskısına maruz kalmadıklarını, ancak Paşa'nın mütesellim, çiftlik sahipleri, sipahi ve eyalet eşrafının baskılarına göz yumarak onların yaptıklarını teşvik ettiğini, kendilerinin bu kimselerin baskısına uğramaları üzerine haklarını aradıklarını, fakat tutuklandıklarını, suçsuz olduklarını ifade etmişlerdir¹⁶.

¹³ B.O.A., *İ.DH.*, Dosya no:22, Gömlek no:1045; *İ.DH.*, Dosya no:24, Gömlek no:1159, 2 Ramazan 1256/28 Ekim 1840 tarihli arz tezkiresi; Kaynar, *a.g.e.*, s.177.

¹⁴ B.O.A., *İ.DH.*, Dosya no:22, Gömlek no:1045.

¹⁵ B.O.A., *İ.MVL (İrade Meclis-i Vâlâ)*, Dosya no:21, Gömlek no:326, Lef:20, İstanbul'da tutuklu Bosnalı Müslümanların şikâyet dilekçesi.

¹⁶ Aynı dosya, Lef:21, arz tezkiresi; Lef: 38, 10 Kanun-ı Sâni 1840 tarihli Rum Patriği'nin takriiri.

Şikâyetler sonucu bir taraftan Mehmed Vecîhî Paşa hakkında soruşturma açan hükümet, bir taraftan da bölgedeki durumu yerinde tetkik etmek amacıyla Selim Sırrı Bey adlı bir memuru özel yetkili müfettiş olarak Bosna'ya göndermiştir¹⁷. Selim Sırrı Bey Bosna'ya varır varmaz evvela tüm sancak, kaza ve kasaba merkezlerinde kadıların başkanlığında birer mahkeme kurdurmuştur. Ardından tüm sancak ve kazalara birer buyruldu göndermiş, kimin ne şikâyeti ve şikâyetiyle ilgili belgesi varsa mahkemeye sunmasını istemiştir. Mahkemeler aracılığıyla elde edilen bilgiler rapor haline getirilerek İstanbul'a iletilmiştir. İstanbul'a gelen raporlar evvela Meclis-i Has daha sonra ise Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüştür¹⁸. Yapılan değerlendirme sonucu, Paşa hakkında Tanzimat Fermanı'nda yer alan "*Ulema ve vüzeradan velhasıl her kim olur ise olsun kavânîn-i şeriyyeye muhalif hareket edenlerin kabahat-ı sabitelerine göre tedibât-ı lâykalarının hiçbir rütbe ve hatıra bakılmayarak icrâsı*" ilkesine istinaden soruşturma açılmış ve yargılanmasına 29 Mart 1841'de başlanmıştır¹⁹.

1- Mehmed Vecîhî Paşa'ya Atfedilen Suçlar

Hakkındaki şikâyetler ve Selim Sırrı Bey'in Bosna genelinde yaptığı tahkikat sonucunda, Mehmed Vecîhî Paşa'nın işlediği iddia edilen suçlar aşağıdaki gibidir:

1- Halka zulüm ve baskı yapmak²⁰

2- Visoka²¹, Yenipazar²², Koniçe²³, Vişegrad²⁴, Srebreniça²⁵, Beli-

¹⁷ B.O.A., *LDH*, Dosya no:22, Gömlek no:1045. Selim Sırrı Bey'in müfettişlik görevi 20 Ekim 1841'de sona ermiştir. B.O.A., *LDH*, Dosya no:46, Gömlek no:2286, 4 Ramazan 1257/20 Ekim 1841 tarihli irade.

¹⁸ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:21, Gömlek no:326.

¹⁹ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:19, Gömlek no:298, 9 Safer 1257/2 Nisan 1841 tarihli arz tezkiresi.

²⁰ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:21, Gömlek no:326, Lef:48, 19 Muharrem 1257/13 Mart 1841 tarihli Müfettiş Selim Bey'in ilâmı.

²¹ *Aynı dosya*, Lef:36, 19 Rebiülevvel 1256/21 Mayıs 1840 tarihli Visoka Naibi Murad Hulusi'nin ilâmı.

²² *Aynı dosya*, Lef:35, 13 Rebiülahir 1256/14 Haziran 1840 tarihli Yenipazar Kadısı İsmail Sırrı'nın ilâmı.

²³ *Aynı dosya*, Lef:33, 19 Zilkade 1256/12 Ocak 1841 tarihli Koniçe Naibi Lütfullah Edib'in ilâmı.

²⁴ *Aynı dosya*, Lef:31, 27 Zilhicce 1256/19 Şubat 1841 Vişegrad Naibi Mehmed Şakir'in ilâmı.

²⁵ *Aynı dosya*, Lef:34, 27 Zilhicce 1256/19 Şubat 1841 Srebreniça Kadısı Hüseyin'in ilâmı.

ne²⁶, İstar-ı Eflâk²⁷, Berçe²⁸, Prozor²⁹, Pridor³⁰ Kazaları'ndan zorla cerime almak

4- Kimsenin malına hiçbir şekilde el konulmayacak hükmüne muhalefet etmek³¹

6- Gereksiz yere bölgedeki kaleleri tamire çalışıp devlet hazinesini zarara uğratmak³²

7- Merkezden 2.000 varil barut ve fişek isteyip bölgede şiddeti turmandırmak³³

8- Muhakeme edilmeden birçok kişiyi hapsedmek³⁴

9- Tarife oranlarından fazla cizye almak³⁵

2- İddialar ve Savunma

a- Zulüm ve Baskı İddiaları

Konuyla ilgili tarihsiz ve isimsiz bir vesika, halkın zulüm ve baskıdan ne anladığını açıkça ortaya koymuştur. Kullanılan ifadelerden Hristiyan biri tarafından yazıldığı anlaşılan bu belge, dilekçe olarak Bosna Valiliği'ne oradan da İstanbul'a gönderilmiştir. Belgeye göre baskıdan kastedilen hususlar şunlardır³⁶:

1- Angarya olarak çalıştırılma

2- Rüşvet

3- Mahkemelerin iyi işlememesi

²⁶ Aynı dosya, Lef:42, 2 Muharrem 1257/24 Şubat 1841 Beline Naib Vekili Mustafa'nın ilâmı.

²⁷ Aynı dosya, Lef:27, 24 Zilhicce 1256/16 Şubat 1841 tarihli İstar-ı Eflâk kadısı Mehmed Emin'in ilâmı; Aynı dosya, Lef:48.

²⁸ Aynı dosya, Lef:43, 6 Muharrem 1257/28 Şubat 1841 Berçe Naib Vekili Mehmed'in ilâmı.

²⁹ Aynı dosya, Lef:44, 11 Muharrem 1257/5 Mart 1841 tarihli Prozor Naibi Mehmed'in ilâmı.

³⁰ Aynı dosya, Lef:46, 12 Muharrem 1257/6 Mart 1841 tarihli Pridor Naibi Mehmed Emin'in ilâmı.

³¹ Aynı dosya, Lef:32, 3 Şevval 1256/28 Kasım 1840 tarihli Müfettiş Selim Bey'in tahriratu.

³² Aynı dosya, Lef:29, 15 Ramazan 1256/10 Kasım 1840 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hüsvrev Paşa'nın tahriratu.

³³ Aynı belge.

³⁴ Aynı belge.

³⁵ Aynı dosya, Lef:11, Serhad Reayası'nın şikâyet dilekçesi.

³⁶ Aynı belge, Lef:10.

4- Rayicinden fazla vergi toplanması

5- Memurların suiistimalleri

Yukarıda şikâyeteye konu olan hususlar eskiden beri var olan bazı teamül ve uygulamalardan kaynaklanmıştır. Mehmed Vecîhî Paşa döneminde dile getirilme sebebi, II. Mahmud'un 1838 tarihli angaryanın kaldırıldığına dair fermanı ile Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'dur. II. Mahmud 1838 Ağustosunda Rumeli valilerine bir ferman göndererek angaryayı kaldırdığını ve emre aykırı harekette bulunanları cezalandıracağını beyan etmiştir. Benzer biçimde Tanzimat Fermanı'nda da angarya yasaklanmıştı³⁷. Fermanlar üzerine, Bosna halkı eski yükümlülüklerinin çoğunu angarya olarak telakki edip yerine getirmemeye ve şikâyeteye başlamıştır. Şikâyetelerde doğrudan Mehmed Vecîhî Paşa hedef alınmamış, daha ziyade maiyetindeki görevlileri kontrol etmediği veya onların yaptıklarına göz yumduğundan bahsedilmiştir. Bosnalıların hakkında şikâyetçi olduğu kişiler ve işlediklerini iddia ettikleri suçlar aşağıdaki gibidir³⁸:

1- Mirliya Fazıl ve Mustafa Paşalar:

Saray Mütesellimlikleri esnasında zahire ve odun naklettirmek, çiftliklerini ekip biçirmek gibi her türlü işi angarya olarak yaptırmak. Hristiyan biri evleneceği zaman tahammülleri üzerinde vergi almak. Reayanın aleyhine topraklarını genişletmek ve tahammülünün üzerinde üçleme³⁹ talep ederek haksız cerime almak. Çarşı esnafından 50 ilâ 300 kuruş arasında cerime toplamak. Çiftçilerden 1.000 yükten fazla meccanen zahire, ot ve odun almak. Çiftçilerin evlerini yağma etmek. Valiye şikâyeteye gidenleri tutuklatmak. Fazıl Paşa'nın Gradçaniça mütesellimliği sırasında kethüdası Saraylı Uzunuzâde Abdürreşid Efendi'nin rüşvet alması, Fazıl Paşa'nın bunu bilmesine rağmen kendisini hem kethüda hem naip ataması.

³⁷ Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, c. XXVII-1/sy.112, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1964 (2001), s.628-632.

³⁸ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:21, Gömlek no:326, Lef:9; Dosya no:19, Gömlek no:298.

³⁹ Bosna'da köylülerin çoğunun ekecek toprakları yoktu. Kmet adı verilen bu topraksız köylüler daha ziyade büyük toprak sahiplerinin başına adı verilen çiftliklerinde ortakçılık yaparak geçimlerini sağlardı. Topraklarını kullanma hakkı karşılığında çiftlik sahiplerine ürünün belli bir kısmını verirdi. Verilen pay toprağın verimine ve bölgeye göre yarı yarıyadan beşte bire kadar değişmekteydi. Ancak genellikle benimsenen ödeme şekli üçte bir şeklindedi. Bu uygulamaya "üçleme" denmekteydi. Uygulama Osmanlı Fethi (1463) öncesinden beri var olup, Bosna Osmanlı hâkimiyetinden çıkuktan (1878) sonra da devam etmiştir.

2- *Yirmi yıldır Saray Naibi ve başkâtibi bulunan Hasib Efendi:*

Rüşvet almak; adam kayırmak; Mirlivala Fazıl ve Mustafa Paşalar ile işbirliği yaparak hayır ve bayındırlık işlerinde kullanılması gereken 800 (400.000 kuruş) keseyi zimmetine geçirmek.

3- *Travnik Naibi Recaî Salih Efendi:*

Mehmed Vecîhî Paşa'nın nezdindeki itibarını şahsî çıkarları için kullanmak; halkın mallarına zorla el koymak, hatta bu uğurda adam öldürmek.

4- *Defter Emîni Ahmed Bey:*

Defter Eminliği yaparken tumar ve zeamet işlerini karıştırmak; hakkı olmayanlara rüşvetle tumar vermek; sipahiler arasında problem çıkarmak.

5- *Çavuşlar Kethüdası Mehmed Bey:*

Rüşvet almak; zulüm ve baskı yapanları korumak.

6- *Sabık Kapudan Mehmed Bey:*

Bihke Mütesellimliği sırasında adam öldürmek; sebepsiz yere insanların evlerini yakmak, yıkmak.

7- *Kamengrad Mütesellimi Derviş Bey:*

Mehmed Vecîhî Paşa'nın güvenini kazanarak her türlü yolsuzluğu yapmak; adam öldürmek; halkın mallarına zorla el koymak; haksız yere bazı kimseleri tutuklatıp Travnik'e göndermek.

8- *Srebreniça Mütesellimi Rüstem Bey:*

İdaresi altındaki kimseleri angarya olarak kullanmak.

b- Haksız Kazanç İddiaları

Mehmed Vecîhî Paşa'ya isnat edilen haksız kazanç iddialarının en ciddisi, İstar-ı Eflâk kasabasından 54.145 kuruş cerime aldığıyla ilgili-dir⁴⁰. Mehmed Vecîhî Paşa bu iddianın İstar-ı Eflâklı 10 kişi tarafından ortaya atıldığını, ancak onların iddialarının destekten yoksun olduğunu

⁴⁰ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:21, Gömlek no:326, Lef:27; *Aynı dosya*, Lef:28, 24 Zilhicce 1256/16 Şubat 1841 tarihli İstar-ı Eflâk kadısı Mehmed Emin'in cerime kayıt ilâmı; *Aynı dosya*, Lef:48.

nu, Yenipazar, Yenivaroş, Palanga-i Seniçe⁴¹, İstar-ı Eflâk⁴² ve olaylarda rolü olduğu iddia edilen Eyüb Paşa'dan gelen belge ve bilgilere bakılabileceğini belirtmiştir. Paşa, aynı iddiaları kendisine ulaşan şikâyetler üzerine üç yıl evvel incelettiğini, fakat bir sonuç çıkmadığını ifade etmiştir. Paşa'ya göre, kaza Sırbistan ve Karadağ ile sınır olduğundan Sırp ve Karadağlılar kaza halkını tahrik etmişler, kaza halkı hiçbir nasihat ve güzel sözü anlamayarak isyana kalkışmıştır. Bunun üzerine Eyüb Paşa ulema, askerî erkân, beyler gibi bölgedeki tüm zümrelerin desteğini alarak kazaya girmiş ve isyanı bastırmıştır. Sefer esnasında 100.000 kuruştan fazla masraf yapılmıştır. Mehmed Vecîhî Paşa bu parayı bütün eyaletten toplayıp tüm halkı işlemedikleri bir suçtan dolayı cezalandırmak yerine, paranın 54.145 kuruşunu bizzat olaya sebep olanlardan toplayarak hem onları bir nevi cezalandırmış, hem de bir daha bu tür olayların çıkmasını engellemek istemiştir. Paşa savunmasında olayın Tanzimat'ın ilânından üç yıl evvel olduğunu özellikle vurgulamıştır⁴³. Müfettiş Selim Sırrı Bey'in yaptığı araştırma sonucunda da Paşa'nın Visoka, Yenipazar, Koniçe, Vişegrad, Srebreniça, Beline, Berçe, Prozor, Pridor Kazaları'ndan hiçbir şekilde cerime adı altında bir para talep etmediği ortaya çıkmıştır⁴⁴.

Aynı konu hakkında Paşa'ya yönelik bir başka suçlama ise sipahilerden doğrudan, reayadan dolayı para aldığıyla ilgilidir. İddiaların kaynağı Banaluka Kazaları'ndan Pridor, Novi ve Dubiça reayasıdır. Kaza halkının iddiasına göre, Tanzimat'ın ilânının ardından sipahileri kendilerine baskı yaptığı için Mehmed Vecîhî Paşa'ya şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine Paşa, sipahilerden ceza olarak 400.000 kuruş cerime almıştır. Ancak sipahiler ödedikleri cerimeyi daha sonra bölge halkından zorla geri toplamıştır. Kaza halkı olanları şikâyet için tekrar Paşa'ya gittiklerini, bu kez de Paşa'nın kendilerinden zorla 150.000 kuruş aldığını ileri sürmüşlerdir⁴⁵.

İddialar karşısında Mehmed Vecîhî Paşa şikâyetlerin tam tersine, kendisinin Pridor, Kozarça, Dubiça ve Novi Nahiyeleri'nde yaşayan reayanın çiftlik sahiplerine karşı olan sorumluluklarını azaltmak için uğ-

⁴¹ Aynı dosya, Lef:4, Yenipazar Yenivaroş, Palanga-i Seniçe Halkı'ndan gelen mazhar.

⁴² Aynı dosya, Lef:26, 21 Rebiülâhır 1253/25 Temmuz 1837 tarihli İstar-ı Eflâk kadısı Mehmed Emin'in ilâmı.

⁴³ Aynı dosya, Lef:51, 7 Safer 1257/31 Mart 1841 tarihi Mehmed Vecîhî Paşa'nın Meclis-i Valâ'ya verdiği müzekkire.

⁴⁴ Aynı dosya, Lef:31, 33-37, 42-44, 46.

⁴⁵ Aynı dosya, Lef:6, Bâb-ı Seraskerî tutuklularından gelen arzuhal.

raştığını belirtmiştir. O, bu maksatla Patrik aracılığıyla Bâbiâli'ye bilgi vermiş, teklifinin İstanbul tarafından uygun bulunması üzerine, sipahi ve reaya temsilcilerinin onayıyla 14 maddelik bir sözleşme hazırlatmıştır. Böylece reayanın çiftlik sahipleri karşısındaki sorumlulukları azaltılmış, vergide de indirimle gidilmiştir. Adı geçen sözleşmenin birer nüshası reaya ve sipahi temsilcilerine verilmiş, bir nüshası ise Bâbiâli'ye gönderilmiştir. Paşa, gerçekleştirdiği faaliyetlerin tamamen İstanbul'un bilgisi dâhilinde olduğunu özellikle vurgulamıştır. Şikâyetlerin ise bu uygulamadan memnun olmayanların işi olduğu düşüncesindedir⁴⁶.

c- Haksız Hapis İddiaları

Haksız hapis iddialarıyla ilgili suçlamalardan ilki İstar-ı Eflâk Kazası olaylarıyla ilgilidir. Davacıların iddiasına göre, İstar-ı Eflâk eski mütesellimi Eyüb Paşa 1253/1837-38 senesi vergi tahsili sırasında kendilerine baskı yapmıştır. Bunun üzerine kaza halkı 4'ü Müslüman 6'sı gayrimüslim 10 kişiyi temsilci seçerek olanları şikâyet için İstanbul'a göndermiştir. Ancak bu kimseler İstanbul yolundan zorla döndürülerek Travnik'e getirilmişler, orada bizzat Mehmed Vecîhî Paşa tarafından yargılanmışlardır. Paşa'nın kendilerini şikâyet hiyerarşisine uymamakla suçlayıp hapsedtiğini, üstüne bir de cerime aldığını iddia etmişlerdir⁴⁷.

Şikâyetlerin odağında bulunan Eyüb Paşa ise kendisine yöneltilen suçlamaları reddetmiş ve İstar-ı Eflâk kaza halkı ile ilgili bir problemi olmadığını ifade etmiştir. Ancak kaza halkı tekâlif-i şakkalarını ödeyecekken, Yenivaroş halkı onlara vergi ödememeleri yönünde telkinde bulunmuştur. Kendisi Seniçe'ye gittikten 2-3 gün sonra da Yenivaroş halkı Sırbistan'a iltica etmişlerdir. O da mültecilerin dönmesi için çağrıda bulunmuş, bunun üzerine 62 hane dönmüş, 76 aile ise dönmeyi reddetmiştir. Eyüb Paşa olaylar cereyan ettiği sırada gelişmelere dair tüm bilgi ve belgeleri vilayet makamına ilettiğini, faaliyetlerini üst makamların onayıyla gerçekleştirdiğini, bu yüzden suçlanamayacağını, zaten icraatlarında da herhangi bir suç unsuru bulunmadığını vurgulamıştır⁴⁸.

⁴⁶ Aynı dosya, Lef:50, 7 Safer 1257/31 Mart 1841 tarihli Mehmed Vecîhî Paşa'nın Meclis-i Valâ'ya verdiği müzekkire.

⁴⁷ Aynı dosya, Lef:27.

⁴⁸ Aynı dosya, Lef:5, Eyüb Paşa'nın arzuhalı.

Mehmed Vecîhî Paşa'ya isnat edilen ikinci suç Banaluka reayasından kendisine şikâyet gelen 23 kişiyi tutuklatmasıyla ilgilidir. Tutuklulardan 6'sı hapiste ölmüş, 4'ü papaz 17 kişi ise sorgulanmak üzere 5 Ocak 1841'de İstanbul'a gönderilmişlerdir. İstanbul'a gelen tutuklular Bâb-ı Seraskerî hapishanesine konulmuşlardır⁴⁹. Bu kimseler hiçbir suçları olmadığı halde tutuklandıklarını ileri sürmüşlerdir.

Mehmed Vecîhî Paşa bu suçlama karşısında uzun bir savunma yapmıştır. Savunmasına göre Paşa, reaya ile beyler arasında anlaşma sağladığı için olayların sona ereceğini beklemektedir. Fakat kısa süre sonra reyanın isyan için hazırlık yaptığını öğrenmiştir. Bunun üzerine gelişmeleri casusları aracılığıyla gizlice araştırmıştır. Tahkikat sonucu reyanın şikâyet sebebinin vergi meselesi olmadığı, onların da Sırp lar gibi serbestlik kazanmak peşinde oldukları anlaşılmıştır. İsyân hazırlığındaki grupların Kozarça Dağı Şarapnol Bapob mevkii, Kozarça, Novi, Dubiça Kaleleri'ni ele geçirmek üzere planlar yaptıkları ve tüm grupların aynı gün harekete geçmeye karar verdikleri öğrenilmiştir. Asiler bu maksatla barut parası adı altında reayadan para toplamaya başlamışlardır. Bu sırada Yovan adlı bir papaz isyan hazırlıklarını Paşa'ya ihbar etmiştir. Aynı sıralarda Pridor Nahiyesi müdürü de reyanın cephane tedarik ettiğine dair bir ilâm ve onları isyana teşvik eden papaz ve kişilerin adlarının olduğu bir defteri valinin bilgisine sunmuştur. Gelişmeler üzerine Paşa, papaz ve reyanın söz anlar ihtiyarlarının da bulunduğu bazı kimseleri Travnik'e getirterek reayayı isyandan vazgeçirmelerini istemiştir. Ardından Travnik'de kendi başkanlığında Müslüman ve reaya temsilcilerinin bulunduğu bir mahkeme kurarak reayayı isyana teşvik ettiği ileri sürülen kimseleri yargılamıştır. Ancak sanıkların tamamı suçlarını inkâr etmişlerdir. Bunun üzerine gizli tahkikat sonuçları ve Papaz Yovan'ın ihbarı neticesinde elde edilen bilgiler yüzlerine söylenmiş, bunun üzerine sanıklar suçlamaları kabul etmek zorunda kalmışlardır. Vecîhî Paşa, mahkeme sonunda aralarında papazların da bulunduğu 40 reayayı hapsedirmiştir. Müslüman temsilciler bu kişilerin derhal idam edilmesini istemişler, fakat Paşa bu kadar papaz ve reyanın idamının münasip olmayacağı gerekçesiyle Müslüman temsilcilerin taleplerini reddetmiştir. Paşa ise isyanın asıl elebaşları olan 12 kişinin küreğe konulması ya da idamı, kalanların ise salıverilmesi gerektiğini konusunda Bâbîâlf'den izin istemiştir. O, Travnik'de bu çalışmaları yapar-

⁴⁹ Aynı dosya, Lef:19, İstanbul'a gönderilen 17 gayrimüslimin adının yazılı olduğu pusula; Aynı dosya, Lef:6.

ken dönemin Belgrad Muhafızı Mehmed Hüsrev Paşa'dan, Avusturyalıların reayaya korunma ve lojistik yardım vaat ettiklerini, buna güvenen reayanın da yeniden faaliyetlerini artırdığını, Temmuz'un 9'u veya 21'inde isyana başlamayı düşündükleri bilgisini ulaştırmıştır. Olumsuz haberlerin ardı ardına Travnik'e ulaşması üzerine askerî tedbirleri kaçınılmaz gören Paşa, tedbir olarak İstanbul'dan 2.000 varil barut ve 2.000 sandık fişek istemiştir. Vecîhî Paşa, kendisine isnat edilen reayayı haksız yere hapse atma suçlamasının kaynağının yukarıdaki gelişmeler olduğunu ifade etmiş ve asla şiddeti turmandırmak gibi bir niyeti olmadığını belirterek savunmasını tamamlamıştır⁵⁰.

Bosna Brod Kadısı Hafız Salih Efendi'nin konuyla ilgili ilâmı da Vecîhî Paşa'yı destekler niteliktedir. Hafız Salih Efendi ilâmında tutukluların Kostayniçe Kazası'nda isyan çıkaran kişiler olduklarını teyit etmiştir. Hafız Salih Efendi şahitlikle yetinmemiş, aynı zamanda Vecîhî Paşa'nın suçsuzluğuna katkı olacak biçimde, tutuklu şahısların Mehmed Hüsrev Paşa zamanında İstanbul'a gönderildiklerini hatırlatmış ve mahkûmların tutukluluk sürelerinin uzamasının sorumluluğunun Vecîhî Paşa'ya mal edilemeyeceğini de belirtmiştir⁵¹.

Haksız hapis iddialarının üçüncüsü sorgulanmak üzere İstanbul'a gönderilen 29 Müslümanla ilgilidir. Bu kişilerden bazıları aynı zamanda Bosna'nın ileri gelen bey ve ağaları olduğundan, İstanbul'da belli çevrelerde nüfuz sahibiydiler. Onlar nüfuzlarını kullanarak Vecîhî Paşa'yı kendilerini haksız yere tutuklamakla suçlamışlar, kendilerinin değil Paşa'nın cezalandırılmasını istemişlerdir. Ancak bu kişiler Vecîhî Paşa görevden alındıktan sonra İstanbul'a gönderildiklerinden, Paşa daha soruşturmanın başında bu konuda suçsuz bulunmuştur⁵². Yine de o her ihtimale karşı ayrıntılı bir savunma hazırlayarak Meclis-i Vâlâ'ya göndermiştir. Tanzimat'ın ilk yıllarında Bosna'daki karışıklıkların sebeplerini anlatan bu belge oldukça önemlidir ve o tarihte bölgede meydana gelen karışıklığı tüm yönleri ile aydınlatacak niteliğe sahiptir. Paşa'nın savunmasından anlaşıldığı kadarıyla olayların gelişimi aşağıdaki şekilde olmuştur.

⁵⁰ Aynı dosya, Lef:50.

⁵¹ Aynı dosya, Lef:30, 15 Ramazan 1256/10 Kasım 1840 tarihli Bosna Brod kadısı Hafız Salih Recai'nin ilâmı.

⁵² B.O.A., *LDH*, Dosya no:28, Gömlek no:1241, 28 Ramazan 1256/23 Kasım 1840 tarihli arz tezkiresi.

Bilindiği gibi Yeniçeri Ocağı 1826'da kaldırılmıştı. Fakat ocağı taşrada lağvetmek devleti çok zorlamıştı. Ocağın kaldırılmasına en sert tepkinin verildiği yerlerden biri de Bosna olmuştu. Bosna'da 1826'da başlayan isyan oldukça uzun sürmüştü, ancak 1829'da bastırılabilmişti. İsyan bastırıldıktan sonra da kargaşa devam etmiş ve eski ocak mensupları her türlü fırsatı değerlendirerek kanunlara karşı gelmişlerdir. Bosna özelinde önce umar düzenlemeleri, ardından kapudanlığın kaldırılması ve nihayet Tanzimat'ın ilânı onlara aradıkları fırsatı vermiş, bölgede huzur ve sükûn ortamı bir türlü sağlanamamıştır. Mehmed Vecihî Paşa'nın valiliği zamanında Müslümanlar tarafından çıkarılan isyanlarda da tablo 1 ve 2'de görüleceği gibi, eski ocak mensupları aktif olarak yer almışlardır.

Tanzimat'ın ilânını takip eden günlerde fermanın uygulanmasıyla başta vergi muafiyeti gibi bazı ayrıcalıklarının kaybedeceğini düşünen gruplar arasında ciddi bir hoşnutsuzluk meydana gelmişti. Muhalefet ortamını değerlendiren Saraybosna'nın ileri gelen kişilerinden Gazi Hüsrev Bey Vakfı Mütvellî Kaymakamı Ahmed Münib Efendi eski ocak mensuplarıyla işbirliğine girerek şahsî meselelerini halletme yoluna gitmiştir. Olaylar, Ahmed Münib Efendi ve Cennetîzâde Osman Bey arasındaki bir arazi anlaşmazlığı sonucunda patlak vermiştir. Ahmed Münib Efendi anlaşmazlığın sona ermesi için mahkemeye başvurmuş, ancak mahkemenin Osman Bey lehine karar vermesi üzerine meseleyi güç kullanarak çözmeye çalışmıştır. Olayların Vecihî Paşa'ya intikalinin ardından, Paşa konuyla ilgili bir soruşturma başlatmış ve tahkikat neticesinde Ahmed Münib Efendi'nin haksız olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine Vecihî Paşa, Ahmed Münib'e bir buyruldu göndererek ondan Travnik'e gelmesini istemiştir. Ahmed Münib Efendi ise Travnik'e gelmek yerine muhalefete devam etmiş, Saray halkını arkasına alarak Saray Mutesellimi Mustafa Paşa'nın mütesellimlikten azledilmesini istemiştir. Vecihî Paşa olayların büyümesinden çekinerek Mustafa Paşa'yı mütesellimlikten azletmiş ve yerine Mirliva Fazıl Paşa'yı atamıştır. Fakat Ahmed Münib, Fazıl Paşa'nın atanmasından da hoşlanmamış ve onun da azledilerek kendi ailesinden birinin mütesellim tayin edilmesini istemiştir. Ahmed Münib'in bu hamlesine Vecihî Paşa, Tanzimat'ın ilânıyla her türlü baskının kaldırıldığı, insanların canlarının istediği gibi böyle devlete karşı gelemeyeceği, vergi ve asker toplamının aynen devam edeceği, kanunlara aykırı kimsenin davranamayacağı, herhangi bir baskı var ise kendisine bildirilmesini isteyen bir buyruldu göndererek cevap vermiştir. Gelişmelerin aleyhine girdiğini gören Ahmed Münib Efendi, taraftarlarını toplayarak Saray cephaneliğini ele geçirmiş, ordu-

ya ait silah, cephane ve yiyecekleri yağmalamış, “*cizye affedildi vali zorla toplanıyor*” diyerek reayayı galeyana getirmiş, Saray hâkimi ve müftüsünü rehlin almış ve 15.000 kişilik pür silahlı kuvvetle Travnik’e 4 saat mesafedeki Pusovaça Kasabası’na doğru yola çıkmıştır. Paşa kargaşayı evvela iyi niyetle önlemeye çalışmış, Travnik Hâkimi ve Defter Kethüdasını asilerle görüşmek üzere asilerin toplandığı Vitez’e göndermiştir. Ancak Ahmed Münib, Paşa’nın iyi niyetine elçileri hapsedtirerek cevap vermiştir. Nihayet her türlü anlaşma önerisini reddeden asilerle Vitez Sahrası’nda bir muharebe yapılmış ve isyancılar dağıtılmıştır. Askeri harekâta devam eden Vecîhî Paşa Saray’a gelmiş, orada hâkim, müftü, bütün ulema, suleha, vücûh ve ihtiyarları toplayarak bir görüşme gerçekleştirmiştir. Toplantıda bulunanlara “*Beşbuçuk sene süren Bosna Valiliğim esnasında sizlere tarafımızdan ve dairemiz halkından baskı olmuş ise söyleyin, Mustafa Paşa ne tür baskı yaptı ise söyleyin*” diyerek, Saray halkının neden isyan ettiğini anlamaya çalışmıştır. Toplantıya katılanlar Paşa’nın sorusuna, “*Hâşâ böyle bir baskı yoktur. İsyan Ahmed Münib Efendi ve yandaşlarının marifetidir*” diyerek cevap vermişlerdir. Paşa Saray’da bulunduğu sırada isyanın elebaşlarından 41 kişiyi tutuklatmıştır. Saray halkının yeniden isyana kalkışmasını önlemek ve Saray’da yağmalanan cephanenin eksiklerini tamamlamak ve yakılan kamu binalarını tamir için Saray halkından 1.000 kese (500.000 kuruş) toplamıştır. Vecîhî Paşa savunmasının sonunda, asilerle mücadele için İstanbul’dan izin aldığını, her icraatını ayrıntılarıyla İstanbul’a sunduğunu, İstanbul’un bilgisi ve izni dışında en küçük bir faaliyette bulunmadığını belirtmiştir. Paşa’ya göre, bölgede çıkan karışıklığın sebebi Bosnalıların Yeniçeri Ocağı’nı diriltmek istemesi ve Tanzimat muhalifliğidir. O kanuna aykırı bir iş yapmadığından öylesine emindir ki, yine de kendi hakkında en küçük bir suç kanıtı bulunabilirse, her türlü suçlamayı peşinen kabul edeceğini ifade etmiştir⁵³.

Mehmed Hüsrev Paşa da valilik görevini devraldıktan sonra kendi başkanlığında Müfettiş Selim Sırrı Bey, Bosna ve Kilis Livaları Süvari Mirlivası Abdi Mustafa, İzvornik ve Hersek Livaları Süvari Mirlivası Esseyid Mehmed Fazıl, Travnik Kaza Naibi Hafız Salih Recai, Saray Kazası vücuhundan Cennetizâde Osman, Dergâh-ı Ali Kapıcılarından Abdi Mehmed, Bosna Eyalet Defterdarı Kethudası Ahmed Said, Saray Kazası Naibi Mehmed Hasib, Saraybosna Müftüsü Mehmed Şakir’den oluşan bir mahkeme kurmuştur. Mahkeme, Vecîhî Paşa zamanında meydana gelen isyanı tüm yönleri ile incelemiştir. Mahkeme sonunda Saray

⁵³ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:21, Gömlek no:326, Lef:51.

isyanına katılanların isim ve suçlarının yer aldığı bir defter hazırlanarak İstanbul'a gönderilmiştir. Defterdeki bilgilere dayalı olarak hazırlanan tablo 1 ve 2'de görüleceği gibi, tutuklanan kimselerin tümü isyana elebaşılık yapan kimselerdir. Buna rağmen tutuklular isyana karışmadıklarını, kendilerini paşadan korumak üzere Saray şehri dışında birkaç yüz kişilik silahlı bir grup teşkil ettiklerini söylemişlerdir. Paşa'nın grubu dağıtmasını onun baskısına örnek olarak göstermişler, kendilerini savunmak isterken dolaylı yoldan suçlarını itiraf etmişlerdir⁵⁴.

Tablo 1: Dersaadet'e Gönderilen 29 Kişi ve Haklarındaki Suçlamalar⁵⁵

Sıra No	Suçlunun Adı	Hakkındaki Suçlamalar
1	Gazi Hüsrev Bey Vakfı Müteveli Kaymakamı Ahmed Münib Efendi	1- İsyanın elebaşlığını yapmak 2- İsyancıları maddi olarak finanse etmek 3- Asileri Vecîhî Paşa üzerine göndermek 4- Saray Kalesi cephaneliğinde bulunan barut, fişek, tüfek ve kılıçları asiler arasında paylaşdırmak 5-Diğer kazalar halkını ayaklandırmak için mektuplar yazmak
2	Bançeoğlu Müderris Salih Efendi	1-Ahmed Münib Efendi ile ittifak yapmak 2-Cami ve mescit kürsülerinde devlet görevlileri hakkında olumsuz sözler söylemek 3-Asileri destekleyici söz ve hareketlerle isyanın daha da artmasına sebep olmak
3	Ali Kadızâde Râşid Efendi	1-Ahmed Münib Efendi ile ittifak yapmak 2-Travnik'e saldıran 15.000 kişilik asi kuvvetin dağılmadan sevkini sağlamak 3-"Ümmeti Muhammed gün bu gündür" diyerek halkı galeyana getirmek 4-Kapudanlığın kaldırılması sırasında çıkan isyanda halkı tahrik etmek. Manastır'a sürgün edilip, daha sonra affedilmesine rağmen muhalif tutumundan vazgeçmemek

⁵⁴ Aynı dosya, Lef:47, 15 Muharrem 1257/9 Mart 1841 tarihli İstanbul'da bulunan mahkûmların şikâyet dilekçeleri.

⁵⁵ Aynı dosya, Lef:17, Travnik Mahkeme Tutanağı, varak: 1-3.

4	Derviş Mustafa Veled Madenli İbrahim	1-Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup, asilerin diğer kazalarla olan yazışmalarını yürütmek 2-Asiler adına yazılan mektuplarda kullanılan mühürleri muhafaza etmek ve yanında bulundurmak
5	Seniçeli Hacı Murad Veled Halil	1-Ahmed Münib Efendi'nin müsteşarlığını yapmak 2-Bir yıl önce kadınları organize ederek Saray Çarşısı'nın (Başçarşı) kapanmasına sebep olan protestoyu gerçekleştirmek ⁵⁶ 3-Travnik'e sevk edilen asi ordusunun komutanlarından biri olmak ve hükümet güçleri ile gerçekleşen çatışmada var gücüyle savaşmak
6	Sahanizâde Mehmed Alemdar	1-Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup, asilerin her türlü uygunsuzluğuna katılmak 2-Asilerin sergerdeliğini yapmak 3-Koniçe Nahiyesi'ne giderek halkı tahrik etmek, asiler adına adam toplamak ve bunları Travnik'e sevk etmek
7	Eski Yeniçeri Ağası Şogol Hacı Salih	1-Ahmed Münib Efendi ile ittifak yapmak 2-Asilerin organize olması için her türlü yardımı yapmak
8	Eski Yeniçeri Ağası Şogol Hacı Salih'in oğlu Osman	1- İzniçe Kasabası'nı asi saflarına çekmek 2-Topladığı asileri Travnik'e sevk etmek
9	Berber Abdi Alemdar	1-Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup, asilerin her türlü uygunsuzluğuna katılmak 2-Asi güruhu ile Travnik'e gitmek ve orada bizzat savaşmak
10	İsliuç Hacı Mustafa Bayraktar	1-Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup, Ocağın kaldırılması, Kapudanlığın lağıvı gibi o günden beri çıkan her türlü isyana katılmak 2-Oğlunu savaşması için asilerle Travnik'e göndermek
11	Trafçeli Şir Osman Bey	İzvornik Sancağı Tımarlı Süvari Alayı Mülazımı olup Ahmed Münib Efendi ile ittifak yaparak, asi birliklerinin komutanlarından biri olmak

⁵⁶ Saray esnafı hoşnutsuzluğunu Başçarşıyı kapatarak gösterirdi. Bu halkın rahatsızlığını gösteren açık bir protesto yöntemi idi.

12	Maşozâde Süleyman	Vecihî Paşa tarafından kendilerine nasihat için gönderilen Travnik Hâkimi ve Defter Kethüdası Ahmed Efendi'yi kendi hanında hapsetmek
13	Çizmecî Kırkbeş Hacı Ahmed	1-Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup, Saray eşkıyasının liderliğini yapmak 2-Saray'da kalıp Ahmed Münib ile beraber eşkıya güruhunun mühimmat ve peksimet gibi ihtiyaçlarını sağlamak 3-Oğlunu hükümete karşı savaşması için Travnik'e göndermek
14	Koşturo Salih	1-Ahmed Münib Efendi'nin mutemet, müteşar ve sırdaşı olmak 2-Asilerin başarılı olması için Saray'da elinden gelen her şeyi yapmak
15	Vireto Mustafa Alem-dar	1-Abdurrahman ve Mahmud Hamdi Paşalar zamanında iki defa sürgün cezasına çarptırılıp affedilmesine rağmen, rahat durmayıp yenden olaylara karışmak 2-Bizzat Travnik'e giderek hükümete karşı savaşmak
16	Kapumcî İbrahim Alemdaroğlu Osman	1-Ahmed Münib Efendi'nin sırdaşı olmak 2-Protesto maksatlı Saray Çarşısı'nın kapatılmasını sağlamak 3-Asilere komutanlık yapmak 4-Vecihî Paşa tarafından kendilerine nasihat etmek üzere gönderilen Travnik Hâkimi ve Defter Kethüdası Ahmed Efendi'ye hakaret etmek 5-Bizzat Travnik'e giderek hükümete karşı savaşmak
17	Cafoğlu Berber Mehmed	Kapumcî İbrahim Alemdaroğlu Osmanla ittifak yaparak onun temsilcisi gibi hareket etmek
18	Çiro Ahmed Bölükbaşı	Kapumcî İbrahim Alemdaroğlu Osman ve Cafoğlu Berber Mehmedle birlikte hareket etmek
19	Metrecioğlu Osman	Ahmed Münib Efendi ile ittifak yapmak

20	Bakkal Tabutcu Mustafa	1-Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup, ocağın kaldırılmasını müteakip çıkan bütün isyanlarda yer alıp defalarca sürgüne gönderilmişken, son isyanda Visoka Nahiyesi'ni ayaklandırmaktan sorumlu olmak 2-Protesto amaçlı Visoka Çarşısı'nı kapattırmak 3-Nahiye zaptiyesini kaçırarak, halkı isyan teşvik etmek 4-Lugova taraflarına metris yapmak 5-Asilere peksimet sağlamak 6-Vecihî Paşa'nın yolunu kesmeye çalışmak
21	Terzi İbrahim	Eşkiyaya dâhil olmak
22	Nevalioğlu Mustafa	İzvornik Sancağı Tımarlı Süvari Alay neferatı olup Travnik'e savaşmaya giden grup içinde olmak
23	Lolo İbrahim veled Abdi	1- Protesto maksatlı Saray Çarşısı'nın kapatılmasına sebep olmak 2- Vilayet yönetimi aleyhine sözler söylemek
24	Bülbül Hacı İbrahimoğlu Ali	1-Protesto maksatlı Saray Çarşısı'nın kapatılmasına sebep olmak 2-Lolo Hacı İbrahim'in müttefiki olmak
25	Hobuoğlu İbrahim	Ahmed Münib ile müttefik olmak
26	Çikovik Çizmeci Derviş Mehmed	1-Protesto maksatlı Saray Çarşısı'nın kapatılmasına sebep olmak 2- Travnik'e savaşmaya gitmek
27	Esmâ Yakanoğlu Başan Süleyman	1-Protesto maksatlı Saray Çarşısı'nın kapatılmasına sebep olmak 2- Zorla insanları Travnik'e savaşmaya göndermek 3- Bizzat Travnik'e savaşmaya gitmek
28	Halaç Abdi	1-Protesto maksatlı Saray Çarşısı'nın kapatılmasına sebep olmak 2- Zorla insanları Travnik'e savaşmaya göndermek 3- Hükümete karşı savaşmak için bizzat Vitez'e gitmek
29	Jonooğlu Mustafa	Vecihî Paşa'nın İstanbul'dan gelen tatarı Hurşid'i, kavasını, iki kölesini ve tahrirat torbasını bir hafta alıkoymak

Tablo 2: Selânik'e Gönderilen 33 Kişi ve Haklarındaki Suçlamalar⁵⁷

Sıra No	Suçlunun Adı	Hakkındaki Suçlamalar
1	Sabık Mostar Kazası Naibi Elhac Mehmed Efendi	1-Ahmed Münib ile ittifak yapmak 2-“ <i>Saraybosna günmrüğünü İstanbul kaldırdı. Vecihi Paşa yeniden koydu</i> ” şeklindeki ifadelerle halkı tahrik etmek 3- Hükümete karşı savaşmak için bizzat Vitez'e gitmek
2	Hoca Cemaleddin Cami-i Şerifi İmamı Hafız İbrahim Efendi	İşyan çıkması için dedikodu üretmek ve olaylara karışmak
3	Kubizâde Terzi Hacı Abdullah	1- Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup Vecihi Paşa'nın Saray'daki ikametinde sırasında protesto maksatlı Saray Çarşısı'nın kapatılmasına sebep olmak 2- İşyan çıkması için dedikodu üretmek ve olaylara karışmak
4	Demirci Esnafından Kemerli Abdullah	1-Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup Ahmed Münib Efendi'nin müsteşar ve sırdaşı olmak 2-Travnik'e asilerin sevki sırasında elinden geleni yapmak 3-Hükümete karşı savaşmak için bizzat Vitez'e gitmek
5	Paluşoğlu Sipahi Deriş Ağa	İzvornik Sancağı tımarlı süvari alay kâtibi olup isyan çıkması için dedikodu üretmek ve olaylara karışmak
6	Demirci Hacı İsmail Ağa	Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup Vareş halının Travnik'e sevkini organize etmek
7	Tanioğlu Hacı Abdullah Ağa	Olaylara karışmak
8	Bakkalbaş Hacı Mehmed bin Mustafa	1-İzvornik Sancağı tımarlı süvari redif üçüncü bölük çavuş vekili olup isyan çıkması için elinden geleni yapmak 2- Hükümete karşı savaşmak için kardeşini Vitez'e göndermek

⁵⁷ Bunlar 41 kişiydiler. Ancak aralarından 8'i öldüğü için kalan 33 kişi Selânik'e sürülmüştür. B.O.A., *İMVZ*, Dosya no:21, Gömlek no:326, Lef:17, Travnik Mahkeme Tutanağı, varak:3-6.

9	Halil Beşeoğlu Abdullah Ağa	1-Bosna Sancağı tımarlı süvari redif-i mansu- re sol kolağası olup protesto maksatlı Saray Çarşısı'nın kapatılması için Hacı Abdullah Ağa ve kardeşi Mehmed Zaim ile kadınları organize etmek 2-Hükümete karşı savaşmak için bizzat Vi- tez'e gitmek
10	Bayrakdarzâde Terzi Pakro Mella Bekko	İşyan çıkması için dedikodu üretmek ve olay- lara karışmak
11	İnce Ağazâde Çerçi Abdi	Ahmed Münib Efendi'nin akrabasından olup dedikodu üreterek işyan çıkmasına zemin ha- zırlamak
12	Duhancı Gotik Mehmed Sancakdar	1-Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup işyan çıkması için Ahmed Münib Efendi ile birlikte çalışmak 2- Hükümete karşı savaşmak için bizzat Vi- tez'e gitmek
13	Terzi Osman Bayrakdar	Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup, Vecîhî Paşa'nın Saray'daki ikâmeti sırasında protesto maksatlı Saray Çarşısı'nın kapatılmasına se- bep olmak
14	Mella Terzi Mehmed Alemdar	1-Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup Vecîhî Paşa'nın Saray halkına nasihat etmesi için gönderdiği Travnik Hâkimi ve Defter Kethü- dası Ahmed Efendi'nin hapsedildikleri olayda Ahmed Münib Efendi sekbanlarının bölük- başlığını yapmak 2-Tutuklulara sözlü hakarete bulunmak 3-"Hacı Bektaş Veli Uyandı" tarzında sözlerle kar- gaşa yaratmak
15	Malukanoğlu Bakkal Salih	Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup, asilere katılmak
16	Mevliçoğlu Gazaz Mehmed	Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup, asilere katılmak
17	Şeyhoğlu Celeb Uzun İbrahim	Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup, asilere katılmak

18	Hakiroğlu Çerçi İbrahim	Asilerin Koniçe kolunun sergerdeliğini yapmak
19	Sahanioğlu Poluti Mustafa	Saray Çarşısı'nda olaylara karışmayan esnafa baskı yapmak
20	Çakiroğlu Çerçi Saraç Salih	1-Ahmed Münib Efendi'nin has bölükbaşlığını yapmak 2-Saray hâkimi ve müftüsünü zorla Travnik'deki çatışma bölgesine göndermek 3-Adam öldürmek 4-Tecavüz etmek
21	Kreşova Nahiyesinden Mahmudoğlu Mehmed	Vitez çatışmasında ele geçirilenlerden olup, hükümet güçlerine karşı tüm gayretiyle savaşmak
22	Karaoğlu Çizmecî Yusuf	Vitez çatışmasında ele geçirilenlerden olup, hükümet güçlerine karşı tüm gayretiyle savaşmak
23	Kadiroğlu Gazaz Başo	Vitez çatışmasında ele geçirilenlerden olup, hükümet güçlerine karşı tüm gayretiyle savaşmak
24	Abbasoğlu Kazgancı Salih	Vitez çatışmasında ele geçirilenlerden olup, hükümet güçlerine karşı tüm gayretiyle savaşmak
25	Terzi Mustafa	Vitez çatışmasında ele geçirilenlerden olup, hükümet güçlerine karşı tüm gayretiyle savaşmak
26	Yemenici Mustafaoğlu Abdi	Vitez çatışmasında ele geçirilenlerden olup, hükümet güçlerine karşı tüm gayretiyle savaşmak
27	Muhsinoğlu Gazaz İbrahim	Vitez çatışmasında ele geçirilenlerden olup, hükümet güçlerine karşı tüm gayretiyle savaşmak
28	Tabutcuoğlu Terzi İbrahim	Vitez çatışmasında ele geçirilenlerden olup, hükümet güçlerine karşı tüm gayretiyle savaşmak
29	Gaçkalıoğlu İbrahim	Vitez çatışmasında ele geçirilenlerden olup, hükümet güçlerine karşı tüm gayretiyle savaşmak

30	Uziçeli Bakkal İbrahim	Vitez çatışmasında ele geçirilenlerden olup, hükümet güçlerine karşı tüm gayretiyle savaşmak
31	Uziçeli Tacir Hacı Süleyman Ağa	Ahmed Münib Efendi'nin isyanı planlayan ekibinden olmak
32	Bikadoğlu Kazgancı Abdullah	1-Eski Yeniçeri Ocağı mensubu olup, protesto maksatlı Saray Çarşısı'nın kapatılmasına sebep olmak 2-Ahmed Münib Efendi'nin Vitez'e gönderdiği asilerin sergerdeliğini yapmak
33	Visoka Nahiyesinden Potiç Mustafa	1- Tabutcu Mustafa ile birlikte Visoka halkını ayaklandırmaya çalışmak 2- Vecîhî Paşa tarafından nasihat maksatlı nahiyeye gönderilen Elhac Ahmed Ağa'yı tutuklatarak, üzerinde bulunan elbise ve silahları almak, atına el koymak 3- Vitez çatışmasına bizzat gelip hükümet güçlerine karşı tüm gayretiyle savaşmak

d- Selânik Sürgünlerinin At ve Eyerlerine El Konulduğu İddiaları

Mehmed Vecîhî Paşa, Saray'daki çalışmaları sırasında isyana teşebbüs eden 41 kişiyi tutuklatmıştı. İstanbul, tutuklular hakkında nihai karar verilene kadar Selânik'de hapsedilmelerine karar vermişti. Ancak bu kimselerden 8'i Bosna'daki tutukluluk sürecinde ölmüştü. Kalan 33 kişi ise Mehmed Hüsrev Paşa'nın valilik görevine başlamasının ardından Selânik'e gönderilmişlerdir.

Tutuklulardan bazıları Selânik'e kendi binek hayvanları ile gitmişlerdi. Bu kimselerden 17'si, Paşa'nın mihmandar olarak görevlendirdiği Koca Arap'ın 9.565 kuruş değerindeki binek hayvanı ve koşum takımlarına cebren el koyduğunu iddia etmişlerdir⁵⁸.

Mehmed Vecîhî Paşa ise kendi döneminde böyle bir hadise yaşanmadığını, adı geçen kimselerin halefi Mehmed Hüsrev Paşa dönemin-

⁵⁸ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:21, Gömlek no:326, Lef:12, el konulan malların hesap pusulası; *Aynı dosya*, Lef:32.

de Selânik'e gönderildiğini belirtmiş ve konu hakkında bir bilgisi olmadığını söylemiştir⁵⁹.

e- Haksız Cizye Toplama İddiaları

Cizye, cizyedâr denen tahsildarlar veya mültezimler tarafından toplanmaktaydı. Cizyedârlar kendileri için maîşet, resm-i kitâbet, zahîre, sarrafiyye, kolcu akçesi gibi adlar altında aidatlar almaktaydılar. Aidatlar çoğu zaman asıl cizyenin beşte birine kadar yükselmekteydi. Tanzimatla birlikte cizye maktû (toptan) olarak tahsil edilmeye başlanmıştır. Maktû usule göre, cizye Hıristiyan halkın kocabaşları tarafından toplanarak yetkililere teslim edilirdi. Fakat birçok yerde şahsî çıkar güden kocabaşlar huzursuzluğa sebep olurlardı⁶⁰.

Mehmed Vecîhî Paşa, Banaluka ve Kostayniçe halkından 7-8 kuruş fazla cizye tahsil etmekle suçlanmıştır. İddialara göre, Paşa bu işi Banaluka Mütesellimi Edirneli Salih Bey aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Salih Bey maktû cizye tahsiline uygun olarak yöre kocabaşlarını huzuruna çağırıp 100.000 kuruş talep etmiştir. Ancak köylüler 10.000 kuruş toplayarak, kalan meblağı ödeyemeyeceklerini söylemişlerdir. Salih Bey bu talebi reddetmiş, köylülere aracı olan papaz ve kocabaşlardan 40 kişiyi isyanla suçlayarak 400.000 kuruş daha istemiştir. Bu kişilerin istenen parayı ödememesi üzerine, onları tutuklayarak Travnik'e göndermiştir. Olaylar sebebiyle galeyana gelen yöre halkından 4-500 kişi Travnik'e giderek gösteri yapmış ve tutukluların serbest bırakılmalarını istemişlerdir. Gösteri isyan olarak değerlendirilmiş, ayrıca 400.000 kuruş da halktan zorla tahsil edilmiştir. Hapisteki 5 kişi ölmüş, 15 kişi serbest bırakılmış, 3 kişi hastalıktan Travnik'te kalmış, 17 kişi ise İstanbul'a gönderilmiştir. Tutuklular 6 ay Bosna'da, 3 ay da İstanbul'da muhakeme edilmeksizin kaldıklarını ve bu sürede 100 kese (50.000 kuruş) masraf yaptıklarını ileri sürmüşlerdir⁶¹.

Cizye tahsili konusunda ortaya çıkan sıkıntı iki sebebe dayanmaktaydı. İlki Bosna'da gayrimüslim nüfusun tam olarak bilinmemesiydi. 1840'larda Bosna'nın toplam nüfusu yaklaşık 1.100.000 kişi olarak tahmin ediliyordu ve bu nüfusun yarıya yakını Müslümanlardan oluşuyordu. Mehmed Vecîhî Paşa ise 80.000 cizye evrakı kesmişti. Gayrimüslim-

⁵⁹ Aynı dosya, Lef:51.

⁶⁰ İnalık, *Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri*, s.631.

⁶¹ Aynı dosya, Lef:11.

ler erkek nüfusun bu kadar dahi olmadığını iddia ediyorlardı. Ancak iddialarının pek tutarlı olmadığı hâlihazırdaki nüfus tahminlerinden anlaşılmaktadır⁶². Gerçekte Mehmed Vecîhî Paşa fazla cizye toplamak bir yana, mevcut gayrimüslim nüfusun yarısından dahi cizye toplayamamıştır.

İkincisi ise cizye oranıydı. Bosna cizyesi en düşük seviye olan 15 kuruş üzerinden toplanmaktaydı⁶³. Hâlbuki gayrimüslimler Bosna cizyesinin kişi başı 100 para (kişi başı 2,5 kuruş) olduğunu ileri sürerek, kendilerinin ödemesi gereken cizye miktarının 200.000 kuruş olması gerektiğini iddia ediyorlardı. Paşa ise 1.592.440 kuruş toplamıştı. Gayrimüslimlerin hesabına göre, Vecîhî Paşa'nın 636.976 kişiden vergi toplamış olması gerekiyordu. Oysa erkekler bir yana tüm gayrimüslimlerin nüfusu dahi bu kadar değildi. Paşa'nın 80.000 cizye evrakı kestiği ve topladığı cizye miktarı dikkate alındığında kişi başına 20 kuruşa yakın cizye tahsil edildiği ortaya çıkar⁶⁴. Bu durum kendisinden sonra vali olan Hüsrev Paşa tarafından da eleştirilmiştir. Hüsrev Paşa, Vecîhî Paşa'yı cizye tahsiline gerekli itinayı göstermemekle suçlamıştır. Ona göre, Paşa cizye tahsilini rayici üzerinden uhdesine almış, daha sonra aracılar ihale etmiş, böylece kişi başı 15 kuruş olması gereken cizye bedeli artarak 18, 20 ve bazı bölgelerde 22 kuruşa kadar yükselmiştir⁶⁵.

C- KARAR

Mehmed Vecîhî Paşa hakkındaki tüm suçlamaları reddederek şunları söylemiştir⁶⁶:

Gerek bunlar (tutuklular) ve gerek Bosna'da bulunan sair reâyâlardan cizye ve tekâlif-i şakkalarından mâada ceraim ve sûret-i ahirle tarafımızdan bir akçe ve bir habbe alınmayub ve zulm ve taaddî idilmediğinden başka Boşnakların halleri ma'lûm oldu-

⁶² O dönem nüfus verileri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Gölen, *a.g.e.*, s.17-32, 370-377.

⁶³ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:24, Gömlek no:373, Lef:19, 19 Rebiülevvel 1257/11 Mayıs 1841 tarihli Bosna Valisi Mehmed Hüsrev Paşa'nın arz tezkiresi; 10 yıl sonra 1850/51 yılları arasında Avusturya Konsolosu Dr. Demeter Atanaskoviç ülkesine gönderdiği raporunda Bosna'dan 202.825 kişiden 2.945.175 kuruş cizye toplandığını rapor etmiştir. Yani kişi başına düşen oran 14,5 kuruşa tekabül etmekteydi. Bakınız, Gölen, *a.g.e.*, s.377.

⁶⁴ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:21, Gömlek no:326, Lef:18, Mehmed Vecîhî Paşa'nın cizye ve ceraim iddialarına dair kaleme aldığı savunma müzekkiresi.

⁶⁵ B.O.A., *LM.V.*, Dosya no:19, Gömlek no:298.

⁶⁶ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:21, Gömlek no:326, Lef:50.

ğu üzere mütesellim ve kapudanlar ve sipahiyan tarafından re-âyâya kadimden bazı mertebe layıksız muâmele oluna gelmiş iken zaman-ı acizânemde anların tarafından dahi vâki' olan yolsuz muâmelâtın ekserisi men' idilerek refâh ve istirâhat-ı reâyâ kaziyesi-ne dahi hasbe'l-vüs ve'l-tâke dikkat olunmuş idi. Tanzimat-ı Hayriyye'den sonra değil, beşbuçuk sene Bosna Valiliğim esnâsında bir reâyâ tecrîm olunmuş ise cümleten redd-i niyâz-ı acizânemdir.

Paşa'nın kendinden emin tavrı, eldeki belge ve bilgilerden Meclis-i Vâlâ onun suçsuz olduğuna karar vermiştir. Böylece Mehmed Vecîhî Paşa kendisine isnat edilen tüm suçlardan aklanmıştır. Hatta İstar-ı Ef-lâk'taki icraatlarından dolayı suçlanmak yerine, takdir edilmiştir Ancak Koca Arap'ın suçu sabit görülerek el koyduğu eşyanın karşılığı olan 9.565 kuruşun, halen Bosna'da bulunan Koca Arap'tan alınarak sahiplerine iadesi hususunda mevcut Bosna Valisi Hüsrev Paşa'ya emir verilmiştir⁶⁷.

Meclis-i Vâlâ kararları 26 Safer 1257/19 Nisan 1841 gecesı yapılan Meclis-i Umûmî'de gözden geçirilerek Paşa'nın suçsuz olduğu bir kez daha teyit edilmiş ve irade için Padişaha sunulmuştur. İlgili arz tezkiresinde Paşa'nın suçsuzluğu yanında, İstanbul ve Selânik'de tutuklu bulunan kimselerin faaliyetleri tazir suçları⁶⁸ kapsamında değerlendirilerek ikişer, üçer kişilik gruplar halinde Anadolu'nun muhtelif yerlerine sürgünleri onaylanmıştır⁶⁹. Karar Evasıt-ı Rebiülevvel 1257/3-13 Mayıs 1841'de uygulamaya konulmuş, tutukluların sürgün mahallerine gönderilmelerine başlanmıştır⁷⁰. Suçlulardan Ahmet Münib Efendi Trabzon'a olmak üzere, diğerleri Canik, Kastamonu, Karahisar-ı Sahip, Bursa, Sakız, İstanköy, Rodos, Midilli, Bozcaada, İzmir, Bolu, Kütahya, Eskişehir, İznikmid, Gemlik ve İnégöl'e sürgün edilmişlerdir⁷¹.

⁶⁷ Aynı dosya, Lef:52, Meclis-i Vâlâ Mazbatası.

⁶⁸ İdam, sürgün, teşhir, tehdit, nasihat, prangabend, kalebend, hapis, kınama, para ve kürek cezası verme, alın dağlama, sakal kesme gibi cezalandırmayı kapsayan uygulamalara verilen genel ad. Tazir suçları ve kapsamı hakkında bilgi için bakınız, Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18.-19. Asırlar)*, Emin Yayınları, Bursa 2009, s.38-39.

⁶⁹ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:21, Gömlek no:326, 8 Rebiülevvel 1257/30 Nisan 1841 tarihli arz tezkiresi.

⁷⁰ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:46, Gömlek no:867, Lef:3, Evasıt-ı Rebiülevvel 1257/ 3-13 Mayıs 1841 tarihli hüküm.

⁷¹ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:21, Gömlek no:326, Lef:14, 16; Dosya no:46, Gömlek no:867; Dosya no:47, Gömlek no:900; Dosya no:48, Gömlek no:911; Dosya no:55, Gömlek no:1053; *Nefî ve Kısas Defteri*, no:2, s.13, 28, 30-31, 39.

Sonuç

Tanzimat'ın ilânıyla gelen yenilik fırtınası birçok kargaşaya sebep olmuştur. Ardı ardına gerçekleştirilen düzenlemeler her kademedeki kamu görevlisini tereddüde sürüklemiştir. Hatta Mehmed Vecîhî Paşa gibi sert valiler bile yetkilerini ihtiyatla kullanmaya başlamışlardır. Çoğu vali en küçük bir olayda dahi hata yapma korkusuyla merkezin fikrini sormuştur. O zamanın iletişim imkânları düşünüldüğünde, onlarca isyana ya vaktinde müdahale edilememiş ya da isyanı bastırmak için hayati öneme sahip süre İstanbul'dan onay alınmak için harcanmıştır. Bu yüzden başlangıçta çok az bir kuvvetle, sessiz sedasız bastırılabilircek olaylar ciddi isyanlara dönüşmüştür.

Yukarıdaki mahkeme sürecinde de açıkça görüldüğü gibi, vergi meseleleri gayrimüslimler tarafından devlete karşı çıkmanın anahtarı olarak kullanılmıştır. Onlar kendilerine baskı yapıldığı, rayicin üzerinde vergi alındığı ve kanunların uygulanmadığı gibi gerekçelerle memurları İstanbul'a şikâyet etmişlerdir. Tanzimat'ta verilen söz gereği şikâyetleri değerlendiren idari makamlar, onlarca kamu görevlisi hakkında soruşturma açmak zorunda kalmışlardır.

Memurlarına karşı oldukça sert davranan devlet, suç işlemiş olsalar dahi tebaasına karşı bağışlayıcı tavrını devam ettirmiştir. Bunun en güzel örneklerini Mehmed Vecîhî Paşa davası sonucu gerçekleşen cezalandırmalarda görmek mümkündür. Devlet sürgüne gönderilen insanların bütün masraflarını karşılamış, gittikleri yerlerde muhassıllar aracılığıyla kendilerine günlük birer ekmek, yirmişer para yevmiye ve birer de menzil beygiri vermiştir. Sürgünün üzerinden bir yıl geçmeden İstanbul'a af dilekçeleri gönderilmiş, İstanbul dilekçeleri işleme koyarak 5 Aralık 1852'den itibaren sürgünlerin memleketlerine iade sürecini başlatmıştır. İadeler sadece Müslümanlarla sınırlı kalmamış, isyana katılan gayrimüslimler de aynı haktan yararlanmışlardır⁷². İzin süreci

⁷² Af süreci şöyle işlemiştir:

- 1- Suçluların affedilmeleri için dilekçeyle Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliyye başvurması
- 2- Suçluların Bosna'ya iadesinde bir mahzur olup olmadığına dair Bosna valisinden onay istenmesi
- 3- Bosna valisinin suçlu kişiye kefil olacaklardan aldığı senet
- 4- Senet ve izin tezkiresinin vali tarafından İstanbul'a gönderilmesi
- 5- Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin Bosna valisinin kararını onaylaması
- 6- Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliyye kararının Padişah tarafından onaylandığını gösteren iradenin yayınlanması
- 7- Af buyrulduğunun suçlunun sürgün edildiği idari birime gönderilmesi

işlenen suçla orantılı değil, Bosna valisinin ikna edilmesi ve bir daha devlete muhalif hareketle bulunmayacaklarına dair kefil bulmalarıyla ilintili olarak hızlı veya yavaş işlemiştir⁷³. Hatta isyanın elebaşı Ahmed Münib Efendi dahi Mart 1844 tarihli bir kararname ile affedilerek serbest bırakılmıştır⁷⁴. Bazıları 1826 Yeniçeriliğin ilgasından itibaren devlet karşıtı her hareketin içinde bulunmalarına rağmen, bu kişiler affedilirken hukukî değil insanî değerler dikkate alınmıştır. Çünkü tutukluların “*memleketlerindeki ailelerinin mağduriyeti*” her af hükmünde standart ibare olarak yer almıştır.

KAYNAKÇA

A- ARŞİV VESİKALARI

1- Defterler

Nefy ve Kısas Defteri, no:2

Mühimme-i Mektûme, no:9

Tanzimât-ı Hayriye Defteri

2- Müteferrik Vesikalar

a- İrade Dahiliye

Dosya no:10, Gömlek no:448; Dosya no:10, Gömlek no:449; Dosya no:22, Gömlek no:1045; Dosya no:24, Gömlek no:1159; Dosya no:24, Gömlek no:1177; Dosya no:25, Gömlek no:1195; Dosya no:28, Gömlek no:1241; Dosya no:46, Gömlek no:2286

b- İrade Meclis-i Vâlâ

Dosya no:19, Gömlek no:298; Dosya no:21, Gömlek no:326; Dosya no:24, Gömlek no:373; Dosya no:46, Gömlek no:867; Dosya no:47, Gömlek no:900; Dosya no:48, Gömlek no:911; Dosya no:55, Gömlek no:1053; Dosya no:60, Gömlek no:1138; Dosya no:60, Gömlek no:1138

⁷³ B.O.A., *LMVL*, Dosya no:46, Gömlek no:867, Lef:3, Evasıt-ı Rebiülevvel 1257/ 3-13 Mayıs 1841 tarihli hüküm; *LMVL*, Dosya no:47, Gömlek no:900; *LMVL*, Dosya no:48, Gömlek no:911; *LMVL*, Dosya no:55, Gömlek no:1053; Dosya no:60, Gömlek no:1138; *Nefy ve Kısas Defteri*, no:2, s.13, 28, 30-31, 39.

⁷⁴ B.O.A., *Nefy ve Kısas Defteri*, no:2, s.13, Evasıt-ı Rebiülevvel 1260/21-30 Mart 1844 tarihli hüküm.

B- KİTAP VE MAKALELER

Belgradî Raşid, *Tarih-i Vak'a-i Hayretnümâ-i Belgrad ve Sırbistan*, Tatyos Divitciyan Matbaası, İstanbul 1291.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1978.

Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2004.

Eren, Ahmet Cevat, *Mahmud II. Zamanında Bosna-Hersek*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1965.

Gökcen, Ahmet, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, İstanbul 1989.

Gölen, Zafer, *Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

Hamzaoglu, Yusuf, *Sırbistan Türklüğü*, LogosA, Üsküp 2004.

İnalçık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, c. XXVIII/sy.112, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1964 (Tıpkıbasım-2001), s.623-690.

_____; "Adâletnâmeler", *Belgeler*, c. II/sy. 3-4, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s.49-142.

Karataş, Ali İhsan, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18.-19. Asırlar)*, Emin Yayınları, Bursa 2009.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye*, c. IV, Matbaa-i Amire, İstanbul 1308.

MEKÂN VE MÜZİK: OSMANLI DÖNEMİNDE İSTANBUL'UN ÇOKKÜLTÜRLÜ MÜZİKLİ EĞLENCE MEKÂNLARI

SEYİT YÖRE*

Giriş

1960'lı yıllardan günümüze aldığı sınırsız göçler nedeniyle her ne kadar yozlaşmışsa da, dünyadaki kent ve kültür kavramlarını içinde barındıran en önemli kentlerden biri olan İstanbul, Bizans'tan Türkiye'ye kültür ve sanat hayatında önemli bir yere sahiptir. Bizans döneminde Constantinople adıyla önemli olan şehir, 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın başkenti olarak da, Orta Doğu ve Balkanların çokkültürlü bir merkezi ve Osmanlı kent kültürünün baş merkezi olmuştur¹. Bu bağlamda, Osmanlı'daki her gelişme ve yenilik İstanbul'da gerçekleşmiş ve daha sonra Osmanlı coğrafyasına yayılmıştır. Birbirinden farklı özellikler taşıyan semtleri, iç ve dış mekânları, yaşayanları ve kendine özgü yaşam şekilleri İstanbul kent kültürünü oluşturur.

"Tarih boyunca İstanbul'un kültürel dolaşımına katılan tüm değerleri şehir hayatını besleyen kılcal damarlara sürekli bilgi, beceri ve görgü aktaran toplum kesimlerinin ortak ürünüdürler [...], şehir hayatının bu çoğulcu kimliğine sahip çıkanlar, ürettikleri değerleri paylaşabilecekleri mekânları kurmuş ve yaşatmışlardır."²

Kültür birçok tanımı olmasına karşın, kısaca içinde toplumsal birçok öğeyi barındıran karmaşık bir olgu ve süreçtir³. Kültürün en soyut öğelerinden biri de müziktir. İstanbul'un çokkültürlülük özelliği müzik

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Dilek Sabancı Devlet Konservatuarı, Konya/TÜRKİYE, seyityore@yahoo.com

¹ Risto Pekka Pennanen, "The Nationalization of Ottoman Popular Music in Greece", *Ethnomusicology*, 48/1 (Winter, 2004), s. 2-3.

² Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 281.

³ Edward B. Tylor, *Primitive Culture*, USA 1920, Six Edition, s. 19.

alanına da yansiyarak, birçok müzik türünü içinde barındırır⁴. Hiç kuşkusuz ki bu müzik türleri, onu yaratan, sunan ve tüketen insanlarla belirli mekânlarda varolur. Dolayısıyla, aslında üzerinde pek durulmayan mekânlar, müziğin yaratım (üretim) ve sunum (seslendirme) sürecini de çeşitli şekillerde etkileyebilir. İstanbul temelli Osmanlı kent kültürünün, başta Yunan olmak üzere birçok Balkan müzik türünü etkilediği görülür⁵.

Bu çalışmada olduğu gibi, kent, mekân ve müzik konusunu kapsayan az sayıda etnomüzikolojik araştırma bulunmaktadır. Cohen, Liverpool'daki Rock müzik araştırmasında, mekânın ve zamanın önemine değinerek, bir müzik türünün her aşamasında mekânın önemini vurgulamış, mekânın bulunduğu çevrenin ve mekânlardaki sosyal ilişkilerin müziğin oluşumu ve sunumunu etkilediğini belirtmiştir⁶. Connell ve Gibson, araştırmalarında, mekânlar, müzik türleri ve stilleri ve kültürel kimlikler arasında yerel, ulusal ve küresel şekillerde karmaşık bir ilişki olduğunu belirterek müzik ve mekânın önemini vurgulamışlardır⁷. Stokes, mekânın sosyal ve kültürel üretiminde müziğin eşsiz ve gizli bir rolü olduğunu, müziğin bir mekânda ortaya çıkan önemini ve o mekânın müzik yoluyla çağrışacağını belirtmiştir⁸. Müzikli mekânlar, toplumun diğer üyelerinde olduğu gibi, orada çalışan müzisyenlerin sosyal, ekonomik ve kültürel çevresini, bunlara bağlı olarak da müzik yaratımı ve sunumunu etkiler⁹. Eğlence mekânlarının sadece müzisyenlerin yaratımına değil, diğer sanatçıların yaratımına da etki ettiği Âşık Çelebi'nin (1520-1572) Tezkiresi'nde de görülmektedir: Orhan Şâik Gökay'ın (1902-1994) aktardığına göre, Bursa'daki Şems ve İstanbul'daki Efe Meyhâneleri şâirlerin toplandığı bir tür dernek işlevi yapan mekânlardır¹⁰.

⁴ Bkz. Seyit Yöre, "Osmanlı'dan Türkiye'ye Müzik Kültüründe İstanbul", 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi (5-10 Ekim 2009), *Bildiriler*, IV. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s. 1323-1348.

⁵ Pennanen, *a.g.m.*, s. 2-3

⁶ Sara Cohen, "Sounding out the City: Music and the Sensuous Production of Place", *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 20/4 (1995), s. 436-438.

⁷ Ray Hudson, "Regions and place: music, identity and place", *Progress in Human Geography*, 30/5 (2006), s. 627-628.

⁸ Cohen, *a.g.m.*, s. 445.

⁹ Alan C. Turley, "Max Weber and the Sociology of Music", *Sociological Forum*, 16/4 (Dec., 2001), s. 641.

¹⁰ Orhan Şâik Gökay, "Âşık Çelebi Tezkiresi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 30 (1976), s. 45.

Mekânın müzik açısından önemini vurgulayan bu araştırmalarla birlikte, müzik ve mekân ilişkisi bağlamında bakıldığında, İstanbul'da içinde müziği barındıran kimi resmî/kurumsal kimisi de gayr-ı resmî/serbest iki temel mekânsal özellikten söz edilebilir. Müzik tüm bu mekânlarda çeşitli amaçlarla yer alır. Müziğin varolduğu mekânların kurumsal veya serbest olması, müziğin yaratım ve sunum sürecini, özellikle nitelik açısından etkiler. Bu araştırma, içinde müzik yapılan serbest eğlence mekânları ile sınırlandırılmıştır.

Araştırmanın temel kavramı olan ve İngilizce *place* olarak ifade edilen *mekân* kelimesi, *Büyük Türkçe Sözlük*'te "1. Yer, bulunulan yer. 2. Ev, yurt" şeklinde tanımlandığından daha çok kapalı bir yeri ifade ettiği varsayılabilir. İngilizce kapalı mekân *indoor* kelimesi ile ifade edilip, açık mekân içinse 'açık alan' anlamında *open space* veya *outdoor* kelimesi kullanılmaktadır. Hem Türkçe hem de İngilizce de mekân ve alan kelimeleri farklı kullanılmakla birlikte, çalışmada mekân, açık ve kapalı mekân kavramları kullanılmıştır. Bunların dışında, ev, yer, mekân anlamlarına gelen Farsça *hâne* kelimesinin de, özellikle *meyhâne* gibi birleşik kelimelerde Osmanlı'da önem arz ettiği görülür.

Bu birleşik kelimelerde olduğu gibi, İstanbul da birçok kültürün birleşiminden oluşur. Dolayısıyla Osmanlı'yı ve İstanbul'u oluşturan sosyo-kültürel yapı *çokkültürlülük* (multiculturalism) kavramı ile ifade edilir. Çalışmada incelenen mekânların sosyo-kültürel yapısı ve bunun müziksel yansımaları da çokkültürlülük bağlamında ortaya çıkar. Çokkültürlülüğü ortaya çıkaran ise, en az iki kültürün birbirinden etkilenmesinin sonucu olan *kültürleşme*dir (acculturation)¹¹ ki mekânların sağladığı da hem toplumsal hem de müziksel kültürleşme sürecidir.

Çokkültürlülük kavramına bakıldığında, uluslaşmanın ilk dönemlerinden itibaren asıl ulus dışındakileri eritme anlayışı, sonrasında çoğulculuk ve çoğulcu toplum yapısının dönüşümü sonucu postmodern bir yaklaşım olarak ortaya çıktığı varsayılır ve birden fazla kültürün bir arada bulunduğu olumlu bir durumu ifade eder. Üzerinde hâlen tartışılan çokkültürlülük kavramı, küreselleşmesinin yükselişle de öne çıkmıştır¹².

¹¹ Mustafa Çakır, "Kültürlerarası İletişimin Bir Yönü: Özün Ötekileştirilerek Yabancılaştırılması", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21/1 (Bahar 2010), s. 78.

¹² İhsan Çetin, "Çokkültürlülük ve Kimlik Bağlamında Midyat İlçesi Örneği", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, c. 2 (2007), s. 22-24.

Çokkültürlülüğe müziksel bağlamda bakıldığında ise birincisi müzik eseri yaratımında, ikincisi seslendirmede ortaya çıkar: Müzik eseri yaratımında çokkültürlülük, kültürlerden birine ait olan yaratıcının iki veya daha fazla kültürün müziksel öğelerini birleştirmesi şeklindedir ve bu durum müziğin tüm türleri arasında bulunabilir. Çokkültürlü yaratımın birinci şekli, müzik eserinde kullanılan farklı kültürlere ait müziksel öğelerdedir. Bu uygulamada bestecinin kökeni önemli değildir¹³. Örneğin, Türk bir bestecinin eserinde Hint ses dizilerini kendine göre kullanması çokkültürlülüğün birinci şeklidir. Bir diğer çokkültürlü müzik yaratım tipinde ise bestecinin kökeni belirleyici bir faktördür: Örneğin, V. Murad'ın Avrupa stili piyano eserleri bestelemesi, ikinci çokkültürlü yaratım şeklidir. Ancak burada ortaya çıkan müzik eseri çokkültürlü değildir. Bazı örneklerde ise hem besteci hem de tüm müziksel öğeler aynı kültürden olmasına rağmen çokkültürlülük oluşur: Örneğin, Müzika-i Hümayun'un yöneticisi Giuseppe Donizetti'nin Osmanlıca sözlerle, *Şarkı-i Cedid* adlı piyano eşlikli şarkı bestelemesi¹⁴ bu sınıflamadır. Çokkültürlü uygulamanın seslendirme boyutu ise müzik eseri ve seslendiricinin farklı kültürlerden olmasıdır. Örneğin, Avrupa müziğini Asyalı bir müzisyenin seslendirmesi bu sınıflamaya örnek olabilir¹⁵.

“Çokkültürlülük gerek yaratım gerekse seslendirme açısından yakın coğrafyadaki farklı kültürlerin geleneksel müzikleri arasında da geçerlidir. Savaş, göç, ticaret gibi durumlar sonucu kültürlerin birbiriyle belirli sürelerde etkileşime girmeleri, müziklerinin tüm öğeleri üzerinde etkin olabilir. Bunun bir örneği Türk müzik kültürü üzerinde çok belirgindir. Altaylardan bugüne çok farklı yerlerde göçebe ve yerleşik süreç geçiren Türk müzik kültürü, özellikle İslamiyetin kabulünden itibaren Asya kültüründen Orta Doğu kültürüne geçerek büyük bir değişim geçirmiştir. Bu değişim tüm müziksel öğelere yansımıştır. Özellikle geniş bir coğrafyaya sahip Osmanlı'nın kozmopolit [veya çokkültürlü] yapısı ile de bu çokkültürlü müzik belirginleşmiştir”¹⁶.

¹³ Seyit Yöre, “Müzikçe Söyleşiler”, *Selçuk Kültür Sanat ve Spor Rehberi*, (Mart 2009), s. 18-19.

¹⁴ Emre Aracı, *Donizetti Paşa: Osmanlı Sarayının İtalyan Maestrosu*, Yapı Kredi Yayınları, 1. bs., İstanbul 2006, s. 133-134.

¹⁵ Bkz. Cynthia Tse Kimberlin ve Akin Euba, “Introduction”, *Intercultural Music*, vol. 1 (1995), s. 2-5.

¹⁶ Yöre, a.g.m., s. 19.

Dolayısıyla, insanın ve müziğin varolduğu açık veya kapalı mekânların, müziğin yaratımını ve sunumunu etkilediği verilen örneklerde ortaya çıkar. İlgili mekânlardaki müzikçilerin farklı kültürlerden olması da müziğin çokkültürlü olma durumunu belirler.

Bu çalışmada sunulan ve bazıları Bizans'tan Türkiye'ye uzanan İstanbul'daki müzikli mekânların, özellikle Osmanlı döneminde çeşitlendiği görülür. Bu yüzden makale Osmanlı dönemi ile sınırlandırılmış, İstanbul'daki mekânlar, bunların kavramsal anlamları ve sosyo-kültürel özellikleri ile bu mekânlarda yer alan müzikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu Osmanlı müzik kültürü çalışması, literatür tarama tekniğine dayanan betimsel bir durum saptama araştırmasıdır ve araştırmanın bilimsel alanını, müziği sosyal ve tarihsel süreçte toplum ve kültür ilişkisi içinde inceleyen *etnomüzikoloji*¹⁷ oluşturur. Dolayısıyla bu çalışma, İstanbul'daki eğlence amaçlı müzikli mekânların etnomüzikoloji disiplini içinde, kavramsal, tarihsel, müziksel ve sosyo-kültürel yaklaşımlarla araştırılmasından oluşur.

İstanbul'da Eğlence Mekânları ve Müzik

Osmanlı döneminde İstanbul'da içinde müzik ve dans, kısaca müzikli eğlence olan mekânlara bakıldığında, temelde *kahvehâne*, *kıraathâne*, *café*, *meyhâne*, *gazino*, *baloz* ve *bar* olmak üzere yedi temel mekânın ortaya çıktığı görülür. Bu mekânların hemen hepsi boş zaman geçirme ve eğlence üzerine kuruludur. Çoğunluğu kapalı olan bu mekânların dışında, müzikli etkinliklerin yapıldığı açık mekânlar da bulunduğu görülür ki bunlar gazino vb. bahçeleri ile *At Meydanı*'dır. Beken, müzik yapılan mekânları ticârî ve ticârî olmayan olarak iki temel sınıfa ayırmıştır¹⁸. Bu bağlamda, burada sayılan kapalı mekânların –belki *At Meydanı* dışındaki– hepsi müzikli ticari eğlence mekânlarıdır.

Devlet-i Âli'de açık ve kapalı mekânlarda yapılan bu eğlence anlayışının artması, orada bir tüketim toplumunun oluştuğunu işaret eder:

“Bazı kaynaklarda, Osmanlı toplumunun tüketim toplumu-na dönüşme sürecinin kahvenin gelmesiyle, Karlofça ve Pasarofça antlaşmaları ertesinde başlatılan modernizm çabalarıyla ve Lâle Devri ile başlatıldığı görülür. [...] Yeni tüketim talep ve tarzla-

¹⁷ Bkz. Alan Merriam, *The Anthropology of Music*, Northwestern University Press, USA 1964.

¹⁸ Münir N. Beken, *Musicians, Audience and Power: The Changing Aesthetics in the Music at the Maksim Gazino of Istanbul*, PhD Dissertation, University of Maryland 1998, s. 14.

rının öncelikle Osmanlı'nın yönetici, bürokrat ve aydın kesiminin eğlence dünyasında etkili olduğu görülür. Bu gelişmelerde Batılı seyyahların, tüccarların, sefirlerin ve azınlıkların katkıları da bulunmaktadır"¹⁹

Osmanlı'nın tüketim ve eğlence kültürünü ifade eden temel yedi kapalı mekân türü ve açık mekânlar kavramsal, sosyal ve müziksel yönleriyle tarihsel bir sırayla ayrı ayrı incelenmiştir:

1. Kahvehâne

Kahvehâne terimi, kahve içilen ve satılan yer anlamındaki Arapça *kahve* ve Farsça *hâne* kelimelerinin birleşiminden oluşur ve günlük konuşmalarda kısaca *kahve* olarak da adlandırılır.

Kahvehânenin Yakındoğu'da ortaya çıkışı ile ilgili bilgilere bakıldığında, ilk kahvehânenin 1511'de Mekke'de (bir caminin yanında) ortaya çıktığı, 16. yüzyılın ilk on yılında Kahire'ye ve aynı yüzyılın ortalarında da Suriye ve İstanbul'a girdiği görülür. İstanbul kahvehânelerinin ilk başlangıcının ise, 1554 yılında Tahtakale semtinde olduğuna ilişkin bilgiler mevcuttur²⁰. "*Tarihçi Solakzâde'ye göre kahve, I. Selim zamanında (1512-1520) Mısır seferinden sonra İstanbul'a getirilmiştir. İstanbul'da ilk kahvehâneler ise Hüseyin Ayvansarayî'nin Mecmua-i Tevârih'inde düşülen tarih ile 959 (1551)de, Peçevi Tarihî'ne göre ise 962 (1554) tarihinde açılmıştır*"²¹.

Peçevi'ye göre, kahvehâneler yirmi ya da otuz kişilik gruplardan oluşan, başlangıçta eğlence düşkünleri ve aydın sınıfın gittiği kitap ve görgü kuralları yazıları okuduğu, tavla ve satranç oynadığı, sanat üzerine münazara yaptığı mekânlardı²². Sosyolojik bağlamda değerlendirildiğinde, kahvehânenin ortaya çıkışı, erkeklerin ibadet dışı amaçlarla ev dışına çıkabilmesini ve masum bir şekilde eğlenebilmesini sağlayan yeni bir olgunun başlangıcı olmuştur²³. Dolayısıyla, kahvehânelerin, as-

¹⁹ Nebi Özdemir, "Osmanlı Tüketim Kültürü, Eğlence ve Yazılı Medya İlişkisi", *Millî Folklor*, sy. 73 (2007), s. 13.

²⁰ Helene Desmet Grégoire, "Giriş", *Doğuda Kahve ve Kahvehaneler*, I. bs., eds. H. D. Grégoire ve F. Georgeon, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 13-25.

²¹ Burçak Evren, *Eski İstanbul'da Kahvehaneler*, I. bs., Milliyet Yayınları, İstanbul 1996, s. 20.

²² Ayşe Saraçgil, "Kahve'nin İstanbul'a Girişi (16. ve 17. Yüzyıllar)", *Doğuda Kahve ve Kahvehaneler*, eds. H. D. Grégoire ve F. Georgeon, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 33.

²³ Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler/Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökeni*, 2.bs., çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 109.

linda kahvenin araç olduğu 'toplumsal ilişkiler ortamı' olarak anılması doğru olur.

İstanbul'da zamanla başlıca on farklı türü ortaya çıkan kahvehâneler, kendine ait bir kültür biçimi oluşturmuştur. Işın'a göre, kahvehâneler, "[...] kültürel dolaşım içindeki farklı imgelerin birbiriyle buluştukları, yorumlanıp yeniden üretildikleri mekânlardır"²⁴. Kahvehâne türlerinden biri olan, âşık kahvehâneleri ve çalgılı kahvehâneler olarak da bilinen *semâî kahvehâneleri*, mekân ve müzik ilişkisi içerisinde ayrıcalığa sahiptir. Özdemir, Yeniçerilik kurumunun lağvedilmesi ve Yeniçerilerin Anadolu'ya sürülmesi sonucu destekçilerini ve müdavimlerini yitiren geleneksel kahvehânelerin, çalgılı kahvehânelerine dönüştüğünü, dolayısıyla çalgılı kahvehânelerin bu şekilde ortaya çıktığını belirtmiştir²⁵.

1826'da Yeniçeriliğin ortadan kaldırılması sonucu ortaya çıkan *Semâî kahvehâneleri*²⁶, toplumsal tabanı Yeniçeriliğe, kültürel tabanı ise âşık edebiyatı ve müziğine dayalı, asker-esnaf zümresinin yarattığı yeni bir mekân türünü temsil eder²⁷. İlki Tavukpazarı'nda ortaya çıkan bu çalgılı kahvehâneler, çok ilgi çekmesi sonucu, İstanbul'un birçok semtine yayılmış, en bilinenleri Beşiktaş, Çeşme Meydanı, Tophâne, Boğazkesen, Eyüp ve Haliç'tekiler olmuştur; bunlar arasında en tanınanı ise Galata'daki Hendek Tulumbacı Kahvehânesi'dir²⁸.

M. Halid Bayrı'nın (1947), İstanbul'un on üç ayrı semtinde belirlendiği²⁹ *semâî kahvehânelerinde*, âşık tarzı halk edebiyatının yaygın olduğuna, gerek İstanbul dışından gelen gerekse İstanbul'da yetişmiş şehirli âşıkların bulunduğu dâir bilgiler vardır. Sadi Yaver Ataman, kendisinin son zamanlarını gördüğü bu kahvehânelerin yerli bir konservatuvar olduğunu, bu mekânlarda saz fasılları yapıldığını, yeni yetişen gençlere usta-çırak ilişkisine dayanan gözlem yoluyla ders verildiğini, gezgin âşıkların birbirleriyle imtihan olduklarını, halk müziği ve halk oyunlarının bu kahvehânelere yayıldığını söylemiştir. Ataman, çalgılı kahvehâne-

²⁴ Işın, *a.g.e.*, s. 281.

²⁵ Özdemir, *a.g.m.*, s. 18.

²⁶ Evren, *a.g.e.*, s. 46.

²⁷ Işın, *a.g.e.*, s. 282.

²⁸ François Georgeon, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İstanbul Kahvehâneleri", *Doğuda Kahve ve Kahvehâneler*. 1. bs., eds. H. D. Grégoire ve F. Georgeon, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 63.

²⁹ Bkz. Sadi Yaver Ataman, *Türk İstanbul*, 2. bs., yay. haz. Süleyman Şenel, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2006, s. 52-53.

leri âşıklar için bir okul olarak nitelemiş ve buralardan icâzet alan âşıkların artık her yerde usta âşık olarak görüleceğini belirtmiştir³⁰.

1920'li yıllarda son bulan ve halk edebiyâtı ve müziğinin gelişimine katkıda bulunan semâî kahvehânelerinde, klarnet, darbuka, çifte nak-kâre ve zurna çalan en az dört çalgıcı bulunduğu, bu çalgıcıların çaldıkları belirli eserlerin dışında halk edebiyatından mâni, destan, koşma, semâî, türkû ve nefes gibi türler seslendirdiği görülmüştür. Bununla birlikte, *marş* çalınarak programa başlanması ve asıl 'külhanbeyi tarzı mâni söylenmesi', semâî kahvehânenelerinin karakteristik bir özelliğidir³¹.

Günümüzde de tanınan Dertli (1772-1846), Bayburtlu Zihni (1795-1859), Develili Âşık Seyrânî (1800?-1866?) gibi birçok âşık, 18. ve 19. yüzyıllarda İstanbul'daki bu kahvehânelerden geçmiş³², hatta Develili Âşık Seyrânî gibi bazılarının şöhreti saraya kadar uzanmış, saray tarafından düzenlenen yarışmalara katılmış, saray âşıklarının arasına girmiş ve Sultan Abdülmecid'in (1823-1861) huzurunda da farklı âşıklarla atışmalar yapmıştır³³. Ataman'ın belirttiğine göre, semâî kahvehânelerindeki âşık edebiyatı ve müziği formları 19. yüzyıl Osmanlı sanat müziği bestecilerini etkilemiş, onlar semâî, müstezad, divan gibi şûr formları üzerine beste yapmışlar ve ayrıca bu kahvehânelerde, semâî ve mâni söylemekteki ustalığıyla tanınan kişiler yetişmiştir. Bu kişilerden en bilineni Kadıköylü Kel Ali Bey (1831-1899)'dir ve bazı besteleri günümüze kalmıştır³⁴.

Aslında daha çok Ramazan aylarına özgü olan semâî kahvehânelerinin, Ramazan'da özel olarak yeniden hazırlandığı, Tanzimat'la birlikte programlı bir eğlence anlayışına sahip olduğu ve Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861), en parlak dönemini yaşadığı bilinir³⁵. Ragıp Akyavaş, eski Ramazan gecelerinde teravih namazından sonra sahur vaktine kadar oturulduğunu, eğlence olarak Şehzadebaşı'ndaki Direklerarasına gidildiğini, oradan bakanlarınsa Yeşiltulumba'da semâî kahvehânelerine gittiğini söylemiştir³⁶.

³⁰ Ataman, *a.g.e.*, s. 51.

³¹ Işın, *a.g.e.*, s. 281-290.

³² Ataman, *a.g.e.*, s. 63.

³³ Ali Çatak, *Bütün Yönleriyle Seyrânî*, Saray Hali Yayını, Kayseri 1992, s. 9-31 ve Haşim Nezihi Okay, *Develi'li (Evrek'li) Seyrânî*, Maarif Kitaphanesi Yayınları, İstanbul 1963, s. 1-8.

³⁴ Ataman, *a.g.e.*, s. 54.

³⁵ Işın, *a.g.e.*, s. 287.

³⁶ Akyavaş A. Ragıp, *Asılâne*, 1. bs., yay. haz. Beynün Akyavaş, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 349-350.

Semâî kahvehânelerinin dışındaki kahvehânelerde de eğlenceye yönelik müzikli ve tiyatral gösteriler olduğu görülür: Hattox, kahvehânelerin çoğalmasıyla, kahvehâne sahiplerinin müşteri çekmek için eğlenceye yönelik çeşitli etkinlikler düzenlediklerini, bunlardan en basitinin bir yaylı çalgı eşliğinde öyküler anlatan meddahlar, gölge ve kukla oyunları olduğunu, eğlencenin daha kapsamlısının ise kahvehânenin büyüklüğüne göre meddahların, hokkabazların, rakkaselerin ve çalgıcıların gösterileri olduğunu ve özellikle ramazan aylarında en sıradan kahvehâne bile bir meddah olduğunu belirtmiş, bu kahvehânelerdeki müzik türlerinin halk müziği, mehter takımlarının seslendirdiği askeri müzik olduğunu, kahvehânelerdeki eğlenceden nefret eden din-dar çevrelerin, eğlenceye eşlik eden bir araç olduğu için müziği de kınadıklarını vurgulamıştır³⁷. Kınamanın nedeni ise Hattox'un "şarapsız bir meyhâne"³⁸ olarak andığı gibi, bu kahvehânelerin içinde her türlü ilişkinin ve olumsuz davranışların yaşanmasıdır. Bu durumun bir diğer görünümü de 19. yüzyılın ortalarına kadar halka açık yerlerde, kahvenin yanında rakı ve şarap tüketildiği, Müslümanlara ait kahvehânelerde alkollü içki olmamasına rağmen, azınlıklara ait kahvehânelerde gerçekten alkollü içki verildiği görülmesidir³⁹.

1895 ve 1910 yılları arasında İstanbul'da düzenlenen konserlerin yarısının kahvehânelerde olduğu görülür ki bu da kahvehânelerin bir müzik mekânı olarak o dönemdeki önemini gösterir⁴⁰. Ayvansaray loncasına bağlı her kahvehâne sâzendeler, hânendeler, Rum ve Çingene köçekler ile meddahlar olması buna bir örnektir⁴¹.

Modernleşme süreciyle birlikte toplumsal değişmeye paralel olarak kahvehânelerin değiştiği, bu değişimde halk çalgısı bağlama yerine klarnetin yer aldığı, Beyoğlu tiyatrolarının programlı eğlence anlayışının kahvehânelerde de vermeye başladığı, bazı operetlerden alınan basit parçaların, destan, koşma gibi geleneksel formlarla birlikte verilmeye başladığı ve âşık tarzının egemen olduğu semâî kahvehânelerinde, Sultan II. Abdülhamid (1842-1918) döneminden (1876-1909) itibaren Alafranga (Alla Franga) yani Avrupa stili müziğin yer aldığı görülmüştür. Bu değişimi gözlemiş olan Yazar Osman Cemal Kaygılı (1890-

³⁷ Hattox, *a.g.m.*, s. 92-95.

³⁸ Hattox, *a.g.m.*, s. 69-70.

³⁹ Georgeon, *a.g.m.*, s. 57.

⁴⁰ Georgeon, *a.g.m.*, s. 79.

⁴¹ Evren, *a.g.e.*, s. 56.

1945), kahvehânelerde başlangıç olarak bir Alafranga marş çalınmaya başlandığını, marştan sonra polka gibi bir eser, Nihâvend makamında Alafranga'ya yakın hareketli şarkılar ve kantolar ve sonra da oyun havaları, Alaturka (Alla Turca) yâni Türk tarzı şarkılar seslendirildiğini, son olarak da kahvehâne müşterilerinin tamamlanmasıyla birlikte mânilere geçildiğini belirtmiştir⁴². Her ne kadar semâî kahvehânelerinde âşık edebiyatı ve müziği ağırlıklı olsa da müşteri çekmek amacıyla özellikle 19. yüzyılda içinde müzikli eğlencelerin olduğu kahvehâne sayısı artmıştır. Kesin olarak belirlenememekle birlikte, semâî kahvehâneleri ile çalgılı kahvehâneleri birbirinden ayırmak gerekebilir.

Semâî kahvelerinin sosyo-kültürel kimliğini Yeniçeriler (Devşirmeler), tulumbacılar, külhanbeyler; işletmecilerinin, çalışanlarının ve müşterilerinin dinsel kimliğini ise, İstanbul'un Müslüman ve Hristiyan toplumu oluşturur⁴³. Bütün bilgiler kahvehânelerin sosyo-kültürel ve müziksel açıdan çokkültürlü bir yapıda olduğunu açıkça gösterir.

2. Kırathâne

Kahvehânelerin boş zaman geçirme ve eğlence mekânları olması yanında, 19. yüzyılda okuma ve düşünce üretme mekânına da dönüşümü nedeniyle, kırathâne adı altında yeni mekânlar ortaya çıkmıştır. Arapça okuma anlamındaki *kıraat* kelimesi ve Farsça yer anlamındaki *hâne* kelimesinin birleşiminden okuma yeri anlamına gelen kırathâneler oluşmuştur.

Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962), İstanbul'da gazetelerin çıkmasına koşut olarak, tıpkı Paris ve Viyana'da olduğu gibi, kahvehânelerle gazete girdiğini ve böylece adının kırathâne olduğunu, kırathânelerde daha sonra mûsikî fasılları yer aldığını belirtmiştir⁴⁴. Bu bağlamda, 1901-1903 yıllarındaki bilgilere göre, Şehzadebaşı Direkleri arasında Fevziye Kırathânesi'nin en çok bilinen kırathâne olduğu ve burada yer alan tiyatro gösterilerinin başında ve aralarında, sâzendeler Kemanî Zafiraki, Kemanî Tatyos, Udî Afet, Udî Arşak, Kemançeci Vasilaki ve Kânûni Ali Bey'in, hânendeler Hacı Gurbet, Hristo, Oseb, Muvarfad Efendi'nin bulunduğu ince saz takımınca, yine aynı semtteki

⁴² Ekrem Işın, "Kahvehaneler", *DBİA*, c. 4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 242 ve Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat*, s. 287-289.

⁴³ Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat*, s. 281-289.

⁴⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1960, s. 264.

Şems Kıraathânesi'nde Kemânî Tahsin ve Memduh Efendi'lerin bulunduğu saz takımınca fasıl yapıldığı bilinir⁴⁵.

Müzişyen Ruşen Ferid Kam (1902-1981), Şehzâdebaşı'ndaki ilk kıraathânenin Alyanak Mehmed Efendi tarafından açıldığını, Fevziye Kıraathânesi'nin ise daha sonra açıldığını, 19. yüzyılın ortalarında şarkı formunun öne çıkması, yâni Osmanlı sanat müziği'nde bir popülerlik olmasından dolayı, İstanbul'daki çeşitli çalgılı kahvehânelerde veya kıraathânelerde şarkı formlarından oluşan fasılların yapıldığını belirterek, Fevziye Kıraathânesi, Şems Kıraathânesi, Arif'in Kıraathânesi ve Merkez Kıraathânesi'nin birer konser salonu gibi olduğunu ve burarlarda İstanbul'un tanınan hânende ve sâzendelerinin sahne aldığını vurgulamıştır⁴⁶. Kıraathânenin anlamı ve işlevi yanında, bu mekânlarda varolan müziğin niteliği de, oraya giden insanların kahvehanedekilerden daha fazla eğitilmiş olduğunu gösterir.

3. Café

Fransızca kahve anlamındaki *café* kelimesi, aynı zamanda bir kavramla anılan kahvehâne tarzı bir mekânı temsil eder. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'daki değişim, modernleşme, Avrupa'ya açılma istekleriyle birlikte, yeni meslekler, alanlar ve mekânlar oluşmaya başlamış, bu değişimler sonucu Fransız kültüründen etkilenen yerel burjuvalarla birlikte, kahvehâne ve café ayrımı yapılmıştır. Toplumsal düzen bağlamında, kahvehâneye kadınlar gidemezken, cafeye kadın ve erkek birlikte gidebilmekteydi. Aynı zamanda, kahvehâne geleneğinde yaşanan etnik, cinsel ve dinsel ayrım cafelerde ortadan kalkmıştır⁴⁷.

O yıllara kadar, gece eğlence hayatına egemen olan geleneksel kahvehâne ve meyhâne türlerine alternatif olarak açılan café vb. türler, aynı zamanda gece eğlence hayatında kadınla erkeğin bir arada eğlenebilmesini sağlamıştır. 19. Yüzyılın sonlarında Beyoğlu'nda açılan ve kendi arasında *Cabaret de Nuit* (Gece Klübü), *Café Concert* (Konserli Kafe) ve *Café Chantant* (Kafe Şantan-Şarkılı Kafe) gibi çeşitleri olan, ancak halk arasında ayrım yapılmadan hepsine *kafешantan* adı verilen ve sonradan ünlü olan (Condordia, Flamme ve Alhambra gibi) birçok café açılmıştır.

⁴⁵ Ruhi Kalender, "Yüzyılımızın Başlarında İstanbul'un Musiki Hayatı", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 23 (1978), s. 416-419.

⁴⁶ M. Nazmi Özalp, *Türk Müsıkisi Tarihi I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s. 223-227.

⁴⁷ Anastassiadou, *a.g.m.*, s. 89-90.

Adından da anlaşıldığı gibi, Café Chantant'lar içinde müzik yapılan, şarkı söylenen mekânlardır. Café Concert'ler içki ve sigara içilebilen, içinde dolaşılabilen, *akrobasi* (acrobatie), *pantomim* (mime) ve *revü* (revue) bulunan tiyatro benzeri mekânlardır⁴⁸. Cabaret de Nuit denilen gece klüpleri ise, müzikli ve alkol türlerinin daha fazla olduğu mekânlar olarak ortaya çıkar.

Kısaca, İstanbul'da Doğu'ya özgü ve Müslümanların işlettikleri kahvehânelerin ardından, Levantenlerin veya azınlıkların işlettiği ve daha çok da onların gittiği cafeler, İstanbul'un yeni eğlence mekânları ve Avrupalılaştırmanın da göstergesi olmuştur.

Şâir Abdülhak Hamid (Tarhan) (1852-1937), Şâir Şinasi'nin (1826-1871) Avrupa hasretini dindirmek için Taksim'deki Café Flamme'de oturduğunu söylemiştir. Hamid'in söylemine göre, cafelerin tüm içeriğiyle İstanbul'da bir Avrupa ortamı sağladığı ve cafelerde müzisyenler için ayrılmış yüksek bir yer olduğu, yani cafelerde müzisyenler için özel bir sahne olduğu ortaya çıkıyor⁴⁹.

Geleneksel kahvehânelerde âşık fasılları yapılırken, cafelerde orkestra adı altındaki bir müzik grubunun *tango*, *kanto* (canto), *polka* vb. gibi Alafranga, yani popüler Avrupai müzik türleri seslendirdiği görülür⁵⁰. Bununla birlikte, Yunan müzisyenler tarafında düzenlenip, 1920'lerde kaydedilen Yunanca Osmanlı popüler şarkılarının yer aldığı görülür⁵¹.

4. Meyhâne

Farsça şarap anlamındaki *mey* kelimesi ve yer anlamındaki *hâne* kelimesinin birleşiminden oluşan ve şarap yeri anlamındaki meyhâne veya şarap dükkânlarının Yakın Doğu'daki ilk örnekleri, Ortaçağ sonunda görülmeye başlamışsa da İstanbul'da meyhânelerin tarihinin Bizans'a kadar dayandığı, Bizans döneminde şehrin çeşitli semtlerinde meyhânelerin bulunduğu görülür.

Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), *Dürrane Hanım* (1882) adlı romanında Galata'daki meyhâneleri tasvir ederken, bu mekânların Ceneviz

⁴⁸ Vefa Zat, *Eski İstanbul Meyhaneleri*. 1. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 139-142.

⁴⁹ Georgeon, a.g.m., s. 79.

⁵⁰ Anastassiadou, a.g.m., s. 89-90 ve Beken, a.g.e., s. 47-48.

⁵¹ Pennanen, a.g.m., s. 2.

dönemine (12. yy.) kadar gittiğini belirtmiştir⁵². Osmanlı döneminde giderek çoğalan ve daha çok şarap içilen meyhâneler, bazı Osmanlı padişahlarının çeşitli dönemlerde koydukları içki yasaklarına rağmen varlığını sürdürmüştür. İstanbul'da sosyal yaşamın gelişmesi ve meyhânelelerin yayılmasında, Sultan II. Bayezid'in (1447-1512) müzikli şenliklere olan ilgisinin önemli olduğu görülmüş. Onun döneminde (1450-1512) gitgide çoğalan hoşgörü, şarap, saz meclisleri ve Rum şarap evleriyle birlikte meyhâne sayısı artmıştır⁵³.

16. yüzyılda yaşayan şair Latîfi (1491-1582), İstanbul meyhânelerinin Tahtakale'de toplandığını, Galata'nın ise 'serâpâ meyhâne', yâni tamamıyla meyhâne olduğunu söylemiş, benzer şekilde 17. yüzyılda İstanbul'da hepsi Galata, Eyüp ve Üsküdar'da olmak üzere binden fazla meyhâne bulunduğunu söyleyen Evliya Çelebi (1611-1682) de⁵⁴, o yıllarda yaşamış ve Galata'da yerleşmiş olan bu müzikli meyhânelerde 1060 müzisyenin çalıştığını belirtmiştir⁵⁵.

Çalgılı meyhânelerde ağırlıklı olarak fasıl seslendirildiği, köçek oynatıldığı ve köçeklerin destan, mâni gibi türler söylediği, 19. yüzyıldan itibaren gramofondan müzik çalındığı görülmür. Ahmed Rasim Bey (1864-1932) de kendi dönemindeki meyhânelerde -aynı zamanda müşteri olan- saz şâirlerinin iki ve dört telli saz (bağlama), cura, rebab (veya kabak kemâne), ney, nısıfiye, girift, kaval, zurna, davul, darbuka (Darb-ı ikâ) ve zilli maşa eşliğinde destan ve semâi gibi halk müziği formlarını seslendirdiklerini ve köçek oynattıklarını söylemiştir⁵⁶. Hatta, Mehmed (Çaylak) Tevfik Bey, 1880-1885 yılları arasında İstanbul'a gelen ve Eminönü Balıkpazarı meyhânelerinde çalışan Erzurumlu Âşık İbrahim'den bahsetmiş, Onun *Balıkpazarı Meyhâneleri Destanı*'nı örnek olarak vermiştir⁵⁷. Şair Aynî (1766-1837), *Divanı*'ndaki mısralarda, meyhâneler, oradaki eğlenceler ve müzikler hakkında şöyle bilgi vermiştir:

⁵² Reşat Ekrem Koçu, *Eski İstanbul'da Meyhaneler ve Meyhane Köçekleri*, 1. bs., Doğan Kitapçılık AŞ., İstanbul 2002, s. 113-114.

⁵³ Zat, a.g.e., s. 192.

⁵⁴ Koçu, a.g.e., s. 17 ve Zat, a.g.e., s. 192.

⁵⁵ Akt. Beken, a.g.e., s. 42-43.

⁵⁶ Koçu, a.g.e., s. 19.

⁵⁷ Bkz. Koçu, a.g.e., s. 23.

“İdince mutriban çeng ü çegâne
 Ola dem saz ney sinekemâne
 Olup hânendegân avaza perdaz
 Çıka eflâke avazı serefraz
 Ele rakkas alınca çarpâre
 Olur Zühre gökte pâre pâre”⁵⁸.

Aynî, yukarıdaki mısralarda kısaca, saz heyetinde (mutriban) *çeng*, *çegâne* (rebab), *ney* ve *sinekeman* çalgılarının olduğunu, hânendelerin şarkı söylediğini ve bir dansçının da elinde *çarpâre* (çalpara, zil) ile dans ettiğini belirterek kendi dönemindeki meyhâne eğlencesinin müziğini betimlemiştir. Meyhâneye kadınlar gidemediği için Çingene (Kıptî), Rum, Ermeni ve Yahudi kimliğine sahip genç erkek oğlanlar köçek olarak yer alarak eğlenceyi daha gösterişli hâle getirmişlerdir. *Köçekçe*, *tavşanca* gibi müzik formlarının da bu şekilde ortaya çıktığı görülür.

17. yüzyılda İstanbul’daki köçeklerden bahseden Evliya Çelebi, Mazlum Şah, Küpeli Ayvaz Şah, Saçlı Ramazan Şah, Şahin Şah ve Memiş Şah gibi birçok köçekten bahsetmiştir⁵⁹. Erkeklerin egemen olduğu meyhânelerde, kadınlar sadece *konsomatris*, *çengi* gibi çeşitli görevlerde çalışmıştır. Meyhâneler, Müslümanlara yasak olduğu için *gayrimüslimler* tarafından işletilmiş ve kahvehânelere göre daha heterojen müşteriye barındırmışlardır. Her ne kadar işletmeseler bile, bazı Müslümanların da müşteri olarak meyhânelere gittiği bir gerçektir. Sermet Muhtar Alus, başta Kemânî Tatyos Efendi olmak üzere, Kemânî Serçe Tevfik, Kemânî Zafiraki, Kemânî Mehduh, Kemânî Âmâ Hâdi, Âdî Mısırlı İbrahim, Âdî Arşak, Kânûnî Şemsi, Kânûnî Âmâ Ali Bey, hânendeler Karakaş, Ahmed Bey ve Astikzâde Boğos gibi çoğu bestekâr da olan 19. ve 20. yüzyıl arasında yaşamış ve meyhânelerde çalışmış birçok müzisyenin adını sayar⁶⁰. Bu profesyonel müzisyenler, müziğin çokkültürlü yaratım ve sunumu çerçevesinde, sadece meyhânelerde değil, para kazanabilecekleri açık veya kapalı tüm mekânlarda çalışmışlardır. Bu yüzden, bu müzisyenlerin adı araştırmada belirlenen birçok mekânda ve ilgili kaynaklarda geçebilir.

5. Gazino

Yemek yenilen, gösteri izlenen, müzik dinlenen, bazen oyun sergilenen eğlence mekânı olan ve İtalyanca *kirevi* anlamındaki *casino* kelime-

⁵⁸ Koçu, *a.g.e.*, s. 43.

⁵⁹ Koçu, *a.g.e.*, s. 61-62.

⁶⁰ Seven, *a.g.e.*, s. 138-147.

sinden türeyen ve müzikli eğlence programlarının çalgılı meyhânelere benzemesinden dolayı *meyhânenin alafrangası* olarak kabul edilen gazino⁶¹, Osmanlı'da kendine özgü bir sosyal kulüp örneği olarak düşünülebilir.

İstanbul'da ilk gazinonun, Fransız yazar Jacques Natanson'un Bulgar kökenli Yahudi olan babası Natanson tarafından Tanzimat döneminde açılmış olan Tepebaşı Gazinosu olduğu görülür. 19. Yüzyılın sonunda Galata'da açılmış olan Arkadi Gazinosu da İstanbul'un ilk gazinolarındandır. Aynı yıllarda, dönemin ünlü sanatçıları Akripas ve Misak Efendilerin sahne aldığı Pangaltı'daki Dimitri'nin Gazinosu da sunduğu geniş içki çeşidi ve eğlence anlayışıyla önemli bir eğlence mekânı olmuştur. Bu dönemde adı geçen diğer gazinolar ise Karaköy'de Flip'in Gazinosu, Beyazıt'ta Kadripaşa Hanı'nda Fiks Gazinosu, Galata'da Tophâne Caddesinde Amerikan Tiyatrosu olarak da bilinen Alkazar Amerikan Gazinosu'dur⁶². Ruşen Ferid Kam, Üdi Selanikli Ahmed Efendi'nin çalıştığı mekânlar olarak Beyoğlu'ndaki Vatan, Gülistan, Eftalipos ve Kafkas gazinolarından bahseder⁶³.

Kalender, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başındaki gazinoları, buradaki müzikleri ve buralarda çalışan müzisyenleri *İkdam Gazetesi*'nden derleyerek liste olarak çıkarmıştır⁶⁴. Ayrıca, Sermet Muhtar Alus (1887-1952), 19. ve 20. yüzyıllardaki rıhtım gazinolarında –aslında o dönemde bando çalgıları olan- *trombon*, *büğü* [korno], *klarnet* ve *zilli davul* çalan çalgılardan bahsetmiştir⁶⁵.

Gazinolardaki müzikler ise, 19. yüzyılın sonunda *kantodan fasıla* uzanan bir çeşitlilik içinde olmuş, ancak 1990'lardan itibaren gazino kültürünün bitmesine kadar (yaklaşık 1998) popüler müzikler de yer almıştır⁶⁶. Gazinolarda yer alan *tango*, *çarliston* (charleston) ve *fokstrot* (fox-trott) gibi dansların, 1917 Rus Devriminden sonra İstanbul'a sığınan Beyaz Ruslar tarafından yayıldığı bilinir. Böylece gazinolar, Alaturka (Alla Turca) ve Alafranga (Alla Franga) müziklerin bir arada bulunduğu, ayrıca *revölü* eğlence mekânları durumuna gelmiştir⁶⁷. Osmanbey Gazinosu'ndan bahseden Alus, gazinolardaki müzik çeşitliliğini vurgulaya-

⁶¹ Zat, *a.g.e.*, s. 199.

⁶² Vefa Zat, *Eski İstanbul Barları*, 1. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 66-71.

⁶³ Özalp, *a.g.e.*, c. II, s. 106.

⁶⁴ Bkz. Kalender, *a.g.m.*, s. 414-436.

⁶⁵ Zat, *Eski İstanbul Meyhaneleri*, s. 205.

⁶⁶ Bkz. Beken, *a.g.e.*

⁶⁷ Akt. Yasemin Keskin, *İstanbul'da Eğlence Hayatı (1923-1938)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2006, s. 137 ve Zat, *Eski İstanbul Meyhaneleri*, s. 219.

rak bazen ince saz, bazen de orkestra ile sahnede yabancı dansçıların olduğunu, özellikle bir keresinde hepsi Leh (Polonya'lı) kızlardan oluşan bir orkestranın geldiğini söylemiştir⁶⁸.

Özalp, tahminen ilk Alaturka gazinonun 1928 yılında Sarayburnu Gazinosu ile bir Osmanlı aristokratı olan Dervişzade İbrahim Bey tarafından açıldığını, ondan önce Alaturka gazino işinin gayr-ı Müslimlerce yapıldığını belirtmiştir⁶⁹. Müzeyyen Senar'ın hayatı incelendiğinde, Senar'ın gazino hayatına ilk olarak Dervişzade İbrahim Bey'in sahibi olduğu Belvü Gazinosu'nda başladığı görülür⁷⁰. Gazinolarda daha çok *canlı müzik* seslendirilirken, gramofonun İstanbul'a gelmesiyle meyhâne ve gazinolarda farklı bir müzikli ortam doğmuştur.

6. Baloz

20. yüzyılın başlarında İstanbul'da görülen gazino benzeri bir başka eğlence mekânı da *Baloz*'dur. Rumca *palos* kelimesinden türeyen kelimeye Osmanlı'da *baloz* denmiş ve *Büyük Türkçe Sözlük*'te gemici, işçi vb. kimselerin eğlenmek için gittikleri içkili ve danslı bir mekân olarak tanımlanmıştır.

Deleon, balozu daha çok yabancı ve gayr-ı Müslimler ile Avrupa eğitimi almış Türklerin, yani saygın kişilerin gittiği, tango, kanto, polka vb. gibi Batı hafif müziği türleri seslendirilen farklı bir tür gazino olarak tanımlamıştır⁷¹. Alus'un, *Onikiler* adlı romanında, II. Abdülhamid'in döneminde açılan ve Adalı Yani adlı bir Rum'un işlettiği, Tophâne'deki Alafranga Baloz'la ilgili bilgiler olduğu görülür. Alus, polka, mazurka ve vals gibi Avrupa dans müzikleri çalınan bu balozun ortasında, bir tiyatro sahnesi, bir dans yeri ve orkestranın bulunduğu, yüksek tabakadan on iki kadının çalıştığını, müşterilerin ise, limandaki Fransız, Rus, Avusturya ve Yunan vapurlarının çarkçıları, kamarotları, lostromoları, tayfalarından ve Beyoğlu'ndaki Rum tezgâhtarlardan oluştuğunu, Türklerin de bu balozda gittiğini sadece bira içtiklerini dans etmediklerini söylemiştir⁷². Beken, bazı kaynakların baloz terimini gazino

⁶⁸ Zat, *Eski İstanbul Meyhaneleri*, s. 217.

⁶⁹ Akt. Beken, *a.g.e.*, s. 48.

⁷⁰ Bkz. Radi Dikici, *Cumhuriyet'in Divası Müzeyyen Senar*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.

⁷¹ Akt. Beken, *a.g.e.*, s. 46-48.

⁷² Neslihan Seven, *Sermet Muhtar Alus'un Romanlarında ve Öykülerinde Eski İstanbul*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 2006, s. 371.

yerine kullandığını örneklendirerek belirtir⁷³. Koçu ise balozu kısaca çalgılı ve içkili eğlence yeri olarak tanımlamıştır. Alus, İstanbul üzerine yaptığı çalışmalarda, Galata'daki balozlardan ayrıntılarıyla söz etmiş ve Arap Yorgi adlı bir Rum tarafından işletilen Şerbethâne Baloz'unda lavta, gırnata ve zilli maşadan oluşan bir saz takımının, konsomatrislerin ve diğer çalışanların olduğunu belirtmiştir⁷⁴. Ayrıca Alus, Galata'daki balozlarda çalışan Eftimya, Amelya, Küçük Virjin, Minyon Virjin, Şamram ve Peruz gibi kadın kanto şarkıcılarını 47 *Sene Evvel Bir 19 Ağustos Gecesi* adlı öyküsünde betimlemiştir⁷⁵.

Balozlardaki müşteri tipolojisi bağlamında, *Büyük Türkçe Sözlük*'ün ve Deleon'un farklı bilgiler verdiği görülür. Bu bağlamda, Zat, balozların ilk zamanlardaki müşterilerinin çoğunluğunun üst düzey yabancıardan oluştuğunu, bu mekânların müşteri tipolojisinin zamanla daha alt düzeye indiğini belirtmiştir. Değişen ve gelişen toplumsal yapıya bağlı olarak balozlar yok olmuştur⁷⁶. Bunların yerine, yine kökeni eskiye dayanan ve Fransızca çadır, küçük kulübe ve bayrak anlamlarındaki *pavillon* kelimesinden türeyen *pavyon* adlı eğlence mekânları ortaya çıkmıştır.

7. Bar

İngilizce bir kelime olan ve anlamlarından biri içki satılan veya içilen eğlence yeri olan, yâni alkollü içki kültürünün geniş boyutta olduğu *bar*, II. Meşrutiyetten sonra eğlence ve içki kültürünün yayılmasıyla ortaya çıkan Avrupa tarzı bir eğlence mekânıdır. Aslında doğrudan adı *bar* olmasa da, aslında cafelerle başlayan *bar* stiline, günümüze kadar *cocktail* (kokteyl) *bar*, *pub*, *bistro*, *snack* (meze) *bar* gibi değişik adlar alan birçok çeşidi oluşmuştur.

İstanbul'da II. Meşrutiyetten sonra Galata'da açılan ve daha sonra adı Londra Bar olan ilk birahâneden sonra, 1911'de Tepebaşı (Gazino) Bahçesinin içinde bulunan ilk önce adı Gardenbar (Garden Petits-Champs) iken daha sonra Bahçebar olarak değiştirilen mekân da İstanbul'un ilk *bar*ı sayılır⁷⁷.

İstanbul'un en büyük ve ünlü *bar*ı ise, Çarlık Rusya'sından Türkiye'ye sığınan Amerikalı zenci Frederic Thomas tarafından açılan Şişli'de *Stella* adlı bir dans bardır. Bu *bar* daha sonra Taksim'de Maxim

⁷³ Beken, *a.g.e.*, s. 47.

⁷⁴ Akt. Zat, *Eski İstanbul Meyhaneleri*, s. 163.

⁷⁵ Seven, *a.g.e.*, s. 153.

⁷⁶ Zat, *Eski İstanbul Meyhaneleri*, s. 161, 165.

⁷⁷ Zat, *Eski İstanbul Barları*, s. 69.

(Maksim) Bar olarak yeniden düzenlenmiştir (1918-1928). Tamamı Beyaz Rus kızlardan oluşan kadrosuyla, Stella'da *fokstrot*, *şimi* (shimmy) ve *çarliston* gibi dansların yapıldığı görülür. Maxim Bar, İstanbulluların zencilerden oluşan *Rambles Five* adlı jazz (caz) beşlisinden ciddi olarak ilk kez jazz müzik dinledikleri bir mekân olmuştur. Maxim Bar'da ayrıca bir Arjantin tango orkestrası olduğu da görülür. Burhan Arpad, Maxim Bar'da Fransızca şarkılar dinlediğini ve hatta Ramona adlı şarkının meşhur olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Nazım Hikmet'in 1925'te yazdığı *Bir Şehir Rehberi* adlı şiirinde "Çalsın Maksimbarın cazbant kolu / Çal bre kara köpoğlu, anlatayım Konstantinopl'u" diyerek, Maxim Bar'dan ve ordaki zenci caz grubundan bahsettiği görülür⁷⁸. Böylece, kadın ve erkeklerin homojen olarak yer alabildiği İstanbul barlarında, Avrupa popüler müzikleri ve danslarının yer aldığı görülür. Türkiye'nin ünlü Batu hafif müziği ve jazz grupları da birçok barda sahne almıştır.

8. Bahçe, Meydan, Mesire

Osmanlı döneminde, İstanbul halkının açık alanlarda eğlence yapma anlayışı, yazlık mekânların ortaya çıkışı ve Kağıthane'nin açık mekânlar açısından önem kazanışı, II. Bayezid döneminden (1482-1512) itibaren görülmüştür. Özellikle Lâle Devri'nden (1718-1730) itibaren, gerek saray çevresinin gerekse halkın bir arada ya da ayrı ayrı olarak eğlendiği açık mekânlar görülür. Kapalı mekânlardan daha fazla kişinin bir araya geldiği bu mekânlar, başlıca *bahçe*, *meydan* ve *mesire* (gezinti yeri) şeklinde nitelenir ve kapalı eğlence mekânlarında yer alan müzik ve müzikli gösterilerin açık mekânlarda da yer aldığı görülür. Bu bağlamda, özellikle 19. yüzyıldan itibaren İstanbul'da halkın yer alabildiği mesirelerden Boğaziçi ve civarı, Göksu, Çırçır Suyu, Hünkar Suyu, Tereyağı ve Kozyatağı öne çıkar. Ayrıca bu mekânlarda, adları tespit edilen Türk, Arap ve azınlık müzisyenlerden oluşan Osmanlı sanat müziği fasıl gruplarının yer aldığı görülmüştür. Kalender'in aynı araştırmasında, İstanbul'un çeşitli açık ve kapalı mekânlarında yapılan ve içinde müzik ve müzikli gösterilerin bulunduğu 277 adet etkinliğin listesi de görülür⁷⁹. Sermet Muhtar Alus, romanlarında Çamlıca, Kayışdağı, Alemdağı, Kuşdili Çayırı, Bayrampaşa Çayırı, Çırpıcı Çayırı, Beykoz Çayırı, Göksu Panayırı, Kalender ve Kavasın Bağ'ını açık mekân olarak sayıp, buralardaki etkinlikleri ve eğlenceleri ayrıntılarla betimlemiştir.

⁷⁸ Zat, *Eski İstanbul Barları*, s. 75-77.

⁷⁹ Kalender, a.g.m., s. 411-437.

Alus'un verdiği bilgiler çerçevesinde, bu mesire yerlerinde gazino ve tiyatro da bulunduğu görülür. Örneğin, Alus, Kuşdili Çayırı'nda salaş tiyatrodan Kel Hasan'ın oyunlar oynadığından, Galatalı Hamdi Reis'in çalgılı gazinosunda, haftada iki gün ikindiden gece yarısına kadar kemânî Bülbülî Salih'in, Kanûnî Âmâ Ali'nin, Gazelhan Sıtkı'nın ve Hânende Aksaraylı Yaşar'ın fasıl yaptığından bahsetmiştir⁸⁰.

Bu sayılan açık mekânlar dışında, daha geniş çerçevedeki eğlencelerin yapıldığı, saray çevresi ve halkın bir araya geldiği, Osmanlı'da *At Meydanı* veya *Sultanahmet Meydanı* olarak adlandırılan bir açık mekân bulunur. XIV. Osmanlı padişahı Sultan I. Ahmed'e (1590-1617) izâfeten Sultanahmet Meydanı diye anılan At Meydanı, aslında Bizans döneminden kalan Hipodrom'dur. Hipodrom veya At Meydanı, Bizans ve Osmanlı döneminde birçok tören ve eğlencenin yapıldığı büyük bir açık mekân özelliği taşır.

Bizans döneminde daha çok at yarışlarının yapıldığı ve bu yüzden Osmanlı'da bu adla anılan Hipodrom, Osmanlı döneminde halka açık büyük düğünler vb. eğlenceler için kullanılmıştır⁸¹. *Küme Faslı* veya *Meydan Faslı* adındaki büyük fasıl gruplarının ve mehter takımlarının bu mekânda gösteri yaptığı bilinmektedir.

Meydan Faslı veya saray dilinde daha çok Küme faslı olarak anılan fasıl müziği topluluklarının özelliği, hânendelere eşlik eden mızraplı, yaylı, nefesli ve vurmali çalgıların çeşitliliği ile sayılarının olabildiğince çoğaltılmasıdır. Küme fasıllarındaki çalgı sayısının çokluğu, bu fasılların açık mekânda yapılmasından ve teknik olarak yüksek ses olanağı sağlanmasından dolayıdır. Bu topluluklar, sarayların büyük uzun divanhânelerinde, İstanbul'un Okmeydanı, Kâğıthâne gibi mesire yerlerinde konser vermişlerdir. Bugüne kadar bilinen ve yaklaşık 80-100 kişilik hânende ve sâzendeden oluşan ve Enfi Hasan Ağa'nın yönettiği en büyük Küme faslı, 18. yüzyılda Sultan III. Ahmed'in (1673-1736) oğlunun sünnet töreninde yer almıştır⁸².

Padişahların eğlence meclisi saray içinde olduğu gibi, saray dışı mekânlarda da aynı şekilde devam etmiş, Kânûnî Sultan I. Süleyman'ın (1495-1566) çocukları için tertip edilen sünnet düğünleri ve özellikle el-

⁸⁰ Seven, *a.g.e.*, s. 233-245.

⁸¹ Akyavaş, *a.g.e.*, s. 167-169.

⁸² Özalp, *a.g.e.*, c. I, s. 222.

li iki günle en geniş zamana yayılan Sultan III. Mehmed'in (1566-1603) sünnet düğünü saray dışında, saraya çok yakın olan Sultanahmed Meydanı'nda yapılmıştır⁸³.

Yukarıda sayılan açık mekânları dışında, café ve gazino gibi kapalı eğlence mekânlarının bazılarının, açık mekân olarak yazlık bahçesinin de olduğu görülür. Bunlardan, Café Concert olan Concordia'nın ve İstanbul'daki ilk gazino sayılan Tepebaşı Gazinosu'nun bahçeleri ünlüdür⁸⁴. Halid Ziya Uşaklıgil (1866-1945) birçok eserinde olduğu gibi, *Mai ve Siyah* romanında da Tepebaşı Gazinosu'ndan ve müzikten bahsetmiştir:

Kahramanları umumiyetle mûsikîye aşınadır. Mai ve Siyah romanı, Ahmet Cemil'in iki safhasına tekabül eden, mai ve siyah adını verebileceğimiz iki musikî parçası ile başlar ve sona erer: Başlangıçta bu hayalperest delikanlıyı biz Tepebaşı Bahçesi gazinosunda Waldteufel'in bir valsini dinlerken görürüz. Yıldızlı gecenin içinde havayı dolduran bu musikî ona bir "bârân-ı elmas" gibi gelir⁸⁵.

Burada üzerinde durulması gereken konu, Tanzimat döneminden sonra açılan bu ilk gazinolarda, Avrupalılaşıma etkisiyle, kültürleşmenin bir parçası olarak Avrupa müziği eserlerinin seslendiriliyor olmasıdır.

19. yüzyılın sonunda görülen ve sadece yaz aylarında hizmet veren, Kemânî Tatyos Efendi'nin incesaz grubunun sahne aldığı bir açık mekân gazinosunun Emperial Bahçesi olduğu görülür⁸⁶. Bir başka açık mekân gazinosunun, Çamlıca Tepesi'nde olduğu, Recaizâde Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* adlı romanındaki betimlemelerinde de yer aldığı görülür:

Ağaçların dışında çalgıcılar için yer, kenarlarda yiyecek ve içecek satılan büfeler, ortasında adacık olan bir havuz, adayı kenara bağlayan köprüler, adanın üzerinde bir köşk, yukarıdaki kapıdan çıkıldığında da eski zaman işi binaların taklidi şeklinde yapılmış bir gazino olduğu, 1870 Mayıs'ında Çamlıca'daki bahçenin açılışını genç erkek ve kadınların sabırsızlıkla beklediği, kadınların elbiseler ve süslerle bugüne hazır-

⁸³ Akt. Zeynep Tarım Ertuğ, "Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı Sarayı'nda Eğlence ve Meclis", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 4/1 (2007), s. 9.

⁸⁴ Zat, *Eski İstanbul Meyhaneleri*, s. 145-152.

⁸⁵ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1995, s. 409.

⁸⁶ Zat, *Eski İstanbul Barları*, s. 67-71.

landığı, birçok ailenin Çamlıca civarında köşkler kiralayarak baharla birlikte oraya taşındıkları *Araba Sevdası*'nda görülmektedir⁸⁷.

Sonuç

Osmanlı müzik kültürü araştırmasına yönelik bu etnomüzikolojik çalışma, aslında bazıları Bizans'tan başlayan ve Osmanlı'da ağırlık kazanarak Cumhuriyet'in ilk yarısına kadar yayılan İstanbul'daki açık ve kapalı eğlence mekânları ve müziksel özellikleri konusundaki bilgilerden yararlanılarak oluşturulmuştur. Bu bağlamda, Osmanlı'da müzikli ve çokkültürlü yedi kapalı ve üç açık eğlence mekânı türü ortaya çıkmıştır. Aslında bunların hepsi, Osmanlı patronajının izniyle olsa da müziğin bağımsız sahneleridir. Bu yüzden, bir başka araştırma konusu olan müziğin resmî kurumsal mekânı ile burada ortaya çıkan serbest mekânların anlamları ve ortamları farklıdır. Bu mekânlarda yer alan tüm müziklere bakıldığında, temel olarak Anadolu halk müziği, Osmanlı sanat müziği, Avrupa müziği türleri olduğu görülür. Osmanlı sanat müziği içinde *fasıl* ve amacı dışında *mehter* yer alırken, Avrupa stili Osmanlı askerî bandosu da yine amacı dışında popüler eserler seslendirmek üzere kullanılır. Bu temel türlerin yaratım ve seslendirme şeklinin, -kimisi kişiler tarafından müziğin yozlaşması olarak görülse de, doğal olarak mekânın özelliğine göre değişir. Bu da bu müzik türlerinin toplumsal sınıf bağlamında yer değiştirdiğinin göstergesidir.

Orta Doğu ve Balkanların temel kent kültürü sayılan İstanbul, *'ad-gisca muzika* (Makedonya), *sevdalinke* (Bosna), *starogradske pesme* (Sırbistan, Makedonya ve Bulgaristan), *sirto* (Yunan) ve *longa* (Romanya Çingene) gibi çeşitli geleneksel Balkan müzik formlarını etkilemiş, onların popülerleşmesine yol açmıştır. Sayılan tüm bu formların etkisiyle, çokkültürlü İstanbul kent müziği oluşmuştur ki günümüzde Türkçe söylenen ve İstanbul türküleri olarak anılan ezgiler de bu kültürleşmenin sonucu oluşmuştur. Özellikle Osmanlı sanat müziği repertuarında sözsüz çalgı müziği eseri olarak yer alan *longa* ve *sirto* formlarının kökeni, burada bir kez daha görülmüş oluyor. Ayrıca, Avrupa'ya ait *kanto* (İtalya) ve *tango* (Arjantin) da kültürleşmenin bir parçası olarak bu eğlence mekânlarında yer alan diğer formlardır ki bunlar da zaman içinde değişim geçirerek Osmanlı bestecileri tarafından yaratılmıştır.

⁸⁷ Salih Okumuş ve İdris Şahin, "Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Tepe Kavramı ve Simgesel Değerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/17 (Bahar 2011), s. 115.

Mekânlara tek tek bakıldığında ise araştırmada kapalı içkisiz eğlence ve boş zaman mekânları olarak kahvehâne ve kıraathâne ortaya çıkmıştır. Birçok çeşiti olan ve semâî veya çalgılı kahvehâne olarak anılan türde, önceleri âşıkların yer aldığı ve halk edebiyatı ve müziğinin (Anadolu halk müziği) ön planda olduğu, sonraları Osmanlı'daki belirli değişimler sonucu *fasıl* (Osmanlı sanat müziği) ve Avrupa müziği'nin de bu mekânlarda yer aldığı görülür. Dolayısıyla, bu geleneksel mekânlar da bile, toplumsal ve müziksel bağlamda Avrupa kültürleşmesinin yaşandığı görülür.

Kahvehânelerin entelektüel şekli olarak görülebilecek olan ve kitap, gazete ve mecmua okunup fikirler öne sürülen kıraathânelerde ise *incesaz* gruplarının seslendirdiği fasıl müziğinin yer aldığı görülmüş, ayrıca bu mekânlar bestecilerin beste yaptıkları ve öğrencilerine ders verdikleri resmî olmayan konservatuvarlar gibi ortaya çıkmıştır. Kahvehânedekilere göre daha üst toplumsal sınıfın gittiği kıraathâneler, Osmanlı sanat müziği'nin yaratım ve seslendirme bağlamında doğal çokkültürlülüğünü sağlayan mekânlar olması açısından da önemlidir. Ancak, zamanla birbiri içine girmiş olan ve tarihsel olarak fazla ayırt edilemeyen kahvehâne ve kıraathâneler üzerine ayrıca çalışılabilir.

İçkili kapalı mekânlar olarak ortaya çıkan meyhâne, café, gazino, baloz ve barlarda ise kültürleşmenin yoğunluğu dikkat çeker ve çokkültürlülüğün göstergesi olarak da birden fazla müzik türünün olduğu görülür. Bu bağlamda, kahvehânelerde olduğu gibi, meyhânelerde de âşık tarzı halk müziği ve de fasıl müziği yer aldığı ortaya çıkar. Kendi içinde Alaturka ve Alafranga olarak ayrılan gazinolarda, önceleri Avrupa dans müzikleri ve zamanla fasıl müziğinden popüler müziklere uzanan bir çeşitlilik bulunur. Balozlarda yine Avrupa dans müzikleri ve Rum şarkılarının, daha çok Avrupalı olan café ve barlarda ise jazz ve tango gibi müzik ve dansların olduğu görülür.

Kapalı mekânlara göre daha serbest olan açık mekânlar ise bahçe, meydan ve mesire kavramları çerçevesinde ortaya çıkar ve bu mekânlarda mehter, bando, fasıl gibi müziklerin ayrı ayrı veya iç içe geçerek çokkültürlü bir bağlamda sunulduğu görülür. Böylece, mekân ve müzik ilişkisi içerisinde, Bizans'la birlikte 12., Osmanlı'dan itibaren ise 15. ve 20. yüzyıllar arasında İstanbul'da tespit edilen eğlence mekânlarında, Doğu ve Batı'ya ait müziklerin çoğunlukla bir arada seslendirildiği belirlenir. Bu tespitler, İstanbul'daki değişik din, dil ve ırktaki insanların sosyo-kültürel açıdan kaynaşmasını sağlayan eğlence mekânlarında-

ki çokkültürlülüğün, bu mekânlardaki müziklerde de ortaya çıktığının, dolayısıyla İstanbul'un her şeyde olduğu gibi, özellikle kültür ve sanat alanında da kültürleşmenin getirisi olarak çokkültürlü olduğunun göstergesidir.

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren İstanbul başkent olma özelliğini kaybetmiş olsa bile, bugüne kadar kültürel değişimin öncüsü ve belirleyicisi olma özelliğini sürdürmüştür. Osmanlı'da Avrupalılaşmaya ait ilkler belki doğal olarak İstanbul'da yapılırken, çoğu müzikli yeni eğlence mekânları da ilk olarak İstanbul'da görülmüştür. İstanbul, Osmanlı'daki siyasal otoritesini yitirmiş olsa bile bir kültürel miras olarak Türkiye'nin büyük bir kültür ve sanat merkezi olma özelliğini devam ettirir.

İncelenen kaynaklarda ortaya çıktığı üzere, yukarıda sayılan tüm bu eğlence mekânlarının işletmeci, müzisyen, dansçı ve müşteri bağlamındaki sosyo-kültürel kimliği başlıca Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, İtalyanlar, Ruslar, Fransızlar, Türkler, Acemler, Araplar ve Farslardan oluşmuştur. Ortaya çıkan bütün bilgiler, araştırmanın yola çıktığı Osmanlı döneminde İstanbul'da mekân, müzik ve kültürleşme ile çokkültürlülük ilişkisinin önemini vurgular. Böylece, aynı mekânlar içinde birlikte üretip tüketmenin sosyo-kültürel boyutu, Osmanlı toplumsallığı bağlamında bir kez daha ortaya çıkar ki ayrıca toplumsal ilişki açısından müziğin önemli bir rolü olduğu görülür. Günümüzde mekân ve müzik ilişkisini çeşitli boyutlarıyla inceleyen çalışmalar, genellikle etnomüzikolojik alan araştırması çerçevesinde yapılmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı'da böyle bir araştırma mümkün olmadığından, o döneme ait farklı kimselerin gözlemleri çeşitli bilgiler verir ki bunların bazıları araştırmada yer almıştır. Osmanlı'daki bütün müzikli mekânları betimsel olarak araştıran bu çalışmanın yanı sıra, çalışmada ortaya çıkan eğlence mekânları ve müzikler üzerine tek tek daha ayrıntılı estetik ve felsefi bağlamdaki değerlendirmeleri de kapsayacak araştırmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

Akyavaş, A. Ragıp, *Âsitâne*, 1. bs., yay. haz. Beynün Akyavaş, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

Anastassiadou, Meropi, "Son Osmanlılar Döneminde Selanik Kahvehaneleri", *Doğuda Kahve ve Kahvehaneler*, 1. bs., eds. H. D. Grégoire ve F. Georgeon, çev. M. Atik ve E. Özdoğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 87-99.

- Aracı, Emre, *Donizetti Paşa: Osmanlı Sarayının İtalyan Maestrosu*, 1. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Ataman, Sadi Yaver, *Türk İstanbul*, 2. bs., yay. haz. Süleyman Şenel, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2006.
- Beken, Münir Nurettin, *Musicians, Audience and Power: The Changing Aesthetics in the Music at the Maksim Gazino of Istanbul*, PhD. Dissertation, University of Maryland, USA 1998.
- Cohen, Sara, "Sounding out the City: Music and the Sensuous Production of Place", *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 20/4 (1995), ss. 434-446, <http://www.jstor.org/stable/pdfplus/622974.pdf?acceptTC=true>, Erişim Tarihi: 20.01.2010.
- Çakır, Mustafa, "Kültürlerarası İletişimin Bir Yönü: Özün Ötekileştirilerek Yabancılaştırılması", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21/1, (Bahar 2010), ss. 75-84, http://www.anatoliajournal.com/atad/depo/dergiler/Cilt21_Sayil_Yil2010_1304924606.pdf, Erişim Tarihi: 14.07.2011.
- Çatak, Ali, *Bütün Yönleriyle Seyrânî*, Saray Halı Yayını, Kayseri 1992.
- Çetin, İhsan, "Çokkültürlülük ve Kimlik Bağlamında Midyat İlçesi Örneği", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, c. 2 (2007), ss. 22-35, http://uvt.ulakbimgov.tr/uvt/index.php?cwid=9&vtadi=TPRJ%2CTTAR%2CTTIP%2CTMUH%2CTSOS&ano=83580_a637400e460996592285bafcb25f76dc, Erişim Tarihi: 23.03.2010.
- Dikici, Radi, *Cumhuriyet'in Divası Müzeyyen Senar*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.
- Evren, Burçak, *Eski İstanbul'da Kahvehaneler*, 1. bs., Milliyet Yayınları, İstanbul 1996.
- Georgon, François, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İstanbul Kahvehaneleri", *Doğuda Kahve ve Kahvehaneler*, 1. bs., eds. H. D. Grégoire ve F. Georgon, çev. M. Atik ve E. Özdoğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, 43-85.
- Gökyay, Orhan Şaik, "Aşık Çelebi Tezkiresi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 30 (1976), ss. 39-48, <http://www.iuder-gi.com/tr/index.php/tarih/article/viewFile/2394/2009>, Erişim Tarihi: 20.07.2011.

- Grégoire, Helene Desmet, "Giriş", *Doğuda Kahve ve Kahvehaneler*, 1. bs., eds. H. D. Grégoire ve F. Georgeon, çev. M. Atik ve E. Özdoğan, çev. M. Atik ve E. Özdoğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, ss. 13-25.
- Hattox, Ralph S., *Kahve ve Kahvehaneler / Bir Toplumsal İçceğin Yakınoğu'daki Kökeni*, 2.bs., çev. Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Hudson, Ray, "Regions and place: music, identity and place", *Progress in Human Geography*, 30/5 (2006), pp. 626-634, <http://phg.sagepub.com/cgi/reprint/30/5/626.pdf>, Erişim Tarihi: 20.01.2010.
- Işın, Ekrem, "Kahvehaneler", *DBİA*, c. 4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, ss. 386-392.
- Işın, Ekrem, *İstanbul'da Gündelik Hayat*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Kalender, Ruhi, "Yüzyılımızın Başlarında İstanbul'un Musiki Hayatı", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, sy. 23, (1978), s. 411-444.
- Kaplan, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1995.
- Kimberlin, Cynthia Tse and Euba, Akin, "Introduction", *Intercultural Music*, vol. 1, (1995), ss. 2-5.
- Koçu, Reşat Ekrem, *Eski İstanbul'da Meyhaneler ve Meyhane Köçekleri*, 1. bs., Doğan Kitapçılık AŞ, İstanbul 2002.
- Merriam, Alan, *The Anthropology of Music*, Northwestern University Press, USA 1964.
- Okay, Haşim Nezihi, *Develi'li (Everek'li) Seyrânî*, Maarif Kitaphanesi Yayınları, İstanbul 1963.
- Okumus, Salih ve Şahin, İdris, "Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Tepe Kavramı ve Simgesel Değerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/17 (Bahar 2011), ss. 110-129, http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt4/sayil7pdf/1dilededebiyat/okumus_salih_ve_idrissahin.pdf, Erişim Tarihi: 15.07.2011.
- Özalp, M. Nazmi, *Türk Müsıkîsi Tarihi I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- Özalp, M. Nazmi, *Türk Müsıkîsi Tarihi II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2000.

- Özön, M. Nihat, *Osmanlıca Türkçe Sözlük*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1987.
- Özdemir, Nebi, "Osmanlı Tüketim Kültürü, Eğlence ve Yazılı Medya İlişkisi", *Millî Folklor*, sy. 73 (2007), ss. 12-22, http://www.millifolklor.com/tr/sayfalar/73/02_.pdf, Erişim Tarihi: 04.03.2010.
- Pennanen, Risto Pekka, "The Nationalization of Ottoman Popular Music in Greece", *Ethnomusicology*, 48/1 (Winter, 2004), s. 1-25, <http://www.jstor.org/stable/pdfplus/30046238.pdf?acceptTC=true>, Erişim Tarihi: 20.07.2010.
- Saraçgil, Ayşe, "Kahve'nin İstanbul'a Girişi (16. ve 17. Yüzyıllar)", *Doğuda Kahve ve Kahvehaneler*. eds. H. D. Grégoire ve F. Georgeon, çev. M. Atık ve E. Özdoğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, ss. 27-41.
- Seven, Neslihan, *Sermet Muhtar Alus'un Romanlarında ve Öykülerinde Eski İstanbul*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 2006.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1960.
- Tarım, Ertuğ Zeynep, "Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı Sarayı'nda Eğlence ve Meclis", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 4/1 (2007), ss. 1-15, <http://www.insanbilimleri.com/ojs/index.php/uib/article/view/227/195>, Erişim Tarihi: 20.01.2010.
- TDK, *Büyük Türkçe Sözlük*, <http://tdkterim.gov.tr/bts/> .
- Turley, Alan C. "Max Weber and the Sociology of Music", *Sociological Forum*, 16/ 4 (Dec., 2001), pp. 633-653, <http://www.jstor.org/stable/pdfplus/684827.pdf?acceptTC=true>, Erişim Tarihi: 20.07.2011.
- Tylor, Edward Burnett, *Primitive Culture*, Six Edition, USA 1920.
- Yöre, Seyit, "Müzikçe Söyleşiler", *Selçuk Kültür Sanat ve Spor Rehberi*, (Mart 2009), ss. 18-19.
- Yöre, Seyit, "Osmanlı'dan Türkiye'ye Müzik Kültüründe İstanbul", 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi* (5-10 Ekim2009), Bildiriler IV, s. 1323-1348. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.
- Zat, Vefa, *Eski İstanbul Barları*. 1. bs., İletişim Yayınları. İstanbul 1999.
- Zat, Vefa, *Eski İstanbul Meyhaneleri*, 1. bs., İletişim Yayınları. İstanbul 2002.

HUDÂVENDİGÂR VİLÂYETİNDE İPEKBÖCEKÇİLİĞİNİN CANLANDIRILMASINDA DÜYÛN-I UMÛMÎYYE İDÂRESİ'NİN ROLÜ

CAFER ÇİFTÇİ*

Giriş

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin ortaya çıkış sürecini, teşkilatlanmasını, faaliyet alanlarını ve Osmanlı mâlî yapısına etkilerini olumlu veya olumsuz yönleri ile ele alan çok sayıda araştırma bulunmaktadır¹. Bu araştırmaların yanı sıra Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin kendi teşkilatlanmasını ortaya koyan ve kendi matbaasında bastırdığı ciltler de konuyla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Bu ciltlerde; aşarın müzâyede ve ihâlesi konusunda ilgili muâmelâta dair izâhnâme, memurlarının tâbi oldukları nizâmnâme, memurlara mahsus tasarruf ve ihtiyat sandığı, yıllık muâmelâta ve mâlî işlere dair raporlar gibi birçok kayıt yer almaktadır². Bugün eldeki mevcut kaynaklar ve incelemelerle, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin çeşitli yönleri hakkında doyurucu nitelikte bilgilere ulaşılmışsa da, bu kurumun taşradaki teşkilatlanması ve faaliyet alanları hakkında örnekleriyle ayrıntılı bilgiler veren çalışmalar hala yapıla-

* Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Bursa / TÜRKİYE, cafer1@uludag.edu.tr

Bu araştırma TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu) tarafından desteklenen 111K295 nolu ve "Bursa'da Koza yetiştiriciliği ve İpekli Dokumacılık Sektöründe Sosyo - Ekonomik Değişim Analizi (1837-1900)" başlıklı proje kapsamında hazırlanmıştır.

¹ Emine Kuray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993; Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996; Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001; Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rûsum-ı Sütte'den Düyûn-ı Umumiyye'ye*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007; Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Borç Yönetimi, Düyûn-ı Umumiyye 1879-1891*, 4 Cilt, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007; Donald C. Blaisdell, *Düyûn-ı Umumiyye, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, Çev: Ali İhsan Dalgıç, 3. Baskı, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.

² M. Seyfettin Özege, *Eski Hatırlarla Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, Cilt 1, Fatih Yayınevi, İstanbul 1971, s.317-318.

mamıştır. Yapılan incelemelerde özellikle merkez teşkilatı ve faaliyet alanları ile ilgili tekrar içeren bilgiler sunulmakta veya Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Türk mâlî yapısına olumlu veya olumsuz etki ettiği konusunda yönlendirici sunumlar yer almaktadır.

Belirtilen türde çalışmalar bir kenara bırakıldığında bu çalışmanın konusu ile ilgili bilgiler sunan önemli bir incelemenin Donald Quataert'e ait olduğu söylenebilir. Bu bilgiler Quataert'in Kaliforniya Üniversitesinde 1973 yılında tamamladığı "Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908" adlı doktora tezinde yer alan "Yabancıların Denetimi: İpek ve Tütün Üretimi" başlığı altında bulunmaktadır³. Tespit edilen bu gözlemlere bağlı olarak bu makalede, Hudâvendigâr Vilâyeti'nde ipekböcekçiliğinin canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin rolü konusuyla, teşkilatın taşrada bir vilâyetteki idâri yapısı ve bir sektördeki faaliyet alanları hakkında örneklerle ayrıntılı bilgiler sunulmaya çalışılmaktadır. Hudâvendigâr Vilâyeti sâlnâmelerinden, Hicrî 1310-1311 (1892-1893) yıllarına ait Bursa Gazetesi'nden ve Osmanlı arşiv belgelerinden tespit edilen yeni ve ayrıntılı bilgilerle hazırlanan bu makalenin konuya önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Ortaya Çıkışı

Osmanlı mâlî tarihinde dış borçlanma dönemi, Kırım Harbi'nin sürdüğü yıllara denk gelen 24 Ağustos 1854 tarihli ilk borç anlaşması ile başlar⁴. Kısa sürede alışkanlık haline gelen dış borçlanma anlayışı ile 1854'ten 1874'e kadar on beş dış borçlanma anlaşması imzalanmıştır. Cârî harcamaların sebep olduğu bütçe açıklarını telafi edebilmek için

³ Quataert'in bu başlık altında verdiği bilgileri dayandığı önemli kaynaklar; Hudâvendigâr Vilâyeti sâlnâmeleri, Osmanlı arşivlerinden bazı belgeler, Fransız Ticâret Odası'nın İstanbul'da aylık olarak çıkardığı ticâret dergisi olan "Revue commerciale du Levant, bulletin mensuel de la chambre de commerce Française de Constantinople" ve Dersâadet Ticâret Odası'nın Osmanlı Türkçesi dışında Fransızca da yayınladığı "Le journal de la chambre de commerce de Constantinople" adlı gazetedir. Özellikle bu sonuncu ticâret sicil gazetesi konu ile ilgili orijinal bilgiler sunan nitelikte bir kaynaktır. Bkz. Donald Quataert, "Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908", Ph.D. dissertation, University of California, Los Angeles 1973. Yakın zamanda bu çalışmanın Türkçe'ye çevrilmiş olması Osmanlı Devleti'nin zirâî alanda yenileşme çabalarını Türk okurlarına kolayca sunması açısından önem taşımaktadır. Bkz. Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, Çev: Nilay Özok Gündoğan – Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

⁴ Rıfat Önsoy, *Mâlî Tutsaklığa Giden Yol, Osmanlı Borçları, 1854-1914*, Turhan Kitapevi, Ankara 1999, s.45.

bu borçlanmalara giren Osmanlı mâliyesi, 1875 yılına gelindiğinde iflasını açıklamıştır. Aynı yılın Ekim ayında çıkarılan ve yürürlüğe giren bir kararname⁵ ile mâlî operasyona başlayan Osmanlı Devleti, borçlarını ödeme çabasına girdiyse de, Sırbistan savaşı yüzünden Nisan 1876 yılında borç ödemelerini durdurmuştur. 31 Ağustos 1876 yılında tahta geçen II. Abdülhamid, Osmanlı borçlarının devletten devlete borçlar olmadığını, borcun şahıslardan alındığını ve alacaklıların temsilcileriyle çözüm yolunun bulunacağı kararını almıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi sebebiyle çözüm arayışları çıkmaza girmiş, 1 Ekim 1878'de bir mâlî komisyon kurularak devletin gerçek gelirleri tespit edilerek bütçe yapılması ve bir düzen içinde Osmanlı Bankası'na ve Galata bankerlerine olan borçların ödenmesi kararlaştırılmıştır⁶. 22 Kasım 1879'da alacaklılar ile hükümet arasında bir mukavele imzalanarak, Osmanlı yönetimi borcuna teminat olarak altı adet gelir kaynağını on yıl süre ile alacaklılara tahsis etmiştir. Alacaklılar Rûsûm-ı Sitte İdâresi'ni kurarak⁷; damga resmi, İstanbul ve civarı balık resmi, İstanbul, Edirne, Samsun ve Bursa harîr öşrü, tuz, müskirât ve tütün inhisarlarından oluşan altı gelir kaynağının işletme hakkını almışlardır⁸. İç borçları yıllık taksitlerle on senede ödemeyi hedefleyen bu oluşum, her yıl iç borç taksiti ve masrafları dışında kalan para ile de dış borçları ödemeyi amaçlamıştır. Rûsûm-ı Sitte İdâresi birinci yılın sonunda olumlu sonuçlar elde edince, Avrupalı alacaklılar da hükûmetlerine başvurarak Rûsûm-ı Sitte İdâresi'ni devralmak istemişlerdir. Bâb-ı Âlî'nin Batılı diplomatlarca sıkıştırılması ve tehdit edilmesi sonucunda hükûmet bir ödeme planı hazırlayarak Avrupalı alacaklılara ve ilgili devletlere bu planı bildirmiştir⁹. Bu planla Rûsûm-ı Sitte ile birlikte bazı gelir kaynakları¹⁰ Avrupalı alacaklılara tahsis edilmiştir. Alacaklıların seçeceği bir banka bu gelirleri iş-

⁵ İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964, s.53-56.

⁶ Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, "Düyun-ı Umûmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s.58-59.

⁷ Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.702.

⁸ Kırkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi (Düyunu Umumiye Tarihçesi)*, Millî Eğitim Bakanlığı İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları, İstanbul 1948, s.58.

⁹ Donald C. Blaisdell, *Düyun-ı Umûmiyye*, s.103.

¹⁰ Düyun-ı Umûmiye İdâresi rûsûm-ı sitteden başka Bulgaristan vergisi, Kıbrıs adası gelir fazlası, Şarkî Rumeli vergisi, gümrük gelirleri temettü vergisi ve tömbeki resmini tahsil edecektir. Ayrıca tütün ve tuz inhisarlarında gerekli değişiklikleri yapma ve tekel tarzında yönetme yetkisine sahip idi. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.428.

leterek, önce iç borçları daha sonra da dış borçları ödeyecektir. Avrupa-lı alacaklılar seçtikleri temsilcileri İstanbul'a göndererek Osmanlı Hükümeti ile müzakerelere başlamışlar¹¹ ve 28 Muharrem 1299 (20 Aralık 1881)¹² tarihinde üzerinde anlaşılan hususlar bir kararnâme ile ilan edilmiştir¹³. Mâlî çevrelerde Muharrem Kararnâmesi adıyla bilinen bu kararnâme kapsamına; Mısır vergisi karşılık gösterilerek alınan 1854, 1855, 1871 ve 1877 tarihli borçlar dışındaki tüm borçlar girmiştir¹⁴. Alacaklıların menfaatlerini korumak ve borçların ödenmesini bir plan dahilinde yürütmek üzere İngiltere-Hollanda, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Osmanlı sahasındaki tahvilât hamillerini temsil eden altı üye ile "öncelikli" yani Osmanlı Bankası'na verilen tahvilleri temsil eden bir üyeden oluşmak üzere toplam yedi aslî üyelikli Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye İdâre Meclisi kurulmuştur¹⁵. Meclisin başkanlığı Fransız ve İngiliz temsilcilerine aittir ve bu üyeler her beş sene de bir nöbetleşe başkanlığı yürüteceklerdir. Mecliste yer alan üyelere maaş tahsis edilmiş ve Osmanlı hizmetinde çalışan memur statüsünde sayılmışlardır. Osmanlı Hükümeti meclisin çalışmalarını bir komiser ve çok sayıda müfettişle denetleyecektir. Meclis kendisine tahsis edilen vergilerin toplanması ve sair işlerin halli için bir genel müdür tayin etmiştir. İstanbul'daki genel müdürlüğe bağlı olarak önemli şehir ve bölgelerde başmüdürlükler açılmıştır.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin örgütlenmesi ve vergilerin toplanması işi, ulaşımın yetersiz olduğu Osmanlı topraklarında oldukça zor görünmekte idi. Bu duruma rağmen iyi bir örgütlenme sağlayan kurum, İstanbul'daki idâre meclisine bağlı bir genel müdürlük ve bunların altındaki müdürlükler ve şubelerle merkez teşkilatını oluşturmuştur¹⁶. Taşrada ise nezâret ifadesiyle de anılan bölge müdürlükleri ile bunlara bağlı il müdürlükleri ve daha küçük birimlerdeki memurlardan meydana gelen

¹¹ Erdoğan Keskinlik, "Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi", *Türkler*, Cilt 14, Ed: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.374.

¹² Hicrî tarihleri miladî tarihlere çevirmede, Türk Tarih Kurumu'nun web sayfasında sunduğu Tarih Çevirme Kılavuzu esas alınmıştır.

¹³ Muharrem Kararnâmesi milletlerarası resmî bir anlaşma gibi gözüke de, Osmanlı Devleti ile hiçbir devleti temsil etmeyen ve sadece alacaklılar adına hareket eden bir gurup arasında yapılan mutabakattan ibarettir. Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi de devletlerin vekili veya temsilcisi değil, düpedüz özel bir şirket gibidir. Bkz. Haydar Kazgan, "Düyûn-ı Umumiye", s.708.

¹⁴ İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, s.64.

¹⁵ Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye", s.60.

¹⁶ Kırkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi*, s.65-70.

bir ağ oluşturmuştur. Bu ağ içerisinde Bursa'da bir bölge müdürlüğü bulunmakta idi. I. Dünya savaşı arefesinde Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Adana, Halep, Edirne, Ankara, Bağdat, Beyrut, Bursa, İstanbul, Girit, Draç, Erzurum, Konya, Midilli, Manastır, Musul, Foça, Selanik, Samos, Siirt, Sivas, İzmir, Trabzon ve Yemen şehirlerinde müdürlükleri bulunmaktaydı. Gerekli disiplinle muntazam ödenen maaşlar, terfi ve tayinlerde objektif ve bilimsel tercihlerin hâkim olması sayesinde, Osmanlı toplumu farklı ve olumlu sonuçlar doğurabilecek faaliyetleri gözlemleyebiliyordu. Oysa aynı süreçte Osmanlı yönetimi eski mâlî anlayışını sürdürüyor, maaşlar zamanında ödenmiyor ve terfi ve tayinlerde adam kayırma ve rüşvet devam ediyordu¹⁷. I. Dünya Savaşı arefesine gelindiğinde Düyûn-ı Umûmiyye teşkilatında çalışanların sayısı 5537 kişiye ulaşmış olup, bunların 182'si yabancı uyruklulardan oluşmakta idi.

Tüm bu teşkilatlanmaya bağlı olarak Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi; harîr öşrünü tahsil etmek, kozanın müzâyede ile satıldığı yer olan mîzanların muamelelerini teftiş etmek ve mîzan bulunmayan yerlerde ihale yoluyla tahsil olunan harîrin ihale bedellerinin tahsilini takip etmek ve harîr fabrikalarının ithalat ve nakliyatlarının cârî hesaplarını takip etmek işlerini, İstanbul'daki genel müdürlüğe bağlı Harîr Şubesi ile gerçekleştirmektedir¹⁸.

Bursa Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi

Bu çalışmanın konusu Hudâvendigâr Vilâyeti'nde ipekböcekçiliğinin canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye'nin faaliyetlerini içerdiğinden, Hudâvendigâr Vilâyeti'nin merkezi ve aynı zamanda Osmanlı ipek sektörünün başkenti olan Bursa şehrindeki Düyûn-ı Umûmiyye örgütlenmesinden kısaca bahsetmek gerekmektedir. Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Bursa'da nerede faaliyet gösterdiği tespit edilmesi gereken ilk önemli konudur. Bu durumu açıklayan bilgi o dönemin Bursa adlı gazetesinde çıkan bir ilanda geçen ifadelerden anlaşılmaktadır:

Bursa'da İpek Hanı'nın fevkanisinde pazar mahalline küşad olan kapı arasında Düyûn-ı Umûmiyye ittisâlinde 26 numaralı Avnik Boduryan ve Movis Bensason Efendilerin mağazasında her nevî saatler ve zennelere mahsus bilezikler, yüzükler ve küpeler ve sair şeyler ve şimendifer promosları ve demiryolu biletleri ban-

¹⁷ Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", s.708.

¹⁸ Kırkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi*, s.67.

kada muhafaza edip veresiye satmakta olduğu gibi, arpa suları ve konyaklar ve Rusya'dan mahsusen celp olunmuş çaylar satmakta oldukları ilan olunur¹⁹.

Bu ilana göre İpek Hanının (Koza Hanı)²⁰ üst katında 26 numaralı mağazanın bitişiğinde pazar mahalline açılan kapı arasındaki büro Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin ofisidir.

Bursa Düyûn-ı Umûmiyyesi kurulduğu yıllarda çok az bir kadro ile işleri yürütmektedir. Hicrî 1302 (1884-1885) yılına ait Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nden Bursa Düyûn-ı Umûmiyye kadrosunda; bir nâzır, bir müfettiş, iki ayrı başkâtib, üç başkâtib yardımcısı, bir evrâk-ı sahihe memuru, bir müsevvid, bir mukayyid, iki mübeyyiz ve bir mîzan-ı harîr müfettişinden mürekkep on üç şahsın çalıştığı tespit edilmektedir. Hicrî 1324 (1906-1907) yılındaki kayıtlarda ise Bursa Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin aşâr gelirlerinin artışına paralel olarak oldukça geniş bir kadroya ulaştığı ve nâzırlık, tahrîrat kalemi, aşâr kalemi ve müdüriyet dairesinden oluşan birimler halinde çalıştığı görülmektedir. Nâzırlık kısmında; bir nâzır, bir sermüfettiş, üç müfettiş muavini, bir muhasebe başkâtibi, beş muhasebe başkâtibi yardımcısı, bir nezâret pul memuru, bir sandık emini ve bir dava vekili bulunmaktadır. Tahrîrat kaleminde; bir başkâtib, iki müsevvid, üç mübeyyiz, bir mukayyid, bir mukayyid yardımcısı vardır. Aşâr kaleminde bir başkâtib ve üç kâtib vardır. Müdüriyet dairesinde; bir müdür, bir mîzan müfettişi, bir başkâtib, bir mancınık ve îmalât tezkere kâtibi, bir mancınık memuru, bir sandık emini, bir harîr anbar kâtibi, bir harîr tezkere kâtibi, bir muâyene memuru, üç müzâyede kâtibi, bir koza ve harîr tahsîlât-ı öşriyye kâtibi, bir müskirât kâtibi, bir hesap kâtibi, bir ihrâcât kapısı kâtibi, bir harîr tahsildârı ve bir balıkhâne memuru bulunmaktadır²¹. Bu görevlilerin sayısı toplandığında, Bursa Düyûn-ı Umûmiyyesi'nde belirtilen tarihte kırk

¹⁹ Bursa, Numara 104, 20 Cemâziyelâhîr 1310 (9 Ocak 1893), s.8.

²⁰ Burada İpek Hanı olarak geçen han, Çelebi Mehmed'in yaptırdığı han değil, II. Bâyezid döneminde yapılmış olan ve bugün Koza Hanı adıyla anılan yerdir. 1325 yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nin sonunda ekli bulunan Bursa şehri haritasında 13 numara ile gösterilen yer, bugünkü Koza Hanı'dır ve burada Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin varlığı belirtilmektedir.

²¹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1324, s.268-269. Dâhiliye Nezâreti'nin sicil-i umûmî defterlerinde kayıtlı bazı şahısların babalarının Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti'nde çeşitli birimlerde çalıştıkları görülebilmektedir. Bkz. BOA. DH.SAİDd. nr.237 / 29.Z.1283 (4 Mayıs 1867: Bu defterlerdeki belgelerin tarihlendirilmesi şahısların doğum tarihine göredir.); 9 / 29.Z.1287 (22 Mart 1871); 231 / 29.Z.1291 (6 Şubat 1875); 137 / 29.Z.1291 (6 Şubat 1875); 401 / 29.Z.1292 (26 Ocak 1876); 355 / 29.Z.1295 (24 Aralık 1878).

dört personel çalışmaktadır. Görevlilerin sayısındaki artış, kozacılık sektöründeki gelişme ve vergi gelirlerinin artması ile doğrudan ilgilidir.

Bursa'nın merkezi dışında şehre bağlı olan Gemlik, Mudanya, Mihaliç, İnegöl ve Yenişehir kazâlarında da Düyûn-ı Umûmiyye memurları bulunmaktadır²². Hicrî 1324 (1906-1907) yılında, Gemlik Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nde; bir müdür, bir başkâtib, bir kâtib-i sâni, bir aşâr kâtibi, bir balıkhâne kâtibi, bir sandık emini, bir tuz anbar memuru, bir mubassır, Kurşunlu ve Armutlu'da iki memur, bir tuz kantarcısı ve bir balık kantarcısı bulunmaktadır²³. Aynı yıl Mudanya Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nde ise, bir müdür, bir başkâtib, bir balıkhâne kâtibi, bir sandık emini, bir tezkere muharriri, bir tuz anbar memuru, bir aşâr kâtibi, bir mubassır, Tirilye'de bir memur, Siğir'de bir memur, Burgos'ta bir memur, Emirali'de (İmrâlı) bir memur çalışmaktadır²⁴. Görüldüğü gibi Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi kendisine tahsis edilen gelirleri toplamak için gerekli en küçük yerleşim birimlerine kadar ulaşan bir örgütlenme içerisindeydi.

Bursa'da Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'ne bağlı olarak çalışan ve yukarıda belirtilen personelin içerisinde tasavvuf ehli şahıslara rastlanmaktadır. Bursa'da Mısri Dergâhı'nın şeyhi olan Mehmed Şemseddin Efendi, otobiyografisinde dergâhının az geliri olduğu ve bu gelirin masraflara yetmediği gerekçesiyle, geçici olarak Bursa Düyûn-ı Umûmiyyesi'nde müzâyede kitabetiyle birkaç ay uğraştığı, aldığı maaşı dergâhın tamir, termim ve bazı masraflarına harcadığını ifade etmektedir²⁵. Bu örneğin dışında Atinalı Dergâhı kurucusu Ali Rıza Efendi'nin yeğeni Hamza Efendi'nin Bursa Düyûn-ı Umûmiyyesi'nde münâdi (tellal, çığırkan) olduğu, aynı dergâhın şeyhlerinden Bedreddin Efendi'nin oğlu Seyfeddin Efendi'nin de Bursa Düyûn-ı Umûmiyyesi'nde kitabetle meşgul olduğu görülmektedir²⁶. Seyyid Usûl Dergâhı şeyhi Fazli Efendi'nin Düyûn-ı Umûmiyye'de dellalbaşı olmakla aldığı aidatı dergâhın umûruna sarf ettiği, Nakşibendi-i Atik Dergâhı şeyhi Eşref Efendi'nin vergi müdürü Osman Efendi'den tahsil alarak dergâhın masraflarını karşılamak için bu kurumda çalıştığı, Numaniye Dergâhı şeyhi Neşet

²² *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 12, Matbaa-i Vilâyet, 1302, s.505, 507, 512, 514.

²³ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1302, s.509; *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.287.

²⁴ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.297.

²⁵ Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları, Yâdigâr-ı Şemsî*, I-II, Haz: Mustafa Kara, Kadir Atınsay, Uludağ Yayınları, Bursa 1997, s.12.

²⁶ Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları*, s.261-262, 418, 569, 582.

Efendi'nin Düyûn-ı Umûmiyye'de mancınık ve îmalât kitabesinde istihdam olduğu ve bir süre sonra tekaüdü icrâ kılındığı tespit edilen bazı örneklerdir. Düyûn-ı Umûmiyye idârecilerinin de dergâhlarla yakın bağı olduğu görülebilmektedir. Bursa Düyûn-ı Umûmiyyesi'nde bir dönem nâzırlık yapan Rifat Bey, Emirsultan Dergâhı'nı tamir ve telvîn ettirmiş, biraderinin ve kendisinin kitaplarını vakfederek burada bir kütüphâne de vücuda getirmiştir²⁷. Bu örnekler o dönemde mütedeyyin insanların Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'ne olan bakış açısını göstermek açısından önemlidir.

İpekböceği Hastalıkları ve Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Çalışmaları

İpekböcekçiliğinin hastalıklar sebebiyle durma noktasına geldiği bir dönemde Düyûn-ı Umûmiyye teşkilatının çalışmaları ipekböcekçiliğinin yeniden canlandırılmasına reel katkı sağlamıştır. 19. yüzyılın ortalarında Fransa'da ardından İtalya'da ortaya çıkan ipek böceği hastalıklarından Pebrine (Karataban) ve Flacherie (Baygınlık) hastalığı, 1860 yılında Osmanlı sahasına da girmiş, önce Edirne, ardından İzmit ve Bursa havalisinde yayılmaya başlamıştır. 1865'te Fransız mikrobiyolog ve kimyager Louis Pasteur Fransa'da zuhur eden bu hastalıkla ilgilenmeye başlamış ve iki yıl sonra 1867'de hastalığa karşı çözüm yollarını bulmuştur²⁸. Pasteur, tohumu alınacak kelekleri mikroskopla muayene ederek, hastalıksız tohumları saklamış ve bunlardan gelecek yıl üretim yapma usûlüyle hastalığın önüne geçmeyi başarmıştır. Fransa'da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı yönetimi de bu hastalığa çareler aramaya başlamıştır. 1869 tarihinde Bursa zirâat müdürü Amasyan Efendi konuyla ilgili bir lâyiha hazırlayarak vilâyete vermiştir. Lâyiha aynı tarihte İstanbul'da Terakki Gazetesi'nde ve sonraları Vâsıta-i Servet Gazetesi'nde yayımlanmıştır²⁹. Ancak bu gelişmelere rağmen Osmanlı Devleti raporda belirtilen meselenin çözümü işiyle fazla uğraşmamıştır.

1881 sonrası Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin rûsûm-ı sitte içerisinde yer alan ipek öşrü gelirlerini toplama hakkını üzerine alması ve bu

²⁷ Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları*, s.54; Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Genel No: 4522, Cilt IV, s.87.

²⁸ Tahir Ertuğrul Yetmen, "Bursa'da İpekçilik", *Bursa*, Haz: Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1948, s.64.

²⁹ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960, s.425.

gelirleri maksimum düzeye çıkarma arzusu, Avrupa'daki gelişmelerle birlikte ipekböcekçiliği ve Bursa için yeni bir dönemin başlamasında etkili olmuştur. İlk zamanlar Düyûn-ı Umûmiyye koza öşrünü artırmak için yurt dışından hastaliksız tohum ithali yaptırmaya başlamıştır. Ancak bu tedbirle hastalığın önüne geçilememiştir. 1881'den beri Bursa'da Alman konsoloslu olup bir ipek tüccarı olarak oturan ve bir süre sonra da Düyûn-ı Umûmiyye'nin bir vekili olan Hermann Scholer, 1886 yılının sonlarında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'ne ipekböcekçiliğinin kötü gidişatı hakkında bir lâyiha yazmıştır. Bu lâyihada koza mahsûlünün ve ipek öşrü gelirlerinin artırılması için ipekböcekçiliği faaliyetlerinin bir an önce ıslah edilmesini aktarmıştır. Scholer, sunduğu raporuyla yabancı ülkelerden gelen harîr tohumlarının, bu tohumları yumurtlayan kelekler ile beraber ayrı ayrı ufak keselere konularak ithal edilmesini ve İstanbul'da gümrük dairesinde tesis edilecek bir mikroskop muayenehânesinde kelekler ve tohumların mikroskop ile muâyene edilmesini, ardından ise sağlam olanlarının gümrükten geçirilmesini, hastalıklı olanların ise imha edilmesini teklif etmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye Meclis İdâresi Başkanlığı bu teklifi uygun bulup ilgili muayenehâne de çalıştırılmak üzere gerekli fen ilmine sahip bir memuru Mösyö Pasteur'e gönderilen bir yazı ile talep etmiştir. Pasteur de konuyu, Montpellier şehri Harîr Dârüttâlimi müdürü Eugène Maillot'ya havale etmiştir. Maillot, gümrüklerde mikroskop muâyenesinin yapılması için bir memurun görevlendirilmesinin masraflı olacağını belirtmiş ve Montpellier Zirâat Okulu'nda Osmanlı Devleti hesabına tahsilde bulunan bir öğrencinin bu işe verilmesini tavsiye etmiştir. Neticede okuldan tahsil almış Kevork Torkomyan Efendi bu iş için uygun bulunmuştur.

Aslında Scholer belirtilen teklifini yaparken kendisinin de bu sektörde ticari varlığı sebebiyle büyük kazanç elde edeceğini planlamaktadır. Ancak belirtilen yöntemle çok fazla maddi kayıp yaşanacağı doğrultusundaki Maillot'un görüşü, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce tasvip görmüş ve ipekböcekçiliğinin ıslah işi Torkomyan Efendi'ye 2 Şubat 1302 (14 Şubat 1887) tarihinde teklif olunmuştur³⁰. Torkomyan Efendi kısa süre içerisinde yaptığı bir ön çalışma ile, hastaliksız tohum istihşâli ve böcekçilik fenninin öğretilmesi konusunda Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'ne bir lâyiha vermiş ve Bursa'da Pasteur usûlü ile tohum üretimini yapacak ve eğitimini verecek bir mektebin açılmasını istemiştir³¹. Rûmî

³⁰ Kevork Torkomyan, *Ipekböceği Beslemek ve Ipekböceği Tohumu Istihşâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Varidât-ı Muhassasa İdâresi Matbaası, Dersaadet 1326, s.28.

³¹ Tahir Ertuğrul Yetmen, "Bursa'da İpekçilik", s.64.

tarikhle 14 Şubat 1302'de (26 Şubat 1887) takdim olunan bu lâyiha ile Pasteur usûlüne göre yerli tohumlar üretilmesi için bir Harîr Dârüttâlimi açılması ve burada eğitim verilmesi beyân edilmiştir. Bu lâyiha Rûmî tarihle 17 Şubat 1302'de (1 Mart 1887) Düyûn-ı Umûmiyye Meclis İdâresi'nde okunurken zirâat mekteplerinde tahsil etmiş bazı şahıslar bir önceki lâyihadaki uygulamayı tasvip etmeye devam etmişlerse de, meclis böcekçilik ve tohumculuğun yaygınlaştırılmasını tek çare göerek okulun açılmasını karar almıştır³². 1 Mart 1887 tarihli İdâre Heyeti toplantısından birkaç ay sonra Fransız büyükelçi ve Düyûn-ı Umûmiyye, Bursa'da bir mikrografi laboratuvarı kurulması için işbirliği yapmışlar, açılan laboratuvar ile Pasteur usûlüyle ithal ipek böceği tohumları parasız teftiş edilmeye başlanmıştır³³.

Harîr Dârüttâlimi'nin Açılması ve Faaliyetleri

İpekböcekçiliğinin ıslah işinin Torkomyan Efendi'ye verilmesi ve sonrasındaki gelişmeler neticesinde 25 Cemâziyelevvel 1305 (8 Şubat 1888)³⁴ tarihinde buyrulan irâde ile Bursa'da Harîr Dârüttâlimi tesis olunması izni verilmiş ve 2 Nisan 1304 (14 Nisan 1888) tarihinde okul açılmıştır³⁵. Şehreküsdü mahallesinde Kazzaz Muhtar Ahmed Efendi'nin hânesi kiralanarak, bu binada hizmet vermeye başlayan Bursa Harîr Dârüttâlimi'nin müdürlüğüne Kevork Torkomyan Efendi getirilmiştir. Okul açıldığında müracaat eden 12 talebe okula kabul edilmiş ve ipekböcekçiliği ve tohumculuk fenleri tedrisine başlanmıştır. Bir sene zarfında kiralanın hânenin ihtiyaca yeterli olmayacağı anlaşıp, ertesi sene dârüttâlim Bursa'nın Sedbaşı cihetinde Kara Ağaç mahallesinde Burdurîzâde Osman Fevzi Efendi'nin sahip olduğu geniş bir hâneye nakledilmiş ve 1894 yılına kadar bu hânedeki eğitime devam edilmiştir³⁶. 1894 yılına gelindiğinde okula her yıl müracaat edenlerin sayısında artış yaşandığından ihtiyaca cevap vermek için Maskem civarında Eşrefiler mahallesinde okulun kendi binası yapılarak, okul buraya nakledilmiş ve yerleştirilmiştir. 1888 yılından itibaren geçen 18 sene zarfında

³² *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.261-262.

³³ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s.207.

³⁴ Quataert bu irâdenin tarihini 18 Ocak 1888 olarak hatalı belirtmiştir, yazarın kaynak olarak kullandığı sâlnâmede geçen tarih yukarıda belirtildiği gibidir. Bkz. Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", *The Ottoman Empire and The World-Economy*, Ed: Huri İslamoğlu-Inan, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s.290.

³⁵ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s.262.

³⁶ Kevork Torkomyan, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihşâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, s.29.

okulda tahsil görüp şehâdetnâme alanların sayısı 769 ve tasdiknâme alanlar dahi 465 olup, okuldan toplam 1234 nefer mezun olmuştur³⁷.

Harîr Dârüttâlîmi veya Séricicole Institut adıyla anılan okulun mâlî açıdan desteğini Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi sağlamıştır. Okulun iki türlü eğitim programı bulunmaktadır. Birincisi, bir imtihanla seçilerek okula alınan tam zamanlı öğrencilere verilen iki yıllık eğitim programıdır. İkinci program ise Pasteur usûlüyle ipekböcekçilik yapanlara Nisan-Mayıs ve Eylül-Ekim aylarında iki aylık programlarla yarım zamanlı eğitimle sertifika veren programdır³⁸. İki yıllık tam zamanlı eğitim alanlara şehâdetnâme, iki aylık eğitim alanlara ise tasdiknâme verilmektedir. İki yıllık eğitimle mezun veren her sınıfın en iyi iki öğrencisine, mezuniyet töreninde mikroskop ödülü verilmektedir³⁹.

Bursa Harîr Dârüttâlîmi'nden 1888-1905 arası şehâdetnâme (diploma) veya tasdiknâme (sertifika) alan 1234 kişiye bakıldığında, Osmanlı topraklarındaki birçok şehirden katılımcıların olduğu görülmektedir. Ancak bu şahısların önemli bir kısmı ipekböcekçiliğinin en çok yapıldığı Hudâvendigâr Vilâyeti ve İzmir Sancağı'ndandırılar. 1234 kişiden 779'u yani % 63'ü Hudâvendigâr Vilâyeti'nde, 119'u yani yaklaşık %10'u İzmir Sancağı'nda oturmaktadır. Hudâvendigâr Vilâyeti'nden eğitime katılan 779 kişiden 306'sı Bursa merkezde oturmaktadır. Bu rakam 1234 kişiden % 25'inin Bursa merkezinden eğitim programına katıldığını göstermektedir. Bursa merkezi dışında Hudâvendigâr Vilâyeti'ne bağlı ikinci ve üçüncü sırada olan yerleşim birimleri Pazarköy (Orhangazi) ve Gemlik'tir. Pazarköy'den 120 kişi ve Gemlik'ten 99 kişi okuldan şehâdetnâme veya tasdiknâme almıştır⁴⁰. Hudâvendigâr Vilâyeti ve İzmir Sancağı'ndan katılarak şehâdetnâme veya tasdiknâme alanların yaklaşık 3/4'ü Rum ve Ermeni kökenlidir. İlgili yerleşim birimlerinde yaşayan nüfusun yaklaşık %17'sinin Rum ve Ermeni, % 83'ünün de Müslüman olduğu düşünüldüğünde, çıkan orana göre

³⁷ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s.262-263. Bu sâlnâmeden bir yıl önce basılan sâlnâmede okul hakkında şu ifadeler geçmektedir: "Bursa'da ve Keşiş eteklerinin latif bir mevkiinde bir de Harîr Dârüttâlîmi mevcut olup gayet cesim ve latif bir binadır. 1304 senesinde tesis ve küşad buyrulmuş olup şimdiye kadar 769 talebeye şehâdetnâme ve 554 zâta tasdiknâme itâ olunmuştur". Bu anlamda okuldan tasdiknâme alanların sayısı 554 olarak kaydedilmiştir. Bir yıl sonraki sâlnâmede rakamın 465 olarak belirtilmesi iki rakamdan birinin hatalı kaydedildiğini göstermektedir. Bkz. *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.597.

³⁸ Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", s.291.

³⁹ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s.213.

⁴⁰ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s.263-265.

azınlıkların özellikle de Ermenilerin ipek böceği tohumculuğu ve koza üretiminde kontrolü ellerinde bulundurduklarını göstermektedir⁴¹. Nitekim Bursa Harîr Dârüttâlimi'nden Rûmî 1309 (1893) senesinde şehâdetnâme alarak mezun olan yirmi kişiden sadece bir tanesinin Hüseyin Hüsnü adlı Müslüman olması bu düşünceyi destekleyen bir veridir⁴².

Torkomyan Efendi Harîr Dârüttâlimi'nin müdürlüğü dışında, 1895 yılına kadar Hazine-i Hassa Çiftlikler Müdürlüğü ve bu tarihten sonra da Düyûn-ı Umûmiyye'nin zirâat fen müşavirliği ve harîr şubesi müdürlüğü işiyle de uğraşmıştır⁴³. Torkomyan Efendi bu işler sebebiyle, bütün yıl Bursa'da bulunmamış, zamanının önemli bir kısmını İstanbul'da geçirmiştir. Bursa'da bulunduğu süreç ipek böceği tohumlarının açıldığı Nisan-Haziran ayları ile, kelebeklerin çıkardığı tohumları mikroskopta muâyene ettiği Eylül-Ekim aylarıdır. Mâliye Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen 28 Mayıs 1332 (10 Haziran 1916) tarihli evrâk ile Düyûn-ı Umûmiye İdâresi Zirâat Fen Müşâviri ve Bursa Harîr Dârüttâlimi Müdürü Torkomyan Efendi'nin, adı geçen mektebin imtihanlarını ve harîr muâmelâtını teftiş etmek üzere yirmi gün kadar kalmak üzere Bursa'ya gitmesine müsâade istenmesi bu durumu ortaya koymaktadır⁴⁴. Bu ayların dışında mektebin idâresi ve muallimlik Beyazyan Efendi tarafından yapılmaktadır. Torkomyan Efendi 1922 yılına kadar otuz beş sene bu enstitünün müdürlüğünü ve muallimliğini yapmış, bu süreçte 2032 diplomalı böcekçi yetiştirmiş, ipek mahsûlü 18 milyon kiloyu bulmuş ve Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin koza öşründen aldığı gelir 198.000 Osmanlı Lirasını geçmiştir⁴⁵.

Torkomyan Efendi okulun müdürlüğünü yaparken birkaç defa Fransa'ya giderek ipekböcekçiliği alanındaki gelişmeleri takip etmiştir. İdâre-i Merkeziye Zirâat Fen Müşaviri ve Bursa Harîr Dârüttâlimi Müdürü olan Torkomyan Efendi görevi sırasında, Bursa ve İzmir'de açılan ipek böceği tohumlarıyla husûle gelen koza ve bu sayede istifade edilen aşâr miktarını gösteren mukayeseli cetveller hazırlayarak bunları genel müdürlüğe göndermekte ve buradan da ilgili bilgiler İdâre Meclisi'ne ve Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'ne aktarılmaktadır⁴⁶.

⁴¹ Donald Quataert, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", s.292.

⁴² Bursa, Numara 143, 13 Rebûlâhîr 1311, s.2.

⁴³ Kırkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi*, s.75.

⁴⁴ BOA, DHEUM.2.Şb. nr. 31 / 28.Mayıs.1332 (10 Haziran 1916).

⁴⁵ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, s.429-430.

⁴⁶ BOA, ŞD. nr. 8 / 21.M.1319 (10 Mayıs 1901).

İpekböcekçiliği konusunda Bursa Harîr Dârüttâlimi dışında Bursa Zirâat Mektebi de eğitim vermekte idi. Dut ağaçlarının yetiştirilmesi, ipek böceği tohumunun üretilmesi ve ipek böceği hastalıklarına karşı alınması gereken tedbirler okulda anlatılan konulardır. Düyûn-ı Umûmiyye'nin finansal desteği ile 1899 yılında Bursa Zirâat Mektebi hem teorik hem de uygulamalı ipek böceği yetiştirme eğitimi vermek üzere ana binadan ayrı bir binada Harîr Dârüttahsili adıyla ipek böceği üretme enstitüsünü açmıştır. Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nde Harîr Dârüttahsili hakkında şu bilgiler kayıtlıdır:

Hamidiye Zirâat Ameliyât Mektebi'ne merbut olmak üzere ayrıca bir bina dahilinde bir de Harîr Dârüttahsili mevcuttur ki, 1317 senesinde küşad edilmiş olup Zirâat Mektebi talebesi burada ayrıca böcekçilik nazariyât ve ameliyâtı hakkında malûmat-ı mükemmele ahz ederler. Ve bizzat tatbikat dahi icrâ ederler. Ayrıca tesis ve teşkil edilmiş olan cesim dut fidanlıklarından Memâlik-i Şâhâne'nin her tarafına meccânen yüz binlerce fidan irsâl ve tevzî olunur⁴⁷.

Aynı yıl içinde ayrıca Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi kendi ipek enstitüsünün yanında da ipek böceği yetiştirme yeri açmak için bir irâde almıştır⁴⁸.

Düyûn-ı Umûmiyye'nin İpekböcekçiliği ile İlgili Düzenlemeleri

Düyûn-ı Umûmiyye'nin ipek öşrünü toplama hakkını üzerine aldığı yıllarda ülkede ipekböcekçiliği, hastalıklar başta olmak üzere birçok faktöre bağlı olarak ciddi bir gerileme sürecindedir. Bu süreçte Bursa'da birçok ipek fabrikası kapanmış, dut ağaçları kesilmiş ve bu bahçelerde tahıl ve diğer zirâi ekimler yapılmaya başlanmıştır. Kurulduğu dönemin başında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi ilgili sorunlarla mücadele edecek bir eğilim sergilememiş ve sorunun çözümü eskiden olduğu gibi Osmanlı Hükûmeti'nin çabalarıyla devam ettirilmeye çalışılmıştır. Ancak 1886 yılından itibaren Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi doğrudan bu çabaların içinde yer almıştır. Bursa Harîr Dârüttâlimi Müdürü Torkomyan Efendi bu süreçteki gelişmeleri detayları ile kaleme almış ve onun bu yazısı 1325 yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nin bir bölümünde ve kendi kitabında neşredilmiştir⁴⁹. Bu bilgilere göre Düyûn-ı Umûmiyye

⁴⁷ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1324, s.597.

⁴⁸ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, s.212, dipnot 33.

⁴⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1325, s.257-268.

İdâresi'nin ipek öşrünü toplama hakkını üzerine aldığı yılda, Hudâvendigâr Vilâyeti'nin harîr ve koza öşrü 14.695 Osmanlı Lirasıdır⁵⁰.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi 1888 yılında Bursa'da Harîr Dârüttâlimi'ni açtırdıktan sonra, ipekböcekçiliğine dair çeşitli düzenlemeleri Osmanlı Hükümeti ile işbirliği halinde hazırlatmıştır. İlk olarak yerli üreticileri korumak için Türkiye'ye getirilen ipek böceği tohumlarının ithal vergilerini artırılması konusunda 1891 yılında hükümete bir karar aldırmıştır. Ayrıca Osmanlı Hükümeti'ne, Hudâvendigâr Vilâyeti'nde üç yıl boyunca yeni kurulan dut bahçelerinin sahiplerini öşür vergisinden muaf tutan ve ipek böceği yetiştirme faaliyetlerinde başarı gösterenlere ödül verilmesi hususlarını içeren bir Muâfiyet Nizâmnâmesi'ni yayımlatmıştır. 14 Ağustos 1893 tarihli evrâkta belirtilen bu muâfiyetin içeriği özetle şu şekilde izah edilebilir:

Bursa Harîr Dârüttâlimi'nin illersiz tohumlar tedarikine yönelik şakirdân yetiştirmesinden dolayı mahalli halk işbu sağlam tohumlardan istifade için dutluklar yetiştirmektedir. Yeniden yetiştirilen dutluk hakkındaki Muâfiyet Nizâmnâmesi gereğince, bu şekilde yeniden dutluk yetiştirenlerin hangi seneden itibaren mazhar-ı muâfiyet olacakları, Hudâvendigâr Vilâyeti'nden yazı ile sorulmuştur. İlgili nizâmnâmeye göre dut fidanlarının dikildiklerinin dördüncü senesinden itibaren üç sene müddet her dönüm dutluk için kırk kıyye yaş koza veyahut dört kıyye ham harîr öşürden muaf tutulmuştur. Sıçan girmemiş ve işlenmemiş olan sahıpsiz arazide elli dönüm dutluk yetiştirenlere mezkûr muâfiyetten başka; bakır madalya, yüz dönüm yetiştirenlere gümüş madalya ve beş yüz dönüm yetiştirenlere altın madalya verilecektir. Zikrolunan madalyaların imâli ile talep olunacak vilâyetlere irsâli ve vilâyet zirâat memurları tarafından ilgili nizâmnâmelerin yürütülmesi için lazım gelen muâmelâtın ifâ ettirilmesi hususlarının ticâret ve nâfia ve suret-i halde beyânıyla beraber harîr öşrünün toplanması ve idâresi, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'ne tahvil olunmuştur⁵¹.

Bu gelişmelerin yanı sıra Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi ipekböcekçiliğinin, tohum ve koza satışının artık kendisinden ruhsat alan kişiler tarafından yapılabileceği doğrultusunda bir nizâmnâme hazırlatma çabasına girmiştir. Nizâmnâme'nin hazırlanıp çıkarılmasına yönelik çalışma-

⁵⁰ Kevork Torkomyan, *Ipekböceği Beslemek ve Ipekböceği Tohumu İstihşâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, s.27.

⁵¹ BOA, DH.MKT. nr. 16 / I.S.1311 (14 Ağustos 1893).

lar Bursa Gazetesi'nin 6 Zilkade 1310 (22 Mayıs 1893) tarihli sayısı ile erkenden Bursa ahalisine ulaştırılmıştır. Bu bilgilerin Bursa Gazetesi'nde yer alması taşra basınının başkentte çıkan Bursa ve çevresini ilgilendiren konularla ilgili kararların duyulur duyulmaz ulaştırması anlamında dikkat çekicidir:

Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmid Sancağı dahilinde harîr tohumu fûrûhtu hakkında düstûrî'l-amel olmak üzere altı bendi hâvî olarak Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce kaleme alınan nizâm-nâme lâyihası Mâliye Nezâreti vasıtasıyla Zirâat Nezâreti'ne irsâl kılınmağa adı geçen nezâretçe derdest tedkik bulunduğu işitilmiştir⁵².

Gazetede nizâmnâmenin altı bendi bulunduğu yönünde haber alındığı yazılıysa da, nizâmnâme yedi bendden oluşmaktadır.

Osmanlı Hükûmeti, 8 Rebûlâhîr 1311 (19 Ekim 1893) tarihinde çıkardığı bu nizâmnâme ile harîr tohumu üretimi ve satışını bir düzen altına almıştır. Bu karar ile Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi kendi ipek öşrü gelirlerini denetimle artırma yoluna giderken, ipekböcekçiliği sektöründe de belirli bir standart ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Nizâmnâme gereği harîr tohumu üretmek ve satışını yapmak isteyenlerin Bursa Harîr Dârüttâlimi'nden diploma veya sertifika almaları gerektiği, yurtdışında bu konuda öğrenim görüp diploma alanların da diplomalarını onaylatmaları gerektiği tespit edilmiştir. Nizâmnâme ilan edildikten on iki gün sonra Bursa Gazetesi'nin 20 Rebûlâhîr 1311 (31 Ekim 1893) tarihli sayısında nizâmnâme yedi bendiyle birlikte "Tebliğât-ı Resmîyye" başlığıyla şu şekilde yayımlanmıştır:

Tebliğât-ı Resmîyye

Harîr tohumu üretimi ve satışına mahsus olup yürürlükte olan hükümlerine izin veren irâde-i seniyye buyrulan nizâmnâme suretidir:

Birinci madde

İpek böceği yetiştirerek başkasına satmak arzusunda bulunanların mutlaka Osmanlı topraklarında açılmış ve açılacak olan zirâat mekteplerinde ve Bursa Harîr Dârüttâlimi'nde veyahut yabancı memleketlerin zirâat mekteplerinden birinde harîr tohumu ve ipek böceği yetiştirmek fenlerini tahsil etmiş olduklarına dair şehâdetnâme (diplomaya) hâiz olmaları lazımdır. Şehâdetnâmeleri bulunmayan veya bulunup da dârüttâlim idâresine ibraz ile tasdik ettirmeyen-

⁵² Bursa, Numara 122, 6 Zilkade 1310 (22 Mayıs 1893), s.4.

lerin üretmiş oldukları ipek böceği tohumunu başkasına satmaları yasaktır. Şu kadar ki bu yasak, başkasına satmayıp yalnız kendi ihtiyacı için kullanmak üzere tohum üretenleri içine almamakta olup, fakat bu gibiler ürettikleri tohumların hurde-bin (mikroskop) ile muâyene edilmiş olduğunu Düyûn-ı Umûmiyye-i Varidât-ı Muhassasa İdâresi'ne ispata mecbur olacaklardır.

İkinci madde

Birinci maddede yazılan mekteplerin ve dârüttâlimin şehâdetnâmesine sahip olmayıp da tohumculukta ve böcek beslemek sanatında malûmatı bulunanlar, dârüttâlim idâresinde her sene toplanan imtihan heyetine müracaatla kabiliyetlerini ispat ederek şehâdetnâme aldıkları takdirde ipek böceği tohumu üretip satabileceklerdir. İmtihan heyeti; vilâyet nâfia ve zirâat müşaviriyle Düyûn-ı Umûmiyye-i Varidât-ı Muhassasa İdâresi nâzırından ve Harîr Dârüttâlimi ve Zirâat Mektebi müdürleriyle mahalli Ticâret ve Zirâat Odası reisinden mürekkeb olacaktır.

Üçüncü madde

Elinde şehâdetnâmesi olan yerli tohumcular ile yabancı memleketlerden celp ettikleri tohumu dağıtmak isteyenler, tohum satmak ve dağıtmak üzere istisnasız birer ruhsat tezkeresi almaya ve otuz gramdan fazla veya noksan olmamak üzere ipek böceği tohumu hâvî olan kutuları mahalli Düyûn-ı Umûmiyye-i Varidât-ı Muhassasa İdâresi'ne ibraz ile bunların üzerine bandrol koydurmaya mecburdurlar. İşbu ruhsat tezkeresi ve bandrolleri, her sene Eylül'den itibaren Şubat sonuna kadar, yani altı ay zarfında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi tarafından meccânen îtâ ve vazolunacak ve zikrolunan bandroller ecnebi ve yerli tohumlarına göre muhtelif renkte olacaktır.

Dördüncü madde

İşbu nizâmnâme ahkâmına aykırı olarak elinde geçerli şehâdetnâme bulunmadığı halde ürettiği yerli tohumları başkasına satmaya kıyam edenlerin ellerinde bulunacak olan tohumlar zapt olunmakla beraber, mahkemeye müracaat olunmaksızın Düyûn-ı Umûmiyye Varidât-ı Muhassasa İdâresi'nin talebi üzerine hükümet-i mahalliye marifetiyle 10 Osmanlı Altını nakdî ceza alınacak ve bu hareketi tekrar edenlerden alınacak nakdî ceza taz'if olunacaktır ve alınacak nakdî cezaların yarısı ihbar edene verilecek ve diğer yarısı Düyûn-ı Umûmiyye Varidât-ı Muhassasa İdâresi'nce gelir kaydedilecektir. Zapt olunan tohumlar vilâyet merkezinde vilâyet idâresi meclisi âzâsından bir zât ile nâfia ve zirâat müşaviri ve Düyûn-ı Umûmiyye Varidât-ı Muhassasa İdâresi nâzırı ve muhasebe başkâtibi ve Harîr Dârüttâlimi müdürü ve livâlarda meclis idâre âzâsından bir zât ile Düyûn-ı Umû-

miyye Varidât-ı Muhassasa İdâreleri müdürü ve memurlarıyla başkâ-tibleri hazır oldukları halde yaktırlacak ve durum havadis evrâkıyla ilan ettirilecektir.

Beşinci madde

Üçüncü maddede beyân olunduğu vechiyle ruhsat tezkeresi ol-maksızın ve bandrol vazettirmeksizin derdest olunan tohumların be-her otuz gram tohumu hâvî olan kutuları için beş kuruş nakdî ceza alınarak, yarısı tutan ve haber verenlere verilecek ve diğer yarısı Dü-yûn-ı Umûmiyye Varidât-ı Muhassasası'nca îrâd kaydedilecektir.

Altıncı madde

Tohumcular hasat tezkeresi alacakları sırada istihsâl edecekleri tohum miktarıyla tohumların ecnâsı ve tohum tevzî ettikleri böcekçi-lerin esâmîsiyle bunların beherine tevzî ettikleri tohumların miktarı-nı her sene Mart nihayetinde bulundukları mahallin Dü-yûn-ı Umû-miyye Varidât-ı Muhassasa İdâreleri'ne îtâ edeceklerdir. İşbu sened hilafında olarak malûmat-ı mebsûtayı îtâdan imtina eden tohumcuya birinci defa olarak bir ihtarnâme gönderilecek ve tekrarı halinde se-ne-yi atıyye için ruhsat tezkeresi îtâ kılınmayacaktır.

Yedinci madde

Dâhiliye ve Mâliye ve Orman ve Maden ve Zirâat Nezâretleri iş-bu nizâmnâmenin icrâsına memurdur.

Fî 8 Rebîülâhir sene 1311 ve fî 7 Teşrînievvel sene 1309 (19 Ekim 1893)⁵³.

Nizâmnâmenin ilanından hemen sonra içindeki şartlar çerçevesin-de birçok kişi dışarıdan dilekçe ile müracaat edip imtihan olarak Harîr Dârüttâlimi'nden tasdiknâme almışlardır. Aynı şekilde yurt dışında öğ-renim görüp ecnebi şehâdetnâmelerine sahip olanlar da bu diplomala-rını tasdik ettirmişlerdir. 27 Rebîülâhir 1311 (7 Kasım 1893) tarihli Bursa Gazetesi'nde bu şahısların isimlerini, numaralarını, ikamet ma-hallerini, imtihan neticesinde ihrâz eylemiş oldukları derecelerini (not-larını) ve tasdiknâme numaralarını gösteren bir cetvel yayımlanmıştır. Dışarıdan dilekçe ile müracaat ederek imtihan olan yirmi altı kişi bu-lunmaktadır. Bu şahısların yirmi beşi gayrimüslim, sadece bir tanesi Pa-zarköy'lü (Orhangazi'li) Osman Efendizâde Mehmed Tevfik Efendi ad-lı Müslüman şahıstır. Bu şahıs imtihandan üçüncü derece almıştır. Ec-nebi şehâdetnâmelerini tasdik ettiren de altı kişidir ve hepsi gayrimüs-

⁵³ Bursa, Numara 144, 20 Rebîülâhir 1311 (31 Ekim 1893), s.1-2.

limdir. Bu şahısların hepsi Gemlik'ten müracaat etmişlerdir ve beşinin şehâdetnâmesi Yunanistan'dan, birininki ise Fransa'dan alınmıştır⁵⁴.

Aslında nizâmnâmenin ilanından önce Bursa Harîr Dârüttâlimi'nde, okul dışından başvuranlara imtihanla şehâdetnâme verildiği 10 Ekim 1893 tarihli Bursa Gazetesi'nde çıkan haberden anlaşılmaktadır. Bu haberde; Bursa Düyûn-ı Umûmiyye nâzırı Râsim Paşa'nın başkanlığında olmak üzere, Vilâyet Nâfia Müşaviri Cemal ve Vilâyet İdâre Meclisi âzâsından Hacı Latif Beyefendiler ve Harîr Dârüttâlimi Müdürü Torkomyan Efendi'den oluşan imtihan komisyonu marifetiyle bu sene Harîr Dârüttâlimi'nden şehâdetnâme alacaklarla mektebe devam etmedikleri halde imtihanla şehâdetnâme almak için harîçten müracaat edenlerin imtihanlarının icrâsına mübaşeret edildiği belirtilmiştir⁵⁵. Bu haberde belirtilen jürinin nizâmnâmenin ilanı sonrasında da, nizâmnâme şartlarının uygulanması için gereken faaliyetleri yürüttüğü söylenebilir.

1904 yılında ipekböcekçiliği üretimi alanında daha önceden kabul edilen bazı düzenlemeler yenilenmiştir:

“Bursa Harîr Dârüttâlimi'nde tahsillerini tamamlayarak şehâdetnâme alarak mezun olan ve böcek tohumu istihsâliyle işğal eden tohumcularla bunları ortakçılık sıfatıyla yahut bir ücret miktarıyla istihdâm edenlerden ve ipek kozası istihsâlinden başka sanat ve ticâreti olmayanlardan temettü vergisi alınmamakla beraber, Memâlik-i Şâhâne'den tohum ihrâcâtına muvaffakiyet oluncaya kadar tohumcuların husûle getirdikleri harîr tohumundan öşür vergisi alınmaması ve dut bahçeleri ashabı dut yapraklarını ister kendileri sarf etsin ister ihrâc-ı bey' ve fûrûht eylesin aleumûm dut yapraklarından bir şiar alınmayıp, işbu dut bahçelerinden kemâkân binde dört vergi ve dut ile birlikte öşre tâbi başka bir mahsûl bulunduğu halde o mahsûlden öşür istifası hususunda nizâmat”

konusunda mecliste karar alınmış ve tasdik edilmiştir⁵⁶.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi, ipek böceği üreticileri için çıkarttığı muâfiyet nizâmnâmesi ve ipekböcekçiliğinin, tohum ve koza satışının düzene konması hususunda çıkarttığı nizâmnâme dışında, kozaların kurutulma işlemlerine dahi yön vermektedir. Bursa Gazetesi'nde yer alan

⁵⁴ Bursa, Numara 145, 27 Rebîülâhîr 1311 (7 Kasım 1893), s.4.

⁵⁵ Bursa, Numara 141, 29 Rebîülevvel 1311 (10 Ekim 1893), s.3.

⁵⁶ BOA, İML. nr. 1322 / S-24, 22.S.1322 (8 Mayıs 1904).

bilgilere göre Bursa'da harîr kozaları Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin bu işe yön vermesi öncesinde cârî olan usûl vechiyle güneşle ve ateşle teshin olunmuş fırınlarda kurutulmakta idi. Bu sebeple hâsılâtça yüzde on nispetinde zâyiat vuku bulmaktadır. Mevcut zâyiatın engellenmesi zımında, kozaları fenle inşa edilmiş olan fırınlarda kurutmak gerektiği için bu yolda bir takım fırınlar yapılmış ve kozaların beher kıyyesi bu fırınlarda on pâreye kurutulmuştur. Ancak bu fiyat Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce çok görüldüğünden dolayı fırın sahipleri bir kıyye kozayı beş pâreye kurutacaklarını taahhüt etmişlerdir. Lakin işbu fırınların yalnız Bursa'ya hasrolunması uygun olamayıp külliyetli koza yetiştiren bazı köylerde dahi bu fırınların yapılması uygun görülmüştür. Bu konuda Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nâzırı Râsim Paşa tarafından vuku bulan arz üzerine, en ziyâde koza mahsûlü veren Temürtaş ve Filedar kar-yelerinde birer fırın inşasına izin verilmiş ve gelecek iki sene içerisinde sair köylerde dahi bu usûlde fırınlar tesisi kabul görmüştür. Gazetede ayrıca Nâzır Râsim Paşa'nın Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce pek çok takdire mahzar olarak bilhassa vilâyette oturan Teb'a-i Sâdıkâ-i Osmâniyye'nin (Ermenilerin) yegâne ticâretleri olan ipekböcekçiliği sanatının terakkisi uğrunda sürekli çalıştığı ve ciddi himmetlerinin dahi şükrana layık ve memnuniyet verici olduğu belirtilmektedir⁵⁷.

Bursa'da açılan ve çalıştırılan bu fırınların bir süre sonra işletilemediği farklı bir kaynaktan öğrenilmektedir. 1909 yılında Edirne Vilâyet Meclisi, yaş kozaların birkaç gün zarfında kepek halini alması sebebiyle, bu kozaların Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce tayin edilecek fen memurlarının nezâretleri altında münasip bir ücretle kurutulması hususunda şehirde bir koza fırını açılmasını talep etmiştir. Ancak idâre bu-
raya gönderilecek memurlara maaş verilmesi ve açılacak fırın için alet ve edevâtın çok para tutacağını belirtmiş ve daha önce Hudâvendigâr Vilâyeti'nde iki mahalde fırın açılmasına rağmen kozacıların para harcamamak için kozaları eski usûlle kuruttuklarını ifade ederek, 27 Temmuz 1909'daki yazı ile bu olumsuz kararı Edirne'ye bildirmiştir⁵⁸.

İpekböcekçiliği Konusunda Düyûn-ı Umûmiyye'nin Teşvik Müsâbakaları

Bir önceki bölümde Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin kozacılığı teşvik konusunda çıkardığı Muâfiyet Nizâmnâmesi ile bu işle uğraşanlara bir

⁵⁷ Bursa, Numara 126, 12 Zilhicce 1310 (27 Haziran 1893), s.1.

⁵⁸ BOA, DH.MKT. nr. 43 / 9.B.1327 (27 Temmuz 1909).

süreliğine vergi muâfiyeti getirdiği ve çok büyük alanlarda dut fidanı yetiştirenlere madalya verdiği doğrultusunda bilgi verilmişti. Şimdi bu ni-zâm-nâme öncesinde ve sonrasında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin teşvik ve taltîfleri konusundaki uygulamaları daha detaylı ele alınabilir.

1890 yılında Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti ipeği çok olan koza yetiştirilmesini teşvik için Hudâvendigâr Vilâyeti merkezinde bir müsâbakat sergisi küşadiyla bu yolda muvaffakiyeti görülenlere muhtelif derecelerde mükâfat tevzî ve îtâ olunması hakkında bir izin alma girişimindedir. Şûrâ-yı Devlet'te görüşülen bu teklif mazbata ile karara bağlanmıştır ve kararın özeti şu şekildedir:

“İşbu mazbatada zikrolunan serginin her sene Memâlik-i Şâ-hâne'nin her bir mahsûlü kesret üzere olan merkezlerinden birinde münâvebeten küşad olunmak üzere bu sene Hudâvendigâr Vilâyeti'nin merkezi olan Bursa şehrinde olacağı ve tevzî edilecek mükâfat bedeliyle müsâbakaya dahil olanların böcek-hânelerini muâyene için heyet-i mümeyyize tarafından vuku bulacak mas-rafların toplamının 33.775 kuruştan ibaret olacağı anlaşılmış ve ilgili harcamanın Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti sandığından sarf edileceği”

kararı çıkmıştır⁵⁹.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi yukarıda belirtilen izni aldıktan sonra 1891 yılından itibaren ipek böceği üretim standartlarının yükseltilmesi için Bursa ve civarında yarışmalar düzenlemeye başlamıştır. Bu müsâbakaları finanse eden Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi, yarışmaları Bilecik ve İzmid'i de kapsayacak şekilde geniş bir alana yaymış ve kazananlara mikroskop ve para ödülü vermiştir. 6 Mart 1893 tarihli Bursa adlı gazetede çıkan bir yazıda Osmanlı sahasında kaliteli koza üretimini teşvik için Osmanlı Hükûmeti ile Düyûn-ı Umûmiyye'nin ortaklığıyla gerçekleştirilecek bir yarışmanın kuralları ve ayrıntıları neşredilmiştir. Bu bilgiler içerisinde yürürlükteki hükümlere göre izni verilen koza müsâbakası programının altı maddeden oluşan 15 Mayıs 1892 tarihli sureti de bulunmaktadır. Şimdi bu metni sadeleştirilmeleriyle aktarmak, birçok kitapta bahsedildiği halde ayrıntıları bilinmeyen ipek kozacılığı müsâbakalarının anlaşılmasında aydınlatıcı olabilir:

⁵⁹ BOA, MV. nr. 55 / 6.S.1308 (21 Eylül 1890).

Osmanlı Devleti topraklarında iyi cins koza yetiştirilmesinin özel olarak teşvikiyle koza mahsûlünü arttırma maksadına yönelik Osmanlı Hükümeti ile Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye İdâresi arasında gerçekleşen ittifaka bağlı olarak, geçen sene olduğu gibi bu sene dahi icrâsına karar verilmiş koza müsâbakasının programı, müsâbakaya dahil olmak isteyenlerin malûmu olmak üzere aşağıdaki gibi derc ve neşr olunur.

Harîr kozası müsâbakası heyet-i mümeyyizesinin oluşturulması suretiyle vazife ve hareketlerini bildiren ve kaleme alıp yürürlükte olan hükümlerine izin veren irâde-i seniyye buyrulan tâlîmat suretidir:

Harîr kozası müsâbakası heyet-i mümeyyizesi Düyûn-ı Umûmiyye Merkez İdâresi'nden gönderilecek memur ile müsâbakanın icrâ olunduğu mahallin Düyûn-ı Umûmiyye nâzır veya müdür ve müfettiş ve heyetinin toplandığı vilâyet zirâat ve nâfia müşaviri ve Harîr Dârüttâlimi müdürü ve vilâyet maârif müdüriyetten ve vilâyet veya sancak meclis idâre âzâsından bir zâttan oluşacak ve bu heyetün teşkili sonrasında Nisan ayının başlarında vilâyet valisi veya sancak mutasarrıfı başkanlığı altında olarak vilâyet merkezi veya sancağın hükümet konağında toplanacaktır. Birinci toplantıda heyet-i mümeyyize, reis-i sânisini ve kâtibini seçecek ve müsâbakaya dâhil olmak isteyenlerin dilekçelerini tetkik ve kaydedecektir. Heyet-i mümeyyize kendi dört âzâsından oluşan bir komisyon teşkil ederek bu komisyon müsâbakaya dâhil olanların böcekhânelerini böcek beslendiği müddetçe birkaç defa ziyaret ederek her defasında her böcekhânedeki tüm gözlemleri kayıt ederek neticesinde her böcekhâne için ayrıca bir rapor tanzimiyle şerâit-i mevzûaya tevfikân programda yer alan mükâfatın dağıtılmasını reis-i sâni başkanlığı altında toplanarak, kararı heyet-i mümeyyizeye teklif eylemek vazifesiyle mükellef bulunacaktır. Heyet-i mümeyyize Eylül ayı başlarında toplanarak komisyonun tekliflerini içeren mazbatayı tedkik ederek, verilecek mükâfatı karar altına alarak buna dair üç nüsha olarak mazbata tanzim edip ait olduğu yere gönderilmekle beraber mükâfat dağıtım gününü tayin edecektir.

Komisyon heyeti tarafından müsâbakaya dâhil olanların böcekhânelerini muâyene için her bir mahal müsâbakasına mahsus olmak üzere ve sekizer bin kuruşu tecavüz etmeyerek vuku bulacak masraf ile aşağıda gösterilen masrafları Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti Sandığı'ndan tesviye kılınacaktır. Ve komisyon heyeti şehir dışındaki mahallerin böcekhânelerini muâyeneye gitmelerinde adı geçen meblağdan ellişer kuruş yevmiye alacaklardır. Müsâbakaya dahil olanlar açacaklarını beyân ettikleri tohumları

Nisan'ın üçünde merkezleri bulunan mahalde işbu komisyona getirmeğe mecburdurlar. Ve komisyon işbu tohumları tartarak herkesin ismi hizasına miktarlarıyla kaydedecektir. Müsâbakaya dahil olanlar tohumlarını her halde Nisan'ın beşinde sayacağa koyacaklardır. Komisyon adı geçen günde böcekhâneleri ziyaret ederek şu te'kidâta riâyet olunup olunmadığını gözle müşâhede edecektir. Bir böcekhâne bir cinsten gayrı böcek beslemek câiz olunmadığı gibi, her halde tohumdan çıkıp askı gününe kadar ya dandulu veya kadallu veyahut işbu iki usûllere benzer usûlde yani kiremüt üzerinde böcek beslemek elzemdir. Komisyon şu tedbirlere ve kaidelere riâyet etmeyenleri müsâbakaya iştirak etmemiş nazarıyla bakıp müsâbakadan hariç bırakacaktır.

Müsâbakaya dahil olan böcekhânelerde beslenen böceklerin müddet-i umûrları kırk günü tecavüz eder veyahut bir onsdan ibaret olan yirmi gram tohuma mukabil en az elli kilo Bağdat ve kırk kilo Avrupa sarı yaş koza hâsıl edemez veyahut hâsıl olan kozadan harîr keşide olunup bir kıyye ham harîr istihsâli için on kıyyeden ziyâde yaş koza tüketimi iktiza eder. Velhâsıl herhangi bir hastalık müşâhede olunur ise komisyon böyle böcekhâneleri mükâfata değer görmeyecektir.

Mükâfata hak kazanan böcekhâneler üstünlüğüne ulaşmak ve istenilenin üstünde olabilmek için böcekhânelerde böcekleri havalandırmak ve sabit derece sıcaklıkta bulundurmak üzere özel aletler ve edevât bulundurmak ve beher ons tohumdan altmış kilo sarı Avrupa ve seksen beş kilo Bağdat ve yaş koza alınmak ve bir kıyye harîr istihsâli için sekiz kıyye üç yüz dirhem yaş koza sarfi iktiza etmesi lazımdır.

Komisyon böceklerin askıya çıkukları günün onuncu gününde böcekhânelerde kozaları söktürüp tartarak ve harman ederek harîri keşide için iki kıyye yaş koza alıp fabrikaya verecektir.

Yürürlükteki hükümlere göre izni verilen koza müsâbakası programı suretidir:

Osmanlı memleketinde harîr sanatının özel bir surette teşvik edilmesi boş bir fayda olmadığından Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Vâridât-ı Muhassasa İdâresi tarafından Nâfia Nezâreti'yle birlikte her sene Osmanlı sahasında harîr mahsûlü bol olan merkezlerden iki veya üçünde dönüşümlü olarak yapılmak üzere aşağıda zikredilen maddeler mevcudunca koza müsâbakası tertip olunmuştur.

Birinci madde

İşbu müsâbakaya dâhil olunmak üzere seçilecek harîr merkezî idâresi dahilinde en muntazam ve mükemmel böcekhâneler-

de fenne tatbiken ve ispat edilen şartlara uygun olarak koza yetiştirecek olan eşhâsa mükâfat itâ olunacaktır.

İkinci madde

Her müsâbaka merkezi için mükâfat iki sınıf üzere müretteb olup, birincisi müsâbakaya dâhil olarak aynı bir böcekhânede en az yetmiş beş gram ve bundan ziyâde tohumdan açılmış olan böcekleri besleyen şahıslara mahsustur. İşbu sınıfta mükâfata layık olan şahıslara dağıtılmak üzere heyet-i mümeyyizenin yed-i ihtiyarında olarak altın yüz kuruş hesabıyla yedi yüz kuruşluk bir ve beşer yüz kuruşluk üç adet hurde-bin (mikroskop) ile altı bin kuruştan ibaret bir meblağ bulunacaktır. İkinci sınıf dahi müsâbakaya dâhil olup aynı bir böcekhânede yirmi beşten yetmiş beş grama kadar tohumdan çıkmış olan böcekleri besleyen şahıslara münhasır olup, bunlar arasında mükâfata layık olanlara dağıtılmak üzere kezlâik heyet-i mümeyyizenin yed-i ihtiyarında beş yüz kuruşluk bir ve dörder yüz kuruşluk dört adet hurde-bin ile yedi bin beş yüz kuruştan ibaret bir meblağ bulunacaktır.

Üçüncü madde

Mükâfata kesb-i istihkak etmiş olan eşhâs meyânında böcek-hâne ve hâsıl olan neticesi şerâit-i malûmeye tevfiakan akranına göre üstün ve istenilen üstü derecede olduğu tahkik eden zâta hurde-bin ve mükâfat-ı nakdiyyeden başka heyet-i mümeyyize kararıyla reisi tarafından merci-i âidesine edilecek inhâ üzerine başkaca bir kıt'a sanâyi madalyası ihsan buyrulacaktır.

Dördüncü madde

Resmî mükâfatın dağıtımı müsâbakanın icrâ olunduğu senenin Eylülünde⁶⁰, bulunduğu vilâyet veya sancak merkezin vilâyet valisi veya sancak mutasarrıfı başkanlığı altında ve erkân-ı hükümet ve heyet-i mümeyyize ve muteberân ve eşrâf-ı mahalliye hâzır bulunduğu halde icrâ olunacaktır.

Beşinci madde

Müsâbakaya dahil olmak isteyen eşhâsın takdim edecekleri dilekçeler dilekçe sahiplerinin gayet açık yazı ile isim ve mahlası ve ikametgâhı ve açtırılan tohumların miktarıyla böcekhânelerin bulunduğu mahalleri toplamak üzere nihayet Şubat ayının sonu-

⁶⁰ Nitekim 15 Aralık 1898 tarihli evrâk Bursa'da gerçekleştirilen müsâbakaların Rûmî takvime göre Eylül ayı içerisinde yapıldığını göstermektedir. Bu evrâk 28 Eylül 1314 (10 Ekim 1898) tarihinde Bursa'da harîr müsâbakasının icrâ edildiğini bildirmekle beraber, müsâbakada bizzat hazır bulunanlara verilen teşekkürât-ı mahsûsanın taraflara tebliği ile ilgilidir. Bkz. BOA, DH.MKT. nr. 30 / 1.Ş.1316 (15 Aralık 1898).

na kadar bulundukları mahallin Düyûn-ı Umûmiyye Nezâret ve ya Müdüriyeti'ne vermek ile buradan dahi tasdik ve kaydedildikten sonra derhal Nezâret-i Umûmiyye'ye irsâl olunur.

Altıncı madde

Müsâbakaların neticesi İstanbul ve vilâyet gazeteleriyle neşir ve ilan kılınacaktır. 17 Şevval sene 1309 ve fi 3 Mayıs 1308 (15 Mayıs 1892).

Bâlâda gösterildiği vechiyle gelecek üç yüz dokuz senesi (Rûmî) müsâbakasının üç mahalde yani Bursa, Bilecik ve İzmid'de icrâsı kararlaştırılmış olup, Bursa müsâbakasının Bursa'dan Kestel'e ve Kestel'den Temürtaş'a, Geçid'e ve Çekirge'ye ve Çekirge'den Bursa'ya kadar olan dairede ve Bilecik müsâbakasından dahi nefsi Bilecik kasabası ile Küplü ve Pelid Özü karyesinde ve İzmid müsâbakasının dahi nefsi İzmid kasabasıyla Bahçecik ve Adapazarı'nda icrâsı mukarrer olduğundan, işbu müsâbakalara iştirak arzusunda bulunan böcekçiler arzuahallerini nizâmî vechile pullu olduğu halde nihayet önümüzdeki Martın on beşinci gününe kadar bulundukları mahallerde kâin Düyûn-ı Umûmiyye İdâreleri'ne itâ eylemeleri lâzımeden olmakla işbu tarihten sonra verilecek dilekçelerin kabul olunmayacağını ve Bursa ve İzmid müsâbakasına iştirak edenlerin tohumlarını fıskırtmak için Nisan'ın sekizinci ve Bilecik müsâbakasına iştirak edenlerin dahi Nisan'ın on beşinci gününe kadar tehir etmeğe mezun olmadıklarının ilanına ibtidâr kılındı. 26 Receb sene 1310 ve fi 1 Şubat sene 1308 (13 Şubat 1893)⁶¹.

Bursa Gazetesi'nin 26 Zilhicce 1310 (11 Temmuz 1893) tarihli sayısında yukarıda belirtilen 1309 senesi müsâbakalarında görevlilerin faaliyetleri şu şekilde anlatılır:

Bilecik kasabasıyla Küplü nahiyesi ve Pelid Özü karyesinde müsâbaka usûlü üzere tohum besleyen tohumcuların kozalarını Hudâvendigâr Vilâyeti Zirâat ve Nâfia Muşaviri Cemal Bey ile Harîr Dârüttâlimi Müdürü Torkomyan Efendi birkaç gün evvel Bursa'dan Pelid Özü karyesine azimetle karyede bulunan müsâbakacıların böcekhâne ve böceklerini muâyene ettikten sonra Bilecik'e ve oradan komisyona riyâset eden Mutasarrıf-ı Livâ Fuad Paşa hazretleriyle Bilecik Düyûn-ı Umûmiyye Müdürü Hacı Ahmed Efendi ve Meclis İdâre-i Livâ âzasından Hacı Mıkırdıç Ağa birlik-

⁶¹ Bursa, Numara 112, 17 Şaban 1310 (6 Mart 1893), s.4-5.

te oldukları halde Küplü'ye giderek orada müsâbakaya dahil olan ve bâ-şehâdetnâme Bursa Zirâat Mektebi'nden neş'et eden Kürkci Minhalaki mahdumu Sokrati ve Seferşah mahdumu Dikran Efendilerle Körepek Efendi böcekhânelerinin muâyene birle on ve sekiz gün evvel böceklere askılarını dikip kâmilen koza sardır-mış olduklarından dolayı heyet-i mezkûrenin fevkalâde memnun oldukları ve Livâ Meclis İdâre âzâsından Nikolaki Efendi dahi en birinci tohumculardan bulunduğu ve bu sene dahi damızlık tohum besilemiş ve müsâbakacılarla hemen bir günde askı kurup meydana getirmiş olduğu kozaları heyet tarafından aynen müşâhede edildiğinden mûmâileyhe dahi ayrıca beyân-ı memnuniyet edilip heyet-i mümeyyizenin bâdehu Bilecik'e avdet ve Pazartesi günü ani's-sabah Bilecik kasabası müsâbakacılarını dahi ba'de'l-teftiş yevm-i mezkûr trenle müşâvir-i mûmâileyh ile Torkomyan Efendi'nin İzmid'e müteveccihen hareket ve Dersââdet tarafıyla mezkûr vilâyete muvâsalat eyledikleri cümle tahkikattendir⁶².

Bursa Gazetesi'nin 13 Rebiülâhîr 1311 (24 Eylül 1893) tarihli sayısında yukarıda belirtilen 1309 senesi müsâbakalarında dereceye girenler şu şekilde açıklanmaktadır:

Tevzî-i Mükâfat-ı Resmî

Bursa'da üçüncü defa olarak işbu 1309 senesinde küşad olunan koza müsâbaka sergisine dahil olan otuz altı nefer böcekçiden dokuz nefer böcekçi zirde gösterildiği üzere mazhar-ı mükâfat-ı seniyye olmuşlardır⁶³.

Birinci sınıf yetmiş beş gram ve daha ziyâde tohum açan böcekçiler

1	Bursa'da Ohannes der Abrahamiyan Efendi	700 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1500 kuruş
2	Bursa'da Zaferice Mavilidis Efendi	500 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1400 kuruş
3	Bursa'da Soğanlı karyesinde Yenişehirli Hasan Zühdü Efendi	500 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1325 kuruş
4	Bursa'da Atıcılar'da Agop Yavr Papazyan Efendi	500 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1300 kuruş

⁶² Bursa, Numara 128, 26 Zilhicce 1310 (11 Temmuz 1893), s.2.

⁶³ Bursa, Numara 143, 13 Rebiülâhîr 1311 (24 Eylül 1893), s.1-2.

İkinci sınıf 25 gramdan 74 grama kadar tohum açan böcekçiler

1	Bursa, Bedros İskenderyan Efendi	500 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1400 kuruş
2	Bursa, Canib Efendi Şalcı Efendi	400 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1350 kuruş
3	Bursa, Aleksandros Hırsto Dolidasi Efendi	400 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1325 kuruş
4	Bursa, Rıza Efendi	400 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1300 kuruş
5	Bursa, Artin Akaryan Efendi	400 kuruşluk bir adet hurde-bin ile altun yüz kuruştan 1300 kuruş

İpekböcekçiliği Konusunda Düyûn-ı Umûmiyye'nin Taltîf Uygulamaları

İpekböcekçiliğinin geliştirilmesi konusunda Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin faaliyetlerinden biri de bu alanda üstün hizmeti olan kamu personelinin belirli aralıklarla rütbelerinin artırılması, nişan veya nakdî mükâfatla taltîf edilmesinde üstlendiği roldür. Rütbe ve nişanla taltîflerde şahıslar; Mecidî, Osmanî ve Sanâyi-i Nefise gibi madalyalarla onurlandırılmaktadır.

Nakdî mükâfatla taltîf edilmeye dair bir örnek 19 Cemâziyelâhir 1306 (20 Şubat 1889) tarihli belgede görülebilmektedir. Düyûn-ı Umûmiyye Varidât-ı Muhassasa İdâresi Meclisi tarafından Bursa Harîr Mîzanı Müfettişi Mösyö Evramidis'e hüsn-i hizmetlerinden dolayı birer aylık nisbetinde olan 2400 kuruş nakdî mükâfat verilmesi kabul edilmiş ve Meclis-i Vükelâ'nın zabıt varakasıyla bu işin icrâsı kararlaştırılmıştır⁶⁴.

Rütbe ve nişanla taltîfler konusunda çok sayıda örnek vardır. Örneğin Düyûn-ı Umûmiyye Meclis-i İdâresi Reisi Mösyö Vensan Kapar tarafından 11 Rebûlevvel 1309 (15 Ekim 1891) tarihinde sadârete takdim olunan bir arıza ile; Hudâvendigâr Vilâyeti'nde ipekböceği mahsûlünün fevkalâde surette artmasına ve bu suretle Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin bir kısım vâridâtının elde edildiği hâsılâtın 3 misli derecede artmasına sebep olan bazı memurların müstahak oldukları mükâfat ile

⁶⁴ BOA, MV. nr. 35 / 19.C.1306 (20 Şubat 1889).

taltîflerini rica ettiği görülmektedir. Yabancı dilde yazılmış bu arızanın, Bâb-ı Âlî tercüme odasında Osmanlı Türkçesine çevrildiği 7 Teşrînievvel 1307 (19 Ekim 1891) tarihli evrâkta görülmektedir. Taltîfleri istenen memurlardan bir tanesi Rumeli Beylerbeyi pâyelilerinden olup dördüncü rütbeden Mecidî Nişanı'na hâiz olan Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nâzırı Râsim Paşa Hazretleridir ki, nişanın üçüncü rütbeğe çıkarılması istenmektedir. Diğer memurlardan Düyûn-ı Umûmiyye Meclis Kâtibi ve Tercümanı Mikail Efendi'nin üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı, Bursa İpekböceklerine Mahsus Mahaller Müdürü Torkomyan Efendi'nin dördüncü rütbeden Osmanî Nişanı, Bursa Ticâret ve Zirâat Odası Reisi Parseh Ohanyan Efendi'nin beşinci rütbeden Mecidî Nişanı ve Bursa Düyûn-ı Umûmiyye İstasyon Müdürü, aynı zamanda İngiltere ve Almanya'nın Bursa Konsolosu Vekili olan Mösyö Scholer'in ise dördüncü rütbeden Mecidî Nişanı ile taltîfleri istenmiştir⁶⁵.

9 Zilkade 1310 (25 Mayıs 1893) tarihli belgede Düyûn-ı Umûmiyye Komiserliği'nin teklifi ile Bursa Harîr Dârüttâlimi komisyonu âzâlarından olan Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nâzırı Râsim Paşa'nın, Bursa Meclis İdâresi âzâsından Hacı Latif Bey'in, Hudâvendigâr Zirâat ve Nâfia Müşaviri Cemal Bey'in, Vilâyet Maârif Müdürü Said Bey'in ve Çiftliğân-ı Hümâyûn ve Bursa Harîr Dârüttâlimi Müdürü Torkomyan Efendi'nin çeşitli derecelerdeki rütbe ve nişan ile taltîf edildikleri görülmektedir⁶⁶. 20 Rebîulâhîr 1311 (31 Ekim 1893) tarihli evrâkta Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nâzırı Râsim Paşa'nın görevini en iyi şekilde ifâ ettiğini gösteren mesai ve gayretine binaen kendisinin hâmil olduğu üçüncü rütbe Mecidî Nişanı'nın ikinciye tebdiliyle taltîf edildiği görülmektedir⁶⁷. Bu kararın çıkmasından bir hafta sonraki 7 Kasım 1893 tarihli Bursa Gazetesi'nde çıkan haberde, Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nâzırı Râsim Paşa'nın umûr-ı me'mûrelerindeki başarıları sebebiyle kendisine ikinci rütbeden bir kıt'a Mecidî Nişanı tezyin buyrulduğu haberinin Bursalılara duyurulduğu da görülmektedir⁶⁸. 27 Zilkade 1311 (1 Haziran 1894) tarihli belgede Harîr Dârüttâlimi Müdürü Torkomyan Efendi'ye Fransa Devleti tarafından Zirâat Liyâkat Nişanı'nın itâ olunduğu belirtilmektedir⁶⁹.

⁶⁵ BOA, HR.TO. nr. 27 / 7 Teşrînievvel 1307 (19 Ekim 1891); İ.DH. nr. 99497 / 8.Ş.1309 (8 Mart 1892).

⁶⁶ BOA, DH. MKT. nr. 27 / 9.Za.1310 (25 Mayıs 1893).

⁶⁷ BOA, İ.TAL. nr. 1311/R-091 / 20.R.1311 (31 Ekim 1893).

⁶⁸ Bursa, Numara 145, 27 Rebîulâhîr 1311 (7 Kasım 1893), s.2.

⁶⁹ BOA, İ.TAL. nr. 1311 /Za-145 / 27.Za.1311 (1 Haziran 1894).

28 Cemâziyelâhir 1312 (27 Aralık 1894) tarihli Hudâvendigâr Vilâyeti Mektubî Kalemî'nden çıkan ve Hudâvendigâr Valisi Es-seyyid Ahmed Münir'in mührü ile sadârete yazılmış evrâkta özetlediğimiz şu ifadelerle Torkomyan Efendi'nin rütbe-i sâniyye sınıf-ı sânisinin terfisi ve taltîfi istenmektedir:

Bursa'da 1304 senesinde tesis ve küşad olunan Harîr Dârût-tâlimi'nin tesisinden itibaren müdüriyetinde bulunan izzetli Torkomyan Efendi Pastör usûlü üzere hastaliksız ve sağlam ipek böceği tohumu yetiştirilmesinin tâmimi ve bu yolda öğretimin ifâsı ile yedi sene zarfında gerek dahili ve gerek harici talebeden olarak dört yüz nefer şehâdetnâmeli tohumcu yetiştirilmesi hususunda ve bu cihetle memleketin büyük ticâret ve servetinden olan harîr mahsûlünün terakkisi emrinde çalışmaları ve fevkalâde me-saisi ile meşhurdur. Bu çalışmalar ile yedi senede koza öşrü altı bin lira fazla tutmuş olup, yabancı memleketlere bugün kırk beş elli bin lira raddesinde bir meblağa mukabil yerli tohumlar ihraç edilmekte ve bu şekilde hazinenin yararına üretimde bulunmak yolunda sürekli çalışmalar ve hizmetleri görülen memurların birer suretle taltîfi gerekmektedir.

Bâb-ı Âlî Sadâret Dairesi'nden çıkan ve onaylanan 23 Şaban 1312 (19 Şubat 1895) tarihli yazıyla birçok kişi ile birlikte Torkomyan Efendi'nin terfi ve taltîfi kabul edilmiştir⁷⁰. 13 Ramazan 1316 (25 Ocak 1899) tarihli belgede, Hazine-i Hassa-i Şâhâne Nezâreti ve Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi Zirâat Fen Müşaviri ve Bursa Harîr Dârût-tâlimi Müdürü Torkomyan Efendi'ye tebdilen ikinci rütbeden Nişan-ı Mecidî ih-san buyrulduğu görülmektedir⁷¹. Bu tarzda birçok terfi ve taltîfin Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin önemli birimlerinde çalışan şahıslara yapıldığına dair örnekler mevcuttur⁷².

Bu görevlilerin dışında ipekböcekçiliğinin ilerlemesine katkısı olan halktan insanların da ödüllendirildiği görülmektedir. Bursa Harîr (Dârût-tâlimi) mezunlarından Nevşehirli Yânî Kiryako Efendi bu şahıslardan biridir. Harîr tohumu imâli ve koza istihsâli emrinde ahaliyi teşvik ve gayreti görülmüş ve Nevşehir'de ham araziye islahen elli dönüm dutluk yetiştirmiş olan Bursa Harîr Dârût-tâlimi mezunlarından ve Nevşehir ahalisinden Yânî Kiryako Efendi'ye Muâfiyet Nizâm-nâmesi'nin

⁷⁰ BOA, İ.TAL. nr. 1312 / Ş-134 / 23.Ş.1312 (19 Şubat 1895).

⁷¹ BOA, İ.TAL. nr. 1316 / N-098 / 13.N.1316 (25 Ocak 1899).

⁷² BOA, İ.TAL. nr. 1318 / Ca-242 / 20.Ca.1318; 1322 / R-122 / 22.R.1322 (15 Eylül 1900).

yedinci maddesi gereğince bir küt'a bakır madalya verilmesi hakkında Orman ve Maden ve Zirâat Nezâreti'nin tezkeresi 20 Zilkade 1323 (16 Ocak 1906) tarihli irâde ile kabul edilmiştir⁷³. Bu örnek daha önce Dü-yûn-ı Umûmiyye'nin ipekböcekçiliği ile ilgili düzenlemeleri başlığı altında belirtilen Muâfiyet Nizâm-nâmesi'nde geçen elli dönüm dutluk yetiştirenlere bakır madalya verilmesi uygulamasını göstermesi açısından da anlamlıdır.

Bir başka örnekte, dutluklar yetiştirilmesi ve yerli ipek tohumları husûlüyle muhtaçlara para ikrâzı ve kozacılık sanatının terakkisinde mesai ve gayretleri görülen Malkaralı Teologos Efendi ile Bursa Harîr Dârüttâlimi'nden şehâdetnâme ile mezun olan Süryek Hanım'ın Sanâ-yi Madalyası'yla taltîfi talebi hakkında Edirne Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne istekte bulunulduğu görülmektedir⁷⁴.

Dü-yûn-ı Umûmiyye İdâresi ipekböcekçiliğinin geliştirilmesi yolunda sergiler de açmaktadır. Bu sergilerde görevlendirilen personelin üstün gayretleri de mükâfatlandırılmaktadır. Merkez-i Vilâyet'te (Bursa'da) küşad olunan mâmulât ve mahsûlat sergisinin harîr şubesini tertip ve tanzimi hususunda hüsn-i hizmetleri görülen Dü-yûn-ı Umûmiyye Nâzırı Mehmed Tevfik Bey'e üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı ve Harîr Dârüttâlimi Muallim Muâvini ve Harîr Koza Memuru Yervanet Beyazyan Efendi'nin rütbe-i sâlis ile ve Bursa harîr teftiş memurlarından Mehmed Sabit ve Kirkor Efendiler'in dahi beşinci Mecidî Nişanı'yla taltîfleri hakkında yapılan istek ve sonrasındaki kabulü bu duruma güzel bir örnektir⁷⁵.

İpekböcekçiliği Hususunda Dü-yûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Diğer Faaliyetleri ve Bazı Olumsuzluklar

Kozacılığın yapıldığı diğer Osmanlı şehirleri için ipekçilikle ilgili ihtiyaç duyulan birçok şey Dü-yûn-ı Umûmiyye İdâresi tarafından temin edilmiştir. 8 Muharrem 1312 (12 Temmuz 1894) tarihinde Sakız Adası valisi Dâhiliye Nezâreti'ne bir resmî yazı göndermiş ve Sakız'da her sene 80.000-100.000 kuruş kıymetinde ipek kozası dutlamakta olduğunu, burada icrâ eylediği tahkikattan anladığını belirtmiştir. Bu ticâretin genişletilmesi hususunda halkın kabiliyeti olmasına rağmen ticâretin genişletilmesi açısından adada yeterli miktarda dut ağacının bulunmadı-

⁷³ BOA, İ.TAL. nr. 1323/Za-098 / 20.Za.1323 (16 Ocak 1906).

⁷⁴ BOA, DH.MKT. nr. 23 / 11.L.1325 (17 Kasım 1907).

⁷⁵ BOA, DH.MKT. nr. 64 / 11.N.1324 (29 Ekim 1906); İ.TAL. nr. 1325/C-189 / 6.C.1325 (17 Temmuz 1907).

gını belirten vali, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nden ada için 3000 dut fidanı temin edilmesini talep etmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi bu konuyu Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nâzırlığı'na havale etmiş ve istenilen fidanlar gerekli yazışmalar sonrası 1894 yılının sonlarında Sakız Adası'na gönderilmiştir⁷⁶. Hükümet ile Düyûn-ı Umûmiyye'nin işbirliği ile yapılan bu gibi faaliyetler sonucunda 1890-1910 arasında Osmanlı sahasında 130.000 dönüm araziye 60 milyon dut fidanının dikilmesi ile dut çiftlikleri kurulmuştur⁷⁷.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi bu faaliyetlerin yanı sıra ipekböcekçiliği konusunda tahsil ve üretim yapanları bilinçlendirmek maksadıyla çeşitli kitapları finanse etmiş ve kendi matbaasında bastırmıştır⁷⁸. Basılan bu kitapların en önemlilerinden biri Torkamyan Efendi'ye aittir. Torkamyan Efendi, ipekböceği yetiştiricilerinin ve talebelerin yararlanabilmesi maksadıyla bir kitap telif etmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi tarafından bastırılan ve mâliyet fiyatı ile satılan kitabın 1910 ve 1922 yıllarında ikinci ve üçüncü defa baskıları yapılmıştır⁷⁹.

İpekböcekçiliği konusunda şimdiye kadar belirtilen olumlu faaliyetlerinin yanı sıra, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi zaman zaman halkın ve yerel yönetimin tepkisini çekebilecek olumsuz kararlar aldirmaya çalışabilmektedir. Örneğin 2 Muharrem 1327 (24 Ocak 1909) tarihli evrâka göre, Bursa'da kâin dokuz bâb ve Bandırma'da müceddeden inşa olunan bir bâb müskirât dükkânının gayrimüslimlerin dinî müesseselerine yakın olması nedeniyle mahalli hükümetçe açılması engellenmiştir. Düyûn-ı Umûmiyye Komiserliği bu dükkânların küşadına müsaade olunması için tekrar talepte bulunmuş ve dükkânlar hakkında Hudâvendigâr Vilâyeti'nce cereyan eden muamelenin Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilmesi istenmiştir⁸⁰. Bu örneğe benzer şekilde Düyûn-ı Umûmiyye idârecilerinin bazı uygulamaları da emir ve kararlara aykırı olabilmektedir. Örneğin hâsılâtı Bilecik mekteblerine ait olmak üzere, Bilecik ile Küplü kasabalarındaki harîr mîzanlarında satılacak yaş kozanın beher kilosundan üç ve kuru kozanın beher kilosundan dokuz pâre alınması hakkında Ertuğrul Sancağı Meclis İdâresi'nce bir karar alınmasına rağ-

⁷⁶ BOA, DH.MKT. nr. 36 / 18.M.1312 (22 Temmuz 1894).

⁷⁷ Donald C. Blaisdell, *Düyûn-ı Umûmiyye*, s.125.

⁷⁸ Bu kitaplar hakkında bkz. M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, Cilt 2, Fatih Yayınevi, İstanbul 1973, s.737.

⁷⁹ Kirkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi*, s.75-76.

⁸⁰ BOA, DH.MKT. nr. 41 / 2.M.1327 (24 Ocak 1909).

men, bu karara aykırı hareket eden Bursa Düyûn-ı Umûmiyye nâzırı ve Bilecik müdürünün uyarılması istenmiştir⁸¹. Bu olumsuz davranışların yanı sıra yaşanan en ciddi sorun, I. Dünya Savaşı yıllarında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin bazı görevlilerinin düşmanla işbirliği yapması idi. Hudâvendigâr Vilâyeti Valiliği'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen resmî evrâkta; Taşnak İhtilâl Komitesi'ne mensup olup İstanbul ile Bursa arasında komitenin mühim muhâberâtını tebliğ ve tebellüğ ettiği tespit edilen Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Harîr Kontrol Memuru Artın Beyazyan Efendi'nin, mahallerinde ikametlerinde mahsur görülen Ermenilerle beraber Orhaneli Kazâsına ve ahiren oradan da diğerleriyle Bandırma'ya Dîvân-ı Harb'e gönderildiği bilgisi yer almaktadır⁸².

I. Dünya Savaşı Yıllarında Hudâvendigâr Vilâyetinde Kozacılık

I. Dünya savaşı yıllarında Hudâvendigâr Vilâyeti'nde kozacılık ve ipekçiliğin tekrar gerileme sürecine girdiği, 1917 yılına ait Hudâvendigâr Vilâyeti Valiliği, Dâhiliye Nezâreti, Mâliye Nezâreti ve Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi arasında gerçekleşen yazışmalardan tespit edilebilmektedir. Öncelikle Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi kozacılık ve ipekçilik sanatında gerilemenin nedenlerini öğrenmek konusunda Dâhiliye Nezâretine başvurmuş, nezâret konuyu Hudâvendigâr Vilâyeti Valiliği'ne sordurmuş ve vilâyet konuyu mütalaa ederek üç sayfalık bir rapor hazırlamıştır. Hudâvendigâr Vilâyeti Mektûbî Kaleminden çıkan bu raporda en genel ifadelerle şu açıklamalar yapılmaktadır:

Vilâyet ve vilâyet merkezine bağlı yerlerden Rusya, Acemistan, Türkistan, Bulgaristan ve sair mahallât-ı ecnebiyyeye külliyyetli irâde akdiyle tohum ihrâcâtı yapılarak başarılar elde edilmesine rağmen birkaç seneden beri inhitâta yüz tuttuğu, yavaş yavaş söndüğü görülmektedir. Ehemmiyetle dikkat çeken bu mesele hakkında şimdiye kadar icrâ kılınan araştırmalar neticesinde ipek böceğine ârız olan hastalıklar ile sağlam ve hastaliksız tohumlara şiddetli tesir eden karataban, baygınlık ve gattin namıyla tanınan üç çeşit hastalık tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi alınan tedbirler sayesinde tamamıyla izâle edilmiş ve diğer ikisi tahribâta devam etmektedir. Baygınlık hastalığı % 15-20, gattin hastalığı % 40-60 nisbetinde telefâta sebep olmuştur. Gerçi Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi her mahalle ihtiyaca göre müsâbaka ile memurlar tayinle damızlık koza ve tohumları nazar-ı teftişten

⁸¹ BOA, DH.MKT. nr. 60 / 12.C.1326 (12 Temmuz 1908).

⁸² BOA, DH.EUM.2.Şb. nr. 24 / 6.L.1333 (17 Ağustos 1915).

geçirdiğini ve arzu edenlerin böcekhânelerini ziyaretle onlara icâbat-ı fenniyyeyi tarif ve kurâyı dolaşıp ashâb-ı mahsûle fen dairesinde böcek beslemek ve külliyetli mahsûl elde etmek usûllerini tâlim eylemekte bulunduğu ve devam eden fevkalâde şikayete karşı usûl-ı mevzûadan başka bir tedbir-i itihâziyye lüzum olmadığını beyân etmekte ise de gerileme devam etmektedir.

Raporun son paragrafında ise şu sonuca ulaşılmıştır:

“Memleketin en mühim mahsûlü olan kozacılığın selâmet ve terakkisine medâr olmak üzere Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin var olan usûle ilaveten memurîn-i fenniyyesini çoğaltması ve tebridhâneler (soğutma tesisleri) oluşturmaya mecbur tutulması gerekmektedir”.

Bu rapor 7 Mart 1333 (7 Mart 1917) tarihinde Mâliye Nezâreti'ne ve bir gün sonra da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmiştir. 8 Mart 1333 (8 Mart 1917) tarihli Hudâvendigâr valisinin Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği evrâkta;

Bursa'nın mühim ve yegâne mahsûlü olan kozacılık ve ipekçiliğin birkaç seneden beri dūcâr olduğu inhitâtta tahlîsi ile, memleketin gelir kaynaklarının ve mahalli servetinin önemli kısmını temin ve teşkil eden bu mühim sanatın inkişaf ve terakkisi konusunda Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce bazı tedâbir-i ittihâz ve tatbikiyle beraber ipek böceği tohumlarının fennî bir surette muhafazası için tebridhâneler tesisine dair Mâliye Nezâreti'ne yazılan Mart 1333 (1917) tarihli tahrîratın bir sûreti takdim kılınmağla,

ifadeleriyle rapor ve sonucu takdim edilmiştir. Bir süre sonra Mâliye Nezâreti'ne ulaşan rapor doğrultusunda gerekli tedbirlerin Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nce neden alınmadığı sorgulanmış ve konu Dâhiliye Nezâreti'ne aktarılmıştır⁸³. Şubat 1918 tarihinde Mâliye Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen resmî yazıyla ipek üretimini artırmak ve bu konudaki zararları azaltmak için çalışmalar yapmak üzere Düyûn-ı Umûmiyye Harîr Fen Kontrolör Muâvini Aram Elmasyan'ın, Bursa'ya gidiş ve dönüşüne müsaade istenir. Dâhiliye Nezâreti Polis Müdüriyeti'nden kişi hakkında alınan bilgiler doğrultusunda Elmasyan'ın Bursa'ya gitmesine hazırlanan seyahat varakasıyla izin verilir⁸⁴.

⁸³ BOA, DH.UMVM. nr. 3 / 7.Nisan.1333 (7 Nisan 1917).

⁸⁴ BOA, DH.EUM.2.Şb. nr. 26 / 1.Eylül.1334 (1 Eylül 1918).

Değerlendirme

Birçok araştırmada da belirtildiği gibi Bursa'da ipekböcekçiliği ve ipekçilik sektörü Avrupa'da yaşanan teknolojik gelişmelere paralel bir şekilde yenileşme sürecini, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin oluşumu öncesi, 1835-1865 yılları arasında yaşamıştır⁸⁵. Bu durumu Hudâvendigâr Vilâyeti sâlnâmeleri başta olmak üzere birçok kaynaktan tespit etmek mümkündür. Ancak şu da bir gerçek ki, 1865 sonrası süreçte Osmanlı topraklarında görülen ve sektörü ciddi anlamda tehdit eden ipekböceği hastalıklarının önüne geçilmesinde, ilk defa ipekböcekçiliği konusunda eğitim veren bir enstitünün açılmasında ve dut bahçelerinin hububat ekimine çevrildiği süreçte durma noktasına gelen ipekböcekçiliğinin yeniden canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin doğrudan etkisi bulunmaktadır. İpekböceği yetiştiriciliğinin geliştirilmesi dışında ipek ipliği sanayinin güçlendirilmesinde ve zirâî alanda yenileştirme çabalarında da, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin Osmanlı sahasında birçok şehirde çeşitli faaliyetleri, teknik ve sermaye desteği bulunmaktadır.

Düyûn-ı Umûmiyye ipek öşrünü toplama hakkını üzerine aldığı dönemlerde ipekçiliğin yapıldığı yerlerde üretim bitmek üzeredir. Hiçbir teşvik tedbirinin alınmayışı, ipekböceğine ârız olan hastalıklar ve teşebbüs eksikliği bu sektördeki düşüşün en önemli sebepleridir. Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi; üretim düşüşünü durdurmak, var olan böcek hastalıklarına çare bulmak, ipekböceği yetiştirmede Pasteur usûlünü uygulamak, bu amaca yönelik olarak Bursa'da Harîr Dârüttâlimi adlı bir okulu açtırmak, koza yetiştirmek için yeni çiftlikler kurdurmak ve ipek fabrikaları açtırmak suretiyle ipek aşârını artırmak çabasında başarı sağlamıştır. Bu gelişmeler neticesinde 1891'den sonra Bursa bölgesi, sadece diğer vilâyetlere tohum sevkiyatı yapmakla kalmayıp, dış ülkelere de ipekböceği tohumu ihraç etmiş ve ipekçiliğin gelişiminde büyük katkı sağlamıştır⁸⁶.

Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin ipek öşrü gelirlerini artırmadaki başarısı sâlnâmelerde verilen bilgilerle de tespit edilebilmektedir. 1325 yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nde Hudâvendigâr Vilâyeti ile İzmir Sancağı'nın Koza Mahsûlû ve Vâridât-ı Öşriyyesi bir cetvelle gösterilerek şu yorum yapılmıştır:

⁸⁵ Leila Erder, "Bursa İpek Sanayinde Teknolojik Gelişmeler, 1835-1865", *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Özel Sayı*, Ankara 1978, ss.111-122.

⁸⁶ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.278.

İşbu cetvelde gösterildiği vechiyle koza mahsûlünde hâsıl olan terakkîyât % 400 ve vâridât-ı öşriyyede % 440 oranındadır. Yalnız Hudâvendigâr ve İzmid Sancağı'nda 1321 senesinde husûle gelen koza miktarının tüm Fransa'da hâsıl olan miktara denk gelmesi ve hastalık zuhurundan evvel azamî olarak 1855 senesinde husûle gelmiş olan beş milyon kilo miktarını geçmesi takdire şayandır⁸⁷.

Osmanlı sahasında 1882-1883 yılı itibarıyla ipek öşrü 18.951 Osmanlı Lirası ile Düyûn-ı Umûmiyye'nin topladığı diğer beş vergi kalemine göre en az gelir sağlanan vergi kaynağıdır. Aynı yıl balık rûsûmunda 22.635 lira gelir elde edilmiştir. Ancak zamanla ipek öşrü geliri balık rûsûmu gelirlerini geçmiştir. 1899-1900 yıllarında balık rûsûmu 47.543 lira iken, ipek öşrü 90.719 liraya ulaşmıştır⁸⁸. 1882-1883 yılında ipek öşrü geliri tüm Osmanlı sahası için 18.951 lira iken, Düyûn-ı Umûmiyye'nin çabaları sonunda 1909-1910 yılında aynı gelir 128.945 liraya yükselmiştir⁸⁹.

İpekböcekçiliği dışında Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin varlığı, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Türk mâlî tarihine vergi toplama, muhasebe ve bütçe tekniklerinin modernleştirilmesi açısından büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca bu idârenin varlığı Avrupa'daki sanayici, tüccar ve bankerlerden meydana gelen finans guruplarını Osmanlı Devleti'ne yeni borçlar verme konusunda ikna etmekle kalmayıp, Osmanlı sahasında ekonomik alanda gelişmeyi sağlayacak yatırımlar yapmasına da katkı sağlamıştır⁹⁰.

Düyûn-ı Umûmiyye Teşkilatı'nı kimi tarihçiler II. Abdülhamid'in en büyük başarılarından biri olarak yorumlamakta iken, kimileri ise Avrupa kapitalizminin Osmanlı sahasındaki ileri bir karakolu olarak ifade etmektedirler. Aslında genel anlamda Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin olumlu ve olumsuz etkisi bulunmakta, fakat özelde ipekböcekçiliği alanında katkısı bir dönem oldukça önemli gözükmektedir. Kurulduğu ilk yıllarda Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi halkın sevmediği kötü bir kurum olarak algılanmamış bilakis taşrada halkın sevgisini çekmiş gibi gözük-

⁸⁷ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s.268.

⁸⁸ Haydar Kazgan, "Düyûn-ı Umumiye", s.713.

⁸⁹ Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, 3. Baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s.532.

⁹⁰ Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume II, Cambridge University Press, Cambridge 1977, s.226.

mehtedir. Bu makalede belirtilen gazete yazılarına ve müteedeyin gubun bu kurumda görev almalarına bakıldığında bunu anlamak mümkündür. Ancak sonraları kurumun mâlî etkinliği siyasi etkinlik ile birlikte kullanılmaya başlanınca, mâlî tutsaklık dönemi kendini hissettirerek vahim bir tablo ortaya çıkmıştır⁹¹. Netice itibarıyla bu incelemede amaçlandığı gibi yapılacak benzeri çalışmalar, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin çeşitli yönlerini daha net ortaya çıkaracaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.

a. Dâhiliye (DH.):

Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti, 2. Şube (EUM.2.şb.): nr. 24, 26, 31.

Mektûbî Kalemi (MKT.): nr. 16, 23, 27, 30, 36, 41, 43, 60, 64.

Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmiyyesi (SAİDd.): nr. 9, 137, 231, 237, 355, 401.

Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti (UMVM.): nr. 3.

b. Hâriciye (HR.):

Tercüme Odası (TO.): nr. 27.

c. İrâdeler (İ.):

Dâhiliye (DH.): nr. 99497.

Mâlîye (ML.): nr. 1322 / S-24.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.): nr. 5381.

Taltifât (TAL.): nr. 1310/R-113, 1311/R-091, 1311/Za-145, 1312/Ş-134, 1316/N-098, 1318/Ca-242, 1322/R-122, 1323/Za-098, 1325/C-189.

d. Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.): nr. 35, 55.

e. Sadâret, Mühimme Kalemi Evrâkı (A.)MKT.MHM.): nr. 17.

f. Şûrâ-yı Devlet (ŞD.) : nr. 8.

g. Yıldız (Y.):

Resmî Marûzât Evrâkı (RES.): nr. 11.

Sâlnâmeler ve Gazeteler

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 12, Matbaa-i Vilâyet, 1302.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 15, Matbaa-i Vilâyet, 1305.

⁹¹ Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, Haz: Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul 1977, s.76-77.

- Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def'a 17, Matbaa-i Vilâyet, 1306.
Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 18, Matbaa-i Vilâyet, 1307.
Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310.
Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 24, Matbaa-i Vilâyet, 1315.
Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 29, Matbaa-i Vilâyet, 1320.
Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1324.
Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325.
Bursa Vilâyeti Sâlnâmesi, Otuz Beşinci Def'a, Bursa Vilâyet Matbaası, 1927.
Bursa (Gazetesi), Numara 104, 112, 122, 126, 128, 141, 143, 144, 145, Hicrî 1310-1311.

Diğer Kaynaklar

- BLAISDELL, Donald C., *Dünyân-ı Umûmiyye, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, Çev: Ali İhsan Dalgıç, 3. Baskı, Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.
- ÇAKIR, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.
- DALSAR, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- KAZGAN, Haydar, "Dünyân-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss.691-716.
- KEPECİOĞLU, Kâmil, *Bursa Kütüğü*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Genel No: 4522, Cilt IV.
- KESKİNKILIÇ, Erdoğan, "Dünyân-ı Umûmiye İdaresi", *Türkler*, Cilt 14, Ed: H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.371-380.
- KIRAY, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- KÖMÜRCAN, Kırkor, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi (Dünyunu Umumiye Tarihçesi)*, Milli Eğitim Bakanlığı İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları, İstanbul 1948.
- KÜÇÜK Cevdet – ERTÜZÜN Tevfik, "Dünyân-ı Umûmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss.58-62.

- LEILA, Erder, "Bursa İpek Sanayinde Teknolojik Gelişmeler, 1835-1865", *ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Özel Sayı*, Ankara 1978, ss.111-122.
- MEHMED ŞEMSEDDİN, *Bursa Dergâhları, Yâdigâr-ı Şemsî, I-II*, Haz: Mustafa Kara, Kadir Atlansoy, Uludağ Yayınları, Bursa 1997.
- ÖNSOY, Rıfat, *Mali Tutsaklığa Giden Yol, Osmanlı Borçları, 1854-1914*, Turhan Kitapevi, Ankara 1999.
- ÖZEĞE, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, Cilt 1, Fatih Yayınevi, İstanbul 1971.
- ÖZEĞE, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, Cilt 2, Fatih Yayınevi, İstanbul 1973.
- QUATAERT, Donald, "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", *The Ottoman Empire and The World-Economy*, Ed: Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge 1987, ss.284-299.
- QUATAERT, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, Çev: Nilay Özok Gündoğan – Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- SAĞLAM, Mehmet Hakan, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsum-ı Sitte'den Düyûn-ı Umumiyye'ye*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
- SAĞLAM, Mehmet Hakan, *Osmanlı Borç Yönetimi, Düyûn-ı Umumiyye 1879-1891*, 4 Cilt, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
- TORKOMYAN, Kevork, *İpekböceği Beslemek ve İpekböceği Tohumu İstihsâl Etmek Usûl ve Kavâidi*, Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Varidât-ı Muhasasa İdâresi Matbaası, Dersaadet 1326.
- YENİAY, İ. Hakkı, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1964.
- YETMEN, Tahir Ertuğrul, "Bursa'da İpekçilik", *Bursa*, Haz: Vedat Nedim Tör-Şevket Rado, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1948, ss.63-66.
- YILMAZ, Faruk, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.

EKLER**Tablo 1:** Hudâvendigâr Vilâyeti'yle İzmid Sancağı'nın Koza Mahsûlüyle Vâridât-ı Öşriyyesi⁹²

SENE	Yaş Koza Mahsûlü Kilo	Varidât-ı Öşriyyesi Lirâ-yı Osmânî
1304	2.057.497	24.870
1305	3.088.583	37.063
1306	3.965.726	48.935
1307	3.426.027	41.412
1308	4.324.670	51.868
1309	4.610.584	65.005
1310	4.581.105	49.108
1311	3.439.984	42.125
1312	5.386.119	54.230
1313	4.207.392	45.167
1314	4.950.315	61.932
1315	6.146.620	84.803
1316	5.132.524	65.255
1317	5.264.984	63.362
1318	5.226.827	69.862
1319	7.434.490	96.766
1320	6.100.919	73.353
1321	7.436.000	100.000

⁹² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1325, s.268.

Tablo 2: Meâ Mülhakat Merkez-i Vilâyette Mevcut Harîr Fabrikalarının Mevkileriyle Mancınıkları (Hicrî 1324)⁹³

Esâmî-i Mevki	Mancınık Adet	Harîr Fabrikası Adet	Esâmî-i Mevki	Mancınık Adet	Harîr Fabrikası Adet
Nefs-i Bursa'da	2364	44	Gemlik	80	1
Temirtaş karyesi	70	1	Selöz	120	2
Bilecik	710	11	Pazarköy	60	1
Küplü	562	10	Çengiler	150	4
Aşağıköy	120	2	Bandırma	60	1
Baydözü	112	2	Mudanya	338	6
Vezirhan	60	1	İnegöl	60	1
Lefke	152	3	Yeniceköy	60	2
Söğüt	192	4	Cerrah	321	7
			YEKÛN	5591	103

Tablo 3: Bursa Kazâsı'nda Senevî Husûle Getirilen İpek Böceği Tohumu (Hicrî 1324)⁹⁴

Beher Kutusu Yirmi Beşer Gram İtibarıyla	Kutu Adet
Bandrollü olarak Bursa Kazâsı'nda sarf olunan	50.000
Zirâin kendi damızlıklarından açtıkları	50.000
Memâlik-i ecnebiyyeye vuku bulan ihrâcât	134.500
Yekûn	234.500

⁹³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1324, s.278.⁹⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1324, s.278.

Tablo 4: Bursa Kazâsı Dahilinde Hâsıl Olan Koza Mahsûlü (Hicrî 1324)⁹⁵

Nev'î	Kilo	Nev'î	Kile	Nev'î	Kilo
Tam kuru koza	51.725	Nîm kuru koza	99.078	Yaş koza	1.906.486

Tablo 5: Mevâdd-ı Harîriyenin Avrupa'ya Senevî Vukû Bulan İhrâcâtı (Hicrî 1324)⁹⁶

Cins-i Emtia	Balya	Beher Balyanın Kilosu	Kilo Yekûnü
Filatür harîri	3600	100	360.000
Çifte ve sadak harîri	435	100	43.500
Kamçıbaşı	710	200	143.000
Tavadibi talaş ve topak	1670	150	250.500
Harîr kırığı	10	100	1.000
Kuru Bağdat kozası	310	50	15.500
Çifte delik ve güve kozası	815	100	81.500

⁹⁵ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.279.⁹⁶ *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, 1324, s.279.

Tablo 6: Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmelerine Göre Hudâvendigâr Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Vâridât-ı Muhassasa İdâresi Personeli (1884-1903)⁹⁷

PERSONEL	Hicrî 1302	Hicrî 1305	Hicrî 1306	Hicrî 1307	Hicrî 1310	Hicrî 1315	Hicrî 1320
NEZÂRET DÂİRESİ							
Nâzir	Rıfat Bey	Rıfat Bey ⁹⁸	Râsim Paşa	Râsim Paşa	Râsim Paşa	Râsim Paşa	Mehmed Tevfik Bey
Müfettiş	Mösyö Karan	Mösyö Estano	Markaryan Efendi	Markaryan Efendi	Halid Bey	-	Mösyö Edvars (sermüfettiş)
Müfettiş	-	-	-	-	Yakup Efendi	-	Mösyö Elan
Müfettiş muâvini	-	-	-	-	-	-	Fuad Suse Efendi
Muhasebe Kalemi							
Başkâtib	Hacı Nazmi Efendi	Mustafa Zihni Efendi	Mustafa Zihni Efendi	Mustafa Zihni Efendi	Mustafa Zihni Efendi	Mustafa Zihni Efendi	Ali Rıza Efendi
Refik-i evvel	Mustafa Efendi	Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa Efendi
Refik-i sâni	Eşref Efendi	Eşref Efendi	Eşref Efendi	Eşref Efendi	Eşref Efendi	Hafız Cemil	Hafız Cemil
Refik-i sâlis	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	Cemil Bey	Cemil Bey	Süleyman Efendi	Osman Efendi

⁹⁷ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 12, Matbaa-i Vilâyet, 1302, s.485; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 15, Matbaa-i Vilâyet, 1305, s.27; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 17, Matbaa-i Vilâyet, 1306, s.66-67; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 18, Matbaa-i Vilâyet, 1307, s.264-265; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310, s.125; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 24, Matbaa-i Vilâyet, 1315, s.55-56; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 29, Matbaa-i Vilâyet, 1320, s.92-93.

⁹⁸ 38 senedir devlet kademesinde çalışan ve emekli olacağı sırada 58 yaşında olan Bursa Düyûn-ı Umûmiyye nâzırı Rıfat Bey'in tekaüd sandığı cemiyet-i umumiyesince karar verilen aylık emeklilik maaşı miktarı 3826 kuruştur. Bu bilgi ve Rıfat Bey'in tekaüdü hakkında bkz. BOA, Y.A.RES. nr. 11 / 13.R.1305 (29 Aralık 1887); İ.Ş.D. nr. 5381 / 11.Ş.1305 (23 Nisan 1888).

**Hudâvendigâr Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Vâridât-ı Muhassasa İdâresi
Personeli (1884-1903) (Devamı)**

PERSONEL	Hicrî 1302	Hicrî 1305	Hicrî 1306	Hicrî 1307	Hicrî 1310	Hicrî 1315	Hicrî 1320
Diğeri	-	-	-	-	-	Hafız Kadri Efendi	Kemal Efendi
Evrâk-ı sahihe memuru	Halid Bey	Halid Bey	Halid Bey	Halid Bey	Halid Bey ⁹⁹	-	-
Nezâret pul memuru	-	-	-	-	-	Eşref Efendi	Avnik Efendi
Aşâr Kalemi							
Aşâr başkâtibi	-	-	Hamid Bey	Hamid Bey	Hamid Bey	Ali Rıza Efendi	Ali Rıza Efendi
İkinci kâtib	-	-	-	-	-	Abdülaziz Efendi	Eşref Efendi
Üçüncü kâtib	-	-	-	-	-	Abdullah Efendi	Abdullah Efendi
Dördüncü kâtib	-	-	-	-	-	Avnik Efendi	Süleyman Efendi
Aşâr mübeyyizi	-	-	Celal Efendi	Abdullah Efendi	Abdullah Efendi	-	-
Aşâr mukayyidi	-	-	Mehmed	Tevfik Efendi (Müderis)	Tevfik Efendi (Müderis)	-	-
Tahrîrât Kalemi							
Başkâtib	Mehmed Arif Efendi	Mehmed Arif Efendi	Mehmed Arif Efendi	Şevket Efendi	Şevket Efendi	Şevket Efendi	Şevket Efendi

⁹⁹ Bursa Düyûn-ı Umûmiyye Nezâreti evrak-ı sahihe memuru Halid Efendi'nin iki yüz elli kuruş maaşla tekaüdlüğü icra buyrulmuştur. Bkz. *Bursa*, Numara 111, 10 Şaban 1310 (27 Şubat 1893), s.4.

**Hudâvendigâr Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniye Vâridât-ı Muhassasa İdâresi
Personeli (1884-1903) (Devamı)**

PERSONEL	Hicrî 1302	Hicrî 1305	Hicrî 1306	Hicrî 1307	Hicrî 1310	Hicrî 1315	Hicrî 1320
Müsevid	Şevket Efendi	Şevket Efendi	Şevket Efendi	Râsim Efendi	Râsim Efendi	Râsim Efendi	Râsim Efendi
Müsevid sâni	-	-	-	-	-	-	Nebil Bey
Mukayyid	Said Bey	Said Bey	Said Bey	Said Bey	Said Bey	Said Bey	Said Bey
Mukayyid refiki	-	-	-	-	-	Osman Efendi	Mehmed Bey
Mübeyyiz-i evvel	Şükrü Efendi	Şükrü Efendi	Şükrü Efendi	Şükrü Efendi	Şükrü Efendi	Şükrü Efendi	Şükrü Efendi
Mübeyyiz-i sâni ve mühimme memuru	Hafız Rıza Efendi	Hafız Rıza Efendi	Hafız Rıza Efendi	Hafız Rıza Efendi	Hafız Rıza Efendi	Hafız Rıza Efendi	Hafız Rıza Efendi
Refiki	-	-	-	Aziz Efendi	Aziz Efendi	-	Saad Bey
Diğeri	-	-	-	Muhyiddin Efendi	Muhyiddin Efendi	Tevfik Efendi	-
Diğeri	-	-	-	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	-	-
Aşâr müsevidi	-	-	Nebil Bey	Nebil Bey	Nebil Bey	Nebil Bey	-
MÜDÜRİYET DÂİRESİ							
Müdür	-	-	Mustafa Zihni Efendi	-	-	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi
Mizan (Harîr) müfettişi	Avramidi Efendi	Mösyö Avramidi	-	Avramidi Efendi	Avramidi Efendi	Avramidi Efendi	-

**Hudâvendigâr Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Vâridât-ı Muhassasa İdâresi
Personeli (1884-1903) (Devamı)**

PERSONEL	Hicrî 1302	Hicrî 1305	Hicrî 1306	Hicrî 1307	Hicrî 1310	Hicrî 1315	Hicrî 1320
İcmâl kâtibi	-	Ahmed Bey	Ahmed Bey	Ahmed Bey	Ahmed Bey	Ahmed Bey	Ahmed Bey
Sandık emini	-	Kirkoris Efendi	Kirkoris Efendi	Kirkoris Efendi	Kirkoris Efendi	Kirkoris Efendi	Kirkoris Efendi
Sandık emini refiki	-	-	Menas Efendi	Menas Efendi	Menas Efendi	Menas Efendi	Menas Efendi
Müstantik ve dava vekili	-	Hakkı Efendi	Hakkı Efendi	Hakkı Efendi	Hakkı Efendi	Mihran Efendi	Mihran Efendi
Harîr anbar ve sandık yevmiye kâtibi	-	Hüsnü Efendi	Hacı Hüsnü Efendi	Hacı Hüsnü Efendi	Hacı Hüsnü Efendi	Hacı Hüsnü Efendi	Hacı Hüsnü Efendi
Muayene memuru	-	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi
Müskirât kâtibi	-	Ali Efendi	Ali Efendi	Ali Efendi	Niyazi Efendi	Salih Efendi	Salih Efendi
Harîr tahsildârı	-	Abdullah Efendi	Hafız Abdullah Efendi	Hafız Abdullah Efendi	Hafız Abdullah Efendi	Abdullah Efendi	Baha Bey
Müzâyede kâtibi	-	Neşet Efendi	Neşet Efendi	Neşet Efendi	Neşet Efendi	Neşet Efendi	Hüsrev Efendi
Müzâyede kâtibi	-	-	-	-	-	-	Mehmed Vehbi Efendi

**Hudâvendigâr Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmâniyye Vâridât-ı Muhassasa İdâresi
Personeli (1884-1903) (Devamı)**

PERSONEL	Hicrî 1302	Hicrî 1305	Hicrî 1306	Hicrî 1307	Hicrî 1310	Hicrî 1315	Hicrî 1320
Diğeri	-	-	-	-	-	-	Edhem Efendi
Diğeri	-	-	-	-	-	Mehmed Efendi	-
Diğeri	-	-	-	-	-	Hüsrev Efendi	-
Diğeri	-	-	-	-	-	Edhem Efendi	-
Veznedâr	-	-	-	-	-	Emin Ağa	Emin Ağa
Balikhâne memuru	-	-	Osman Efendi	Osman Efendi	Osman Efendi	Osman Efendi	Osman Efendi
Koza ve harîr tahsilât-ı öşriyye kâtibi	-	-	-	-	-	Bedri Bey	Bedri Efendi
Tütün öşrü kâtibi	-	-	-	-	-	Receb Efendi	-
Harîr tezkere kâtibi	-	-	-	-	-	Hamdi Efendi	Hamdi Efendi
Mancınık ve îmalât tezkere kâtibi	-	-	-	-	-	Nuri Efendi	Neşet Efendi
Mancınık memuru	-	-	-	-	-	Şeftiyan Efendi	Şeftiyan Efendi
İhrâcât kapısı kâtibi	-	-	-	-	-	İsmail Efendi	Receb Efendi

THE POWER OF RUMOURS IN THE MAKING OF HISTORY: THE CASE OF THE ADANA INCIDENT OF 1909 IN THE OTTOMAN EMPIRE

KEMAL ÇİÇEK*

Introduction

The Adana events started in April 1909 in the city of Adana and immediately spread to all surrounding districts. According to official records, during the events, which lasted approximately for one month, around 7000 people lost their lives, of whom 5500 were Armenians. The events which occurred in Adana, a town that was peaceful even during the Armeno-Muslim conflicts that took place between 1895-1896 in the Eastern Vilayets of the Ottoman Empire, still puzzles the historians.

In the Turkish and Armenian historiography, conflicting opinions are put forward regarding the reasons, development and results of the Adana events. The majority of the Armenian historians generally claim that the events broke out on grounds of economic and political reasons. Especially a large majority of the Armenian historians bring forward that Muslim Turkish people could not tolerate the economic power of the Armenians, as a result of which they tried to suppress their rich neighbours through massacres. Turkish historians, on the other hand, accuse the Armenians of attacking the Turks by revolting in order to establish an independent kingdom.¹ The following can be derived if the opposing views of both sides are examined in detail:

According to Turkish historians, the Adana events broke out due to Armenian rebellions which aimed to gain independence and found a Cilician Armenian State. Esat Uras², who is one of the most competent historians in Armenian history, suggested that these events were a rehearsal of uprisings of the Armenians desiring to revive the Armenian

* Prof. Dr., Alun Koza University, Faculty of Humanities and Social Sciences Ankara/
TÜRKİYE

¹ Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal (haz.), *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, pp. 67-129.

² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A.O., Ankara, 1950, p. 71. (Hereafter cited as Uras, *Tarihte Ermeniler*.)

Kingdom of Cilicia in the long term³. Uras asserted that Armenians made arrangements since the Berlin Treaty, increased their dominance and population in Cilicia, and “regarded as a sacred duty and a national ideal the resuscitation of the Rupenian Kingdom of Cilicia and the creation there of the state of Lesser Armenia.”⁴ Thus they rebelled taking advantage of political turmoil caused by the 31 March Incident⁵. According to Armenian plans, “Armenians would persist, the European powers would finally be forced to intervene, foreign warships would arrive in Mersin, troops would be disembarked, and Cilicia would be seized from the Turks and handed over to the Armenians.”⁶ Again Uras stated that the city of Adana was chosen for the uprisings since it was close to the sea coast, situated on the Baghdad railway and open to foreign governments’ intervention due to its location.⁷ What encouraged the Armenians in this period were “Austria, Bulgaria, Serbia and Crete, and the various local uprisings”⁸ and the support of European Great Powers to these uprisings.

The Muslim population of Adana was also aware of Armenians’ intentions and following the occurrences with deep concern. In his memoirs, Ahmet Remzi Yüreğir, an eyewitness to the Adana events, states that “*The Armenians in Adana and its vicinity, upon the provocations of the European Governments, desired to establish an Armenian Principality in Cilicia and began preparation surreptitiously in order to achieve this goal.*”⁹ Considering the fact that a considerab-

³ There are American some historians like Edward J. Erickson who agreed in most part with Esat Uras, see Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Press, Westport, Conn., 2001, pp. 95–104.

⁴ Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, ed. Tülây Duran, translation Süheyla Artemel English translation of the rev. and expanded 2nd edition, Documentary Publications, İstanbul, 1988 p. 810. Note that when quotations have been made reference is to the English edition. (Hereafter cited as *The Armenians in History*)

⁵ The 31 March Incident (in Turkish: *31 Mart Vakası* or *31 Mart Olayı*) was a 1909 rebellion of reactionaries in İstanbul against the restoration of constitutional monarchy that had taken place in 1908.

⁶ Uras, *The Armenians in History*, p.811. The view that Armenians rebelled in order to found an Armenian state in Cilicia has been accepted unquestioned in Turkish historiography. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, p. 373. (Hereafter cited as Danişmend, *İzahlı*). Doubtlessly, the fact that events were explained by the same arguments lies behind this view. For more examples see: Ahmet Ergün, Salih Kahrıman, Recep Karacakaya, Ümmihani Ünemlioğlu, (haz.), *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları I-II*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 112, Ankara, 2010, C. II, pp. 30-32; 74-76; 105. (Hereafter cited as *1909 Adana Olayları*)

⁷ Uras, *Tarihte Ermeniler*, p. 551.

⁸ Uras, *The Armenians in History*, p.811. For similar views see: Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, p. 94. (Hereafter cited as Karal, *Osmanlı Tarihi*)

⁹ <http://www.yeniadana.net/web/OzelDosyaDetay.aspx?id=81>. Retrieved on 22 March 2009.

le number of European battle ships were swarming offshore Mersin during that period, it could be stated that Muslims' conviction in rumours was not only a psychological effect. Moreover, the archival documents pertaining to the period show that European States gave their battleships permission to come ashore for the purpose of protecting its diplomats, agencies and citizens/protegés when needed.¹⁰

Vahakn N. Dadrian, a prominent Armenian historian, on the other hand, describes the Adana events as "a rehearsal for the Genocide"¹¹. Most of the Armenian historians have recognized his description without questioning. According to Armenian historians, economic welfare of the Armenians¹², the extension of their freedom and legal rights and also their representation once more in the Ottoman Parliament with the proclamation of 1908 Constitution could not be tolerated by their Muslim neighbours. The reactionary local governors of Adana, who were against constitutionalism, provoked the Muslim population against the Armenians and aimed at the liquidation of them.¹³ According to Bedros Der Matossian, who prepared an important dissertation regarding the Adana events, the proponents of the old regime, in other words the opponents of the constitutional regime, easily cajoled the masses who we-

¹⁰ For example the French navy took order in this manner. See: BB4 1725-118, *Service Historique de la Marine (Vincennes) Archives*. The dispatched order dated 22 April 1909 from the fleet command to Jules-Ferry, the Admiral of the Fleet, no: 1053. Source: <http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/p1d4b>. Similar orders were given to the British navy, see: FO371-770-14183. Confidential telegraphic no: 241. April 15, 1909. From Sir Edward Grey to Sir G. Lowther: "In view of the reports of disorders in Asia Minor, reported in your telegram No: 116 of the 15th February, a request has been sent to the Admiralty for ships to be held in readiness to proceed to any port where it is anticipated that the disturbances will probably take place."

¹¹ V. Dadrian, "The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust", in *Armenian Review* 41, no. 4/164 (Winter, 1988): 1-16. V. Dadrian, *History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict From the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Bergham Books, Providence/Oxford, 2005, p. 181. A similar approach can also be seen in Raymond Kévorkian's work: *Le Génocide des Arméniens*, Jacob, Paris, 2006. Michael Mann, an American sociologist states that Dadrian did not provide evidence to support his claims and notes that the Adana events were ethnic/religious conflicts among the Muslims and Armenians and economic stimulus was determinative in these conflicts. Michael Mann, *The Dark Side of Democracy, Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, New York, 2005, pp. 127-28.

¹² The fact that Armenians living in Adana and its surrounding districts were in good economic conditions and that they almost monopolized both internal and foreign trade and also the works of tradesman and craftsmanship have been recounted in many sources unanimously. See: Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961, p. 42.

¹³ Bedross Der Matossian, *Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire: Armenians, Arabs, and Jews during the Second Constitutional Period (1908-1909)*, Unpublished Ph.D Thesis, Columbia University, 2008. (Hereafter cited as Der Matossian, *Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire*).

re troubled with the consolidation of the minorities and encouraged ethnic/religious polarization. The inter-communal conflicts in Adana took place within this atmosphere and the complex ethnic composition of the population also prepared the suitable ground for the conflicts.¹⁴ In this respect, it should be noted that Bernard Lewis, as well as many Turkish and Armenian historians describe the Adana events as reactionary uprisings in connection with "31 March Incident".¹⁵ E. Z. Karal, an eminent Turkish historian, however, defined these events as "*a violent fight, a civil war between the Armenians and the Muslims*".¹⁶

The Pretexts of the Events, Rumours and Social Domain

After summarizing the historiographical approach towards the events generally, it would be appropriate to refer to the impact of the rumours on the outbreak of the events. For Muslims of Adana, the Armenians, especially the members of Armenian Hinchakian Party took provocative actions against the Muslims.¹⁷ It is interesting that insults against counter religious parties comprised most part of the subjects of rumours. Again in reference to word of mouth, Bishop Mushegh who came from Russia played a part in the emergence and spread of these rumours. That is to say, freedom offered by the establishment of the constitutional regime provided Bishop Mushegh the opportunity for carrying out his secret plans. Mushegh was a Russian agent. Russia considering that the way to reach the Mediterranean was to establish an Armenian Kingdom which would be dependent on it, provoked the Armenians to rebel against the Ottoman Empire by using Mushegh.¹⁸ Bishop Mushegh in his sermons and in his conversations with Armenians spoke of the importance of independence, the Armenian Kingdom's glorious past and heroic figures of revolts. He called on the Armenian

¹⁴ Der Matossian, *Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire*, pp. 446-447. Ferriman, Z. Duckett, *The Young Turks and the truth about the holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909*. Written and compiled in April, 1911.

¹⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 9. Baskı, Ankara, 2004, p. 216.

¹⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi IX*, p. 93.

¹⁷ Uras, *Tarihte Ermeniler*, pp. 559-60. These accusations took place also in the court decision regarding Mushegh's conviction, *1909 Adana Olayları II*, p. 29, 75. For the document see: BE-O, 3621/271525; DH.MKT, 2902/98. BEO is abbreviation for Bab-ı Ali Evrak Odası, a special classification category in the archive.

¹⁸ Uras, *Tarihte Ermeniler*, p. 559.

youth to fight for their independence by organizing voluntary units.¹⁹ According to the stories recounted among the public, Mushegh asserted that the Turks and the Armenians could no longer live together and called on the Armenians to take revenge of the massacres carried out against their ancestors in the past, even though, there were no massacres in the recent past of Adana.²⁰ Still he apparently was able to excite Armenian youth and have impact on them. Thus the activities of Mushegh, which took place in official intelligence reports, aroused suspicion among the public and caused lack of confidence towards their Armenian neighbours.

It was in this mental state when Armenians staged a play at Mersin, a town very close to Adana. In this play named "Ruin of Sivas by Tamerlane", the national identity of the Armenians was emphasized. Moreover, it was told that the Muslims continuously exploited the Armenians and that the time to get rid of the Muslim yoke had come. In fact, the Armenian crowd influenced by the play clamoured all together by saying "Long Live Armenia!" and they sang independence songs.²¹ Naturally in these conditions, the number of people, especially the number of Muslims watching this play was too few. However, the reaction of the play spread in waves from Mersin to Adana and people were convinced in Armenians' demand of independence. It is generally agreed by psychoanalysts that religious fanaticism pave the necessary way for spreading gossips. In fact, according to the narratives quoted by the Muslims, Armenians started to insult the Muslim population by asserting that the Constitution provided them independence and equality. It was also told that the Armenians made fun of the scarfs of the Muslim women in the bazaar. It was also often recounted that the Armenian tradesman annoyed Muslim women who were clothed in *çarşaf*.²²

It would probably be safe to assume that other events may have contributed to the rumours to muster up support among the Muslim community. After the proclamation of 1876 Constitution, the Armeni-

¹⁹ BEO, 3621/271525. In the document, which was signed by the War Minister Salih Hulusi and in which Mushegh was accused, these words are noteworthy: "*ifsad ve isyanı evelden tasavvur ve esbab-ı ikaiyesini ihzar ile Ermenileri İslam aleyhine tahrik ve teslik*".

²⁰ Kamuran Gürün, *The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed*, Rüstem, Nicosia, 2001, p. 167.

²¹ Uras, *Tarihte Ermeniler*, p. 561. Kodaman, *Abdurrahman Şeref Efendi*, p. 79.

²² Çalyan Karabet, *Adana Vak'ası ve Mesulleri*, Dersaadet, 1325, p.17.

ans began to arm themselves in accordance with their economic conditions. As generally accepted in Turkish historiography, the Armenians continuously armed in this period through the provocation and recommendation of Bishop Mushegh, who himself traded in weapons.²³ The fact that the Armenians armed to the teeth began to be recounted among the Muslims. The Muslims, naturally, began to buy more weapons against this threat. However, according to the tales among the Muslim community, the Armenians bought more effective and modern guns as they were richer than the Muslims. The second important development that caused the rumours was that the Armenians who were preparing a rebellion immigrated from other provinces, especially from the East and settled them in the city of Adana. Actually this was not a rumour but a fact. Actually, tens of thousands of Armenians came as workers to Adana at the beginning of 1909 spring and were settled in the vicinity of the city. However, according to the historians' opinion, this was a usual migration happening every year. The poor people of the East migrated every year in increasing numbers as agricultural workers to Adana which was an agricultural centre and a city of farming industry. The number of Muslim workers was more than the Armenians. This, however, was only a statistical fact and meant nothing in the political atmosphere of those days, because Armenians being richer than the Muslims possessed big agricultural estates. In addition, they were dominating domestic and foreign trade in Adana. This is also true. However, there is also another fact that these Armenians preferred their cognates as workers and labors. This preference got the reaction of the Muslims and fostered hatred against rich Armenians. Furthermore, these Armenians started a gang of 500 people under the leadership of Garabet Gogderelian. Additionally the number of members of this gang was recounted to be from 500 to 5000 among the Muslim community. As a matter of fact, the Mutasarrif of Dörtyol, Mehmet Asaf Bey says in his memoirs exaggeratively that only in Dörtyol "there were 50.000 armed Armenians"²⁴. This was an incredible number. As can be seen this medium formed suitable basis for ethnic/religious conflicts.

²³ FO 424/220/s. 69-74. From Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, dated 8.08.1909 and numbered 48. Source: www.Armenocide.de.

²⁴ Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, edited by İsmet Parmaksızoğlu, 3. Edition, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002, p. 14. (Hereafter cited as Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*)

On the other hand, the Armenians claim that the reasons of Adana events were economical. Because the economic conditions of the Armenians of Adana and its vicinity were far better than the Muslim community even when compared to other Anatolian cities.²⁵ The fact that in addition to the economic dynamics of the region, that the new legal rights and laws brought by the Constitution improved and increased the Armenians' level of welfare made the Muslims jealous. Therefore, some Muslims aiming to seize Armenian properties and dispossess their lands stirred up the events.²⁶ Indeed, the population of Armenians increased and prosperity improved beginning with 1900 in Adana and its vicinity. Especially, it became usual that Armenians, who became rich, bought or acquired by other means the lands of Muslims. The Armenian Church took the title deed of some big farms registered in the name of the Muslims, by claiming that those lands had been their property formerly. On top of all, the Armenians reclaimed the lands, where the old regime had settled the Balkan and Caucasian refugees, on account to the fact that those lands belonged to them or to church endowments. However, people who were expelled from Balkans and Caucasus solely for being Muslim could not accept this situation.²⁷ For instance, a farm land measuring about 500.000 square metres and belonging to the Catholigos of Sis became a problem between two communities.²⁸ This property known as "Tailan" Farm was given back to the church on ground of being church foundation in the past, and a large number of Armenian migrants from eastern Turkey were settled there. On the other part, the Muslims expelled from this farm land reacted to the constitutional regime.²⁹ Some Muslims appeared to have conceived this ac-

²⁵ Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p. 141.

²⁶ Among the sources of these views see: Çalyan Karabet, *Adana Vak'ası ve Mesulleri*, Dersaadet, 1325, p. 2. For comparison see: Abdurrahman Şeref Efendi, p. 74. According to Der Matossian, Florence Billings touched upon the role of economic factors in the Adana events. Florence Billings, *The Causes of the Outbreak in Cilicia, Asia Minor, April, 1909*, Unpublished M.A. Thesis, Columbia University, 1927; cited in: Der Matossian, *Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire*, p. 437.

²⁷ For the demand of land retails which took place in the proclamation published by the Dashnaks in August 20th 1908 see: Der Matossian, *Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire*, p. 174. The former governor of Adana, Abidin Pasha, took the Telan property or domain from the Catholicosate of Sis and settled migrants in these lands. Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları*, p. 13.

²⁸ Abdurrahman Şeref Efendi, p. 80.

²⁹ See article regarding the fact that a large number of migrants had been settled in Adana before 1907: Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (2007), pp. 405-434.

tivity of the Armenians as steps of an independent Armenian kingdom planned to be established.

To wrap up, even this limited information is enough to show the lack of confidence between the Armenians and Muslims in Adana. In addition, it can be said that especially Turkish historians' evaluation of 1909 Adana events as an act of rebellion is debatable.³⁰ Most important of all, if there were to be an Armenian uprising, then the clashes would have occurred between the Armenians and the security forces. Whereas, in Adana events of 1909, we know for sure that conflicts occurred not among the people and the security forces but among civil Muslims and Armenians due to lack of security, and these led to the loss of large numbers of people. Researchers who are analyzing social events describe these kinds of incidents as "ethnic violence". Although it is not appropriate to use this description for the events realized at the beginning of the 20th century, it is known that after suppressing the uprising, the government severely punished the guilty people even though the Adana events were not considered to be an uprising against the government. Therefore, it is more convenient to state that Adana incidents can be defined as an inter-communal conflict. Moreover, an inter-communal distrust seems to have played a key role in these incidents; and rumours also did play an important role in the aggravation and spread of the conflicts from the very beginning.³¹ Sociologists and psychologists argue that religious/ethnic difference of identity is a factor triggering social conflicts and also it is the most suitable setting fostering rumours.

³⁰ See following sources as examples of works which are basing Adana events on political reasons and avoiding from comparison: Yusuf Ziya Bildirici, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, T.C. Adana Valiliği, Adana, 2008, pp. 43-67. Kemal Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi 1918-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, p. 17-19. Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, Çukurova Tarihi Araştırmalar Serisi 2, İstanbul 1983, pp. 258-275. In his August 1909 report on the massacre, Charles Doughty-Wylie asserts that "The theory of an armed revolution on the part of the Armenians is now generally discredited with the more intelligent people". Doughty-Wylie explained that an uprising could not be said to be taking place without some concentration of forces, or without any effort to make use of the various available strongholds, and in any case the number of Armenians would be "an easy match for the regular Turkish army". "They would not have left their sons and brothers scattered widely through the province for harvest without arms, without any hope of escape." See: FO 424/220/s. 69-74. From Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, dated 8 August 1909 and numbered 48. Source: www.armenocide.de/

³¹ Although it has not been examined how rumours triggered the events, these rumours had a great role in our opinion. As an example of how many groundless events affected the masses see: Arıkoğlu, *Hatıralarım*, p. 47.

Similarly, analyzers of the Adana events have noted that from the very beginning, many unrealized events circulated among the public as if they had happened, but they ignored the role of these rumours in incidents.³² However, rumour has been recognized as one of the most important contributing factors to violence, prejudice and discrimination. That is why we will address how rumours triggered the Adana events and what kind of role they played in the course of events. I am of the opinion that it was the rumours that provoked the Adana events.

Rumours and Adana Events

It is unthinkable that a rumour could solely trigger inter-communal conflict regardless of how unpleasant it is.³³ However, the Adana events started the day after the attempted coup d'état of 31 March, when the opponents of the regime attempted to stage a coup. The 31 March Incident undoubtedly created an authority gap throughout the country.³⁴ Indeed, students of psychoanalysis and politics have asserted that the environment of uncertainty or government corruption creates a suitable ground to both spreading of rumours and emergence of social conflicts.³⁵ Thus, according to both Armenian and Turkish historians, the reason for the events to start was the environment of uncertainty caused by the coup attempt. The separation point of these theses is that the Armenians believed Muslims took advantage of the authority gap and attacked the Armenians.³⁶ According to this point of view, the reactionary forces (anti-constitutionalists) hearing the events in Istanbul and thinking that the proponents of Sultan Abdulhamid II would succeed, took action against the Armenians in Adana. Chalian Garabed, an Armenian of Adana and the author of a pamphlet about the events, was among the people who were strongly advocating this point of view

³² Gary Alan Fine, "Rumor Matters: An Introductory Essay". In: *Rumor Mills*, eds. Gary Alan Fine et al., Adline Transactions, New Brunswick (U.P.A) and London (U.K), 2005, p. 2. For general information see: Terry Ann Knopf, *Rumors, Race and Riots*, New Brunswick, NJ: Transaction, 1975.

³³ W. A. Peterson and N. P. Gist, "Rumor and Public Opinion", *American Journal of Sociology*, Vol. 57, 1951, p. 165.

³⁴ Uras, *ibid.*, 558.

³⁵ Gary Alan Fine, "Rumor Matters", p. 5. For conditions that have been linked to rumor see: Ralph L. Rosnow, "Inside Rumor: A Personal Journey", *American Psychologist* 46 (1991), pp. 484-496.

³⁶ For the assessment of the Armenian Church regarding the Adana events see: *1909 Adana Olayları*, C. I., pp. 60-68, BEO, 3543/265707-2.

and who were claiming that the men of Abdulhamid II were behind these events.³⁷ Chalian Garabed has advocated similar opinions and stated that "the ones who were rising against the liberty and constitution" stirred up these events.³⁸ According to the report of Babiguian, a member of the government-established commission to investigate the incidents, people who did not embrace the rights provided to the Armenians and to other Christian races by the Constitution took advantage of 31 March Incident and planned to exterminate the Armenians.³⁹ However, the government-led investigation showed that, Sultan Abdulhamid II had not a hand in the events and the news that the Sultan sent a telegram to the city was only a groundless rumour circulated around the city.⁴⁰

Again according to the Armenian historians, İhsan Fikri, the author and the editor of the local Adana newspaper of *İtidal* also provoked the public against the Armenians and played a role in the spread of rumours.⁴¹ Britain's Adana Vice-Consul Major Charles Doughty-Wylie, in his reports, also frequently denoted that the Muslims were against the order and the reforms introduced by the new regime and got annoyed by the acquisitions of the Christians.

On the other hand according to the Turkish historians, the political turmoil played an important role in the outbreak of events. However, as it was the Armenians who started the events and rebelled, the point of view towards the weakness of government is totally different. For instance, according to Esat Uras, whose views are shared by most

³⁷ Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford University Press, London, 1969, p. 40.

³⁸ Çalyan Karabet, *Adana Vakası ve Mesulleri*, p. 9.

³⁹ Hagop Babiguian, "Rapport sur les massacres arméniens d'Adana (7 Juin 1909), In: *La Cilicie (1909-1921) : des massacres d'Adana au mandat Français*, préparé par Raymond H. Kevorkian, Paris : Bibliothèque Nubar de l'Ugab, 1999pp. 169-70.

⁴⁰ See: Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet*, Tez Yayınları, İstanbul, 2005, p. 271. Kaligian notes that attention was drawn to the unemployed spies of the Sultan in the documents of the Dashnak Archives. Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology Under Ottoman Rule, 1908-14*, Transaction Publishers, 2011, p. 34. Der Matossian, who did studies on the basis of all existing sources about the Adana events, also argues that the Adana events were actions of anti-constitutionalists. *Der Matossian, Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire*, p. 433. For comparison see: Çalyan Karabet, *Adana Vak'ası ve Mesulleri*, p. 2-11.

⁴¹ Dadrian, "1909 Adana", p. 6. In regard to the fact that complaint about İhsan Fikri was put in process see: BOADH.MKT, 2812/14. Considering that İhsan Fikri was sentenced, it should be admitted that he made provocations in some of his publications.

of the Turkish historians, Bishop Mushegh intervened in government affairs by "*drawing advantage from the inability and weakness of Adana administration*"⁴² and called on the people not to pay taxes. Both Tashnaks and Hnchakists acted together owing to the threats of Mushegh. Thus, according to the Turkish historians, Mushegh was the initiator, leader and planner of the events. He was a central figure in the so-called Armenian rebellion. Indeed, Bishop Mushegh encouraged the purchase of guns; he raised awareness of the Armenians regarding their identities; he called on the foreign powers to aid the Armenians and provoked them to rebel from the day that he came to Adana. On the other hand, it is an urban legend that he was the person who initiated, extended and conducted the incidents. Since, he went or escaped to Egypt approximately one month before the outbreak of the events and although he wanted to return back as soon as he heard about the events, the Turkish authorities prevented his return. I am therefore of the opinion that it is not logical to place Mushegh at the center of the rebellion when he was not even present in the scene.

Sparks That Triggered the Adana Events

Evaluations above show quite clearly that the historians tried to understand the political, social and economic reasons of the events after their occurrences. However, when the arguments of both sides accusing each other are taken into consideration, it is hard to understand why and how these events broke out in the aftermath of 31 March Incident. Because, the fact that, the role of the rumours rather than the real events spread with the rumours were the leading factors in the outbreak of the events, has been ignored. However, the fact that rumours triggered the Adana events can be clearly seen in the newly published archival documents. Now, it will be convenient to consider these rumours and their special role in the outbreak of events in details.

First, it should be expressed that after the coup attempt of March 1909, distrust and suspicions among the Armenian and Muslim communities increased visibly. For instance, according to a telegram dated March 9th 1909 (February 24th 1324), "the rumour of Armenians at-

⁴² Uras, *Tarihte Ermeniler*, p. 560. The fact that Tevfik Hoca Efendi, nicknamed "Hürriyet İmamı" also decided many appointments during the Constitutional period and that even he exiled Governor Bahri Pasha is an interesting situation in parallel with the narratives about Mushegh. See: Arkoğlu, *Hatıralarım*, p. 44.

tempting to attack and seize the arsenal on Monday night and the government dispatching soldiers against them spread among the Muslim community".⁴³ This rumour caused anxiety between the two communities. However, after the investigation, it was understood that such kind of event had not occurred and the rumours of soldier dispatch was groundless. On the other hand, it was claimed that an event confirming this rumour occurred in Dörtöl. Some people including the Mutasarrıf of Dörtöl reported that Armenians attacked a military post in Dörtöl, seized the weapons and that around 500 armed Armenians dressed in military uniforms attacked Muslims.⁴⁴ Moreover, in the report it is stated that "while firing at Muslims, Armenians used provocative and insulting words as "Long Live Armenia" and "Call for your Mohammed" that humiliated Muslim religion. As a result, the Muslim community armed and protected themselves against these gangs who said to have killed numerous Muslims. Because the security forces of the government were insufficient in interfering everybody armed themselves".⁴⁵ First of all, it should be indicated that this rumour which contained some truths in it had an effect on the Muslims living in Adana and its vicinity and prompted everybody to act in order to "protect the religion". However, it should not be forgotten that the rumour as "Islam is in mortal danger. Be prepared" occurs in the same way throughout the world and is a characteristic phenomenon in all religious conflicts.⁴⁶

In this respect, how great the impact of rumour on people is, should not be ignored in an environment dominated by political uncertainties. According to social psychologists, "rumours thrive in conditions of uncertainty... Uncertainty undermines a person's ability to deal with the environment, leads to feelings of lack of control and anxiety, and motivates actions to reduce uncertainty (for example, information seeking)".⁴⁷ Indeed, it could be understood from the document that Muslims began to worry as soon as they heard the event; took up arms on account to defend themselves and pulled guns on one another due to the lack of reliable information. In addition, specialists working on religious and sectarian tensions have introduced that speculations regar-

⁴³ DH. MKT.PRK, 2761/101. In: *1909 Adana Olayları*, C. I, p. 3.

⁴⁴ DH. MKT.PRK, 2829/124. In: *1909 Adana Olayları*, C. I, p. 47-53.

⁴⁵ DH. MKT.PRK, 2829/124. In: *1909 Adana Olayları*, C. I, p. 48.

⁴⁶ Sudhir Kakar, "Rumors and Religious Riots", In: *Rumor Mills*, p. 55.

⁴⁷ Prashant Bordia – Nicholas DiFonzo, "Psychological Motivations in Rumor Spread", In: *Rumor Mills*, pp. 87-101, here at 89.

ding one group arming more than the other group is one of the most important reasons which ignite a spark.⁴⁸

After these events, political sphere considerably got worse in the country and authority gap was perceived explicitly. It is a fact that in such circumstances rumour spread was nearly twice as great. Moreover, rumour provided a ready-made explanation for the uncertain event and was widely shared. Indeed, the incident that ignited the fuse of the Adana events had occurred in the political turmoil period just before the attempted coup of March 1909 in Istanbul. According to sources, in early April, Armenians shot two Muslim young men in the middle of the street, which resulted in one of the men getting killed and the other getting seriously injured.⁴⁹ The perpetrators of this incident escaped and took refuge in the Armenian quarter; the Armenians did not hand the criminals over to security forces. They asserted that the Muslims who had raped Armenian women were released.⁵⁰ Armenians who witnessed the incident as Chalian Garabet and Hagob Terzian wrote in their memoirs that this incident was only a vulgar honour killing and the Armenians were not responsible for the escape of the murder suspects.⁵¹ In other words, they felt that the governments' search for the murderer in the Armenian quarter was a political attitude towards them. And as a reaction to this attitude, they showed a political stance against the government on the pretext of a despicable murder case. This situation increased the tension between the two communities and events aggravated with the murder of three influential Armenian local leaders, namely Doğramacı Lütfi, Urfalıyan David and Şadarevyan Efendi. Using as a pretext these murders, Armenians did not open their shops either due to their fear or to protest against the attitude of the Muslims and of the government. This protest was interpreted among the Muslim community as that the Armenian attack on the Muslims quarters as imminent.⁵²

⁴⁸ Sudhir Kakar, "Rumors and Religious Riots", In: *Rumor Mills*, p. 53-59, here at 54.

⁴⁹ <http://www.yeniadana.net/web/OzelDosyaDetay.aspx?id=81>. Retrieved on 22 March 2009. On the other hand, Arıkoğlu, who was another witness to the events, describes this event as a "rumour" and notes that two youths were shot during the target practice of Armenians. However, differently from Yüreğir, he states that those Muslim youth were killed and thrown in to the well. See: Arıkoğlu, *Hatıralarım*, p. 47.

⁵⁰ BEO, 3543/265707-2. 1909 Adana Olayları, C. I. p. 63.

⁵¹ Der Matossian, *Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire*, p. 465.

⁵² BEO, 3543/265707-2. 1909 Adana Olayları, C. I. pp. 63-64.

In the meantime there were rumours circulating among the Muslims that similar murders were committed by Armenians around the city.⁵³ For example, as recounted by the Ottoman historian Abdurrahman Şeref Efendi, the news that several Muslims were killed including a woman who was raped in the vineyards in the last day of March spread among the society. Rumours of slaughter and rape in distant districts like Dörtyol and Payas were appropriated to form narratives bearing an emotive political force. As a matter of fact such a rumour seems to have tensed the relations between the Muslims and the Armenians in Adana, albeit news of murder was declared to be unfounded.⁵⁴ According to sociologists, the story of rape of a woman connected with a religion by a member of another religion is one of the most common motifs used in ethnic/religious conflicts. These stories, most of which are unfounded, play an essential role in the clash of people from different religions.⁵⁵ Sudhi Kakar argues that sexually explicit attacks are the most important factors which stir up the rage of rumours and motivates the masses to participate in violence; and he makes the following analysis: "Rumours of sexual violence during a riot, and the mixture of horror and relish with which they are recounted, also release the more shameful excitement that bespeaks instinctual desire in its rawer form".⁵⁶ It is obvious that the Adana event is a typical example of this situation.

The conspiracy theories are also considered among the leading factors causing ethnic/religious conflicts.⁵⁷ According to a rumour, though may have had a good deal of truth in it, Garabed Gogderelian, an Armenian who was the chief of *fedayees*, would attack and plunder Adana with 500-600 *fedayees* that he gathered.⁵⁸ This rumour in particular se-

⁵³ Doughty-Wylie wrote in his report that Mr. Chambers, the director of the American School, conferred with the Governor due to the demonstrations in the funeral and said that some events may occur in the aforementioned quarter. Moreover, it was noted that the Governor did not take any notice and he said that nothing would happen. See: FO 424/220/p. 69-74. The enclosure of the report dated 8 August 1909 and numbered as 48 from Sir G. Lowther to Sir Edward Grey. Source: www.armenocide.de

⁵⁴ Abdurrahman Şeref Efendi, p. 82. Kaligian, *Armenian Organization*, p. 32. Dadrian, *1909 Adana*, pp. 7-8.

⁵⁵ Sudhir Kakar, "Rumors and Religious Riots", In: *Rumor Mills*, pp. 53-59, here at 56.

⁵⁶ Sudhir Kakar, "Rumors and Religious Riots", In: *Rumor Mills*, p. 56.

⁵⁷ Véronique Campion-Vincent, "From Evil Others to Evil Elites: A Dominant Pattern in Conspiracy Theories Today", in: *Rumor Mills*, pp. 103-122, here at 104.

⁵⁸ Der Matossian, *Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire*, p. 461. It was also recounted among the Muslim population that Gogderelian would come with 1500-3000 riders for incursion. See: Abdurrahman Şeref Efendi, p. 102. Doughty Wylie also quoted the rumour by changing the number as 500 *fedayees*. See: FO 424/220, p. 69-74.

ems to have had a great impact in the outbreak of Adana events, as we today understand from the official documents of the investigation committee.⁵⁹ It is obvious that Gogderelian's threat aimed at the Muslims brought many government officials and Muslim into acting towards the Armenians over-cautiously; because Gogderelian was a famous band leader, his threat to the Muslims was taken seriously by everyone.

Thus, Muslims vowed to fight with this "infidel" as a religious duty. In such conspiracy theories, getting prepared against threats, being on the alert and pushing out potential threat factors (here the Armenians) are generally regarded as a right. The authority gap puts their acts in a legitimate ground. Because people who believe into conspiracy theories, as Véronique Campion-Vincent puts it, "*are in a state of crisis in which the established value system of a group or society seems at stake, it is easier to cope with anxiety if it becomes fear of someone who can be held responsible. This enemy is camouflaged and masqueraded into a normal and inoffensive character. Those who have discovered the conspiracy must fight*".⁶⁰ Indeed, in Adana, many Muslims convinced that the enemy became organized and was in the preparation of a rebellion. Because it was a common rumour that Gogderelian and his men were often making target practicing and they killed or injured some Muslims during these practices. It was a sacred duty to have the enemy's and its collaborators' hide.⁶¹ This thinking legitimizes the arming of the Muslims and being alert against the rebels.

Again, another rumour which was effective among Muslims was that the Armenians left human faeces at the door of the Great Mosque and that some Armenians were arrested. In religion based conflicts, insult to the religion of the other is a very influential story. This terrible rumour circulated around the country, poisoning the life of the nation. Like every mean rumour, it maintained itself in an atmosphere of hatred. It provoked Muslims against their Christian neighbours. In this regard, coinciding with this story in the Adana events should not be a surprise. It can be understood from the official records that the incident of Armenians leaving human faeces at the door of the Great Mosque was

⁵⁹ BEO, 3621/271523 in *1909 Adana Olayları*, C. II. pp. 8-28.

⁶⁰ Véronique Campion-Vincent, "From Evil Others to Evil Elites", p. 105.

⁶¹ For detailed information about politics of conspiracy theories, see Carl F. Grauman, "Conspiracy: History and Social Psychology – A Synopsis", In: *Changing Conceptions of Conspiracy*, Springer Series in Social Psychology, edited by C. F. Graumann and P. Moscovici, New York: Springer Verlag, 1987, pp. 245-51.

irrelevant to reality. However, some Armenian authors as Terzian and Mushegh claimed that the incident was true but it was the Muslims wanting to blame the Armenians who left the faeces. Moreover, they indicated that some Muslims were arrested as the perpetrators of the incident and the Governors had the dirty door of the mosque changed.⁶² Of course, there was not any record of such an arrest in the official documents. However, the more important is the spread of rumours in both parties at full steam and its use to embody the polarization. The way of using of an event, which was not officially confirmed and did not appear in memoirs of the Muslims, by the Armenians is very interesting. How such events would contribute to tense relations between communities is obvious. However, in early April, this time among the Armenians, some rumours as the Muslims being armed would attack the Armenians in the Easter Holiday time began to circulate.⁶³ Damar Arıkoğlu, one of the witnesses, describes how these rumours disturbed the community as follows:

"The shops, magazines and workplaces in the bazaar were semi-closed and people kept an ear to the ground. In relation to the same rumours, putting up the shutters of the shops together completely irritated the people. Armenians were fleeing to their own quarters and the Turks to their homes. After one or two hours, the shutters of the shops were opened out as there was not any incident. While shopping was starting, the peddlers' loudly selling guns was far going⁶⁴"

In this environment, where the tension increased constantly, new rumours circulated around the society; according to an official document, "a rumour had different effects on people depending on the sensitivity of the parties".⁶⁵ For instance, there were rumours that Armenians armed with sophisticated guns such as martin type and attacked the Muslims in certain places in the Kozan district of Adana. This news worsened the relations that were already tense between the Armenians and Muslims.⁶⁶ Constantly, new rumours spread before the impact of

⁶² Der Matossian, *Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire*, p. 462.

⁶³ Der Matossian, *Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire*, p. 462.

⁶⁴ Arıkoğlu, *Hatıralarım*, p. 47.

⁶⁵ BEO, 3537/265233, 1909 Adana Olayları, C. I., p. 25.

⁶⁶ BEO, 3537/265233, 1909 Adana Olayları, C. I., p. 25. British sources also confirms that the Armenians were armed and ready. FO371-770. From Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, Confidential telegraphic April 15, 1909, numbered 116.

previous ones went down.⁶⁷ For example, according to a rumour arose in Payas, a sub-district of Adana province that a Christian and a Muslim quarrelled and supposedly the following conversation took place between them: The Muslim allegedly said to the Christian "you will see what we will do to you" and he was taken into custody due to his words. After hearing his release two days after, a group of Christians from Nacarlı village went to Payas in order to protest against and probably to punish the young man. The delusiveness of the event was understood after the investigation. In the same area again, another rumour circulated. According to this rumour, Muslims opened fire on Ocaklı Christian Mill and caused the death of a child. As a result of the investigation, however, no bullet mark could be found and it was understood that the child had been sick for a month and died of natural causes. Again according to a rumour recounted by the British Consul, a person coming from Konya clamoured in the city that Armenians attacked the Muslim villages on the way between Konya and Adana, and killed many Muslim villagers. No record of such an event could be found in the archives. However, after hearing this rumour, both Muslims and Armenians began gradually to be armed with even heavier and sophisticated guns, barricaded their homes and villages, and made preparations for any incoming attacks.

Owing to these rumours, Muslims were almost convinced that Armenians would start a rebellion. Some unfounded news which signaled that the British troops were about to come to the city to support Armenians was also spreading throughout the city.⁶⁸ These and other similar news were intensifying distrust between the parties. Thus, a group of Muslims from Adana in the petition which they submitted to the Governors's office said that "*Although we do not bear hostility against the Christian Armenians, Armenians are suddenly seized with doubt and anxiety and give the impression of getting prepared for attacking the Muslims; thus we are making preparations in order to defend our villages and our families*".⁶⁹ Thus, soon after, the fact that some Muslims were found dead in the famous "Tailan" Farm, which was the centre

⁶⁷ For the spread of rumour, see: W. A. Peterson and N. P. Gist, "Rumor and Public Opinion", *American Journal of Sociology*, Vol. 57, 1951, p. 165. P. Schachter and H. Burdick, "A Field Experiment in Rumor Transmission and Distortion", *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. 50, 1955, p. 370.

⁶⁸ FO 424/219/P. 195-200. Report No. 138 from Sir Lowther to Sir Edward Grey dated 15 June 1909. Source: www.armenocide.de.

⁶⁹ DH.MKT.PRK, 2829/124. 1909 *Adana Olayları*, C. I., p. 48-49.

of economic conflicts of interest, would result in the arrest of some Armenians as murder suspects, the resignation of *Catholicos* of Sis under protest, and Armenians' organizing a protest against the governor's office.⁷⁰ These protests caused quite a stir and finally conflicts having begun on the bridge in Adana turned into mass massacres. The Muslims by the rumours claiming that "Islam was to be lost" and the Armenians by the rumours claiming that "Muslims again started to massacre Armenians" began to slaughter each other. The fact that Armenian rebellions in the 1890s and the Ottoman suppression of them was at the back of Armenians' collective memory became the main factor in accepting the rumours as true and in the spreading of rumours like wildfire. Rumours circulate only when they resonate, with deep fears and suspicion of the people.

Conclusion

In this paper, we have tried to put forward the great importance of rumours in the outbreak of the Adana events. We have tried to show that some social, economic and political reasons could lie behind the events, but it was the rumours that triggered the incidents. In other words, we have attempted to remark that rumours do make a difference. We have emphasized that people have political reasons to believe in rumours. Armenians believed in rumours because of the memories of 1890's. On the other hand, Muslims believed in rumours due to the fact that many Balkan immigrants witnessed a similar atmosphere in the Balkans and they were obliged to leave their lands. Moreover, we have determined that collective memories of the parties caused the rumours to be effective. We have observed that feeling of distrust amongst the peoples connected to counter religion played a big part in the Adana events. We have indicated that Muslims considered the additional rights granted to the Armenians after the Constitutional period as a threat to their own rights and especially to Islam. Therefore, people believed their religion was in danger due to the various social reforms initiated by the *Meşrutiyet* regime. However, it is important to point out that the new regime of the Ottoman Empire can not be hold responsible for the events. In the state of chaos, sufficient security forces could not be provided to suppress the events though the perpetrators were punished after the events. Muslims were punished so much more than the

⁷⁰ Der Matossian, *Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire*, p. 463.

Armenians. This demonstrates that it was the Armenians who suffered more. However, the events neither broke out as a result of the plans of the proponents of old regime who wanted to eliminate the Armenians nor were initiated by the Union and Progress Party as claimed by the Armenian historians. In sum, irrespective of ideological discrepancies, rumours and their affinities to communal violence played essential roles in the events that unfolded in Adana in April 1909.

Archival Sources

BB4 1725-118, *Service Historique de la Marine (Vincennes) Archivei*.

BEO 3621/271525.

BEO 3543/265707-2.

BEO 3621/271523.

BEO 3537/265233.

BOA.DH.MKT, 2812/14.

DH.MKT. 2902/98.

DH. MKT.PRK, 2761/101.

DH.MKT.PRK, 2829/124.

FO 371/770.

FO 424/219.

FO 424/220.

FO 371-770-14183.

Secondary Sources

Ahmad, Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford University Press, London, 1969.

Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul, 1961.

Asaf, Mehmed, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*, ed. by İsmet Parmaksızoğlu, 3rd Edition, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.

Babigüian, Hagop, "Rapport sur les massacres arméniens d'Adana (7 Juin 1909)", in *La Cilicie (1909-1921) : des massacres d'Adana au mandat Français*, préparé par Raymond H. Kevorkian, Paris : Bibliothèque Nubar de l'Ugab, 1999, pp. 165-178.

- Bayraktar, Hilmi, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869-1907)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (2007), pp. 405-434.
- Bildirici, Yusuf Ziya, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, T.C. Adana Valiliği, Adana, 2008.
- Billings, Florence, *The Causes of the Outbreak in Cilicia, Asia Minor, April, 1909*, Unpublished M.A. Thesis, Columbia University, 1927.
- Bordia, Prashant, DiFonzo, Nicholas, "Psychological Motivations in Rumor Spread", In: *Rumor Mills*, eds. Gary Alan Fine et al., Adline Transactions, New Brunswick (U.P.A) and London (U.K), 2005, pp. 87-101.
- Campion-Vincent, Véronique, "From Evil Others to Evil Elites: A Dominant Pattern in Conspiracy Theories Today", in: *Rumor Mills*, eds. Gary Alan Fine et al., Adline Transactions, New Brunswick (U.P.A) and London (U.K), 2005, pp. 103-122.
- Çelik, Kemal, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi 1918-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Dadrian, Vahakn, "The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust", in *Armenian Review* 41, no. 4/164 (Winter, 1988): 1-16.
- Dadrian, Vahakn, *History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict From the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghan Books, Providence/Oxford, 2005.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971.
- Der Matossian, Bedross, *Ethnic Politics in Post-Revolutionary Ottoman Empire: Armenians, Arabs, and Jews during the Second Constitutional Period (1908-1909)*, Unpublished Ph.D Thesis, Columbia University, 2008.
- Ergün, Ahmet, Kahriman Salih, Karacakaya Recep, Ünemlioğlu Ümmihani, (haz.), *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları I-II*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 112, Ankara, 2010.
- Erickson, Edward J., *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, Greenwood Press, Westport, Conn., 2001.
- Ferriman, Z. Duckett, *The Young Turks and the truth about the holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909*. Written and compiled in April, 1911.

- Fine, Gary Alan, "Rumor Matters: An Introductory Essay". In: *Rumor Mills*, eds. Gary Alan Fine et al., Adline Transactions, New Brunswick (U.P.A) and London (U.K), 2005, p. 1-7.
- Grauman, Carl F., "Conspiracy: History and Social Psychology – A Synopsis", In: *Changing Conceptions of Conspiracy, Springer Series in Social Psychology*, edited by C. F. Graumann and P. Moscovici, New York: Springer Verlag, 1987, pp. 245-51.
- Gürün, Kamuran, *The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed*, Rüstem, Nicosia, 2001.
- Kakar, Sudhir, "Rumors and Religious Riots", In: *Rumor Mills*, eds. Gary Alan Fine et al., Adline Transactions, New Brunswick (U.P.A) and London (U.K), 2005, pp. 53-61.
- Kaligian, Dikran Mesrob, *Armenian Organization and Ideology Under Ottoman Rule, 1908-14*, Transaction Publishers, 2011.
- Karabet, Çalyan, *Adana Vak'ası ve Mesulleri*, Dersaadet, 1325.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi IX*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.
- Kévorkian, Raymond, *Le Génocide des Arméniens*, Jacob, Paris, 2006.
- Knopf, Terry Ann, *Rumors, Race and Riots*, New Brunswick, NJ: Transaction, 1975.
- Kodaman, Bayram, Ünal Mehmet Ali, (haz.), *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 9. Baskı, Ankara, 2004.
- Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy, Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, New York, 2005.
- Özçelik, Ayfer, *Sahibini Arayan Meşrutiyet*, Tez Yayınları, İstanbul, 2005.
- Peterson, W. A. and Gist N. P., "Rumor and Public Opinion", *American Journal of Sociology*, Vol. 57, 1951, pp. 159-167.
- Rosnow, Ralph L., "Inside Rumor: A Personal Journey", *American Psychologist* 46 (1991), pp. 484-496.
- Schachter, P. and Burdick H., "A Field Experiment in Rumor Transmission and Distortion", *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. 50, 1955, pp. 363-371.

- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A.O., Ankara, 1950.
- Uras, Esat, *The Armenians in History and the Armenian Question*, ed. Tülây Duran, trans. Süheyla Artemel English translation of the rev. and expanded 2nd edition, Documentary Publications, İstanbul, 1988.
- Yurtsever, Cezmi, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, Çukurova Tarihi Araştırmalar Serisi 2, İstanbul 1983.

Internet Sources

- <http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/p1d4b>.
- <http://www.yeniadana.net/web/OzelDosyaDetay.aspx?id=81>.
- www.armenocide.de/

BOLU BASININDA MİLLÎ MÜCADELE

EROL EVCİN*

Giriş

Anadolu'da 1918-1922 yılları boyunca faaliyet gösteren basın organlarını en temel şekliyle Millî Mücadele'ye yaklaşımları çerçevesinde ele alabiliriz. Bu bağlamda bazı basın organları Millî Mücadele'ye destek olurken, bazıları da muhalif bir yaklaşım sergilemeyi tercih etmişlerdir. Bunların bir kısmı İtilaf Devletleri'nin işgali ve kontrolü altındaki şehirlerde, bir kısmı da işgal bölgeleri dışındaki şehirlerde yayın hayatlarını sürdürmüşlerdir¹. İtilaf Devletleri'nin, Padişah'ın ve Merkezî Hükûmet'in gölgesi altındaki İstanbul basını Anadolu kamuoyunu doğrudan etkileme ve yönlendirme gücüne sahip olması nedeniyle işgale uğramış diğer bölgelerdeki basın organlarına göre daha önemli bir yere sahip olmuştur. İstanbul basınından *Alemdâr*, *Peyâm-ı Sabah* ve *İstanbul* gibi gazeteler Millî Mücadele aleyhtarı bir tavır takınmışlardır. Aynı gruptan *Tasvîr-i Efkâr*, *İleri*, *Yeni Gün*, *İstiklâl*, *Vakit*, *İkdâm*, *Zaman*, *Akşam*, *Tercümân-ı Hakikat* ve *Türk Dünyası* gibi gazeteler ise türlü zorluklara ve tehlikelere rağmen Millî Mücadele'yi destekler bir çizgiye sahip olmuşlardır. Şehrin işgal altında olması, işgalci devletlerin basın üstündeki denetimi ve sansürü, Padişah'ın ve İstanbul Hükûmeti'nin baskısı payitahttaki basın organlarının tam bir özgürlükle hareket etmelerini engellemiştir².

Anadolu'da Millî Mücadele hareketini desteklemek ve Türk Milleti'nin işgalci devletlere karşı yürüttüğü hayat ve istiklal davasını iç ve dış kamuoyunun dikkatine sunmak üzere yayımlanan başlıca basın organları arasında ise *İzmir'e Doğru* ve *Doğru Söz* (Balıkesir), *Ahâlî* (Edirne), *İkaz* (Afyon), *Öğüd* (Önce Afyon ve Konya, sonra Ankara), *Babalık* (Konya), *Açıksöz* (Kastamonu), *Yeni Adana*, *Anadolu* (Antalya), *Emel* (Amasya), *Ahâlî* (Samsun), *İstikbâl* (Trabzon), *Işık* (Giresun), *Yeşil Yuva* (Artvin), *Küçük Mecmûa* (Diyarba-

* Dr., Kültür ve Turizm Uzmanı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü, Ankara / TÜRKİYE, e-posta: erol.evcin@kulturturizm.gov.tr

¹ Durmuş Yalçın ve diğerleri, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.352.

² Hülya Baykal, "Millî Mücadele'de Basın", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, IV/11, (Mart 1988), s.472-473.

kir), *Albayrak* (Erzurum), *Varlık* (Sarıkamış), *Satvet-i Milliye* (Elazığ) ve *Âmâl-i Milliye* (Maraş) gazetelerini sayabiliriz. Millî Mücadele hareketinin Bolu livasındaki sözcülüğünü de *Bolu*, *Dertli* ve *Türkoğlu* gazeteleri yapmıştır. Anadolu'da çıkan ve sayısı 40 civarında olan Millî Mücadele yanlısı gazetelere karşılık *Ferdâ ve Rehber* (Adana), *İrşâd* (Balıkesir), *Zafer* (Kastamonu), *Adâlet* (Bandırma), *Selâmet* (Trabzon), *Köylü ve İslahât* (İzmir) gibi İtilaf Devletleri ile İstanbul Hükûmeti'nin güdümünde olan muhalif gazeteleri de görmek mümkündür³. Bolu'da 1918-1919 yılları arasında Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yayın organı olarak çıkan *Kürsî-i Millet* adlı gazete de Millî Mücadele'ye muhalif Anadolu basını içinde yer almıştır.

Millî Mücadele hareketi Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Kıtââtı Müfettişliği göreviyle Samsun'a ayak basmasıyla Anadolu sathında örgütlenme aşamasına geçmiş, teşkilât-ı milliye kurulması ve işgallerin protesto edilmesi ile başlayan bu süreç⁴ Erzurum Kongresi'nde millî iradeyi temsil eden Hey'et-i Temsiliye'nin teşkil edilmesi ile devam etmiştir. Bu gelişmeler İtilaf Devletleri'nin ve İstanbul Hükûmeti'nin Anadolu halkını kışkırtmaya yönelik propaganda hareketlerini daha da şiddetlendirmelerine yol açmıştır. Söz konusu güç odakları bu amaç doğrultusunda yandaş basın organlarını da etkin bir silah olarak kullanmışlardır.

Buna karşılık Anadolu'da vücut bulan millî hareketin lideri Mustafa Kemal Paşa da Millî Mücadele'nin başından itibaren basına büyük bir önem vermiş, bu doğrultuda yapılan mücadelenin meşruiyetini halka ve dünya kamuoyuna duyurmak için haber ve istihbârât birimleri oluşturmaya gayret etmiştir. Bir yandan Millî Mücadele yanlısı basın organları desteklenirken, diğer yandan Sivas Kongresi sırasında alınan kararların ve yapılan çalışmaların halka duyurulması amacıyla "*İrade-i Milliye*" adlı gazete çıkarılmaya başlanmış⁵, bunu Hey'et-i Temsiliye'nin Ankara'ya gelişinden sonra yayın hayatına giren "*Hâkimiyet-i Milliye*" gazetesi takip etmiştir⁶. Sınırlı imkânlar içinde gerçekleştirilen bu tür çalış-

³ Edip Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Berikan Elektronik Basım Yayın, Ankara 2003, s.146 vd.

⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (1919-1927), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s.15-16.

⁵ Yücel Özkaya, "Millî Mücadele'nin Başlangıcında Basın ve Mustafa Kemal Paşa'nın Basınla İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1/3, (Temmuz 1985), s.871-911.

⁶ İzzet Öztoprak, *Kurtuluş Savaşında Türk Basını*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981, s.11-12.

maların karşıt propaganda için yeterli olmaması nedeniyle gelişen iç ve dış olaylar hakkında halkı doğru ve düzenli bir şekilde haberdar etmek amacıyla⁷ Yunus Nadi (Abalıoğlu) ve Hâlide Edip (Adıvar)'in önerileri, Mustafa Kemal Paşa'nın da tasvibiyle⁸ 6 Nisan 1920'de millî bir haber kuruluşu olan "*Anadolu Ajansı*" tesis edilmiştir⁹. Bu ajansın çalışmalarını desteklemek üzere 7 Haziran 1920'de İcra Vekilleri Hey'eti'ne bağlı olarak "*Matbûât ve İstihbarât Umûm Müdürlüğü*" kurulmuş, daha sonra Anadolu Ajansı'nı da bünyesine katan bu müdürlüğün görevi: "*Al-el-umûm dâhili ve harici neşriyat ve irşadât ve istihbarât işleriyle meşgul olmak ve bilcümle matbûât-ı umûma merci teşkil eylemek...*" olarak belirlenmiştir¹⁰.

17 Mart 1920'de yani İstanbul'un İtilaf kuvvetlerince işgalinin hemen ertesi günü ise Hey'et-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa yayımladığı bir bildiriye İstanbul ile resmî ya da özel bütün telgraf haberleşmelerinin yasaklandığını ve Anadolu ile ilgili bilgileri İstanbul'a verenlerin şiddetle cezalandırılacağını belirtmiştir¹¹. Bütün bu faaliyetleri tamamlayıcı mahiyette 23 Mart 1920'de kolordulara, vilayetlere ve müstakil livalara birer telgraf gönderilerek düşman yararına propaganda yapanların, düşmanla haberleşenlerin ve millî harekete fiilen muhalefet suretiyle düşmanların maksadına yardım ve herhangi bir şekilde casusluk edenlerin derhâl tutuklanması istenmiştir¹². 6 Mayıs 1920 tarihi itibarıyla da İstanbul Hükûmeti ile her türlü muhaberat yasaklanmış, İstanbul'dan gelecek her türlü resmî evrak ve matbuatın iadesi hakkında bir kararname çıkarılmıştır¹³. Ayrıca söz konusu dönem itibarıyla Ankara'ya giriş kapısı özelliği gösteren Bolu livasının da içinde bulunduğu Batı Karadeniz'deki liman şehirlerinden casusların ve propagan-

⁷ Necdet Aysal, *Ulusal Bağımsızlık Savaşında İstihbarâtın Etkisi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998, s.35.

⁸ Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1994, s.108.

⁹ Yücel Özkaya, "Millî Mücadele'de Anadolu Ajansının Kuruluşu ve Faaliyetlerine Ait Bazı Belgeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1/2, (Mart 1985), s.592; Orhan Koloğlu, *Türk Basını: Küvâ-yı Milliyye'den Günümüze*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s.30.

¹⁰ 7 Haziran 1920 tarihli kanunun tam metni için bkz.; Düstur, "*Matbûât ve İstihbarât Müdiriyyet-i Umûmiyyesi Teşkiline Dâir Kanun*", Üçüncü Tertip, c.I, (23 Nisan 1336-28 Şubat 1337), Milliyet Matbaası, İstanbul 1929, Kanun No: 22, s.15.

¹¹ Mustafa Onar, *Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, Kültür Bakanlığı Kültür Dizisi:45, Ankara 1995, c.II, s.42-46.

¹² *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1991, s.282.

¹³ Düstur, "*İstanbul Hükûmeti ile Resmî Muhaberenin Memnu'yyeti Hakkında Kararnâme*", Üçüncü Tertip, c.I, (23 Nisan 1336-28 Şubat 1337), Milliyet Matbaası, İstanbul 1929, Kanun No: 11, s.7.

dacıların iç bölgelere sızmalarını engellemek amacıyla¹⁴ ilgili mülkî ve askerî makamların dikkati çekilmiştir¹⁵. Bütün bu gelişmeler Millî Mücadele'nin örgütlenme döneminde basın, yayın, istihbârât ve karşıt propaganda çalışmalarına verilen önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bu bilgilerden hareketle Bolu ve çevresinin Millî Mücadele dönemindeki durumuna ve stratejik önemine kısaca değinmekte fayda vardır. Mondros Mütarekesi'nin ardından Damat Ferit Paşa'nın himayesindeki Hürriyet ve İtilaf Fırkası tüm Anadolu'da olduğu gibi Bolu bölgesinde de etkinliğini artırmıştır. Söz konusu fırkanın mensupları Birinci Dünya Savaşı sonucundaki hezimetten sorumlu tuttıkları İttihatçıları birer vesile ile tevkif etmeye ve etkisiz hâle getirmeye başlamışlardır.¹⁶ Bu sırada İttihat ve Terakki Fırkası kapanmış ve bu fırkanın ardılı durumunda olan Teceddüt Fırkası Anadolu'da teşkilatlanmaya başlamıştır. Teceddüt Fırkası'nın bir şubesi de Bolu'da açılmış, bu durum bölgedeki İttihatçı-İtilafçı gerginliğinin daha da artmasına sebep olmuştur. Diğer yandan Hürriyet ve İtilafçılar Millî Mücadele hareketini de İttihatçılığın devamı olarak görmüşler, bu nedenle Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde başlayan örgütlenme hareketine bütün imkân ve vasıtaları ile karşı çıkmışlardır. Padişah Mehmed Vahdetin'den de destek alan Hürriyet ve İtilafçılar Millî Mücadele'yi bertaraf etme konusunda İtilaf Devletleri ile işbirliği içine girmekte bile bir sakınca görmemişlerdir.

Söz konusu işbirliği doğrultusunda Damat Ferit Paşa'nın riyasetindeki İstanbul Hükûmeti "*Mir-i Miranlık*" rütbesiyle taltif ettiği Ahmet Anzavur'u ve Süleyman Şefik Paşa kumandasında teşkil ettiği *Kuvâ-yı İnzibatîyye*'yi harekete geçirmek suretiyle Marmara'nın güney ve doğu kıyılarından Bolu livasına kadar olan bölgede etkinliğini artırmıştır. Mondros Mütarekesi'nin ardından bölgede beliren otorite boşluğundan istifade eden İtilaf kuvvetleri ise önemli geçiş ve kontrol noktaları duru-

¹⁴ Nurettin Peker, *İstiklâl Harbi'nin Vesika ve Resimleri (1918-1923)*, İstanbul 1955, s.268.

¹⁵ *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi*, İSH, K.952, G.25, B.25-1.

¹⁶ Mondros Mütarekesi'nin ardından teşkilatını güçlendiren ve hey'et-i merkeziyyesini yeniden teşkil eden Hürriyet ve İtilaf Fırkası yayımladığı 22 Kânûn-ı sâni 1335/ Ocak 1919 ve 3 Şubat 1335/1919 tarihli beyannameleri ile İttihatçılara karşı sert bir muhalefet yapacağını açıkça ilan etmiştir. Söz konusu beyannameler için bkz.; Zekâî Güner-Orhan Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Beyânnâmeleri ve Basını*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1990, s.211-215.

munda olan Kocaeli, Bilecik ve Eskişehir bölgeleri ile Bolu livasının zengin kömür rezervlerine sahip Ereğli ve Zonguldak kazalarını işgal etmekte bir sakınca görmemişlerdir. Bu süreç içinde 16 Mart 1920'de İstanbul da resmen işgal edilmek suretiyle aynı akıbete uğramış ve Osmanlı Meb'ûsân Meclisi İtilaf kuvvetlerince dağıtılmıştır. Bu gelişmelere karşılık Hey'et-i Temsiliyye Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın riyasetinde yürütülen çalışmalar neticesinde Ankara'da TBMM'nin açılışı için hazırlıklara başlanmış, böylece Osmanlı Devleti'nin payitahtı İstanbul ile TBMM'nin açıldığı Ankara arasında stratejik bir konumda bulunan Bolu livası Osmanlı iktidarı ve İtilaf Devletleri'nin nüfuz sahaları ile TBMM'nin hâkimiyet sahası arasında sınır hâline gelmiştir. Bu nedenle Millî Mücadele'ye muhalif güç odakları TBMM'nin açılışını ve faaliyetlerini engellemek üzere Ankara'ya sınır olan Bolu bölgesindeki istihbârât çalışmalarına ve propaganda hareketlerine hız vermişlerdir.

Bolu bölgesi üzerinde hâkimiyet tesis ederek Ankara'ya ulaşmak ve TBMM'yi bertaraf etmek isteyen İtilaf Devletleri ile bunların etkisi ve baskısı altındaki Osmanlı iktidarının Bolu ve çevresinde süregelen Millî Mücadele karşıtı propagandaları neticesinde biri 13 Nisan-31 Mayıs 1920, diğeri 19 Temmuz-23 Eylül 1920 tarihleri arasında olmak üzere TBMM'ye karşı iki önemli ayaklanma hareketi meydana gelmiştir. TBMM'nin açıldığı dönemde ortaya çıkan ve sınırlarına dayandığı Ankara üzerinde büyük bir tehdit oluşturan bu ayaklanmalar söz konusu dönem itibarıyla Anadolu'da çıkan diğer ayaklanmalar arasında ayrı bir öneme sahiptir. Millî teşkilatlanmayı bozguna uğratmak üzere çıkan bu ayaklanmalarda Bolu ve çevresindeki halkın dinî hassasiyetleri ve bölgede çeşitlilik arz eden etnik yapı kullanılmıştır. Söz konusu dönem itibarıyla Bolu livasında ağırlıklı nüfusu teşkil eden Türkler ile birlikte Rum ve Ermeni unsurların da bulunduğu, ayrıca ayaklanmaların merkezi durumundaki Düzcce kazasının Çerkez, Abaza, Rumeli göçmeni, Tatar, Kürt, Laz, Gürcü, Ordulu, Boşnak ve Kiptî müslümanların önemli yerleşim yerlerinden biri olduğu göze çarpmaktadır¹⁷. Bölgenin hassasiyet arz eden bu durumundan faydalanmak isteyen İtilaf Devletleri Bolu livasındaki Ermeni ve Rumları ayaklanmaları ve bölgede hâkimiyet tesis etmeleri yönünde desteklemişlerdir. Mondros Mütarekesi'nin ardından bölgede hızla artan Ermeni ve Rum çetecilik faaliyetle-

¹⁷ Bolu livasının Birinci Dünya Savaşı'ndan Millî Mücadele dönemine uzanan süreç içindeki demografik durumu ile ilgili olarak bkz.; *Müstakil Bolu Livası Salname-i Resmisi* (H.1334/M.1916), Bolu Hükûmet Matbaası, Bolu 1916, s.104 ve 261; *Bolu Livası Salmamesi* (R.1341/M.1925), Bolu Hükûmet Matbaası, Bolu 1925, s.319.

ri söz konusu unsurlara verilen teşviklerin etkisini kısa sürede göstermeye başladığının önemli bir delilini teşkil etmektedir. Bolu ve çevresindeki Çerkez ve Abazalara ise İngiliz güdümünde olmak koşuluyla Batı Karadeniz kıyılarında özerk bir devlet kurma vaadinde bulunulmuştur¹⁸. Nitekim bu teşvik ve tahriklerin etkisiyle Bolu bölgesinde Kuvâ-yı Milliyye'ye ve TBMM'ye karşı başlatılan ayaklanma hareketinde bir kısım Çerkez ve Abazalar öncü rol oynamışlardır. Osmanlı iktidarı ile de dirsek teması içinde bulunan bu unsurların ileri gelenlerinden Berzeg Safer, Emekli Jandarma Yüzbaşı Maan Koç, Emekli Jandarma Binbaşı Maan Ali ve Maan Şirin Beyler ile Bolu Mebusu seçildiği hâlde TBMM'ye iştirak etmeyen Abdülvehhâb Efendi söz konusu ayaklanma hareketinde başı çekmişlerdir. Bunun yanı sıra dinî hassasiyetleri yüksek olan bölge halkı bir yandan da Kuvâ-yı Milliyye'nin "dinsiz", "çapulcu", "Bolşevik" olduğu yolundaki propagandalar ile tahrik edilmiştir.

Bu doğrultuda, Anadolu'da Millî Mücadele karşıtı hareketliliği arttırmaya ve Kuvâ-yı Milliyye'nin faaliyetlerini etkisiz hâle getirmeye yönelik yayınlar yapan İstanbul merkezli *Peyâm-ı Sabah* ve *Alemdâr* gibi gazeteler İstanbul Hükûmeti tarafından etkili bir propaganda aracı olarak kullanılmış ve bu türden gazeteler Bolu livasına da sokulmuştur. Söz konusu gazetelerle birlikte TBMM'yi zor durumda bırakan, Kuvâ-yı Milliyye'yi "âsi" ve "bağı" diye suçlayarak, bunlara karşı harp ve kıtâlin en mübarek cihat olacağını belirten 5 Nisan 1920 tarihli "*Fetvâ-yı Şerife*" başta olmak üzere bu ifadeleri destekler mahiyette çıkan diğer fetvalar, Damat Ferit Paşa'nın faaliyetlerini överek anlatan yerli ve yabancı ajansların haberlerini içeren beyannameler bir yandan İngiliz diğer yandan Yunan tayyare ve vapurlarının yardımıyla Bolu ve çevresine taşınmışlardır. Bunların dışında bölgede kuryelik yapıp, Millî Mücadele aleyhindeki her türlü matbuatı dağıtmakla görevli bazı Ermeni ve Rumların da bulunduğu bilinmektedir¹⁹.

Söz konusu güç odaklarının Millî Mücadele hareketini bertaraf etmeye yönelik bu faaliyetleri neticesinde Bolu bölgesi, sınırlarında İtilaf kuvvetlerinin saldırıya hazır olarak beklediği bir iç çatışma alanına dönüşmüştür. Bu gelişmeler bölgede büyük bir kargaşanın yaşanmasına

¹⁸ Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.169.

¹⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Erol Evcin, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Bolu ve Çevresi ve İz Bırakanları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s.95 vd.

ve kardeşkanının dökülmesine yol açmıştır. Bu nedenle TBMM elindeki kıt askerî ve iktisadî kaynakları bu ayaklanmaları bastırmak üzere seferber etmiş, bu da Anadolu'yu işgal eden kuvvetlere karşı yapılan mücadelenin sekteye uğramasına sebebiyet vermiştir.

Bütün bunlara rağmen Ankara Hükûmeti söz konusu ayaklanmalar sırasında şehrin İstanbul Hükûmeti taraftarlarınca ele geçirildiği sürece içinde bile bölgede propaganda ve otorite kurma çalışmalarına devam etmiştir. Bolu'da Telgraf Müdürlüğü görevinde bulunan Kuvâ-yı Milliyyeci Eşref Bey bu süreçte Ankara Hükûmeti'ne canı pahasına hizmet edenlerden biri olmuştur. İstanbul'dan aldığı her türlü gizli bilgiyi Bolu'da Millî Mücadele yolunda çalışanlara duyuran Eşref Bey, Kuvâ-yı Milliye aleyhine yayın yapan İstanbul gazetelerini de Ankara Hükûmeti'nin isteği üzerine Bolu Mutasarrıfı Ali Haydar (Yuluğ) Bey'den aldığı talimat gereği Bolu halkına ulaşmadan ayırarak yakmıştır²⁰.

Bütün bu gelişmelerden anlaşılmaktadır ki söz konusu dönem itibarıyla birçok trajik hadiseye şahit olan bölge halkının baş gösteren tehlikelere karşı doğru ve güvenilir haberler alabilmesi, bölgede Kuvâ-yı Milliye lehinde kamuoyu oluşturulması, İtilaf Devletleri'nden ve İstanbul'dan gelebilecek Millî Mücadele karşıtı etkilerin bertaraf edilmesi yolundaki çalışmalar Mustafa Kemal Paşa'nın riyasetindeki Hey'et-i Temsiliye ile TBMM için büyük önem arz etmiştir. Bu nedenle yapılan irşâd, tenvîr, istihbârât ve propaganda faaliyetlerini desteklemek üzere bölgede çıkan *Bolu*, *Dertli* ve *Türkoğlu* gazetelerinin çalışmaları daha da önem kazanmıştır.

Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın matbuat konusundaki hassasiyetini dikkate alan Bolu Mutasarrıflığı'nın 3 Haziran 1920 tarihli emirleri doğrultusunda karşıt propaganda oluşturmak ve halkın Millî Mücadele'ye karşı kışkırtılmasını önlemek amacıyla *Bolu* ve *Dertli* gazetelerine bütün köylerin abone olması sağlanmıştır. Bu emre göre söz konusu gazetelerin köylerin "Hey'et-i İhtiyâriyyeleri" adına gönderilmesi, hiçbir nüshanın zayı edilmemesi, gazetelerin imamlar ya da iyi okuma yazma bilen köylüler tarafından ahaliye okunması talep edilmiştir. Ayrıca gazetelerin "*Matbaa ve Tahrîrât Müdüriyetleri*" aracılığıyla köylere ulaştırılması konusunda jandarma kumandanlıkları, işlerin ciddi bir şekilde takibinden de kaymakamlar sorumlu tutulmuşlardır²¹.

²⁰ Hüseyin Işık, "Binbaşı Osman Nuri'nin Bolu Anıları", *Askerî Tarih Bülteni*, XXIV/47, (1999), s.113.

²¹ *Bolu*, 3 Haziran 1336/1920, S.304.

Bolu ve Dertli gazetelerinin maddî ihtiyaçlarını gidermek ve bunları manevî olarak desteklemek üzere 14 Ocak 1921'de faal heyetinde Bolu Mutasarrıfı İbrahim Halil (Türkmen), Maarif Müdürü Zülküfl, Başmühendis Sâmî, Sıhhiye Müdürü İrfan ve Dertli Gazetesi Müdürü Ali Sâib Beyler'in bulunduğu bir "*Matbuât Hey'eti*" kurulmuştur. Bu heyet; siyasî, ilmî, edebî, tarihî, sıhhi konularda Bolu halkını bilgilendirmekle mükellefti²².

Bu dönemde Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey de TBMM'ye neşriyatla ilgili sorumluluk, suçluluk ve mahkûmiyet derecelerinin İstiklâl Mahkemeleri tarafından belirlenmesine yönelik bir takrir sunma gereği hissetmiş ve söz konusu takrir 30 Ekim 1920 tarihi itibarıyla Hey'et-i Umûmiyyece müzakere edilerek kabul edilmiştir²³. Bu şekilde neşriyat yoluyla yapılacak zararlı propagandaların önlenmesi düşünülmüştür.

Söz konusu çalışmaları destekler mahiyette TBMM'nin istihbârât şubeleri teşkili kararına²⁴ istinaden Bolu'da 4 Mart 1921'de "*Haber Yurdu*" adı ile bir istihbârât şubesi açılmış²⁵, aynı minvalde halkın tenvîr ve irşâdına hizmet için Mutasarrıf İbrahim Halil (Türkmen) Bey'in riyasetinde memleketin münevver ve "*fazâilet sahibi erkân*"ndan "*Tenvîr Hey'eti*" adında bir komisyon oluşturulmuştur²⁶. 1921 Ekimi sonlarında Mudurnu'da²⁷, Kasım ayı sonlarında ise Göynük'te²⁸ "*Duygu Yurdu*" adıyla birer salon teşkil edildiği ve bu salonların harp içindeki gelişmelerden ve olaylardan halkı günü gününe haberdar etmek amacını güttüğü anlaşılmaktadır.

²² Mehmet Zekâî Konrapa, *İsyân Günlerinde Bolu*, Bolu Belediyesi Yayınları, Bolu 2009, s. 168-169.

²³ İlgili kararın tam metni için bkz.; Düstur, "*Neşriyâta Mûteallik Mes'uliyet, Mücrimiyet ve Mahkûmiyet Dereceleri Hakkında Hey'et-i Umûmiyye Kararı*", Üçüncü Tertip, c.I, (23 Nisan 1336-28 Şubat 1337), Milliyet Matbaası, İstanbul 1929, Kanun No: 128, s.115.

²⁴ Düstur, "*İstihbârât Şubesi Teşkili Hakkında Hey'et-i Umûmiyye Kararı*", Üçüncü Tertip, c.I, (23 Nisan 1336-28 Şubat 1337), Milliyet Matbaası, İstanbul 1929, Kanun No:10, s.115.

²⁵ *Dertli*, 7 Mart 1337/1921, S.49; Söz konusu dönemde Anadolu'nun belli başlı şehirlerinde açılan istihbârât şubeleri ile günlük olaylardan Türk milleti haberdar edilmiş, ayrıca Avrupa'nın önemli merkezlerinde ve Amerika'da açılan temsilcilikler ile Türk milletinin haksız işgaller karşısındaki sesi tüm dünyaya duyurulmaya çalışılmıştır. İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuyunda Millî Mücadele*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.17-18; Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbârât Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.214.

²⁶ *Dertli*, 14 Mart 1337/1921, S.50.

²⁷ *Dertli*, 1 Teşrin-i sâni 1337/Kasım 1921, S.89.

²⁸ *Dertli*, 29 Teşrin-i sâni 1337/Kasım 1921, S.93.

Benzer amaçlar doğrultusunda bölgede “İstihbârât Odaları” kurulmuştur. Bunlardan bir tanesi Akçaşehir Askerî Polis (A.P.) Şubesi Müdürü Zihni Bey ile mahallî hükûmetin yardım ve destekleri neticesinde Akçaşehir’de açılmıştır²⁹. Bir diğeri ise halkın tenvîri ve irşâdı maksadıyla Düzce’nin Hacı köyünde teşkil edilmiştir. Diğer büyük köylerde de bu tür çalışmalara girildiği anlaşılmaktadır³⁰. Yine söz konusu zaman dilimi içinde halkın bilgilendirilmesi ve millî menfaatler doğrultusunda hareket etmesinin temini için Düzce ve Gerede’de “*Tenvîr ve İrşâd Kaza Hey’etleri*”nin teşkil edildiği görülmektedir³¹.

Millî Mücadele yıllarında Bolu livasını içine alan Batı Karadeniz bölgesinde de teşkilatlanan Tedkîk Hey’eti Âmirlikleri’ne bağlı olarak, mektup ve diğer haberleşme araçlarını kontrol etmekle yükümlü “*Askerî Sansür Müdüriyeti*”nce 24 Temmuz 1921’den itibaren hariçten memleketten girecek olan gazete, kitap ve mecmuanın da “*ahâlinin arasında su-i te’sîr hâsıl edeceği*” gerekçesi ile sansüre tâbi tutulması kararlaştırılmıştır³².

Yapılan bu çalışmalardan İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükûmeti tarafından Bolu ve çevresinin de dâhil olduğu Karadeniz kıyılarında başta basın yoluyla olmak üzere çeşitli vasıtalarla yapılan propaganda ve casusluk faaliyetlerinin takip edilmekte olduğu³³ ve buna karşı TBMM’nin de kuvvetli bir sahil propagandasının bulunduğu³⁴ anlaşılmaktadır. Bu propagandanın gücü hiç şüphe yok ki bölgede çıkan Millî Mücadele yanlısı basın organlarının gücüyle doğru orantılıydı.

Bolu livasında söz konusu dönemde çıkan iki dergi hakkında da kısaca bilgi vermekte fayda vardır. Bunlardan ilki Birinci Dünya Savaşı’nda Yüzbaşı rütbesiyle Harbiyye Nezâreti’nden emekli olan Refik Fırakî (Üstüok) Bey’in Millî Mücadele yıllarında “*İlmî, fennî, ictimâî, siyâsî, sıhî ve mezâhibten bahseder risâle-i mevkûtedir.*” ibaresiyle ilk sayısını 2 Aralık 1920’de çıkardığı, memleket sorunlarını işleyen hicivlerin bulunduğu “*Gamlı Feryâ-*

²⁹ Bolu, 10 Şubat 1337/1921, S.332; Dertli, 14 Şubat 1337/1921, S.46.

³⁰ Bolu, 18 Şubat 1337/1921, S.333.

³¹ Dertli, 26 Temmuz 1337/1921, S.70.

³² Mesut Aydın, “Millî Mücadele Döneminde Anadolu’ya Giriş ve Çıkışları Kontrol Altında Tutan Kuruluşlar”, *Atatürk Yolu*, II/5, Ankara (Mayıs 1990), s.29 ve 32.

³³ Mehmet Okur, *Millî Mücadele’de Karadeniz Bölgesi’ne Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s.251.

³⁴ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, c.I, s.127.

di" adlı dergisidir³⁵. Bir diğeri ise 1 Aralık 1922'den itibaren imtiyaz sahipliği ve idareciliğini Bolu Sultanisi Müdürü S. Avni Bey'in yaptığı: "*İc-timaî, edebî, fennî, tarihî, resimli mecmûladır.*" ibaresiyle çıkan "*Millî Gaye*" adlı dergidir³⁶. Fazla uzun ömürlü olmadıkları anlaşılan her iki derginin de siya-sî ve sosyal konuları millî açıdan ele aldıkları anlaşılmaktadır.

Buraya kadar Anadolu'daki ve Bolu livasındaki basın faaliyetleriyle bunların hangi şartlar altında gerçekleştiğine kısaca değinmeye çalıştık. Bu temelden hareketle makalemizde yerel gazete hüviyetinde olup, Bolu basın hayatının temel taşlarını teşkil eden Millî Mücadele yanlısı *Bolu, Dertli* ve *Türkoğlu* gazeteleri çıkış tarihlerine göre kronolojik olarak ele alınmıştır. Hiçbir nüshasını temin edemediğimiz Millî Mücadele'ye muhalif hüviyetteki *Kürst-i Millet* gazetesi hakkında da diğer gazeteler ve bazı hatıralar vasıtasıyla edinebildiğimiz bilgiler toplanarak son bölümde aktarılmıştır.

Bolu Gazetesi

Bolu gazetesinin yayın hayatına başlama tarihi 15 Ocak 1914'tür. Haftada bir gün çıkan bu gazete Birinci Dünya Savaşı'nın, Millî Mücadele'nin, Cumhuriyet'in ve inkılâpların Bolu'daki aynası olarak uzun süre yayın hayatına devam etmiş, şehrin irfan ve kültür hayatına önemli hizmetleri olmuştur³⁷. İdare yeri Bolu Hükûmet Konağı civarındaki Hükûmet Matbaası'dır. Gazetenin üst sütunlarında "*İvanın haftada bir gün neşrolunan resmî gazetesi*" olduğu belirtilmiştir³⁸.

Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti ile müttefiklerinin, İtilaf Devletleri'nin cephelerdeki durumlarına; bu ülkelerdeki siyasî, askerî ve iktisadî gelişmelere ve diğer devletlerin savaş karşısındaki du-

³⁵ *Gamlı Feryâdi*, 2 Kanun-ı evvel 1336/Aralık 1920, S.1; *Cumhuriyet*'in 70. Yılında *Bolu*, "Cumhuriyet'in 70. Yılında Bolu Basını", Bolu Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Bolu 1993, s.130-131; *Bolu* gazetesinin 23 Aralık 1920 tarihli nüshasında: "*Mütekâid Yüzbaşı Refik Bey tarafından intişâr edilmekte olan Gamlı Feryâdi nâm risâlenin devam-ı intişârını temennî eder ve muvaffakiyetlerini dileyerek kutlarız.*" denilmektedir (*Bolu*, 23 Kânûn-i evvel 1336/Aralık 1920, S.325; Ayrıca bkz.; *Dertli*, 13 Kânûn-i evvel 1336/Aralık 1920, S.37).

³⁶ *Millî Gaye*, 1 Kânûn-i evvel 1338/Aralık 1922, S.1.

³⁷ *Bolu İl Yıllığı* (1967), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1968, s.266.

³⁸ *Bolu* gazetesinin 1331-1338/1915-1922 yıllarına ait 67-363 ve 390. sayıları Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet gösteren Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde, "*Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Koleksiyonu*" içinde bulunmaktadır. Çalışmamızın *Bolu* gazetesi ile ilgili kısımları da hâlihazırda mevcut olan söz konusu sayılar ışığında şekillenmiştir.

ruşları ile tutumlarına dair gelişmeler Bolu halkına aktarılmıştır. *Bolu* gazetesi, Millî Mücadele yılları itibariyle Anadolu'daki siyasî ve askerî gelişmelerin yanı sıra iktisadî ve sosyal gelişmelere de ayrıntılarıyla yer vermiştir. Söz konusu gazetede yer alan makalelerde Türkiye'nin modern ve müreffeh devletler içinde yerini alabilmesi yolunda hangi aşamaları kaydetmesi gerektiği konusunda aydınlatıcı fikirlerin işlendiği görülmektedir.

Bolu gazetesi, Mondros Mütarekesi'nin ardından İtilaf Devletleri'nin Anadolu'nun dört bir yanında başlattıkları işgal hareketlerine tepkisiz kalmamış, Kuvâ-yı Milliye'yi ve Mustafa Kemal Paşa'yı desteklemiş, cereyan eden olayların iç yüzü hakkında Bolu halkını aydınlatarak ahaliyi Millî Mücadele yolunda Ankara Hükûmeti ile omuz omuza çalışmaya davet etmiştir. Anadolu'daki örgütlenmenin önemli merhalelerinden birini teşkil eden 4-11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi'nden itibaren gazetede Millî Mücadele'ye, Kuvâ-yı Milliye'ye ve Mustafa Kemal Paşa'nın çalışmalarına daha çok yer verilmeye başlanmıştır. Bu şekilde Sivas Kongresi'nde teşkil edilen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukûk Cemiyeti'nin teşkilatına dair bilgiler ve aldığı kararlar³⁹, Osmanlı Meb'ûsân Meclisi için yapılan seçimler, bu Meclis'in İtilaf Devletleri tarafından basılması neticesinde Anadolu'ya geçen mebuslar ve Ankara'da TBMM'nin açılışı Bolu halkına duyurulmuştur.

Bununla birlikte bu gazetenin, Anadolu'da baş gösteren işgaller karşısında sükûnetlerini korumalarına ve Millî Mücadele'yi bertaraf etmeye yönelik türlü girişimlerine rağmen TBMM'nin açılışına kadar Padişah'a ve İstanbul Hükûmetleri'ne doğrudan ithamlarda bulunmaktan imtina ettiği dikkat çekmektedir. *Bolu* gazetesinin söz konusu döneme ait bu tavrında livanın "resmî" gazetesi olması etkili olmuştur. Bu münasebetle esasen halka Merkezî Hükûmet'in çalışmaları ve faaliyetleri hakkında bilgi vermek, mevzuat hükümlerini yayımlamak, idarî ve hukukî kararları duyurmak gibi görev ve sorumlulukları yerine getirmek durumunda kalan *Bolu* gazetesinin Padişah'tan, İstanbul Hükûmeti'nden ve bunların hâlihazırda meşru görünen idarî teşkilatından bağımsız bir yayım politikası benimsemesi söz konusu dönem itibariyle çok da makul görünmemektedir. Bununla birlikte bu dönemdeki siyasî makalelerde İtilaf Devletleri'nin Mondros Mütarekesi'ne aykırı olarak yaptıkları işgallerin ve mezalimin kınanması, Türk milletinin bu iş-

³⁹ *Bolu*, 20 Teşrin-i sâni 1335/Kasım 1919, S.281; *Bolu*, 27 Teşrin-i sâni 1335/Kasım 1919, S.282.

gallere karşı sessiz kalmaması için telkinlerde bulunulması söz konusu olabilmıştır. İşgalci güçlere karşı sergilenen bu tavır TBMM'nin bölgede idareyi ve kontrolü ele almasıyla daha organize, daha net ve kararlı bir şekle bürünmüştür.

Gazetenin 7 Kasım 1918 tarihli nüshasında Mondros Mütarekesi'nin maddeleri manşet haberi olarak Bolu ahalisine duyurulmuştur.⁴⁰ 6 Şubat 1919 tarihli nüshada *Vicdânî* müstearıyla "*Niçin Uyanmıyoruz?*" adlı bir makale yayımlanmış ve bu makalede Anadolu'nun fikrî ve maddî hayatına dair sıkıntılardan bahsedilerek, Osmanlı ülkesinin üzerine çöreklenen fakirlik ve inhitatın nedenleri ele alınmıştır. Buna göre, söz konusu millî felaket günlerinde halkın üzerine sirayet eden kaderci tutum eleştirilmiş ve ahali atalet duygusundan kurtularak daha çok çalışmaya ve bilgisini artırmaya çağrılmıştır. Yazı şu tavsiyelerle sonlanmıştır:

"Necîb Türkoğlu!...Düşün bugünkü vaziyetin en mühlik harblerden daha tehlikelidir. Büyük Peygamberimiz hayata cihâd-ı ekber büyük muharebe demiş. Her ferd-i İslâm, cihâd-ı ekberde karakol neferi gibidir. Vazifesi mukadderi öğrenmek değil, nöbetini namûskârane beklemektir."⁴¹

Aynı yazar başka bir makalesinde söz konusu dönem itibariyle Şark dünyasının bütünüyle mahkûmiyetle çevrili olduğuna dikkat çekmiş, İslam ve Osmanlı tarihindeki çözülüş dönemlerine atıflarda bulunarak, bu duruma düşülmesine idarecilerin İslamî gelenek içinde var olan hak ve hürriyet kavramlarına riayette gösterdikleri zaafın neden olduğunu belirtmiştir. Makale Osmanlı Hükûmeti'ne: "*Cemiyet fertlerin hey'et-i mecmû'udur. Hükûmet bu hey'etin vekîl-i hârisi ve hâdim-i hukûkudur...Hakka dâimâ zahîr ol ki hür yaşayabilesin.*"⁴² telkiniyle son bulmuştur.

Bolu gazetesi, yıllar süren ve çoğu toprak kaybıyla sonuçlanan savaşların halk üzerinde yarattığı ümitsizlik ve yorgunluk duygularını yok etmek ve millete güven aşılamak için çaba göstermiştir. Bu amaçla kaleme alınan makalelerin birinde: "*Hâl-i hazırî muhâfazaya yeltenme onda ölüm şüphesizdir. Yürü! Yolum tehlikesiz değil, fakat seni ulaştıracağı mahsûl şeref ve saâdet makarrıdır...Cür'et ve gayret sahibi isen ilmi kendine servet ve sâmanı teşebbüsâta zahîr bulacaksın...Binâenaleyh her şeyden ziyâde kuvve-i muharrike muhtacdır.*"⁴³ denilerek halkın

⁴⁰ *Bolu*, 7 Teşrin-i sâni, 1334/Kasım 1918, S.228.

⁴¹ *Bolu*, 6 Şubat 1335/1919, S.241.

⁴² *Bolu*, 13 Şubat 1335/1919, S.242.

⁴³ *Bolu*, 20 Şubat 1335/1919, S.243.

üstündeki kötümserliği, bıkkınlığı atması ve işgal altında olan ülkesinde her türlü mücadeleye hazır olması telkin edilmiştir. Nitekim belirtilen tahrik edici etki kısa bir süre sonra İzmir'in 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgaliyle ortaya çıkmıştır.

Bolu gazetesinde millî birlik, beraberlik ve millî iktisat konularının bir bütün hâlinde sıkça işlendiği görülmektedir. 27 Şubat 1919 tarihli bir makalede işgalci kuvvetlere karşı izlenmesi gereken yol hakkında şu bilgiler verilmiştir:

"Kabâil-i vahşiyye rüesâsı mağlûb ettikleri hasımlarının derisini yüzerler, kafatasıyla zafer ve kahramanlıkları şerefine bâdenûş olurlarmış. Münasebet-i akvâm gerek harbde gerek musâlahada aynı kaideye aynı destûr-ı harekete tâbî'dir. Sürçdüğünü görmesinler dünkü komşu devletler bugün vâris-i meşrû'un olduğunu iddia ve sekerâtta bulunduğunu bütün imân-ı kâzibe ile âlem-i insaniyyete inandırmaya çalışırlar. Akvâm-ı anâsırın münasebatı herhâlde şimdiye kadar bu yolda cereyân etmiştir. Zavallı Türk'e gelince dünyada hiçbir kavim, hiçbir kavmin efrâdı bu hakikatin şenâatini ıstırabını onun kadar tatmamıştır. Başkaları mevsûkî ri-yâlarıyla destân-ı uhuvvet terennüm etsinler sakın inanma. Milletlerin ahlâkı maddeleri ile keselerine merbuttur. Kuvve-i teyîdiyyesi silâh, zulm ve tecavüzdür. Şu hâlde en umûmî ma'nâsıyla hayat-ı cidâl, saâdet-i zafer olduğuna göre insanlar arasında işgal edeceğin mevki silâhının kuvvetine bağlıdır. Binâenaleyh önümüzdeki devir için meskenet ve tevekküle mukabil yeni silâhlar tedârik etmek mecburiyetindeyiz. Ruhumuzu manevî, uyuşturucu, öldürücü hastalıklardan kurtardıktan, cür'et ve gayret silâh-ı mâneviyyesini teşebbüsâtımıza rehber ettikten sonra meydana atılacağız. Uruşmak için başka vesâit ve âlât-ı muhribeye de ihtiyaç vardır."⁴⁴

Bu tespit ve tavsiyelerle devam eden yazıda, büyük devletlerle mücadele edebilmek için halk askerî gücünü artırmanın yanı sıra girişimcilğe, iktisadî kalkınmaya, daha çok üretmeye ve tasarrufa davet edilmiştir.

Devam eden nüshalarda *Bolu* gazetesini memleketin "teâvün" ve "iştirâk" konusunda zayıf olduğunu belirterek, millî vazife addedilecek birlikimler yoluyla şirketler tesis ederek yabancı sermaye karşısında dik durulmasını salık vermiştir. Nihayetinde: "Türkoğlu! Yalnızlığı, yoksulluğunu düşün, her millet efrâdından ziyâde teâvüne, iştirâke râğbet ve hürmet göster. Yoksa ezilirsin."⁴⁵ di-

⁴⁴ *Bolu*, 27 Şubat 1335/1919, S.244.

⁴⁵ *Bolu*, 13 Mart 1335/1919, S.246.

yerek milli sermaye ile yeni teşebbüslerde bulunulması konusunda tavsiye ve telkinlerde bulunmuştur⁴⁶. Sermayenin noksanlığı nedeniyle şahsî teşebbüslerin başarılı olamadığı, bu yüzden medenî memleketlerdeki gibi “*Teâvün Şirketi*” ve “*Anonim Şirketi*” gibi teşkilatlanmalara gidilmesinin bir zaruret hâlini aldığı belirtilmiştir⁴⁷. *Sunuhi* adlı yazar bir makalesinde: “*İstiklâl-i Osmânî teksîr-i ticarete vâbeste ve tamâmî-i ticaret mutlak tezyîd-i servet ve satvet-i millîyyeye hâdimdir.*” diyerek memlekette küçük çaplı şirketlerden büyük sermayeli şirketlere geçilememesi hâlinde Avrupa sermayesinin ülkeyi işgal ederek yerli iktisadî faaliyetleri ezip geçmesinin kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır⁴⁸. “*İçtimâîyyât*” yazısıyla *Sunuhi*: “*İnsan vazâif-i içtimâîyyesinde riayetkâr olduğu nisbette insandır.*”⁴⁹ diyerek milletin sosyal faaliyetlerde bulunmasının gerekliliği fikrini işlemiş, “*Millet hükûmeti değil, zenginleri vazîfe başına davet ediyor.*” sözleriyle Birinci Dünya Savaşı’nda “*ihtikâr*” yoluyla zenginleşenlerin bu servetlerini toplumun menfaati için de harcamalarını salık vermiştir⁵⁰.

Bolu gazetesi, eğitim konularına da temas etmiştir. Bu konuda gelecek nesilleri yetiştiren öğretmenlerin önemine özellikle vurguda bulunmuştur. Bu anlamdaki makalelerin birinde şunlar belirtilmiştir:

“...Bundan sonra milletin her ferdi tarihimizin bu en felâketli gününde nefesine karşı şunu taahhüd etsin: Türk milleti benden ibârettir. Onun saâdet ve felâketi münhasıran benim himmet veya dikkatimden doğacaktır. Ben ise insanlığım hasebiyle millet ve vatana bütün varlığımı, himmet ve gayretimi hasredeceğim. Her ferd bunu, bu büyük vazîfeyi ifâya azmettiği gün yekdiğerine karışacak gözyaşlarından feyz-i sürûr, birbirine kavuşacak ellerden saâdet ve terakkî husûle gelir. Her muallimin vazîfesi her vatan yavrusunun yüreğine silinmez bir hat ile bu düstûr-ı halâsı yazmaktır...Türk genci! Sen de zekânı, bileklerini tecrübe et...”⁵¹

⁴⁶ *Bolu* gazetesinde sıklıkla değinilen “*millî iktisat*” konusunun Osmanlı ülkesinde II. Meşrutiyet döneminde yoğun olarak işlendiği ve tartışıldığı görülmektedir. Konuyla ilgili olarak bkz.; Zafer Toprak, *Türkiye’de Millî İktisat*, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s.17 vd.

⁴⁷ *Bolu*, 15 Mayıs 1335/1919, S.256; Bu makalenin devamı 29 Mayıs 1335/1919 tarihli nüshada yayımlanmıştır (*Bolu*, 29 Mayıs 1335/1919, S.258).

⁴⁸ *Bolu*, 7 Ağustos 1335/1919, S.267; Söz konusu makalenin devamı için bkz.; *Bolu*, 16 Ağustos 1335/1919, S.268.

⁴⁹ *Bolu*, 21 Ağustos 1335/1919, S.269.

⁵⁰ *Bolu*, 27 Ağustos 1335/1919, S.270.

⁵¹ *Bolu*, 20 Mart 1335/1919, S.247.

Bu yazıda milletin geleceğinin gençlerin elinde olduğu, bu yüzden milletin kurtuluşu fikrinin Türk gençlerine aşılması konusunda öğretmenlere önemli görevler düştüğü belirtilmiştir. Ardından öğretmenler tarafından çocuklara öğretilmesi gereken en önemli şeylerden birisinin kutsal davalar karşısında fedakârlık ve onları atalet ve sebatlıktan kurtaracak sağlam bir irade olduğu vurgulanmıştır⁵². Tavsiyelerden birkaçı ise: “*öğretmenlerin çocukların istidâd-ı inkişâfını öldürmemeleri ve Türk’ün ruhunu muhabbet, azîm ve ümit ile doldurmaları*” yönündedir. Yazar: “*Türklüğe terakkî ve teâlî ruhunu verecek ancak bu necîb hislerdir...*” demek ve “*emelsiz, ümitsiz adamın mezar taşından ne farkı olabilir?*”⁵³ sorusunu sormak suretiyle çocuklara vatan sevgisi aşılayacak, Türk milletini halihazırda yaşadığı zor günlerde ümitsizlikten alıkoyacak ve medeniyet yolunda yükseltecek bir eğitim anlayışının gerekliliğini vurgulamıştır.

Bolu gazetesinde; çalışmaksızın, gayret göstermeksizin atalet duyguları içinde ümitsiz bulunan ve sadece yabancı milletlere hayranlık duymakla yetinen insan tipi eleştirilmiş, milletin kendine güven duyması için en zor şartlarda bile “*izzet-i nefsi*” yüksek tutması gerektiği yolunda telkin ve tavsiyelerde bulunulmuştur⁵⁴.

Bolu gazetesinin İtilaf Devletleri’ne karşı yürütülmesi gereken siyaset konusunda da cesur yorumlarda bulunmaktan çekinmediği anlaşılmaktadır. *Bolu* Mebusu Tunalı Hilmi Bey’in *Dertli*’de neşredilen, işgalci devletlere karşı İslâm dünyasını silah ve iş başına davet ettiği yazısını desteklemek üzere 1 Kasım 1919 tarihli nüshada *Ẓühû* imzasıyla bir makale kaleme alınmıştır. Bu makalede Allah’ın insanların dinleri hususunda bir, beraber ve tek vücut olmalarını emrettiği konusu dile getirilmiş ve şunlar vurgulanmıştır:

“Müslümanlar bir muhî-i hâkimiyet; bir cihân-ı medeniyet, bir vücûd-ı şevket ve azamet içinde yaşamak için mücâhedeye me’mûrdurlar...Dîn kardeşlerim, bu toprak bizimdir, bu câmi’ler bizimdir, bu türbeler bizimdir. Biz burada öleceğiz, burada kalacağız, biz burada yaşayacağız. Şühedâ’mızın başında yanan kandiller, minarelerimizde okunan ezânlar hep cennet içindir. Demek ki bunlarsız hayat olmaz, haydi durmayalım! Ah İzmir’in Hisar, Bursa’nın Ulu Câmi’-i Şerifleri sana pek yakında kavuşacağım, senin temel taşlarını öpeceğim...Kalbte sakladığın Kelime-i

⁵² *Bolu*, 27 Mart 1335/1919, S.249.

⁵³ *Bolu*, 8 Mayıs 1335/1919, S.255.

⁵⁴ *Bolu*, 10 Nisan 1335/1919, S.251.

Tevhîdi yine müslümanlar okuyacak, yeşil kaplı Mushafları yine mü'minler okuyacak ve açacak!...Ey Bursalılar, ey İzmirli me-
rak etmeyin imdâdınıza koşacak olan bunca ehl-i îmân sizi küffâr-ı
hâksârın elinde bırakmayacaktır. Artuk vakt-i şafak geldi. Üzeri-
nizden zulmet gidiyor.”⁵⁵

Yazar bu sözleriyle işgal altında bulunan Anadolu topraklarına gü-
ven ve ümit telkin etmek istemiş ve ülkenin içinde bulunduğu işgal zul-
münden pek az bir zamanda tekrar kurtarılacağı sözünü vermiştir.

İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından resmen işgal edildiği 16
Mart 1920 tarihini takip eden süreç içinde Ankara'da TBMM'nin açılış
hazırlıklarına girilmiştir. Bu dönemde kaleme alınan makalelerde;
Türk milletinin Birinci Dünya Savaşı'nın yorgunluğunu henüz üzerin-
den atmaya fırsat bulmadan başta İngilizler olmak üzere Batılı devlet-
lerin emperyalist ve yayılma odaklı siyasetiyle karşılaştığı, mağlup ad-
dolunan Osmanlı Devleti'nin payitahtının bu suretle işgal edildiği belir-
tilmiştir. Milletın başını gövdesinden ayırmak suretiyle idare ve idame
edilen bir siyasetin uzun müddet yaşayamayacağı vurgulanmıştır. Niha-
yetinde İstanbul'un Türklüğün ayrılmaz bir parçası olduğuna atıfta bu-
lunan şu cümleler dile getirilmiştir:

“Beş yüz seneden beri Türklüğün makarr-ı hükûmet ve hi-
lâfeti ve bütün âsâr-ı umrâniyesiyle bir İslâm beldesi olan İstan-
bul bizim nefes borularımız ve can damarlarımızdır. Bunlara ta-
arruz demek küre-i arzda Türk'ün hayat-ı siyâsiyesine hâtime
vermek demektir.”

İstanbul hayatımızdır. Menâfi-i hayatımızın te'mini talebini
bizden esirgeyecek hiçbir kuvvet mevcûd değildir. Tamamiyet-i
mülkiyelerini istihsâl etmeğe azim eden bir milletin bugünkü acı
feryâdını beşerîyyetin namuskâr ve fâziletkâr kulaklarına esmâ'a
uğraşıyoruz. Binâenaleyh hakkımızdan emîn hâlde azmimize gü-
veniyoruz. Azim karşısında her haksızlık ser-fürû edecektir.”⁵⁶

Bu makalede, Türk milletinin hayat hakkını koruma içgüdüsün-
den doğan istiklal mücadelesinin dünya kamuoyuna duyurulmaya çalış-
ıldığı belirtilmiş ve Anadolu'da türlü eziyetlere maruz kalan halkın
kendini toparlamak ve kendine güvenmek suretiyle her güçlüğün üstē-
sinden gelebileceği vurgulanmıştır.

⁵⁵ *Bolu*, 1 Teşrin-i sâni 1335/1919, S.316.

⁵⁶ *Bolu*, 8 Nisan 1336/1920, S.301.

Aynı dönemde *Hâkimiyet-i Milliye* kaynaklı olduğu anlaşılan bir makalede İngilizlerin İstanbul'da elleri altında bulunan Padişah ve Hükûmet ile yaptıkları işbirliğine ve bu suretle millî teşkilat aleyhine bazı fetvalar çıkartıldığına değinilmiştir. Bu gibi teşebbüslerin millet nazarında bir kıymetinin olmayacağı, ancak yine de baş gösterebilecek tehlikeler hakkında dikkatli olunması gerektiği belirtilmiştir⁵⁷. Nitekim 22 Nisan 1920 tarihli *Bolu* gazetesinde Şeyhülislâm Dürrizâde Abdullah imzasıyla çıkan Fetvâ-yı Şerife, Padişah Mehmed Vahdetin imzasıyla çıkan Hatt-ı Hümayûn sûreti ve Hükûmet Beyânnâmesi yorumsuz olarak yayımlanmıştır⁵⁸. Söz konusu Fetvâ-yı Şerife, Hatt-ı Hümayûn ve Beyânnâme'nin yorumsuz olarak yayımlanması bunların yukarıda değindiğimiz güç odaklarının baskısıyla neşredildiği izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim *Bolu* gazetesinin TBMM'nin açıldığı döneme denk gelen bu nüshasını takiben bölgedeki ayaklanmaların da etkisiyle bir buçuk ay kadar çıkarılmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu gazete, Bolu bölgesinde 1920 Nisanı'nda meydana gelen ilk ayaklanmanın hemen ardından hâlihazırdaki işgaller ve ayaklanmalar karşısında millî teşkilatın meşruiyetini açıklayan "*TBMM Şer'iyye Encümeni tarafından tertib olunarak Meclis Hey'et-i Umûmiyyesince bi't-tasvib memleketin bilcümle aksâmına neşri karârgâr olan beyân-nâme*"nin⁵⁹ yayımlandığı 3 Haziran 1920 tarihli nüsha ile tekrar yayın hayatına dönmüştür. Söz konusu nüshaya kadar Osmanlı idaresi aleyhine doğrudan ithamlarda bulunmayan *Bolu* gazetesinin TBMM'nin açılışıyla elinin daha da güçlendiği ve içerik olarak Millî Mücadele lehine daha cesaretli makaleler yayımlamaya başladığı görülmektedir. Bu yayınların şiddeti Osmanlı Padişahı ve Hükûmeti'nin Millî Mücadele aleyhindeki faaliyetlerini şiddetlendirdikleri ölçüde artmaya devam etmiştir. *Bolu* gazetesi, söz konusu güç odaklarının etkisiyle millî teşkilatın önde gelen isimlerinin ve onlara iştirak edenlerin "*katledilmelerinin şer'an uygun olduğu*"na dair yayımlanan fetvalara cevap olmak üzere 10 Haziran 1920 tarihli nüshasında Ankara Hükûmeti'nin din âlimlerine imzalattığı ve Millî Mücadele'nin meşruiyetini açıklayan Fetvâ-yı Şerife'ye yer vermiştir⁶⁰.

Gazetenin 1 Temmuz 1920 tarihli nüshasında TBMM tarafından Padişah Mehmed Vahdetin'e gönderilen "*Arıza*" sütunlara taşınmıştır. Buna göre, İstanbul'un işgali ve bunu takip eden fâcialar üzerine Saltanatın hukukunu ve millî istiklali kurtarmak için Ankara'da TBMM'nin toplandığı vurgulanarak, millî müdafaayı devlete isyan olarak adlandı-

⁵⁷ *Bolu*, 15 Nisan 1336/1920, S.302.

⁵⁸ *Bolu*, 22 Nisan 1336/1920, S.303.

⁵⁹ *Bolu*, 3 Haziran 1336/1920, S.304.

⁶⁰ *Bolu*, 10 Haziran 1336/1920, S.305.

arak halkı bu yönde kandıran, milleti birbirine düşürmek ve memleketi düşman işgaline açık hâle getirmek isteyen “hâin”lerin olduğu vurgulanmıştır. Netice itibariyle TBMM’nin düşünce ve amaçları özet olarak şu şekilde belirtilmiştir:

“Millî müdafaamızı düşmanlarımızın bayrakları, babalarımızın ocakları üstünden çekilinceye kadar terk edemeyiz...İstanbul etrafında düşman askerleri gezdikçe, vatanın toprakları üstünden yad adamların ayakları çekilmedikçe biz mücâhedeye mecburuz...Kendi hükûmetimizin idâresi altında bedbaht ve fakir yaşamak, ecnebî esâreti bahâsına vâsıl olacağımız huzûr ve saâdete bin kere müreccahdır.”⁶¹

Bu “arîza”da Türk milletinin mücadeleye işgalci güçleri Anadolu topraklarından tamamen atıncaya kadar devam edeceği ve bağımsızlık anlayışından kesinlikle ödün vermeyeceği vurgulanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa’nın meydana gelen gelişmelerle ilgili olarak verdiği beyanât, çektiği telgraflar, Meclis’teki konuşmaları ile Anadolu Ajansı’ndan alınan yerli ve yabancı kaynaklı haberler de *Bolu* gazetesinin sütunlarında yer almıştır. Özellikle işgal altındaki bölgelerdeki halka ve Kuvâ-yı Milliye’ye Bolu livasından yapılan yardım ve bağışların dile getirildiği, bu faaliyetlerde ön plana çıkan hamiyetli insanlara takdir ve teşekkür duygularının belirtildiği haberler ile ahali Millî Mücadele etrafında bir ve beraber olmaya davet edilmektedir.

İstanbul Hükûmeti’nin Teâlî-i İslâm Cemiyeti ile işbirliği yapmak suretiyle Bolu ve çevresindeki halkı Millî Mücadele’ye karşı kıskırtmak amacıyla Yunan tayyareleriyle attırdıkları beyannameleri eleştiren bir makede şunlar belirtilmiştir:

“Cebhelerde evlâd ü iyâlini müdafaâ eden mazlûm askerlerimizi mitralyöz ve bomba ile şehîd eden kanlı eller Anadolu’nun ma’sûm ahâlisine Teâlî-i İslâm Cemiyeti’nin yazdığı beyânnâmeleri attı. Şüphesiz bunlar da câhilleri aldatmak için zehir dolu bir bombadır. Fakat ne garip tecellidir Yârabbî! Akılları başında, vicdânları bağrında olmak lâzım gelen bu müslüman ve Türk evlâdları, İngiliz’e satılmış olan bu namussuz hemîrkımız (İstanbul Hükûmeti ile Teâlî-i İslâm Cemiyeti’nin mensupları kastediliyor) zehirli fesâdlarını dağıtmak için memleketi harâbeye çeviren Yunanlıları, bu dîn ve vatan hâinlerini âlet ediyorlar. Kendilerinin menfaatine hâdim olmasaydı Yunanlıların bu beyânnâmeleri

⁶¹ *Bolu*, 1 Temmuz 1336/1920, S.308.

memleketimize atmaları mümkün mü idi? Yoksa bu milletin hâlâsını arzu edenler Yunanlılar mıdır? Bu hizmeti yapmak için taraf taraf kardeşlerimizi öldüren, ocaklarımızı harâb, ma'sûmlarımızı kebâb eden hûn-hâr Yunanlılar acaba nasıl bir mecburiyet hissediyorlar? Venizelos'un aç ve sefil ihtirâsları bugün ma'lûm iken onun kanlı ordusunun bir maksad-ı mahsûs tahtında attığı beyânnâmelerinin ma'sûme üzerinde ne te'sîri olabilir?" ⁶²

Türk milletini kandırmak, yanıltmak, aldatmak ve yanlışla sürüklemek için ülkedeki birtakım mihraklar tarafından kaleme alınan beyannameler ile bunların dağıtımını yapan işgalci Yunanlıların eleştirildiği bu açıklamadan sonra tayyarelerden atılan beyannamelerdeki Millî Mücadele karşıtı iddialara satır satır cevap verilmiştir. Nitekim kısa bir süre sonra 16 Ekim 1920'de Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nin istifa etmesi münasebetiyle *Bolu* gazetesinde: "*Anadolu'nun haklı da'vâlarını dinlemeyerek birkaç arkadaşıyla birlikte Türklük ve İslâmîliğin i'dâmı demek olan sulh-nâmeyi (Sevr Muahedesi) imza eden Ferid kabinesi nihayet sükût etmiştir.*" denilerek, Damat Ferit Paşa'nın vatanseverlerin Malta'ya sürgüne gönderilmesinden Anadolu'daki işgaller konusunda oynadığı role kadar Millî Mücadele aleyhindeki faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.⁶³

Bolu gazetesi her fırsatta halka Ankara Hükûmeti'ne bağlılık telkinlerinde bulunmuştur. Bu minvaldeki yazılardan birinde:

"Adl ve hakkaniyyetine kat'iyen kâil olduğumuz Hükûmetimiz Anadolu halkının sînesinden doğmuş bir Hükûmet-i İslâmiyye ve Milliyyedir. Ta'kîb etmekde olduğu yol kurtuluş yolu ve birlik yoludur. İşte bu birlikden ayrılanlar ve ayrılmak isteyenler hüsrânda kalırlar ve er geç cezâlarını bulurlar...Herkes bilmelidir ki vazifesini sûi'stimâl eden veyahud teşvîk ederek diğerlerine ihânet ettirenler selâmet-i mülk ve millet nâmına cezâ-yı sezâsını bulurlar...Şunu iyi bilelim ki bugün kolumuzdan yaralanmaz isek yarın hayatımız bizim değildir...Evimize giren ve girmek isteyerek her gün bir yeni darbe daha yiyerek önüne gelen çoluk çocukları kesen bu menhûsların ayaklarını toprağımızdan çıkaram. Bu bizim vazifemizdir. Haricden birisi gelib de bunları dışarı çıkaracak değildir. Bunlar memleketimizden çıkmadıkça birimize rahat yüzü ve rahat döşeği yoktur. Tam şimdi sırasıdır, yüz çevirmiş ve yılmış kahır darbelerimizle ezilmiş bir hâlde iken bun-

⁶² *Bolu*, 23 Eylül 1336/1920, S.314.

⁶³ *Bolu*, 28 Teşrin-i evvel 1336/Ekim 1920, S.317.

lara yol ve meydan vermeyelim. Çünkü emre adem-i itâat kendi kendimizi i'dâm demektir. Birlikte koşalım ve Hükûmetimize sarılahım.”⁶⁴

Ankara'da teşkil edilen Hükûmet'in Türk milletinin meşru Hükûmet'i olduğunu vurgulayan bu yazıda halk ülkenin işgalden kurtarılması için birlik ve beraberliğe davet edilmiştir. Anadolu'da Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra başlayan işgal hareketleri ve bunun neticesinde meydana gelen İngiliz, Fransız, Yunan ve Ermeni mezalimi; bunlara karşı koymak üzere halkın sinesinden doğan Kuvâ-yı Milliye'nin direniş hareketleri ve elde ettiği başarılar *Bolu* gazetesinden ahalîye duyurulmuştur.

Bolu gazetesinde 1921 yılı başlarından itibaren İnönü Muharebeleri'ne dair haberler verilmeye başlanmıştır. Birinci İnönü Muharebesi (6-11 Ocak 1921)'nde Yunan ordusunun hezimete uğratılması ve kaçışı doğrultusundaki müjdeli haberler *Bolu* halkına duyurulmuş ve ardından Mustafa Kemal Paşa'nın Garp Ordusu'na tebriğine yer verilmiştir.⁶⁵ Bu sırada İstanbul'da bulunan Yunan Askerî Hey'eti Reisi Guçupolos'un Anadolu'daki çetelerin düzenli birliklere dönüştürüldüğü ve bunun da Yunan ileri harekâtı için büyük bir engel teşkil ettiği doğrultusunda yabancı bir basın muhabirine verdiği demeç *Bolu* gazetesinde ele alınmıştır. Yunan generalinin Türk askerlerinin maharetlerine değindiği bu demeç “*Muntazam Türk Askeri Dünyayı Titretir*” başlığıyla gazetesinin sütunlarında yer almış ve böylelikle *Bolu* halkına güven aşılarmaya çalışılmıştır.⁶⁶ Benzer şekilde, İkinci İnönü Muharebesi (23 Mart-1 Nisan 1921)'nde elde edilen zaferin ardından Türklerin şecâat ve metâneti karşısında dayanamadıklarını belirten Yunan General Anastasios Papoulas'ın Harbiyye Nezâreti'ne gönderdiği rapora istinaden Türk ordusunun kahramanlığının Yunanlılara bile tasdik ettirildiği belirtilmiş ve: “*Artık Türklerle çarpışmanın kolay bir şey olmadığı, Yunanlılar için son bir çare kaldığı, onun da kaçmak ve son soluğu Atina'da almak olduğu*” vurgulanmıştır. Devamında Yunanlıların her bir firkasına üç İngiliz zabiti atanması eleştirilmiş ve makale Ziya Paşa'nın: “*Zâlim yine bir zulme girişâr olur âhir/Elbette olur ev yakanın hanesi vîrân.*”⁶⁷ mısralarıyla bitirilmiştir.

⁶⁴ *Bolu*, 18 Teşrin-i sâni 1336/Kasım 1920, S.320.

⁶⁵ *Bolu*, 13 Kânûn-i sâni 1337/Ocak 1921, S.328.

⁶⁶ *Bolu*, 17 Şubat 1337/1921, S.333.

⁶⁷ *Bolu*, 14 Nisan 1337/1921, S.340.

Boluluların söz konusu zaferdeki payı ise: *"İkinci İnönü Meydan Muharebesi'nde düşmanı önüne katarak süngüsünün önünde amâna getiren ve bir sünnet-i şîrâne ile nâmını âleme ilân eden, zaferi te'mîn ederek o şerefi kazanan bizim Bolulular idi. El'ân o zaferden ayırdığımız hassa-i şerefle iftihar etmekteyiz ve bu vazîfeyi hakkıyla ifâ eden hemşehrîlerimiz göğsümüzü kabartmaktadır."* şeklinde dile getirilmiş ve Türk ordusunun düşmana pek yakında kahredici darbeyi indireceğine inancın kesin ve tam olduğu vurgulanmıştır⁶⁸.

Gazetenin 27 Ocak 1921 tarihli nüshasında, İngiliz Başvekili Lloyd George'nin Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada İstanbul ile Trakya'nın İstanbul'daki ricâl tarafından İngilizlere bırakılacağı konusunda teminat verildiğine dair beyânâtı ile İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Osmanlı Devleti'nin tarih sayfalarına gömülmesi konusunda ittifak etmeleri eleştirilmiş, takiben şunlar ifade edilmiştir:

"İzmir'i işgal eden Yunanlılar aleyhine terk-i muhâsamat etmeyeceğimizi ve bunları Anadolu'muzdan def etmedikçe silâhımızı elden bırakmayacağımızı acaba düşmanlar anlamak isteyecekler mi?...İngilizlerin İzmir'i ve Trakya'yı bizim kesemizden Yunanlılara bahşiş vermek istemeleri kendilerinin Çanakkale ile İstanbul boğazlarında birleşmek istemelerinden ileri geldiğini dünyada anlamadık kimse kalmamıştır...Mütareke sonrasında İstanbul'da iş başına gelenlerden İngilizlere bu yolda te'mînât veren kim olabileceğini düşünmeye tenezzül edenlerden değiliz. Bu adamlar kim olurlarsa olsunlar esâsen İngilizler tarafından satın alınmış ve onların tensib ve emriyle ta'yîn edilmiş adamlar değil midirler? Böyle şahsiyetlerin nazar-ı millette ne ehemmiyetleri olur? Ezcümle onların en büyüğü olan Ferid'in imza eylediği (sulhnâme)nin millet muvâcehesinde ne hükmü olur ki; bu sulhnâmenin ehemmiyetce düşüğünde olmak üzere verilen gaibâtun bir hükmü olsun? Bu nokta-i nazarla İstanbul gazetelerinin vükelâ-yı sâbika ve hâzıradan ötekini berikini cevap vermeğe davet edişlerini pek beyhûde pek zâid bulmaktayız...Türk efrâdı düşmanlarının bu hayallerini, bu emellerini, bu hakikatleri anladıkça aralarındaki itihâda o nisbette kuvvet vererek ve her türlü su-i tefehhümleri atarak bunların el birliğiyle mukaddes vatanları uğrunda her türlü fedâkârlığa katlanmak gayretinde müsâbaka kalkışmış olduklarını düşmanlarımızın pek iyi bilmelerini isteriz." ⁶⁹

⁶⁸ Bolu, 28 Temmuz 1337/1921, S.354.

⁶⁹ Bolu, 27 Kânûn-i sâni 1337/Ocak 1921, S.330.

Birinci İnönü Muharebesi'nin ardından İtilaf Devletleri'nin Londra Konferansı'na davet etmek üzere İstanbul Hükûmeti'nden muhatap aramalarının da eleştirildiği bu makalede İngilizlerin hegemonyası altına girmiş olan Damat Ferit Paşa'nın imzaladığı ve imzalayacağı hiçbir anlaşmanın Türk milleti nazarında itibar görmeyeceği vurgulanmıştır. Başka bir haberde İstanbul'da Türklerin silah taşımaya izin verilmezken, Rumların patrikhane aracılığıyla tüfek ve mitralyöz almalarına İngilizlerce göz yumulduğu ve hatta İngilizlerin silah tedariki konusunda Rumlara bizzat yardım ettikleri belirtilmiştir.

Bolu gazetesinde İtilaf Devletleri'nin, milletlerin kendi mukadderatlarına kendilerinin hâkim olmaları ilkesine uymamaları, Türklüğü, İslamı yok etmek ve Sevr Muahedesi'ni hayata geçirmek için uğraşan İtilaf Devletleri'ne Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye'nin dur demesi, İngilizlerin Yunanlılara geniş araziler bağışlamasının Fransa ve İtalya gibi diğer müttefiklerin hoşuna gitmemesi gibi nedenlerle söz konusu muahedenin yeniden gözden geçirilmesinin gündeme geldiği ve bu münasebetle 21 Şubat 1921 tarihli Londra Konferansı'nın ortaya çıktığı vurgulanmıştır. Neticte itibarıyla bu konferansta dile getirilmek üzere Türk Milleti'nin asgari istekleri *Bolu* gazetesi tarafından şu şekilde tespit edilmiştir:

“Biz Sevr Muahedesi nâmına hiçbir şey tanımıyoruz. Bugünkü arbedeye bir nihayet verilmek için başka bir esâs dâhilinde konferansa iştirak ediyoruz. Ezcümle şunları istiyoruz: Sevgili İzmir'imizin anavatana ilhâkı, Edirne'nin eski sâhibleri olan bizlere iâdesi, bugüne kadar Türk ve İslâm kanlarına boyanan Kilikya'dan Fransızların çekilmeleri ile bizi bu zamana kadar cendere içinde sıkı, ezen kapitülasyonların ilgası, tamâmiyet-i mülkiyyemizin iâdesidir.”⁷⁰

Böylelikle Türk milletine kabul ettirilmek istenen ve Anadolu'daki Türk varlığını hiçe sayan Sevr Muahedesi'nin, Anadolu'nun dört bir köşesinde baş gösteren işgal hareketlerinin ve memleketin en önemli kaynaklarının emperyalist devletlerce sömürülmesine yol açan kapitülasyonların kabul edilmeyeceği Bolulularca kesin bir dille ifade edilmiştir.

Bolu gazetesi, İtilaf Devletleri ile onların destekledikleri Yunanlıların Anadolu'daki mezalimine geniş yer ayırmıştır. İzmir'i ve Edirne'yi işgal eden Yunan kuvvetlerinin tecavüz ederek yaktıkları Türk kızlarından, toprakları işlemek üzere hayvan yerine koşulan ahaliden örneklerle Rumların sınırı aşan mezaliminden bahsetmiş, çarpıcı bir örnek olması

⁷⁰ *Bolu*, 24 Şubat 1337/1921, S.333.

nedeniyle Yunan askerlerinin saldırısından kurtulmak için Trakya'da nehre atlamak suretiyle intihar eden bir genç kızın Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmesini rica ettiği vasiyetnamesine değinmiştir. Bu habere göre genç kız: "*Ben hayatımı fedâ ettim, fakat namusumu kurtardım. Paşam intikâmımı alsın.*" diyerek ruhunu teslim etmiştir⁷¹.

Gazetede ayrıca Mondros Mütarekesi'nin ardından Adana'ya giren Fransızların bir yandan bölgedeki Türkleri birer bahane ile Kilikya dışına çıkardıkları, diğer yandan da Ermenilerin gizli teşkilatlarına madde ve manevî yardımda bulundukları belirtilmiş, böylece söz konusu Ermeni çetelerinin kendini Ermeni Umûm Kuvvetler Kumandanı olarak tanıtan Manok Şişmanyan'ın öncülüğünde çarşı ve pazarda yakaladıkları Türkleri kiliselerine götürmek suretiyle türlü işkencelerle itlâf etme cüretinde bulundukları vurgulanmıştır⁷².

16 Haziran 1921 tarihli nüshada Marmara Havzası'nda yakılan müslümanların küllerinin incelenmesi sonucunda ortaya çıkan Yunan vahşetinin ve katliamının engizisyon mahkemelerini bile aratur derecede olduğu belirtilmiştir. İzmir'de Türklerin dükkânlarının yağmalandığı ve camiye giden müslümanlardan beşinin katledildiği, diğerlerinin de darp ve tahkire maruz kaldığı haberi ise "*Yunanlılar İslâm Kasabı Olmuşlar*" başlığı ile Bolu halkına duyurulmuştur⁷³. Türk kuvvetlerinin 28 Haziran 1921 tarihinde girdiği İzmit'te de Yunanlıların 300 müslümanı şehit ettiklerinin, dükkânları yağmaladıklarının ve bazı köyleri yak-tıklarının müşahede edildiği vurgulanmıştır⁷⁴.

Yunan kuvvetlerinin Sakarya Meydan Muharebesi (25 Temmuz-10 Ekim 1921)'nde yenilgiye uğratılmasının ardından zafere giden yolda Türk askerinin gayreti ve fedakârlığı *Bolu* gazetesinin sütunlarından kamuoyuna duyurulmuştur. Bu tür haberlerden birinde Ankara'daki hastanede tedavi görmekte olan eli ve başı sargılı askerlerin, doktorların uyarılarına rağmen hastaneden kaçarak cepheye koştukları ve nihai zaferi görmek üzere cepheye savaşmayı tercih ettikleri belirtilmiş, son olarak da şunlar dile getirilmiştir:

"Cephedekilere olan emniyet ve itimâdımız tamdır. Fakat bunlara karşı biz de bir vazife ile mükellefiz o da cebhe gerisi hizzettir...Bunun için de ihtiyacı askeriyyemizi cebhe gerisinde hazzırlamağa me'mûr olan bizlerin dört el ile sarılmamız lâzımdır.

⁷¹ *Bolu*, 17 Mart 1337/1921, S.336.

⁷² *Bolu*, 2 Haziran 1337/1921, S.347.

⁷³ *Bolu*, 16 Haziran 1337/1921, S.318.

⁷⁴ *Bolu*, 30 Haziran 1337/1921, S.350.

İhtiyac-ı askeriyyeyi yalnız hazırlamak da kâfi değildir. Mahall-i lüzûmuna sevk ile temadisini arzu ettiğimiz kuvvetimizin aksamasını te'mîn etmek az mıdır? Bu hususta askerî, mülkî herkes; kadın, erkek her ferd hiçbir fedakârlığı esirgememelidir. Taksîm-i âmâl kaidesine tevfikten herkesin elindeki işi hakkıyla ifâ etmesi milletin zaferini te'mîn eder. İşte istiklâl de bundan doğar." ⁷⁵

Cephe gerisindeki hizmetlerin savaşın kazanılması konusundaki önemine değinilen bu makalede aynı zamanda Sakarya zaferinin ardından Yunanlıların içine düştüğü perişan vaziyet de dile getirilmiştir. İzmir, Trakya ve İstanbul ile yetinmeyerek bütün Anadolu'ya göz diken Yunan kuvvetlerinin Sakarya Meydan Muharebesi'nde yedikleri ağır darbe sonrası İzmir'de küçük bir bölgeye sıkıştıkları ve Anadolu meselesini müttefik devletlerin arabuluculuğuyla gerçekleşecek sulh müzakerelerine bağladıkları belirtilerek söze şu şekilde devam edilmiştir:

"Memleketimizle hiçbir alâkası olmayan Yunanlıların Osmanlı toprağında çapulculuk yaparak zengin olmak, biâd-ı meşguleden hâne ve arazi sahibi olmak, Türklerin aksaçlılarından saçı bitmedik ma'sûmlarına kadar katliâm yapmak, hilâl yerine salibi rekz etmek gibi birtakım taassub-ı dinî ve menâfi-i hasîseler ile ürüye ürüye saldırdıkları günden beri mevcûd kuvvetlerinin nisfını gaib ettiler daha da edeceklerinden maada...Türkler ta bidâyetten beri beğ olarak yaşamışlar ve istiklâllerine kimseyi müdahale ettirmemişlerdir. Hakkımıza riayet eden Misâk-ı Millimiz dâhilindeki Anadolu'muzda bizi rahat bırakan herkesle dost yaşayacak; yalnız şehir, kasaba ve köylerimizi yakanları afv etmeyeceğiz. Hukûk-ı düvel mevcûd ise Sevr Muahedesi'nde yazıldığı gibi bir haksızlık irtikâb etmezse bu cânileri o kanûnun pençesine tevdi' ile düvel-i muazzamanın bu husûsattaki adilâne ve bî-tarafâne kararlarına razı olacağız işte bu kadar." ⁷⁶

Bu sözlerle Türk milletinin Sevr Muahedesi'ni tanımadığı, ancak Misâk-ı Millî'ye saygı duyacak devletlerle siyasî ilişkilere girilebileceği dile getirilmiş, Yunan kuvvetlerini Anadolu topraklarından atmak konusundaki kararlılık bir kez daha vurgulanmıştır.

Bolu gazetesinin 6 Ekim 1921 tarihli nüshası bütünüyle Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya Meydan Muharebesi'nde elde edilen zaferle ilgili olarak TBMM'de yaptığı konuşmaya ayrılmıştır. Bolu halkına eksiksiz

⁷⁵ *Bolu*, 8 Eylül 1337/1921, S.359.

⁷⁶ *Bolu*, 22 Eylül 1337/1921, S.361.

olarak nakledilen bu beyanâtın sonunda Mustafa Kemal Paşa: “*Ordumuz vatanımız dâhilinde bir tek düşman neferi bırakmayıncaya kadar ta’kîb, tazyik ve taarruzuna devam edecektir.*” diyordu⁷⁷. Böylece Mustafa Kemal Paşa’nın riyasetindeki TBMM’nin Anadolu’nun bir bütün olarak kurtuluşu yolundaki inanç ve azmi *Bolu* gazetesi sayesinde Bolu halkına da yansıtılmıştır.

Düzce İnâs Mektebi mezunlarından Fevziye Hanım *Bolu* gazetesinde yayımlanan “*Vatanımı Sevene*” adlı şiiri ile Bolu ahalisinin dikkatini Türk milletinin ve İslâm âleminin uğradığı mezalime çekmek istemiş, bu menfur hadiselerin sorumlusu olan işgalci devletlere karşı halkı bir bütün olarak mücadeleye davet etmiştir:

“Dinleyelim mecrûh, esir vatani,
Kâfir Yunan çizmeleri altında,
İniltisi kâinâtı kaplıyor,
Hubb-ı vatan imândandır kardaşım,
Kurtaralım annemizi, İslâm’ı.”⁷⁸

Burada bir kıtasını verebildiğimiz, İtilaf Devletleri tarafından Türk milletine yapılan zulmün dile getirildiği söz konusu şiirde Fevziye Hanım birlik ve beraberlik içinde her türlü badirenin atlatılacağı konusundaki inancını da ifade etmiştir.

Bolu gazetesinde, Büyük Taarruz’un ve Mudanya Mütarekesi’nin ardından Türk ordusunun Trakya’ya ve işgal altındaki diğer bölgelere yerleşmesi ile Lozan Antlaşması’na uzanan süreç dikkatle takip edilmiş⁷⁹, Türk milletinin istiklaline ilişkin bu gelişmeler konusunda Bolu halkı bilgilendirilmiştir.

Dertli Gazetesi

Bu gazete Bolu’da yetişen Âşık Dertli’nin adına izafeten kurulmuştur⁸⁰. İlk nüshası 16 Ağustos 1335/1919 Cumartesi günü yayımlanan

⁷⁷ *Bolu*, 6 Teşrin-i evvel 1337/1921, S.363.

⁷⁸ *Bolu*, 18 Şubat 1337/1921, S.333.

⁷⁹ *Bolu*, 23 Teşrin-i sâni 1338/1922, S.419.

⁸⁰ Ömer Sami Coşar, *Millî Mücadele Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları No:5, İstanbul 197-?, s.290; Asıl adı İbrahim Lûtfi olan Âşık Dertli 1772’de Gerede’nin Çağa (Yeniçağa) nahiyesinin Şahnalar köyünde dünyaya gelmiş, 1846’da Ankara’da hayata gözlerini yummuştur. 19. yüzyılın ünlü halk ozanlarından. Osmanlı Devleti’nde klasik yönetim şeklinin bozulduğu, sosyal çalkantıların ve sorunların arttığı bir devirde yaşamıştır. Bu nedenle şiirlerinde toplumsal adaletsizliklere bolca yer vermiş, halkın duygu ve düşüncelerini dile getiren sesi olmuştur (Yücel Özkaya, “Şair Dertli’nin Tarihi Şahsiyeti ve Özellikleri”, *Bolu İli Halk Edebiyatı Sempozyumu* (2-4 Mayıs 1986), Bolu Kalkınma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Bolu 1987, s.50 vd.; Ahmet Talât Onay, *Âşık Dertli, Hayatı, Divanı*, Bolu Vilâyet Matbaası, Bolu 1928, s.2 vd.; Şemseddin Kutlu, *Dertli*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s.9 vd.).

Dertli'nin imtiyaz sahibi Mehmed (İlyaszâde) Şükrü (Gülezer),⁸¹ Mes'ûl Müdürü Da'vâ Vekili Ali Sâib (Engin), Sermuharriri ise Dr. Şerafettin Abdurrahman Bey'dir. Bolu Matbaası'nda basılan *Dertli*'nin başlığı altında: “Her hafta cumartesi günleri neşrolunur; siyâsî, ilmî, edebî, mizahî, müstakillül'l-efkâr Türk gazetesidir.” ifadesi yer almıştır. Cumhuriyet'in ilanı ile bu başlık: “Siyâsî, ilmî, mizahî, cumhuriyetçi ve halkçı Türk gazetesidir.” şeklinde değişmiştir⁸².

Dertli'nin yayın hayatına başlamasının İleri, Karagöz ve Tarık gibi Milli Mücadele yanlısı gazeteler tarafından memnuniyetle karşılandığı anlaşılmaktadır⁸³. Gazete, Bolu Hükûmet Konağı yakınlarında kendisine ait bir büroda çalışmalarını devam ettirmiştir.

Gazetenin imtiyaz sahibi Mehmed (İlyaszâde) Şükrü (Gülezer) Bey'in TBMM'nin ikinci döneminde mebus seçilmesiyle *Dertli*'nin 175. sayısının itibaren el değiştirdiği ve elde edebildiğimiz son nüshalarına göre 1928'e kadar yayın hayatına devam ettiği anlaşılmaktadır⁸⁴.

Dertli, 16 Ağustos 1919'da çıkan ilk nüshasında “Maksad ve Meslek” başlığı altında takip edeceği yolu izah etmiştir. Buna göre *Dertli* hiçbir siyâsî fırkayla ilişki içinde olmayıp tamamen bağımsız hareket ettiğini, milletin hislerinin tercümanı olup, hak ve hakikati takip ve izhar ile milleti aydınlatmayı amaçladığını belirtmiştir. *Dertli*, duygu ve düşüncelerin samimi bir şekilde ortaya konulmasından yanadır. Gerçeklerin anlaşılması ve kamuoyunun tatmin edilmesi için bunu şart olarak görmektedir. Bu amaçlar doğrultusunda hiçbir maddî ve manevî fayda ummak-

⁸¹ 1869'da Bolu'da dünyaya gelen Mehmed (İlyaszâde) Şükrü (Gülezer) Bey, İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dâhil olmuş, cemiyetin İdare Hey'eti A'zâlığı ve Bolu Şubesi Riyaseti'nde, Mondros Mütarekesi'nin ardından da teşkil edilen Teceddüt Fırkası'nın Bolu Şubesi Riyaseti'nde bulunmuştur. Milli Mücadele döneminde Bolu Müdafaa-i Hukûk Cemiyeti'nde görev alan Mehmed Şükrü Bey, Bolu ve çevresinde çıkan ayaklanmalar sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla teşkil edilen Hey'et-i Nâsiha'da görev almış, asilere esir düşmüş ve nihayetinde TBMM'nin bölgede hâkimiyet tesis etmesiyle esaretten kurtulmuştur. TBMM'nin 1.-5.dönemleri arasında Bolu Mebusluğu'na seçilmiştir (Evcin, a.g.t., s.721 vd.).

⁸² Celâl Yılmaz, *Millî Mücadele'de Dertli Gazetesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991, s.4.

⁸³ *Dertli*, 6 Eylül 1335/1919, S.4.

⁸⁴ Yılmaz, a.g.t., s.4-5; 19 Ağustos 1339/1923 tarihli *Türkoğlu*'ndaki bir habere göre *Dertli*'nin kısmen mizahî olarak bundan sonra 15 günde bir yayımlanacağı belirtilmektedir (Türkoğlu, 19 Ağustos 1339, S.103); *Dertli*'nin Milli Mücadele dönemini kapsayan 1335-1339/1919-1923 yıllarına ait 1-175. sayılarını Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde; 1341/1925 tarihli 238., 1928 tarihli 326, 329 ve 332. sayılarını ise Millî Kütüphane'de “Eski Harflü Türkçe Süreli Yayınlar Koleksiyonu” içinde bulmak mümkündür.

sızın çalıştığını açıklamış, yalnızca devlet ve millet yararını gözetmek niyetinde olduğunu vurgulamıştır⁸⁵.

Dertli'de yayımlanan haberler Anadolu Ajansı, Resmî Tebliğ, Dâhilî, Hâricî ve Husûsî Haberler, Liva, Zâbita ve Maarif Haberleri, Son Havadisler ve Müteferrik Havadisler başlıkları ile çıkmıştır.

Dertli'nin en önemli haber kaynaklarından birini kendi muhabirleri teşkil etmiştir. Özellikle İstanbul'a dair haberler söz konusu gazetenin Akçaşehir'deki istihbârât merkezinde görev yapan muhabiri vasıtasıyla temin edilmekteydi. Batı Cephesi istihbârâtında bulunan ve aynı zamanda *Dertli*'nin fahrî muhabirliğini yapan Tahir Karaoğuz da gazetenin kendi haber kaynakları arasında yer almıştır⁸⁶.

Gazetenin bir diğer önemli haber kaynağını 6 Nisan 1920'de kurulan Anadolu Ajansı teşkil etmiştir. *Dertli*, Anadolu Ajansı'nın haberlerini 7 Haziran 1920 tarihli 11. sayısından itibaren vermeye başlamıştır. İstanbul ve Anadolu gazeteleri, yabancı ajanslar ve yabancı gazeteler yine *Dertli*'nin haber kaynakları arasında yer almıştır. *Dertli*'de yayımlanan haber, makale ve şiirler genellikle *Hâkimiyet-i Millîyye*, *Açıksöz*, *Yeni Adana* ve *Babâlık* gibi Millî Mücadele yanlısı Anadolu gazeteleri kaynaklı olmuştur⁸⁷.

Dertli bu haber kaynakları vasıtasıyla hem iç hem de dış olayları yanı sıra Bolu kamuoyunu gelişen hadiseler hakkında sürekli bilgilendirmiştir. Böylece Bolu ahalisinin cereyan eden olaylar karşısında Millî Mücadele saflarında yer almasında önemli bir rol oynamıştır.

Dertli, Bolu livasında çıkan gazete ve dergileri takip ettiği gibi Millî Mücadele taraftarı olarak çeşitli liva ve vilayetlerde yayın hayatına başlayan diğer yerel gazetelerle de sürekli temas hâlinde olmuştur. Anadolu'da çıkan bu tür gazeteler "*Yeni refikimiz*" şeklindeki haber başlıkları ile *Dertli*'nin nüshalarında yer almış ve Bolu kamuoyu bu yerel gazetelerden haberdar edilmiştir.

İlkeli bir yayın anlayışına sahip olan *Dertli*, Millî Mücadele'yi desteklemiş ve bu mücadelenin ruhuna uygun olarak "*istiklâl-i tam*" ilkesi üzerindeki hassasiyetini yayın hayatı boyunca sürdürmüştür. İzmir'in Yu-

⁸⁵ *Dertli*, 16 Ağustos 1335/1919, S.1.

⁸⁶ Coşar, a.g.e., s.290-291; Millî Mücadele yanlısı yazı ve şiirleri *Dertli*'nin yanı sıra *Bolu ve Türkoğlu*'nda da yayımlanan Tahir Karaoğuz söz konusu dönem itibariyle Zonguldak Askerî Polis (A.P.) Müdürlüğü görevinde de bulunmuştur (Doğu Karaoğuz, *Kuvâ-yı Millîyye Ruhuyla Bir Ömür*, Truva Yayınları, İstanbul 2011, s.28 ve 66.)

⁸⁷ Yılmaz, a.g.t., s.20 ve 23.

nanlılar tarafından işgali, emperyalist Batı dünyası, İstanbul, Boğazlar ve Batı Trakya meseleleri, İstanbul Hükûmeti'nin Anadolu'daki gelişmelere karşı izlediği politikalar ve Millî Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncelerine ait makaleler *Dertli*'nin sütunlarında millî bir duruşla ele alınmıştır. Anadolu'daki işgalleri protesto etmek üzere Bolu livasında düzenlenen mitingler ve bağış kampanyaları, Türk kadınlarının Millî Mücadele'ye kararlılıkla intisap etmeleri ve bu yolda yaptıkları her türlü çalışmalar tüm Anadolu'ya örnek teşkil etmek üzere *Dertli*'de ayrıntılarıyla yer almıştır.

Bununla birlikte Hey'et-i Temsiliye'nin 20 Ekim 1919 tarihli toplantısında *Dertli*'nin İslâm milletleri arasında ayrılmaya yol açacak tarzda yayın yaptığı şeklinde Düzce'den bir ihbar alındığı belirtilmiştir⁸⁸. Çerkez Abdülvehhab imzasıyla Hey'et-i Temsiliye'ye gönderilen bu telgrafta: "*Doktor Şerafeddin*⁸⁹ nâmında birinin Bolu'da münteşir *Dertli* gazetesinde neşrettiği makalelerin Çerkez, Kürt, Abaza, Laz, Gürcü, Pomak akvâmı muhalefete sürüklediği" ve "*bölgedeki akvâm-ı muhtelif-i İslâmiyye arasında sû-i te'sir*" yarattığı belirtiliyordu⁹⁰. Buna göre: "*İslâm akvâm-ı muhtelifesi beyninde nîfâkı mücib olacak bir mahiyette idâre-i lisân eden Bolu'da münteşir Dertli gazetesinin bu kâbil neşriyatının adem-i lüzûmu Düzce'den vâkı' olan ihbâr üzerine Bolu Hey'et-i Merkeziyyesi'ne yazıldı.*" denilmektedir⁹¹. Ancak *Dertli*'nin yayın politikası incelendiğinde ayrımcılık anlayışına değil, bilakis emperyalist ihtiraslar karşısında Türkler ve müslümanlar arasında birlik ve beraberlik tesis etme düşüncesine sahip olduğu görülmektedir. *Dertli*, Anadolu'da Millî Mücadele lehine kamuoyu oluşturmak üzere önemli sorumluluklar üstlenmiştir. Nitekim söz konusu şikâyet dilekçesi vasıtasıyla Düzce'den gelen ihbarın, ilerleyen süreç içinde Bolu ve çevresinde meydana gelecek ayaklanma hareketinin tetikleyicilerinden olan ve Bolu'dan mebus seçildiği hâlde TBMM'ye katılmayan Çerkez Abdülvehhab Efendi tarafından 15 Ekim 1919 tarihin-

⁸⁸ Bekir Sıtkı Baykal, *Hey'et-i Temsiliye Kararları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.24.

⁸⁹ Bolu'da 1920 Nisanı'nda cereyan eden ayaklanma sırasında Bolu Tababeti görevinde bulunan Dr. Şerafeddin Abdurrahman Bey, Mutasarrıf Ali Haydar (Yuluğ) Bey'in Millî Mücadele'ye intisap etmek konusundaki çekimser tutumunu eleştirdiği için istifa ettirilmiştir. Daha sonra Afyonkarahisar Merkez Tababeti'nde görev yapmış ve bu görevi sırasında uğradığı bir saldırı sonucu şehit edilmiştir (Türkoğlu, 20 Ağustos 1338/1922, S.51).

⁹⁰ ATASE Arş, ATAZB, K.15, G.29, B.29-1.

⁹¹ Baykal, a.g.e., s.24; Mustafa Kemal Paşa'nın konuyla ilgili olarak Bolu Müdafaa-i Hukûk Cemiyeti Hey'et-i Merkeziyyesi'ne ve Düzce'de bulunan Çerkez Abdülvehhab Efendi'ye gönderdiği 20 Ekim 1919 tarihli şifre telgraflar için bkz.; ATASE Arş, ATAZB, K.15, G.29, B.29/2-3.

de gönderilmesi, Sivas Kongresi sonrasında tüm Anadolu'da olduğu gibi Bolu'da da tesis edilen millî birlik ve beraberlik düşüncesinin ve ahengin bozulmak istendiği yolunda bir izlenim uyandırmaktadır⁹².

Dertli, bu gelişmelere karşı takındığı millî tavır nedeniyle İstanbul Hükûmeti tarafından sansüre uğramış ve 20 Eylül 1919 tarihli 6. sayısının bazı sütunları boş çıkmıştır⁹³. İstanbul Hükûmeti'nin bu sert ve tavizsiz tavrı nedeniyle *Dertli*'nin boş çıkan sütunlar hakkında bir gerekçe belirtmekten kaçındığı görülmektedir⁹⁴.

Nitekim bu sansürcü tavır *Dertli*'nin 6 Ekim 1919 tarihli 8. nüshasında çıkan "*Fevâidi Ruh-ı Millimizden Arayalım*" adlı makale nedeniyle doruk noktasına ulaşmış ve söz konusu gazete İstanbul Hükûmeti tarafından kapatılmıştır. *Dertli* bu tarihten ancak altı ay sonra 12 Nisan 1920'de tekrar yayın hayatına dönebilmiştir. Damat Ferit Paşa Hükûmeti'ni eleştiren bu yazının bir kısmı şöyledir:

"Bugün dünyayı milliyet gaye ve siyâsetinin kavurduğunu ve bu yol üzerinde çalışıldığını anlıyoruz. Diğer milletlere bakıyor ve mütecânis bulunduklarını, hiç olmazsa başındakilerinin mütecânis ve milletlerinin yetiştirdiği güzide ricâlden olduklarını görüyoruz.

Bizimkilere bakınız, aslı nesli meçhûl, yahut Türk olmayan birtakım insanların mukadderât-ı milliyemizle oyun oynamakta olduğu görülür. Bu kabil ricâl ne kadar âlim, ne kadar fâzıl, ne kadar umûra âşnâ olsalar da ciddî hizmet görerek milletin, hükûmetin refâhına kat'îyyen çalışmazlar. Zîrâ esâsen kendileri bir mağlûbiyet neticesi tahakküm altına girmiş olduklarından galiplere karşı husûmetkâr, (halka karşı) dâimâ intikamcılardır. Böylelerinin evlâdları da verâset kanûnu mûcibince ebeveynlerinin evsâfına hâiz olarak doğduklarından onlar da aynı duyguyu beslerler...

...Millî mefkûreye, millî bir cereyâna, millî bir seciyeğe mâlik olamıyoruz. Görüyoruz ki milletin öz evlâdlarından ziyâde şuradan buradan gelme insanlar memleketimizin mukadderâtına parmak sokmaya oyun oynamaya çalışıyor da öz evlâdları abdal abdal onların hareketine bakıyor, hatta onların gösterdikleri yolda düşünmeden, muhâkeme etmeden körü körüne yürüyor. On-

⁹² Yücel Özkaya, "Millî Mücadele Başlangıcında Basın ve Mustafa Kemal Paşa'nın Basınla İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, I/3, (Temmuz 1985), s.884 dip not.

⁹³ *Dertli*, 20 Eylül 1335/1919, S.6.

⁹⁴ Yılmaz, *a.g.t.*, s.26.

ların menfaatleri için çalışıyor, hatta bu yüzden birçok felâket gördükleri hâlde mütemâdiyen uğraşıyorlar.

Ey millet artık gözünüzü açınız, Türk olmayan ve sizi menfaatlere âlet edenlerden uzaklaşıp kendi milletdaşlarınızla iş görmeğe gayret ediniz. Gözünüzü açıp etrafınıza bir defa bakınız. Türk'den başkası Türklüğün tahlisine, iyiliğine çalışmaz. Çalışmış gibi görünenler hep kendi menâfi'-i hissiyyelerini te'mîn için uğraşanlardır. Hakikati gözünüzle görmek isterseniz gözünüzü açıp bir defa etrafınıza dikkatle bakınız. Etrafınızın ahvâlini biraz tedkik ediniz, o zaman hakayıkı bütün üryâniyle anlarsınız, o zaman vatan ve millet için muktezi her türlü fevâidi kendi ruh-ı millimizden ararsınız." ⁹⁵

Millî menfaatlerin dışında hareket ettiğine kanaat getirdiği İstanbul Hükûmeti'ne karşı sert ve aynı zamanda cesur olarak değerlendirilebilecek bir üslûpla kaleme alınan söz konusu başmakale nedeniyle *Dertli* sansüre uğramıştır. Yayın hayatına tekrar döndüğü 12 Nisan 1920 tarihli nüshasında gazetenin başmuharriri; kötü niyetli bir yaklaşımla gazetenin yayın hayatına ara verdirildiğini, amacının milletin iradesini hâkim kılmak, şahsî ve bölücü bir yaklaşımdan uzak olarak vatanın bir bütün hâlinde istiklali için herkesin ittihat ve ittifak etmesini temin etmek olduğunu halka açıklama gereğini hissetmiştir⁹⁶.

Dertli, kuvvetle muhtemel ki yayın hayatına döndüğü 12 Nisan 1920 tarihinde kaleme alınan bu açıklama nedeniyle bir kez daha sansüre uğrayarak çalışmalarına bir süre daha ara vermek zorunda kalmıştır. *Dertli*'nin yayın faaliyetlerine tekrar başladığı tarih 31 Mayıs 1920'dir. Gazetenin çalışmalarına ara verdiği bu süreç Bolu bölgesinde TBMM karşıtı ayaklanmaların yaşandığı dönemi kapsamaktadır. Ancak *Dertli* bu kez kapanış nedeniyle ilgili herhangi bir bilgi vermekten kaçınmıştır.

İşgal altındaki İstanbul'dan yollanan Padişah fermanlarının ve fetvaların özellikle 1920 Nisanı'ndan itibaren endişe verici olaylara ve karışıklara neden olduğu Bolu'da *Dertli*, bu tür hadiselerin tekrar etmeme-i için yaptığı yayınlarla Padişah'ın, Sarayın ve etrafındakilerin Millî Mücadele karşıtı faaliyetlerini bölge halkına duyurmuştur⁹⁷. *Dertli* söz konusu güç odaklarının baskılarına rağmen eleştirilerinden vazgeçme-

⁹⁵ *Dertli*, 6 Teşrin-i evvel 1335/Ekim 1919, S.8.

⁹⁶ *Dertli*, 12 Nisan 1336/1920, S.9.

⁹⁷ Coşar, a.g.e., s.291.

miştir. Zonguldak'tan "Güneri" imzasıyla yollanan ve Dertli'nin 25 Nisan 1921 tarihli nüshasında çıkan "Ah Güzel İstanbul'umuzun Sefil Sakinleri" başlıklı yazı ile Osmanlı Payitahtına: "Ne olur bu büyük cîdâlde senin de bir hakkın, bir hissen bulunsun. Silkin, üstünden mezellet tozu uçuşsun, ölmeye hazır olduğunu isbât et." şeklinde bir çağrıda bulunmuştur⁹⁸.

Millî Mücadele yolunda yürümeye azmeden bir basın organı olan Dertli'nin haber başlıkları bile halka güven ve ümit aşılayacak mahiyettedir. "Düşmanlarımızın Teşebbüsâtı Milletın Azmı ve İttihâdı Karşısında Akamete Mahkûmdur" başlığı ile Ereğli'yi işgal eden Fransızların Kuvâ-yı Milliye'nin direnişi ve savunması karşısında geri çekilmek zorunda kaldıkları müjdesi verilmiş⁹⁹, "Hayye ale'l-felâh" başlıklı yazıda ise Yüzbaşı Muzaffereddin şunları dile getirmiştir:

"Kabrinde müsterîh uyu ey nâmdar anam. Evlâdının bugünkü adı sade intikam. Türkler ölmemiştir ve ölmeyecektir. Dünyada tek bir Türk, tek bir müslüman kalıncaya kadar uğraşacak, dişiyecek; hâkimiyetimizi, istiklâlimizi yok etmeye cür'et eden o kuduz canavarlara, sefih ve sergerde haydûdlara şarlatanlıklarının cezâ'sını verecek, 'sönüp mahvoldu' zannettikleri mevcûdiyetimizi bildireceğiz. Hayye ale'l-felâh: Doğ ey fecr-i intibâh" ¹⁰⁰

Yüzbaşı Muzaffereddin bu sözleriyle Türk milletinin son ferdine kadar ülkesini kurtarma gayesine hizmet edeceğini ve bu yolda mücadele etmekten yılmayacağını vurgulamıştır.

Dertli, Batılı Devletler'in işgal kuvvetlerine ve sömürgecilik zihniyetine karşı "Müslümanlar, Türkler Ayaklanınız" başlıklı yazı ile milleti mücadeleye çağırmıştır¹⁰¹. Anadolu'da baş gösteren direniş hareketleri neticesinde başta İngilizler ve Yunanlılar olmak üzere işgalci güçlerin siyasalarının çökmek üzere olduğu "Zâlimler Tepelenecek, Mazlûmlar Kurtulacak"¹⁰² başlıklı yazıyla dile getirilmiştir. Nihayetinde "Türklük Yaşayacaktır", "Halâsımız Birlikte Kaimdir" ve "Arş Yiğitler Vatan İmdâdına" başlıklı yazılar ile de birlik ve beraberlik neticesinde ülkenin İtilâf Devletleri'nin işgalinden kurtuluşunun yakınlaştığı müjdesi verilmiştir¹⁰³.

⁹⁸ Dertli, 25 Nisan 1337/1921, S.56.

⁹⁹ Dertli, 28 Haziran 1336/1920, S.14.

¹⁰⁰ Dertli, 12 Temmuz 1336/1920, S.16.

¹⁰¹ Dertli, 26 Temmuz 1336/1920, S.18.

¹⁰² Dertli, 9 Ağustos 1336/1920, S.20 ve 23 Ağustos 1336/1920, S.21.

¹⁰³ Dertli, 2 Eylül 1336/1920, S.22 ve 4 Teşrin-i evvel 1336/1920, S.27.

Dertli, yurdun diğer bölgelerindeki direniş hareketlerini de takip etmiş ve gelişmeleri Bolu ahalisine haber vermiştir. Muallim Hikmet (Dağlıoğlu), “*Takdir Edelim*” adlı yazısı ile Antep, Urfa, Kilis müdafaalarını 19. asırdaki Plevne müdafaası ile eşdeğer gördüğünü belirtmiş ve bu tarihî kıssayla millete güven aşılamaaya çalışmıştır¹⁰⁴.

1921 yılı başlarında düzenli ordunun Yunan kuvvetlerine karşı elde ettiği Birinci İnönü Zaferi de “*Şükran*” başlığı ile gazetede konu edilmiş ve makale şu satırlarla son bulmuştur:

“Sûret-i umûmîde mukaddes ordumuzun Erkân-ı Harbiyye Reisi, Muktedir-i Muhteremi Miralay İsmet Efendi’yi şu muvaffakiyet-i mübeccelelerinden dolayı tebrik için söz bulmaktan itirâf-ı acz eder ve mukaddes vatanımızın mülevves düşman ayaklarından kâmilten tetahhuren muzâheretini eltâf-ı ilâhiyyeden dileriz.

Ordumuz hakkın inâyetiyle vazifesini ifâyâ muvaffak oldukça düşmanlarımızın Hükümetimizi, istiklâlimizi ve mevcûdiyet-i siyâsimizi i’tirâf eyleyecekleri ve hükümet-i milliyemizin hâiz olduğu mevki-i âli-i muhteremi önünde ferş-i cebhe-i tezellül eyleyecekleri tabîdir.”¹⁰⁵

Bu sözlerle Boluluların Türk milletinin canını dişine takarak teşkil ettiği düzenli orduya duydukları güven ve Birinci İnönü zaferi nede-niyle hissettikleri mutluluk dile getirilmiştir.

Dertli’nin 11 Eylül 1921 tarihli nüshasına ilave olarak, Bolu’da Maarif Müdürlüğü yapan Ahmet Talât (Onay) Bey’in¹⁰⁶ Sühâ Zâhir müstea-nı ve “*Mehmetçik’in Destânı*” başlığı ile kaleme aldığı uzun bir şiiri yayımlanmıştır. Bu şiirde, Sakarya Meydan Muharebesi’nin nedenleri, işgalci kuvvetlerin Anadolu’da yaptıkları zulümler, cephede askerlerin verdikleri mücadeleler ve nihayetinde Türk ordusunun elde ettiği zafer bir Mehmetçiğin ağzından sade ve akıcı bir dille anlatılmıştır:

Akşam çiftten döndüm, anam dedi ki:

“Asker isteniyormuş, edildi i’lân;

¹⁰⁴ *Dertli*, 8 Teşrin-i sâni 1336/1920, S.32.

¹⁰⁵ *Dertli*, 17 Kânûn-i sâni 1337/1921, S.42.

¹⁰⁶ Ahmet Talât (Onay) Bey Millî Mücadele yıllarında bir süre Bolu’da Maarif Müdürü olarak görev yapmış, bu sırada Boluluların Kuvâ-yı Milliyye ve TBMM saflarında yer almasında önemli rol oynamıştır. *Dertli*’de Sühâ Zâhir müstearıyla İtilaf Devletleri ile Osmanlı iktidarını eleştirdiği birçok yazısı ve şiiri çıkmıştır. Bolu’daki görevi sırasında adaylığını koyduğu TBMM 2. dönem seçimlerinde Çankırı’dan mebus seçilmiştir (Cemâl Kurnaz, *Ahmet Talât Onay*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.13 vd.).

İngiliz denilen o kahpe tilki,
Yardım ettiğinden saldırmış Yunan!"¹⁰⁷

Yukarıda ilk kıtasını verdiğimiz bu uzun şiir ile cephedeki askerlere olduğu kadar cepheyi maddî ve manevî olarak destekleyen halka da moral vermek gayesi güdülmüştür. Nitekim bu şiir Türk ordusunun takdirine mazhar olmuş, talep üzerine iki bin nüsha daha bastırılarak Batı Cephesi İstihbârât Şubesi'ne gönderilmiştir¹⁰⁸.

Dertli 21 Mart 1922 tarihli nüshasında "Söz Sarayın Değil, Bu Vatanın Sahibi Olan Milletindir" başlığı ile yer alan başyazısında TBMM'nin Türkiye'yi kurtaracak tek kuvvet olduğunu belirterek şöyle demiştir:

"Düşmanlarımızın memleketimizin dört bir tarafını ve mevcûdiyet ve istiklâlimizi imhâya çalıştığı bir sırada felâketi gören millet istiklâlini kurtarmak için mücadeleye atılmış ve düşmana kahir darbelerini indirerek bütün plânlarını zir ü zir etmiştir... İzmir'in işgali sıralarında mukavemet edilmeyib teslim-i silâh edilmesini emreden Bâb-ı Âli, Yunan sürülerinin dâhile doğru ilerleyib envâ-i mezâlim ve cinâyeti bi-lâ-pervâ irtikâb etmelerine fer-yâd eden ma'sûm millete karşı bu ordunun Halife ordusu olduğunu ilândan çekinmemiş ve Sultan Osmân ve Hudâvendigâr Gazi'nin türbeleri, Venezilos'un oğlunun çizmeleri ile telvîs edildiği bir hengâmede saltanat ve sefâhat düşkünü olan Padişah Ferhunda isminde 15 yaşında bir kız ile teehhül etmekten utanmamıştı.

Millet artık mevcûdiyetine hâtıme verildiğini anlayarak varlığını korumak ve hakk-ı hayatını kurtarmak azmi ile silâhına sarıldığı gün, başta Padişah olduğu hâlde Damad Ferid ve hempâları Ali Kemâl tarafından kaleme alınan bir beyânnâme ve düzme bir fetvâ ile düşmana karşı mücâhededeki bulunan milleti bâğî nâmiyle tavsîf ve hakkımızda bir i'dâm kararı demek olan Sevr Muahedesi'ni kırılası elleri ile imza etmek denâetini irtikâb etmişlerdi.

Milletimiz bu alçak ve namussuz zümre-i lâinenin teşkil ettiği Hükûmet ile münasebeti kat'ederek Büyük Millet Meclisi'ni açtı ve Millî Hükûmet'i vücûda getirdi...Söz, Türk ve müslümanlarca ihâneti alçaklığı tahakkuk eden Saray ve Bâb-ı Âli'nin değil, Türk milletini yegâne temsil eden Ankara'daki Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nindir."¹⁰⁹

¹⁰⁷ Tamamı 41 kıta olan söz konusu şiir için bkz.; *Dertli*, 27 Eylül 1337/1921, S.84.

¹⁰⁸ Fevziye Abdullah Tansel, "Ordumuza Resmen Dağıtılan Eserler ve Mehmetçik'in Sakarya Destanı", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, s.5, İstanbul (5 Mayıs 1981), s.58.

¹⁰⁹ *Dertli*, 21 Mart 1338/1922, S.109.

Yukarıdaki satırlarda Türk milletinin her türlü şahsî idare anlayışını reddederek kaderini eline aldığı ve bundan sonra sözün halkın yeğâne temsilcisi olan TBMM'ye ait olduğu vurgulanmıştır.

İtilaf Devletleri temsilcileri Türklerin elde ettiği Sakarya zaferi sonrasında mütareke şartlarını yeniden değerlendirmek üzere 22-26 Mart 1922'de Paris'te bir araya gelmişlerdir. Burada öngörülen; Tekirdağ dışındaki Trakya'nın Yunanlılara bırakılması, Doğu'da bir Ermeni devletin kurulması ve Boğazlar mıntokasında askersiz bir bölge oluşturulması gibi Türklerin egemenlik haklarını zedeleyici teklifler¹¹⁰ tüm Anadolu'da olduğu gibi Bolu'da da büyük bir infial yaratmış ve söz konusu gelişmeler bölge halkı tarafından şiddetle kınanmıştır. Bunun üzerine TBMM'ye, Heyet-i Vekile'ye ve Hâriciyye Vekâleti'ne Bolu'dan gönderilen şu telgraf *Dertli*'nin sütunlarında yer almıştır:

"Paris'de in'ikad eden müttefikin Hâriciyye Nâzırları'nın hiçbir ma'nâ ve kıymet-i ilmiyye ve nazariyye ifade etmeyen mütareke şerâiti teklifâtına Bolu ahâlisi Anadolu Ajansı vâsıtasıyla muttali' olmuştur. Şark'da sulh ve musâlahâun te'sisini samîmiyyetle arzu eden müttefikin hükûmetleri bu arzularını Anadolu'daki haydûd ordusunu hudûd-ı millîmiz hâricine çıkarmakla daha iyi isbât edebilirlerdi. Türkler sulhe âmâdedir. Ancak mevcûdiyet-i istiklâlinin istinâdı olan Misâk-ı Millî'nin kat'îyyetle çizdiği hudûdlardan düşmanın def olup gitmesi şart-ı esâsiyyesinden istiklâlî yolunda bir tek neferi kalıncaya kadar ölmeğe ahd u misâk etmiş olan Türk milleti nâmına teklîf-i vâki'n reddini vekîl ve mümessillerimizden istirhâm ederiz.

Dertli Gazetesi Müdür-i Mes'ûlü Vûkelâ-yı Da'vâdan Ali Sâib,
Gençler Birliği Cemiyeti Reisi ve Türkoğlu Gazetesi Sahibi Mithat Âkif,

Müdafaai Hukûk Reisi Vekili Abdi,
Bolu Belediye Reisi Hakkı"¹¹¹

Bu satırlarda görüldüğü üzere Bolulular Misâk-ı Millî üzerinde son derece hassasiyetle durmuşlar, İtilaf Devletleri'nin anlaşma konusundaki samimiyetlerinin ancak bu çerçevede değerlendirmeye tabi tutulacağını belirtmişlerdir.

Kuvâ-yı Milliyye'nin etkinliğini artırması ve ardından düzenli ordunun kurulmasıyla elde edilen başarılar neticesinde İtilaf Devletleri ile

¹¹⁰ Yalçın ve diğerleri, *a.g.e.*, s.303-304.

¹¹¹ *Dertli*, 28 Mart 1338/1922, S.110.

başlayan müzakereler de *Dertli*'nin haberleri arasında yer almıştır. *Dertli*, bu sancılı süreç içinde daima TBMM'nin ve Türk ordusunun yanında olmuştur. İtilâf Devletleri Sakarya Meydan Muharebesi'nde Yunan kuvvetlerine vurulan darbeden sonra Türk milletinin gücünü iyiden iyiye kestirmişler ve Sevr Muahedesi'ni biraz daha yumuşatmak suretiyle Türklere kabul ettirmek gayesinde olmuşlardır. Bu nedenle 1922 yılı ilkbaharından itibaren "*sulh*" sözünü iyice dillendirmişler ve: "*Yunan ordusu, Kemalist orduyu yenemeyecek. Fakat Kemalist ordu da Yunan ordusunu denize dökemeyecek. Onun için Sevr Anlaşması'ndan bazı tâvizler vererek mes'eleyi konferansla halledelim.*" düşüncesini işlemeye başlamışlardır. İstanbul'da Damat Ferit Paşa yanlısı gazeteci Ali Kemal de *Peyâm-ı Sabah* adlı gazetesinde her gün bu tezi savunmuş, meselenin silahla halledilmesine imkân olmadığı ve ancak Ankara'nın Avrupa Devletleri'ne sığınması ile Yunanistan'dan Anadolu'nun bazı parçalarını koparmanın mümkün olabileceğini yazmıştır¹¹². İşte bu propagandaya karşı *Dertli*, Bolu halkını uyarmaktan geri kalmamıştır. Gazetenin 4 Nisan 1922 tarihli nüshasında şunlar belirtilmiştir:

"Sulh yoktur ve böyle teklifler, böyle şartlarla sulh olamaz, yapacak hükûmet müzaheret de göremez. Binâenaleyh düşman ordularının çekilmeye, işgal altında bulunan memleketimizin tahliye edilmeye başladığını görmedikçe sulh sözlerine inanılmamasını halkımıza tavsiye ederiz. Zîrâ şimdiye kadar çok aldandık. Binâenaleyh bin nasihattan bir Mondros Mütarekesi musibeti kâfidir."¹¹³

Dertli, söz konusu dönem itibariyle Türk milletini rehavete sürükleyecek sulh safsatalarına inanılmaması gerektiği, İtilaf Devletleri'nin bu konudaki samimiyetlerinin ancak işgal ettikleri bölgelerden çekilmeleri ile anlaşılacağı konusunda halkı uyarmıştır. İngiliz Başvekili Lloyd George, Yunanlıları himaye eden teklifleri ile bir yandan Ankara Hükûmeti'ni sulh görüşmelerine getirmeye ilişkin teşebbüslerine devam etmiş, diğer yandan da TBMM'ye tehditler savurmaktan geri durmamıştır. *Dertli*, söz konusu gelişmelere binaen 18 Nisan 1922 tarihli nüshasında millete bir kez daha açıklamada bulunma gereği hissetmiştir:

"İngilizlerin teklifi veçhile bir sulh kabul edemeyiz. O hâlde sulh yoktur, harb vardır. Ey Türk ordusu, vatanın istihlâsı konferanslarda değil, senin süngünün ucundadır."¹¹⁴

¹¹² Coşar, a.g.e., s.292.

¹¹³ *Dertli*, 4 Nisan 1338/1922.

¹¹⁴ *Dertli*, 18 Nisan 1338/1922, S.113.

Başkumandanlık Meydan Muharebesi'nden dört ay kadar önce yazılan bu satırların Türk milletinin duygu ve düşüncelerini dile getirdiğine şüphe yoktur. Meydana gelen gelişmeler neticesinde İtilaf Devletleri'nin konferans tekliflerinden ve görüşmelerinden bir sonuç çıkmayacağı görülmüş, Türk milletinin hayat hakkını ancak ve ancak savaşarak kazanabileceği anlaşılmıştır.

Dertli'nin 12 Eylül 1922 tarihli nüshasında büyük puntolarla Türk ordusunun Bursa'ya ve İzmir'e girdiği müjdesi verilmiştir. Dâhiliye Vekili'nin "*Yeşil Bursa'muza da kavuştuğumuzu tebşîr eylerim.*" sözlerinin altında Anadolu Ajansı'ndan alınan "*Ordumuzun kahraman süvârileri bugün cumartesi saat on buçukta sevinçli gözyaşları arasında İzmir'e dâhil olmuşlardır.*" haberi gazetesinin manşet yazısını oluşturmuştur. Takip eden nüshalarda Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'nın Türk ordusunun İzmir'e girişi nedeniyle millete beyanâtuna yer verilmiş¹¹⁵ ve söz konusu dönem itibariyle hâlen düşman işgali altında bulunan İstanbul'un da pek yakın bir zamanda kurtarılacağı vurgulanmıştır¹¹⁶.

Büyük Taarruz'un ardından İtilaf Devletleri ile yürütülen Lozan Konferansı sürecini sütunlarına taşıyan *Dertli* bu çerçevedeki başmakalelerinde TBMM Hükûmeti'nin barışa olan inancını dile getirmiştir¹¹⁷. Boğazlar¹¹⁸, Batı Trakya¹¹⁹, azınlıklar¹²⁰, kapitülasyonlar¹²¹ ve Yunanistan'dan talep edilen tazminat¹²² meseleleri *Dertli*'de ayrıntılarıyla değerlendirilmiş ve imzalanacak anlaşmanın ancak ve ancak Misâk-ı Millî çerçevesinde şekillenebileceği vurgulanmıştır. Lozan'a davet edilen İstanbul Hükûmeti temsilcilerine hadlerini bilmeleri gerektiği doğrultusunda: "*Yalnız Bir Türk Halk Hükûmeti vardır, İstanbul Hükûmeti yoktur.*" denilerek, Teşkilât-ı Esâsiyye'nin "*Misâk-ı Millî hudûdları içinde tek yetkili erkin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti*" olduğu yönündeki maddelerine sütunlarında yer vermiştir¹²³.

Padişah'ın desteklediği İstanbul Hükûmeti'nin Lozan Konferansı'na katılmak konusundaki ısrarı ve menfi girişimlerine karşılık Şair

¹¹⁵ *Dertli*, 19 Eylül 1338/1922, S.133.

¹¹⁶ *Dertli*, 26 Eylül 1338/1922, S.134.

¹¹⁷ *Dertli*, 14 Teşrîn-i sâni 1338/Kasım 1922, S.142; *Dertli*, 20 Mayıs 1338/1922, S.159.

¹¹⁸ *Dertli*, 13 Kânûn-i evvel 1338/Aralık 1922, S.145.

¹¹⁹ *Dertli*, 16 Kânûn-i sâni 1339/1923, S.150.

¹²⁰ *Dertli*, 10 Temmuz 1339/1923, S.175.

¹²¹ *Dertli*, 26 Kânûn-i evvel 1338/1922, S.147.

¹²² *Dertli*, 29 Mayıs 1339/1923, S.169.

¹²³ *Dertli*, 7 Teşrîn-i sâni 1338/Kasım 1922, S.140.

Yahya Nüzhet'in "*Sultan Eğleniyor*" başlıklı şiiri *Dertli*'nin 1 Ağustos 1922 tarihli nüshasında yer almıştır:

"Anadolu'da dökülen kanla,
Ne mutlu sarayda, lâleler açtı,
Yurdunu, ırkını, çığneten hâkan,
Zevkinin uğruna çiçekler saçtı."¹²⁴

Büyük Taarruz sırasında şehit düşen Şair Yahya Nüzhet bu şiirinde halkın işgal altındaki Anadolu'da çektiği cefaları anlatmış ve söz konusu sıkıntılar karşısında Padişah'ın takındığı duyarsız tavrı eleştirmiş tir. Kurtuluş günlerinin yakında olduğunu müjdeleyen şair baş gösteren tehlikeler karşısında halkın mücadele azmini kamçulamak istemiştir.

Ahmet Talât (Onay) Bey ise *Dertli*'de 5 Eylül 1922'de Sühâ Zâhir müstearı ile yayımladığı bir şiirinde Mustafa Kemal Paşa'nın "*Ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir.*" emrine ve Türk ordusunun bu emir doğrultusunda İzmir'e doğru yürüyüşüne atıfta bulunarak şunları dile getirmiştir:

"Türk'ü düşürmek'çin kurmuşken pusu,
Yüz tuttu firâra Yunan ordusu;
İsrâfil çalmakta felâh borusu,
Tanrımın lütfuna elhamdülillah!"¹²⁵

Bütün Anadolu ile birlikte Bolu halkına da ateşten günler yaşatmış olan işgal günlerinden kurtuluşu simgeleyen Başkumandanlık Meydan Muharebesi neticesinde elde edilen zaferin dile getirildiği bu şiirde cephe- dedeki askerlere şükran duygularına ve daima onların yanında olan Türk milletinin şükür dualarına yer verilmiştir.

Dertli, azınlıklarla ilgili haberlere ve makalelere de sayfalarında yer vermiştir. Örneğin 23 Mayıs 1921 tarihli nüshada Ahmet Talât (Onay) Bey yine Sühâ Zâhir müstearıyla kaleme aldığı yazısında TBMM'de görülmekte olan, muhtelif tarihlerde azınlıklara tanınan hak ve imtiyazların kaldırılmasına dair yasaya değinmiştir. Yazar bu vesileyle Rumlara, Ermenilere, Musevilere ve diğer gayrimüslim unsurlara verilen imtiyazlar üzerinde durmuştur. Yazıda, söz konusu hak ve imtiyazların azınlıklarca istismar edilerek zamanla devletin varlığını tehdit eder hâle geldiğine ve yabancı devletlere verilen kapitülasyonların ise Osman-

¹²⁴ *Dertli*, 1 Ağustos 1338/1922, 127.

¹²⁵ Şiirin bütünü için bkz.; *Dertli*, 5 Eylül 1338/1922, S.131.

lı Devleti'ni yıkılışa götüren süreci tetiklediğine işaret edilerek şu sonuca varılmıştır:

"...Bu memleket mademki Türkiye'dir ve sakinleri de mademki Türk'dür, binâenaleyh Türklerle yaşamak isteyen sâir milletlerin de Türklerden farklı olmaması ziyâde hak sahibi olmamaları pek tabiidir. Dünyanın hiçbir tarafında ekalliyetin hukûkunun ekseriyetten ziyâde olduğuna tesâdüf olunamaz. Belki aksine tesâdüf olunur. Teklif olunan kanûn ekalliyetler hukûkunu inkâr etmiyor, ancak sûi'stimâle uğrayan müsâadâtı tehdid ediyor. Binâenaleyh esâsı itibariyle bu kanûn kadar bu günün mühim icrââtından ma'dûd bir şey olamaz. Biz şuna kâniyiz ki hükûmet bir taraftan ordusuyla zaferler, siyâsetiyle galebeler te'mîn ederken böyle bir kanûn kabul ederse yeni bir muzafferiyet te'mîn etmiş olacaktır.

Kapitülasyon nâmı verilen belânın ref'ine doğru bir hâtime demek olan kanûnun intişârı mühim bir hadise olacaktır. Dâhili belâyı ref' eden bu kanûn temennî ederiz ki uhûd-ı atıka (eski anlaşmalar) nâmı verilen hâricî belânın da ref'i için bir mukaddime olur.

Türk'ün azim ve metânetinin pek yakın âtûde Türk'ün hür ve müstakîl olarak yaşamasını te'mîn edeceğine yine Türk'ün büyük olan Allah'ı kefil ve kâfidir." ¹²⁶

Bu tezi destekler mahiyette yayınlarına devam eden *Dertli*, Bolu'da yaşayan Rum ve Ermeni azınlıklardan bir kısmının gazeteye verdikleri bir demeci 20 Haziran 1922 tarihi itibariyle "*Ekalliyetlerin Sedâsı, İngilizler Okusun ve Utansın*" başlığıyla yayımlamıştır:

"Bolu'da mütevattın biz Rum ve Ermeniler asırlardan beri Türk idâre-i âdilesinin zıll-i himâyet-i re'fetinde kemâl-i huzûr ve saâdet içinde yaşamakta ve ecdâdlarımızdan bizlere gelinceye kadar hiçbirimiz herhangi bir Türk kardeşimiz tarafından ednâ bir hakaret bile görmediğimiz hâlde Avrupa politikacılarının bin türlü siyâsalarla Anadolu'da hıristiyan ekalliyetleri hakkında mezâlim ikâ' edilmekte olduğundan bâhisle müfteriyât eylemelerini sûret-i kat'iyede takbîh ve redd ve tekzîb eyleyiz. Kanûnun ve fa-zâil-i insaniyenin tamamen hâkim olduğu Anadolu'da hiçbir hıristiyanın en âdî bir hakkı bile hiçbir sebep ve sûretle ihmâl edil-

¹²⁶ *Dertli*, 23 Mayıs 1337/1921, S.60.

memekte ve Hükûmet-i Milliyyemizin kâffe-i icrââtı hristiyan ve müslüman bütün ebnâ'-yı vatanın aynı müsâvât-ı hukûk dairesinde mazhar-ı etemm ve adâlet olması merkezinde mütekâsif ve mütemerkiz bulunduğunu kemâl-i şükranîyetle bütün cihân-ı medenîyete ilân eder ve Avrupa ve bilhâssa Yunan menâbi'nden mütereshşih isnâdât efsanelerinin bi-usûl ve esâs olduğunu te'yîd eyleriz.

Ermeni Mu'teberâtundan Tekfur Mikâilyan, Tiftik Tüccârından Ohannes Tailyan, Bolu'da Ağnam Tüccârından Hirebetoğlu Tekfur, Mi'mâr Yani, Mi'mâr Kostî, Mi'mâr Pandeli Kalfa, Mi'mâr Yani Nikola, Urgan Tüccârından Nikola Efendi Mahdumu Yorgi, Terzi Jamekos oğlu Tekfur, Terzbaşı Agop, Marangoz Yusif, Marangoz Lefter, Marangoz Harelbo, Marangoz Espero, Marangoz Dimitri, Doğramacı Nazaret, Avusturyalı Mösyö Pezer"¹²⁷

Bu demeçle, bölgede yaşayan Ermeni ve Rumların Türklerin idaresinde kanun ve nizamlar çerçevesinde yüzyıllardır rahat ve huzurlu bir şekilde yaşadıkları, Avrupa'nın haris politikacıları tarafından uydu-rulan mezalim iddialarının tamamen iftira olduğu kesin bir dille ifade edilmiştir. Bunun bizzat bölgede yaşayan unsurlar tarafından dile getirilmesi Türklerin insafsız bir karalama kampanyası sonucu katliamla suçlandığı söz konusu dönem için önemli bir hadisedir.

Sakarya zaferinin ardından *Dertli* tarafından gönderilen tebrik tel-grafına Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği cevabî telgraf, gazetenin sütunlarında şu şekilde yer almıştır:

"Hûrşîd-i zaferin semâ'-ı millimizde tele'üvânî dehâ-yı hârî-külâdesi ile te'mîn buyurmaları hasebiyle ahde-i fehîmânelerine Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin neşriyâtını takdir buyurdukları nâcîz (*Dertli*)'nin tebrîk telgrafına verdikleri cevabı bir vesika-i tarihiyye olmak üzere aynen derc-i sûtûn müfâheret eyliyoruz."

"Ankara 23 Eylül 1337

Bolu'da *Dertli* Gazetesi Müdürî Ali Sâib Bey'e,

Tebrîkâtınıza teşekkür ederim efendim. Reis-i Cumhur, Başkumandan Mustafa Kemal"¹²⁸

¹²⁷ *Dertli*, 20 Haziran 1338/1922, S.121.

¹²⁸ *Dertli*, 27 Eylül 1337/1921, S.84.

Dertli'nin 7 Kasım 1922 tarihli nüshasında da Bolu'dan muhtelif imzalarla TBMM'ye gönderilen ve Saltanatın kaldırılması konusundaki kararı tebrik eden bir mektup yayımlanmıştır. Bu mektup şu düşünceleri ifade etmekteydi:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyâset-i Celilesine,

Millet en müşkil ve buhranlı zamanlarında vatanın en vahîm ve tehlikeli dakikalarında hukûk-ı esâsiyye ve siyâsiyesinin müdafaa ve muhâfazasını Padişah'ına ve onun isnâdgâhı olan Bâb-ı Âli'ye terk ettiği zamanlarda ihmâl edildiğini, asırlardan beri câzibedâr cariyelerinin âğuş-ı sefâhında ve müdded-ebed saraylarının azamet ve ihtişamı karşısında ihtiyâcât ve ıztırâbât-ı milliyeyi bir an için olsun düşünmeyen, yalnız mestiyeye-i sefâhatlarının devamını te'mîn edici uşaklar araştıran bir hey'et-i sefile ve sefihenin ve millete birgûna alâka ve râbitası olmadığını bilâkis Anadolu ve Türk'ün düşmanlarıyla teşrik-i mesâi sûretiyle milleti esârete sevk, şeref ve istiklâl ve mevcûdiyet-i siyâsiyesinden tecrîde hasr-ı âmâl eyleyen sultan-ı hâzır ve onun gayr-ı meşrû hükûmetinin tevâlî edegelen vatanî ve millî ihânelerine nihayet vermek için mevhûm İstanbul Sadrazamı Tevfik Paşa'nın son vesîkasından¹²⁹ daha maddî ve canlı bir hüccet-i kat'î bulunamazdı. Milletin ezâ ve felâketiyle istihzâ' bu düşman kuklasının millet üzerindeki saltanat-ı keyfiyelerine nihayet vermek ve saltanat-ı milliyenin te'sîsiyle milletin öc-i ikbâlinde dâimâ bir baykuş gibi öten mel'ûnların ihânnet ocaklarının yıkılması hakkındaki Büyük Millet Meclisi'nin 1 Teşrîn-i sâni 338 tarihli kararı tarih-i milelde, tarih-i Osmânî'de ve bilhâssa Anadolu Mücâhede-i Milliyesi'nde intizâr edilen en büyük bir inkılâbı vücûda getirmekle milletin hakikî temenniyyât ve arzularını is'âf etmiş demektir. Binâenaleyh İstanbul'un mürâcaat-ı âhiresi üzerine millet galeyân ve fevân-ı azîme ile muhtezir bulunduğu karar-ı vâki'î büyük bir memnuniyetle karşılamış ve hukûk-ı milliyesini bihakkın müdafaa etmekte bulunan azîmkâr vekillerini şükrânlarla alkışlamıştır. İstanbul Hükûmeti'nin ve saltanat-ı şahsiyesinin fiilen de ilga'sı hakkındaki karardan mütevellid sürûr ve şâdmânî nâkabil-i tasvîrdir. Bu

¹²⁹ Burada, Lozan Konferansı'na İtilâf Devletleri tarafından İstanbul ve Ankara Hükûmetleri'nin birlikte davet edilmeleri üzerine Sadrazam Tevfik Paşa'nın konferansa iştirak etmek konusunda TBMM'ye görüş ve önerilerini sunduğu 29 Ekim 1922 tarihli telgraftan bahsedilmektedir. İlgili telgrafların tam metni için bkz.; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1991, Vesika no:263, s.928-929; *Türkoglu*, 5 Teşrîn-i sâni 1338/Kasım 1922, S.62.

münasebetle de Bolu halkının en hakikî ve en samîmî şükr-i engîzânesini arz-ı vürûdundan beri temâdî eden tezâhürât-ı vatan-perverâneyi ve hakikî kurtuluş bayramından mütevellid huzûzât-ı nihâyeyi tebrikât-ı kalbiyyemize tevfikten arz eyleriz.”¹³⁰

TBMM’ye gönderilen bu mektup münasebetiyle Bolu ahalisi, artık hiç bir anlamı ve işlevi kalmamış, tarihî görevini tamamlamış ve hatta işgalci devletlerle işbirliği yapmak suretiyle ihanet ocağı hâlini almış olan Saltanatın kaldırılması konusundaki kararı takdir etmiştir. Böylelikle *Dertli*, bu kararı alan mebusların Türk milletinin haklarını korumak ve duygularına tercüman olmak gayesiyle çalışmalarını devam ettirdiği-ni dile getirmiş ve kendilerine şükran duygularını ifade etmiştir.

Yukarıda değindiğimiz bütün bu siyasî ve askerî gelişmelerin dışında yeni Türkiye’nin girişeceği inkılâp hareketi de *Dertli*’nin sütunlarından değerlendirilmiştir. 14 Kasım 1922 tarihli nüshada yer alan “*İçtimâ-i İnkılâbların Kıymeti*” başlıklı yazıda inkılâpların millettten doğan, cemiyet ruhunda hâsıl olan zarurî ve olağan hadiseler olduğu vurgulanarak söz-e şöyle devam edilmiştir:

“İnkılâblardan değişimlerden ve yeniliklerden korkan milletlerin hayatta hakk-ı mevcûdiyeti hakk-ı tekâmül ve inkişâfı yoktur, olamaz. İnkılâbdan kaçmak ölümden kurtulmaya çalışmak gibi muhâl bir keyfiyet, âdetâ yaşamak istememek, kanûn-ı tabîînin ahkâmını icrâ’ya mukavemet, cereyân-ı tabîîyi tevkife uğraşmak gibi beyhûde ve hatta muzırr bir harekettir...Bu günkü ruh-ı insâniyyet ve vicdân-ı medeniyyet, büyük küçük ânî ve nâgehânî inkılâb-ı mâneviyye, tekâmülât-ı içtimâiyyenin netice-i tabîyyesi, tarihî bir mahsûle-i umûmiyyesidir.”¹³¹

Mevcut durumu net bir şekilde açıklayan bu cümlelerde inkılâpların Türk milletini geleceğe taşıyacak en önemli hayat kaynaklarından biri olduğu dile getirilmiştir. “*İnkılâblarda Muvaffakiyyet*” başlıklı bir başka yazıda ise şunlar beyan edilmiştir:

“İstibdâd devirlerinin, zulm-ı mel’anetlerin, tahakküm azrail-lerinin, şahsî saltanatların, ferdî hâkimiyetlerin tekrar teşkiline,

¹³⁰ *Dertli*, 7 Teşrîn-i sâni 1338/Kasım 1922, S.140; Bolu’dan gönderilen telgrafın Hey’et-i Umûmiyye’ye arz edildiği ve memnuniyet uyandırdığına dair TBMM adına İkinci Başkan Doktor Adnan (Adıvar) Bey’in cevabî telgrafı için bkz.; *Dertli*, 14 Teşrîn-i sâni 1338/Kasım 1922, S.141; Türkoğlu, 12 Teşrîn-i sâni 1338/Kasım 1922, S.63.

¹³¹ *Dertli*, 14 Teşrîn-i sâni 1338/Kasım 1922, S.141.

tekrar meydana hayata çıkmasına meydan ve fırsat verilmemesi, bunlara şiddetle mümânaat olunması, ufak bir müsâmananın yapılmaması kat'i bir lâzıme-i galibiyettir. İnkılâblardan sonra doğacak gündüzlerin hiçbir zaman ve hiçbir sûrette kararmaması, geceye tebdil etmemesi, îdî ve dâimî bir gündüz hâlinde bulunması için millet semâ'sının her tarafında hiçbir bulutun hatta gölgenin bile tahassulüne müsâade olunmaması, aynı ateş, heyecân ve samîmiyetin yanması, hasr u intifâ' bir maksatla söndürmek isteyenleri ma'nen yakması yegâne âmâl ve yegâne vâsıta-ı muzafferiyettir."¹³²

Bu şekilde inkılâplarda başarıya ulaşmak için gerekli ana prensipler üzerinde durulmuş ve elde edilecek başarıların inkılâp ateşini sürekli yanık tutacağı beyan edilmiştir. *Dertli* bu söylemleriyle Cumhuriyet'in ilânı ile başlayan ve Türk milletini gelecek yüzyıllara taşımak gayesinde olan inkılâpların da müjdesini vermek istiyor gibidir.

Türkoğlu Gazetesi

Yunan Kralı Konstantin'in ordularına Eskişehir'den Ankara'ya yürüme emrini verdiği ve Sakarya Meydan Muharebesi'ne doğru gidildiği 15 Ağustos 1921 tarihinde Bolu'da *Dertli*'nin kampanyalarını desteklemek ve Kuvâ-yı Milliye lehinde kamuoyu oluşturmak üzere *Türkoğlu* adında bir gazete daha çıkmıştır¹³³.

Türkoğlu, 15 Ağustos 1921 tarihli 1 numaralı nüshasında: "*Tenvîr ve İrşâd Hey'eti'nin nâsir-i efkârı*" olduğunu kaydetmiştir¹³⁴. Söz konusu dönemde işgalci güçlerle el ele veren İstanbul Hükûmeti'nin yıkıcı propagandalarını önlemek, dâhilî ayaklanmalarda boş yere kan dökülmesine engel olmak için birçok bölgede TBMM tarafından bu şekilde "*İrşâd ve Tenvîr Hey'etleri*"nin teşkil edildiği bilinmektedir¹³⁵. Nitekim ilk nüshasında "*hey'et-i tahrîriyye*" adına kaleme alınan makalede: "*Türkoğlu bütün Türklere ve müslümanlara hitâb edecek, Türklüğün ve İslâmiyet'in teâlîsine hüdâmâtı kendisi için hakikî bir şeref bilecektir.*"¹³⁶ denilerek gazetenin amaçları hakkında bilgi verilmiştir.

¹³² *Dertli*, 29 Teşrin-i sâni 1338/Kasım 1922, S.143.

¹³³ Coşar, a.g.e., s.296; Zekiye Tütüncü, *Türkoğlu Gazetesi'ne Göre İstiklal Savaşı'nın Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s.18; *Türkoğlu*'nun yayın hayatına başlaması Bolu gazetesinde de ele alınmış ve "*müfîd makaleleri*" bulunduğu beyan edilen *Türkoğlu*, Bolu ahalisine tavsiye edilmiştir (*Bolu*, 25 Ağustos 1337/1921, S.357).

¹³⁴ *Türkoğlu*, 15 Ağustos 1337/1921, S.1.

¹³⁵ Coşar, a.g.e., s.296.

¹³⁶ *Türkoğlu*, 15 Ağustos 1337/1921, S.1.

Türkoğlu'nun imtiyaz sahibi Âkîfbeyzâde (Koca) Mithat Âkîf Bey¹³⁷, Mes'ûl Müdürü ise Abdiâğazâde Mehmed Abdi Bey idi. Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki Fırkası'nın Bolu Kâtib-i Mes'ûllüğü görevinde bulunan Mithat Âkîf Bey Mondros Mütarekesi'nin ardından İtilaf Devletleri'nin güdümü altındaki İstanbul Hükûmeti tarafından Malta'ya sürgün edilmiştir.

Bu şahıs ilerleyen süreç içinde Ankara Hükûmeti'nin çabaları neticesinde serbest bırakılmış ve Bolu'ya geri dönerek dâhilî ayaklanmalar sebebiyle Bolu'ya sürülmek istenen lekeyi temizlemek için çaba gösteren Bolu ahalisi arasında yer almıştır. Gazetesi Bolu Hükûmet Matbaası'nda *Türkoğlu* İdârehânesi'nde basılmıştır. İlk on nüshası pazartesi günleri neşredilen gazetenin daha sonra pazar günü yayımlanmaya başladığı görülmektedir¹³⁸.

Sakarya Meydan Muharebesi'nin yaklaştığı günlerde yayın hayatına başlayan *Türkoğlu*; halkın mücadele ruhunun kamçılanmasında ve maneviyatının kuvvetlendirilmesinde önemli rol oynamıştır¹³⁹. İstanbul Hükûmeti'ne karşı cephe almış ve Millî Mücadele'nin sonuna kadar yayın hayatına devam etmiştir¹⁴⁰. *Türkoğlu*, yerel haberlere yer vermekle birlikte ulusal ve uluslar arası basın ajanslarını da yakından takip etmiş, bu şekilde yerli ve yabancı haberler gazetenin sayfalarında yer almıştır. Ayrıca Bolu'da eğitim, bayındırlık, sanayi alanlarında yapılan ve yapılması gereken çalışmalar da *Türkoğlu*'nda ele alınmış ve tartışılmıştır¹⁴¹.

Söz konusu gazetenin ilk nüshasındaki "Senden ne istiyorlar?" başlıklı yazısıyla Mithat Âkîf Bey, İtilâf Devletleri'nin Anadolu üzerindeki emperyalist emellerine değinmiş ve: "Sen, altmış paralık Yunanı tuz gibi dağıtacak ve eriteceksin. Bütün millet de seninle beraber her şeyini fedâ'ya âmâdedir. Koş ve yetiş *Türkoğlu*. Durmak zamanı değildir. İleri."¹⁴² diyerek Türk ordusuna moral ve destek

¹³⁷ Birinci Dünya Savaşı yıllarında Bolu'da İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kâtib-i Mes'ûllüğünü yapan (Koca) Mithat Âkîf Bey, İttihatçı olduğu ve Ermenilerin 1915'teki tehciri olayının Bolu bölgesindeki sorumluları arasında yer aldığı gerekçesiyle Mondros Mütarekesi'nin ardından İngilizlerce Malta Adası'na sürülmüştür. Anadolu'da hâkimiyet tesis eden Ankara Hükûmeti'nin İngilizler ile yaptığı esir mübadelesi anlaşması gereği Malta'dan kurtularak Bolu'ya dönmüş, bölgede Kuvâ-yı Milliye lehinde kamuoyu oluşturmak ve Millî Mücadele'yi desteklemek üzere *Gençler Birliği Cemiyeti* ile *Türkoğlu* gazetesini kurmuştur (Evcin, a.g.t., s.842 vd.).

¹³⁸ Tütüncü, a.g.t., s.18.

¹³⁹ Coşar, a.g.e., s.296.

¹⁴⁰ Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi (1919-1965)*, İkinci kitap, Doğu Matbaacılık, Ankara 1968, s.55.

¹⁴¹ Tütüncü, a.g.t., s.19-20.

¹⁴² *Türkoğlu*, 15 Ağustos 1337/1921, S.1.

vermiş, milletin cephede ölüm kalım savaşı veren askerlerin yanında olduğunu vurgulamıştır.

Sakarya zaferinin haberini de 18 Eylül 1921 tarihli nüshasında: “Yuha... Yunanlılar kaçıyor. Yuha. İngilizlerin şark siyasetleri ebediyyen iflâs etmiştir. Yuha İngilizlere!”¹⁴³ diyerek sütunlarına taşımıştır. Yazının devamında ise 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), Yunan, Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları’nı yaşayan Osmanlı ülkesinin Mondros Mütarekesi neticesinde işgallere açık hâle geldiğini, bu süreç içinde Türk milletinin doğrudan doğruya mevcudiyetine ve hayatına kastedildiğini belirten *Türkoğlu*, her şeye rağmen milletin birlik ve beraberlik ile istiklalini korumasını bildiğini vurgulamıştır. İtilaf Devletleri’nin Mondros Mütarekesi ile uygulamaya geçirdikleri Türkiye’yi paylaşma planlarının Türk milletinin azim ve kararıyla tekrar bozguna uğratılacağını beyan ederek işgalci güçlere “Artık hakkımız teslim edilmeli” çağrısında bulunmuştur¹⁴⁴.

Türkoğlu da meslektaş *Dertli* gibi Sakarya zaferinden sonra İngilizlerin ortaya yaydıkları barış ve konferans sözlerine halkın inanmaması, mücadele azmini gevşetmemesi için elinden geleni yapmıştır. Konuyla ilgili olarak Mithat Âkif Bey 2 Ekim 1921’de “*Vazîfeye İkdâm*” başlıklı yazısında şunları belirtmiştir:

“Sakarya’nın şark ve garbında Türk ordusu tarafından belkemiğine vurulan şiddetli darbenin te’siri ile ne yapacağını şaşırarak Yunanlılar Avrupa’da kapı kapı dolaşmaya ve sulh dilenmeye başladılar. Yunanlıları bizimle harbe teşvik eden, onlara her nev’i tehcizât-ı harbiyye, para ve hatta Erkân-ı Harb zâbitlerini veren İngilizler bile Sakarya hezimetinin verdiği dehşetten apışıp kaldılar...*Türkoğlu*, işlerin iç yüzünü tamamen bildiği için kınından çıkardığı palayı kolay kolay yerine koymıyacaktır. Evvelemirde Yunan çapulcuları Anadolu’dan def ve tard edilecek, Edirne vilâyeti tahlis ve İstanbul’un hudûdları taht-ı emniyete alınacak, güzel İstanbul’umuz bize teslim, Anadolu ve Rumeli’de İka’ edilen maddî zararlar tazmin ettirilecektir. Dünyada bir tek Türk kalıncaya kadar mücâhedât-ı hâzıra bütün şiddeti ile devam edecek ve hükûmet olarak teşekkül-i tarihten beri Türk yumruğu altında ezilmeye alışmış olan Yunanlıların nâmu bu defa tarih-i âlem-den her halde silinecektir...Deri yüzülmüş, burnuna gelmiştir. Tavassut ve sulh hakkında vâkıf olacak mürâcaat ve teşebbüslerin

¹⁴³ *Türkoğlu*, 18 Eylül 1337/1921, S.6.

¹⁴⁴ *Türkoğlu*, 18 Eylül 1337/1921, S.6.

hiçbirisi de samimî ve hakikî değildir. Bizi avutmak ve avlamak için tertîb edilmiş ve İngiliz tuzağı olan bu dalaverelere kat'iyen inanmıyarak millî gayelerimizin istihşâline kadar bütün varlığımızla ileri ve geri hidemâtındaki vazîfelerimize büyük ve mütezâ-yid bir aşk ve imân ile sarılacağız ve hâinleri bir teki bile kalmayınca kadar ezib tepelemedikçe palayı kınına koymıyacağız. Gösterdiğimiz fedakârlığın mes'ûd mükâfatı pek yakındır. İnâyet Allah'tan."¹⁴⁵

Yunanlılara büyük bir darbe vurulmakla birlikte tedbirin elden bırakılmaması gerektiğini belirten Mithat Âkif Bey, işgalcilerin Anadolu topraklarından tamamen çıkarılınca dek mücadeleye devam edileceğini vurgulamıştır. Gazetenin aynı nüshasında, İstanbul'da işgal kuvvetleri ile işbirliği yapan İstanbul basınına ve yazarlarına da kesin bir uyarıda bulunulmuştur. Kuvâ-yı Milliye'ye ağır saldırılarda bulunan Ali Kemal'e *Peyâm-ı Sabah*'ta Ermeni Mihran (Nakkaşyan) ile ortak olduğundan "*Artin Kemâl*" adı ile hitap ederek şunları demiştir:

"Başta kart babanız olduğu hâlde beş on hergelenin bir araya gelib de Anadolu'ya saldırtığınız Yunanlılardan mürekkeb it sürüsü, Türk'ün süngüsü altında belâsını buldu. Şimdi sıra size geldi. Hazır olun kahbe alay! Bu millet sizin de hakkınızı verecektir. Fakat kaçmayınız..."

Görüldüğü üzere *Türkoğlu*, Yunanlılarla işbirliği yapmak suretiyle Türk milletini felakete sürüklemek gayesinde olan İstanbul'daki basın organlarının temsilcilerine karşı sert bir üslup kullanmış, halkın bu yapılanlardan hesap soracağı günlerin yaklaştığını belirtmiştir.

16 Ekim 1921 tarihli nüshada İhsan Altay imzasıyla çıkan yazıda tarihin en eski, şerefli ve kahraman milletlerinden olan Türklerin tarih boyunca bağımsızlıklarına düşkünlükleri, mazlumların yanında oluşları dile getirilmiş; yıllardır bünyesinde barındırdığı, hak ve özgürlük tanıdığı azınlıkların şimdi bu millete zincir vurmaya ve memleketin servetini yağmalamaya kalktukları vurgulanmıştır. Makale: "*Haydi artık ileri! Göktaırımız emrediyor, onun yüce Kemâl'i 'Türk'e ölüm yok!' demekde ve dalkalınç olarak ileriye yürümekde, bu kavgayla tarihe yeni baştan şân gelecek, bizler dahi kurtulub saâdete ereceğiz; yurdumuzda istiklâl çiçekleri dereceğiz.*"¹⁴⁶ sözleriyle son bulmuştur.

¹⁴⁵ *Türkoğlu*, 2 Teşrin-i evvel 1337/Ekim 1921, S.8.

¹⁴⁶ *Türkoğlu*, 16 Teşrin-i evvel 1337/Ekim 1921, S.10.

Türkoğlu, 30 Ekim 1921 tarihli nüshasında halka, Sakarya Meydan Muharebesi sırasında Eskişehir bölgesinde meydana gelen çarpışmalarda yararlılık gösteren ve cephede hizmet eden 12 Türk kadınına maddiye verildiğini duyurmuştur. Ayrıca bu hamiyetli kadınlardan Erzâk Kolu Kumandanlığı vazifesini ifa eden Fatma (Seher Erden) Onbaşı'nın da rütbesinin çavuşluğa terfi ettirildiği bildirilmiştir¹⁴⁷. Bu haberde yurtlarının kurtuluşu için canları pahasına kendilerini mücadeleye adanmış Türk kadınlarına duyulan vefa duyguları da dile getirilmiştir.

13 Kasım 1921 tarihli nüshada Mithat Âkif Bey, Sakarya Meydan Muharebesi'nden ordusu yenilgiyle çıkan Yunan Kralı Konstantin'in apar topar Yunanistan'a döndüğünü ve dâhilî vaziyetini de düşünerek biraz daha yardım alabilmek için Avrupa'ya seyahat etmeye karar verdiğini yazmıştır. Bu günlerde Yunanistan'ın zaman kazanmaya yönelik barış teklifi şayialarına karşı Mithat Âkif Bey'in söylediği son sözler: *"Anadolu'da bütün millet vazîfe başında, düşman peşindedir... Yunan Hükûmeti'nin sulh tevessülâtı tekliflerinin cevabını Türkoğlu'nun toprakları süngüleri vermeye hazırlıyor. Kulak verme işine bak..."*¹⁴⁸ şeklinde olmuştur.

Türkiye'nin İngiliz himayesine girmesini, Boğazlar'ın İngilizlerin kontrolünde olmasını, Halife/Padişah'ın Suriye ve Irak'ta İngiliz varlığını tanıdığını ve Türkiye'yi kurtarmak için mücadele eden milliyetperverlerin İngiliz kuvvetlerince bertarafına yardım edilmesini öngören Sadrazam Damat Ferit Paşa ile İngilizlerin gizli olarak imzaladığı 12 Eylül 1919 tarihli anlaşmayı da sütunlarına taşıyan *Türkoğlu*¹⁴⁹, benzer şekilde İstanbul ve Ankara Hükûmetleri'nin Lozan Konferansı'na birlikte davet edilmeleri üzerine Sadrazam Tevfik Paşa'nın konferansa iştirak konusunda TBMM'ye gönderdiği 29 Ekim 1922 tarihli telgrafi *"Son Vessika-ı İhânet"* başlığıyla yayımlamıştır. *Türkoğlu* konuyla ilgili yayımladığı makede son söz olarak şunları söylemiştir:

"Efendiler! Beyhûde yorulmayınız. Türk sanıyla, Türk şahsiyetinizle bizi İngiliz âmâline hizmet ettirmeye muvaffak olamayacaksınız. Asırlardan beri size efendilik eden yüce bir milletin, koca bir vatanın ufûl-ı hazînini ve inhizâmını görmeye muvaffak olamayacaksınız."¹⁵⁰

¹⁴⁷ *Türkoğlu*, 30 Teşrin-i evvel 1337/Ekim 1921, S.12.

¹⁴⁸ *Türkoğlu*, 13 Teşrin-i sâni 1337/Kasım 1921, S.14.

¹⁴⁹ *Türkoğlu*, 4 Kânûn-i evvel 1337/Aralık 1921, S.17.

¹⁵⁰ *Türkoğlu*, 5 Teşrin-i sâni 1338/Kasım 1922, S.62.

Tevfik Paşa'nın hiç hakkı ve payı olmadığı bir zaferin neticesi olarak ortaya çıkan Lozan Konferansı'na İstanbul Hükûmeti adına temsilci göndermek istemesi ve bu durumun konferansta yaratacağı ikilik neticesinde Türk milletinin büyük fedakârlıklarla kazandığı askerî zafere gölge düşürme tehlikesi *Türkoğlu*'nun şiddetli muhalefetiyle karşılaşmıştır. Bu yüzden gazetede neşredilen söz konusu vesika "*İstanbul Hükûmeti'nin tarihî cinayetlerinin gelecek nesillere intikal edecek son ihanet vesikası*" olarak tarif edilmiştir. Buna karşılık *Türkoğlu* da İstanbul Hükûmeti'nin Türk milleti nezdinde meşru hükûmet sayılmadığını, halkı temsil eden asıl makamın Millî Mücadele'yi yürüten TBMM Hükûmeti olduğunu bir kez daha sütunlarından kamuoyuna duyurma gereği hissetmiştir.

Türkoğlu, Saltanatın kaldırılması münasebetiyle Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'te 5 Kasım 1922'de Hilâfetin ve Saltanatın geçmişi ile mevcut durumunu tespit ve mukayese ettiği tarihî nutkunu yayımlamıştır. Takiben "*Saltanat-ı Şahsiyye ve Saltanat-ı Millîyye*" yazısıyla Türk milletinin hâkimiyet hakkını fiili olarak eline aldığını ve "*Yalnız Bir Türk Halk Hükûmeti Vardır, İstanbul Hükûmeti Yoktur*" yazısıyla TBMM'den başka hiç bir güç odağının tanınmayacağını belirtmiştir¹⁵¹.

Türkoğlu ilerleyen nüshalarında Millî Mücadele karşıtı güç odaklarının millî irade karşısında düştüğü güç durumları da aktarmaya başlamıştır. Bu haberlerin birinde Saltanatın kaldırılmasının ardından Türkiye'yi terk eden Padişah Mehmed Vahdettin'in Malta'da herkesten korkarak dört duvar arasında vakit geçirmekte olduğunu ve İngiliz Hâriciyye Müsteşarı tarafından Avam Kamarası'nda işsizler cetveline imzasını attığı takdirde kendisine ancak işsiz ameleye verilen miktarda para verilebileceğinin beyan edildiğini belirtmiş ve bu haber için "*Vahdettin Azâb İçinde Kıvranyor*"¹⁵² başlığını kullanmıştır.

Türkoğlu Anadolu'daki veya Anadolu dışındaki Ermeni ve Rum faaliyetleriyle de yakından ilgilenmiştir. Söz konusu gazetede Talât Paşa'dan sonra Sait Hâlim Paşa'yı, Doktor Bahaeddin Şâkir ve Cemâl Azmi Beyleri şehit edenlerin Amerika'da katil Ermenilerden oluşan bir komiteye mensup oldukları, bu komitenin daha birçok Türk vatanperverine suikast düzenlemek üzere geniş bir teşkilata sahip bulunduğu ve bunun Avrupa ve Ermeni gazetelerinde dile getirildiği belirtilmiştir. Paskalya münasebetiyle İstanbul'da Rumlar tarafından düzenlenen

¹⁵¹ *Türkoğlu*, 5 Teşrin-i sâni 1338/Kasım 1922, S.62.

¹⁵² *Türkoğlu*, 10 Kânûn-i evvel 1338/Aralık 1922, S.67.

"*Balkali Panayırı*" nda "*Asya-yı Suğra İhtilâl Komitesi*" adına on gün içinde 350 bin lira para toplandığını vurgulamış ve son derece kritik bir dönemde bu ölçüde büyük bir paranın nasıl ve ne için toplandığını sormuştur. Buraya gelen bütün Rumların "*Yaşasın Venezilos, Kahrolsun Türkler, var olsun Padişah*" şeklinde bağırımları ise Türk milleti aleyhinde oynanmak istenen yeni oyunlar konusundaki şüpheleri artıran başka bir neden olarak ortaya çıkmıştır¹⁵³.

Türkoğlu'nda İstanbul¹⁵⁴, İzmir¹⁵⁵, Adana¹⁵⁶, Bursa¹⁵⁷ gibi işgal altında bulunan Türk şehirleri için duyulan üzüntü çeşitli vesilelerle dile getirilmiş, bu bölgelerin işgalden kurtulması doğrultusunda tarihî atıflarla millî bilinç uyanık tutulmaya ve kamuoyu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Gazetenin Kıbrıs ile Misâk-ı Millî sınırları içinde bulunan Musul'daki gelişmelere de ilgisiz kalmadığı görülmektedir. TBMM'nin açılışının ikinci yıl dönümünde 23 Nisan Millî Bayramı münasebetiyle Kıbrıs'taki bütün Türk kulüplerinin, İslâm müesseselerinin ve Türk çarşılarının bayraklarla donatıldığı, müthiş bir tezahürâta bulunduğu, buradaki Türk gazetelerinin manşet ve makalelerini günün anlam ve önemine ayırdıkları da *Türkoğlu*'nun sütunları arasında yer almıştır¹⁵⁸.

Gazetenin 8 Ocak 1922 tarihli nüshasında ise İngiltere Hâriciye Nazırı ve Lozan Başdelegesi Lord George Curzon'un Musul konusundaki yaklaşımına temas edilmiş ve "*Curzon Musul'a niçin ehemmiyet veriyor?*" başlığıyla Musul meselesi değerlendirilmiştir. Dış kaynaklı haberlere göre İngiltere Hâriciye Nezâreti tarafından bölgedeki petroleri değerlendirmek üzere "*Turkische Oil Kumpanyası*" adıyla bir şirket teşkil edildiği ve bu şirketin kurucusunun Lord Curzon olduğu belirtilmiştir¹⁵⁹. Gazetenin devam eden nüshalarında da söz konusu şahsın Lozan Konferansı sırasında Musul konusundaki tavizsiz tutumunun nedeni çeşitli vesilelerle Türk kamuoyuna duyurulmuştur. Örneğin *Türkoğlu*'nda

¹⁵³ *Türkoğlu*, 7 Mayıs 1338/1922, S.38.

¹⁵⁴ *Türkoğlu*'nda "*Esir İstanbul*" başlığıyla çıkan makaleye bkz.; *Türkoğlu*, 25 Kânûn-i evvel 1337/Aralık 1921, S. 20.

¹⁵⁵ İzmir'in işgali ile ilgili olarak Bolu'da düzenlenen miting vesilesiyle *Türkoğlu*'nun bu olaya "*Ah İzmir-İzmir'in Fâcia-ı İşgali*" adlı makalede geniş yer verdiği görülmektedir. İlgili makale için bkz.; *Türkoğlu*, 21 Mayıs 1338/1922, S.41.

¹⁵⁶ Üç senedir Fransızların işgali altında bulunan Adana ile ilgili olarak kaleme alınmış "*Adana Vilâyeti*" adlı makale için bkz.; *Türkoğlu*, 18 Teşrin-i sâni 1337/Kasım 1921, S.19.

¹⁵⁷ Konuyla ilgili olarak özellikle "*Ah Yeşil Bursa*" başlıklı makaleye bkz.; *Türkoğlu*, 17 Eylül 1338/1922, S.55.

¹⁵⁸ *Türkoğlu*, 7 Mayıs 1338/1922, S.38.

¹⁵⁹ *Türkoğlu*, 8 Kânûn-i sâni 1339/Ocak 1923, S.74.

"Anadolu'da Musul" başlığı altında çıkan bir haberde Musul'un coğrafi, tarihî, idarî ve demografik yapısı hakkında bilgi verilerek Kerkük, Süleymaniye ve Musul Merkez Sancakları'nı ihtiva eden Musul Vilayeti'nin Türklere ait olduğu vurgulanmıştır. Ardından: "*Lozan Konferansı inkâtâ'a uğramış ise bunun müsebbibi Türkler değil, İngilizlerdir...İngilizlerin doğrudan doğruya Ankara, Sivas, İzmir gibi bir Türk Vilâyeti olan Musul'a göz dükmelerine ve kurusıkı tehditlerine murahhaslarımız pabuç bırakmayacaktır..*" denilmiştir. Haberin devamında: "*İngilizler petrol için cihânı yeni bir harbe sürükleyecek olurlarsa ve petroller cihânı yakar ise ve bâl Türklere değil İngilizlere râci' olacaktır. Biz yarım milyon Türk ve Kürdü ihtivâ' eden vatan parçası için, İngilizler ise petrol için harbi göze aldırılmış olacaklardır...*" şeklinde görüş bildirilmiştir. Bu yazılarda İngilizlerin emperyalist ihtirasları doğrultusunda bölgedeki petrol kaynakları, Türklerin ise vatanlarının bir parçası olan Musul için mücadele etmeyi göze aldıkları gözler önüne serilmiştir. Bu düşüncenin meşruiyeti de Misâk-ı Millî'ye dayandırılmıştır. Aynı şekilde "*Lord Curzon Petrol Kralı mıdır?*" başlığıyla Lord George Curzon'un petrol kralı olduğu konusunda dünyanın çeşitli basın organlarında çıkan haberler ve bu haberleri gölgelemek üzere söz konusu şahsın İngiltere basını yoluyla giriştiği çalışmalar anlatılmıştır¹⁶⁰. Bütün bu makaleler göstermektedir ki *Türkoğlu* Türk milletinin menfaatleri doğrultusunda dünyada gelişen olayları yakından takip etmekte ve kamuoyunun dikkatini dünya siyaset meydanında oynanan oyunlara ve olayların içyüzüne çekmektedir.

Türkoğlu 10 Eylül 1922 tarihli nüshasında Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin zaferle sona erdiğini Bolu halkına: "*Ordumuzun kahraman süvârileri bugün cumartesi saat on buçukta sevinçli gözyaşları arasında İzmir'e dâhil olmuştur.*"¹⁶¹ şeklinde müjdelemiştir. Zaferin ardından Lozan Konferansı görüşmeleri ve Lozan Antlaşması *Türkoğlu*'nun sürekli gündeminde olmuş; gelişen olaylar, Türk heyetinin talepleri, İtilaf Devletleri'nin beklentileri ve konferansta cereyan eden müzakereler Türk milletinin istiklali ve istikbali açısından değerlendirilerek kamuoyu bilgilendirilmeye çalışılmıştır¹⁶².

Türkoğlu'nun payitaht meselesi konusunda Millî Mücadele'nin ve millî iradenin temayüz ettiği Anadolu'yu tercih ettiği görülmektedir. Hatta İstanbul'un payitaht olarak kalması konusunda yazılar yazan İs-

¹⁶⁰ *Türkoğlu*, 5 Şubat 1339/1923, S.75.

¹⁶¹ *Türkoğlu*, 10 Eylül 1338/1922, S.54.

¹⁶² Lozan görüşmeleri hakkında Bolu kamuoyunun görüşleri için bkz.; *Türkoğlu*, 11 Şubat 1339/1923, S.76; 13 Mayıs 1339/1923, S.89 ve 3 Haziran 1339/1923, S.92.

tanbul basını için “İstanbul Gazeteleri’ne: Çok Fazla Olmaya Başladılar!” başlığıyla tepkisini göstermekte gecikmemiştir. Takiben: “Anadolu tam kendisini toplamak, asırlardan beri sînesinde açılmış yaraları sarmak istediği bir zamanda merkez-i hükûmeti İstanbul’a çekerek Anadolu’yu yine ihmâl ve felce uğratmak herhâlde Anadolu’ya karşı hüsnü niyet eseri olmasa gerektir.” diyerek Hükûmet merkezinin Anadolu’da kalmasını açık bir hak ve aksi yöndeki tartışmaları lüzumsuz gördüğünü açıkça beyan etmiştir¹⁶³. Ankara’nın başkent ilan edilışinden sekiz ay kadar önce ortaya atılan bu görüş *Türkoglu*’nun ileri görüşlülüğünü ve millî konulardaki hassasiyetini göstermektedir.

Bir başka makalede 30 Ağustos Zafer Bayramı kutlamalarına ilişkin olarak İstanbul basınında çıkan: “Patrikhane millî bayram şerefine donanacaktır.” haberi *Türkoglu*’nda “Siyah” müstear adıyla yazan bir muharrir tarafından eleştirilmiştir. Bu konuda: “Patrikhane donanacak, kandiller yakılacak ve bakır sakallı papazlar Türk’ün zaferini tes’îd edecek ha?! Hayır, ey fırladık imânlı keşişler! Hayır! Düğünümüzden size de bir hisse ayırmaktan ise takvimlerimizden bütün büyük ve şerefli günlerimizi silmeyi tercîh ederiz.” şeklinde görüş bildirilmiştir. 1919 yılı itibariyle İtilaf donanmalarının aynı patrikhane tarafından şenlikler içinde karşılandığını vurgulayan *Türkoglu*, İzmir’in işgali sırasında da çanların aynı coşkuyla çalmaya devam ettiğini belirterek, tepkisinin duygusallıktan ziyade yakın geçmişte yaşanan acı tecrübelerle dayandığını vurgulamak istemiştir. Devamında: “Sizi hıyânet yolunda sarhoş ve küstâh görmek bizce bu yılşık sadâkatinizden ehvendir. Bellerindeki zünnârdan kement yapıp çocuklarımızı boğan papazların şerefimize ortak görmeye tahammülüz yok...”¹⁶⁴ denilerek patrikhanenin iki yüz-lü siyasetine güvenilemeyeceği belirtilmiştir.

Türkoglu’nun Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü’nde görülebilen son nüshasının numarası 104, tarihi de 26 Ağustos 1339/1923’tür. Bu son nüshasında: “İki seneden beri bilâ-fâsıla intişâr eden gazetemiz; âmâl-i milliyenin istihşâli uğrunda uhdesine terettüb eden vazâif-i müşkileyi ihtihâm etmiştir. Binâenaleyh maksad-ı millî istihşâl edilmekle uhdemize müretteb hizmet de ifâ edilmiş demektir.” diyerek yayın alanı dar bir muhitte gazete çıkarmanın malî zorluklarından bahisle çalışmalarını tatil ettiğine değinmiş, ancak lüzum görüldüğü takdirde tekrar yayın hayatına başlayabileceğini belirtmiştir¹⁶⁵. Bununla birlikte söz konusu nüshadan itibaren *Türkoglu*’nun bir daha yayın hayatına dönmediği anlaşılmaktadır.

¹⁶³ *Türkoglu*, 18 Mart 1339/1923, S.81.

¹⁶⁴ *Türkoglu*, 5 Ağustos 1339/1923, S.101.

¹⁶⁵ *Türkoglu*, 26 Ağustos 1339/1923, S.104.

Kürsî-i Millet Gazetesi

Bolu'da *Dertli*, *Türkoğlu* ve *Bolu* gazeteleri gibi Millî Mücadele yanlısı bir çizgi izleyen basın organlarının yanı sıra Millî Mücadele'ye muhalefet eden *Kürsî-i Millet* adında bir gazetenin çıktığı da bilinmektedir. *Bolu* gazetesinin 7 Kasım 1918 tarihli nüshasında: “*Akabe Kaymakamlığı'ndan müteakid Kadri Bey tarafından Bolu'da Kürsî-i Millet nâmıyla siyasi ve haftalık bir gazetenin neşrine istihsâl-i müsadde için makam-ı âli mutasarrıfıye mürâcaat edildiği mevzûken müstahberdir.*” haberi yer almaktadır¹⁶⁶. Nitekim aynı gazetenin 28 Kasım 1918 tarihli nüshasında *Kürsî-i Millet* 'in yayın hayatına başladığı ve oldukça büyük bir rağbete mazhar olduğu belirtilmektedir¹⁶⁷. Bu gazetenin Akabe Kaymakamlığı'ndan emekli, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Bolu şubesi Murahhası Kadri Bey tarafından haftalık olarak yayımlandığı¹⁶⁸ ve söz konusu şahsın bölgede büyük bir nüfuza sahip olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁹. Gazetenin mes'ûl müdürlüğünü de Mengenli Nuri Bey'in yaptığı mevcut bilgiler arasındadır¹⁷⁰.

Kürsî-i Millet, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Mudurnu Şubesi tarafından çıkarılmıştır¹⁷¹. Mondros Mütarekesi'nin ardından İttihat ve Terakki Fırkası'nın ardılı olan Teceddüt Fırkası'nın Bolu ve çevresinde de örgütlenmeye ve çalışmaya başlamasıyla¹⁷² söz konusu fırkanın bölgedeki nüfuzunu artırmasından endişe duyan Hürriyet ve İtilaf Fırkası Bolu Şubesi, Teceddüt Fırkası'na karşı derhâl propagandaya başlamış ve bu propagandanın başlıca vasıtası olarak *Kürsî-i Millet*'i kullanmıştır. Bu gazeteyi köylere kadar göndermeyi ihmal etmeyen Hürriyet ve İtilaf

¹⁶⁶ *Bolu*, 7 Teşrin-i sâni 1334/Kasım 1918, S.228.

¹⁶⁷ *Bolu*, 28 Teşrin-i sâni 1334/Kasım 1918, S.231; Ömer Sami Coşar “*Millî Mücadele Basını*” adlı eserinde *Kürsî-i Millet*'in Bolu bölgesinde patlak veren ayaklanmadan önce mi sonra mı çıktığının belirsiz olduğunu belirtmektedir (Coşar, a.g.e., s.298); Oysaki ulaştığımız bilgiler neticesinde yukarıda belirtildiği gibi söz konusu gazetenin 1918 Kasım ayından itibaren çıkarılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.

¹⁶⁸ Oral, a.g.e., s.55; *Bolu il Yılığ* (1967), s.267.

¹⁶⁹ Bolu Mutasarrıfı'na bazı teftişleri sırasında eşlik ettiği anlaşılan Kadri Bey'in 1920 yılı Ocak itibarıyla Bolu Meclis-i Umûmisi'ne üye olarak seçildiği görülmektedir (*Bolu*, 15 Kânûn-i sâni 1335/Ocak 1919, S.29).

¹⁷⁰ Selim Sarıbay, *İstiklâl Savaşı'nda Mudurnu-Bolu-Düzce*, Haz.:A. Utkan Boyacıgiller, Aydın 1943, s.21-22; Coşar, a.g.e., s.298.

¹⁷¹ Sarıbay, a.g.e., s.21-22; Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, c.II, s.284-285.

¹⁷² Rahmi Apak, *İstiklâl Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s.140; Rükü Özkök, *Millî Mücadele Başlarken Düzce-Bolu İsyânları*, Ankara 1971, s.278.

Fırkası mensupları, İttihatçıları halkın gözünden düşürmeye gayret etmişlerdir¹⁷³.

Örneğin, Teceddüt Fırkası'nın kadınların da seçimlere katılması doğrultusundaki isteğini Hürriyet ve İtilaf Fırkası: "*Kadınların, kocalarının müsâadesi olmadıkça sokağa çıkmalarına şerâitin müsâadesi yoktur. Teceddütçüler şerâiti dahi ayakaltına alıyorlar.*" gerekçesiyle şiddetle reddetmiş ve bu düşüncelerini *Kürsî-i Millet* vasıtasıyla bütün bölgeye teşmil etmeye çalışmıştır¹⁷⁴.

Kürsî-i Millet'in 17 Şubat 1919 tarihli nüshasında yer alan "*Adâlet Bekleniyor*" manşetli yazıda Bolu Maarif Müdürü Sami Bey'in nezaretinde bulunan küçük bir Kürt kızını Ermeni Murahhaslığı'na teslim ettiği ve bunun da muvafık görülmediği belirtilmektedir. İsnat edilen bu suçlamaya *Bolu* gazetesinde verilen cevapta ise söz konusu kız çocuğun Maarif Müdürü Sami Bey tarafından Birinci Dünya Savaşı sırasında Diyarbakır'da himaye altına alınan bir Ermeni çocuğu olduğu ve bu yüzden Ermeni Murahhaslığı'na teslim edildiği vurgulanmaktadır. Ardından haksız ithamlarda bulunması nedeniyle *Kürsî-i Millet* kınanmaktadır¹⁷⁵.

Bolu gazetesinin 20 Mart 1919 tarihli nüshasında verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, Bolu Mutasarrıflığı'na vekâlet eden Bartın Kaymakamı İbrahim Ethem (Bozkurt) Bey bazı kaymakamlar ile Jandarma Tabur Kumandanını açığa alarak görevden el çekirmiş, bu durum da *Kürsî-i Millet*'in eleştirisine neden olmuştur. İbrahim Ethem Bey söz konusu görev değişikliklerinin livada asayişin temini için yapılan tahkikat neticesinde gerçekleştiğini, gerekli tedbirlerin alınmasının bir sorumluluk meselesi olduğunu belirtmiş ve nihayetinde *Kürsî-i Millet*'in yaptığı eleştirilerde bu unsurları dikkate almasını istemiştir¹⁷⁶.

Kürsî-i Millet'in 31 Mart 1919 tarihli nüshasında; Bartın'da ortaya çıkan şâkilerin Zonguldak Seyyar Jandarma Kumandanı Binbaşı Şevket Turgut Bey tarafından tenkil edildiği haberi bu kez de Bolu Mutasarrıflığı'nın tashihiyle karşılaşmıştır. Buna göre olayın meydana geldiği sırada Düzce'de bulunan Şevket Turgut Bey'in de tenkil hadisesinde desteği olmakla birlikte bölgedeki eşkıyanın esasen Kurucaşile Müdürlüğünün kumandasındaki müfreze ile Bolu Mutasarrıflığı'na vekâlet eden Bartın Kaymakamı İbrahim Ethem (Bozkurt) Bey'in kumandasındaki 6

¹⁷³ Sarıbay, *a.g.e.*, s.21-22.

¹⁷⁴ Apak, *a.g.e.*, s.140; Özkök, *a.g.e.*, S.278.

¹⁷⁵ *Bolu*, 20 Şubat 1335/1919, S.243.

¹⁷⁶ *Bolu*, 20 Mart 1335/1919, S.247.

kişilik süvari kuvvetiyle bertaraf edildiği vurgulanmıştır. Mutasarrıflık makamınca bu tashihin *Kürsî-i Millet*'in çıkacak ilk nüshasında neşredilmesi istenmiştir¹⁷⁷. Söz konusu gelişmelerden Bolu Mutasarrıflığı ile *Kürsî-i Millet* arasında bir gerginlik yaşandığı ve bunun günden güne tırmandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca doğru ve güvenilir haber yayımlama konusunda, livada meydana gelen olayların en ince ayrıntısına kadar kamuoyu önünde tartışıldığı görülmektedir.

Netice itibariyle söz konusu gelişmelerden *Kürsî-i Millet*'in bölgede Millî Mücadele'yi destekleme eğilimi gösteren idarecilere ve teşkilatlanmalara karşı muhalif bir tutum sergilediğini, bu yönde faaliyet gösterenleri sindirmeye çalıştığını söylemek mümkündür.

Dâhiliye Nezâreti'nin Bolu Mutasarrıflığı'na gönderdiği 10 Ağustos 1919 tarihli telgrafında Bolu livasındaki bütün gazetelerin sansüre tabi tutulacağı ve memleket dâhilinde karışıklığa yol açabilecek neşriyatta bulunanların derhâl mahkemeye sevk edileceği belirtilmiştir. Bu uyarıyı alan basın organları arasında *Kürsî-i Millet*'in de bulunması oldukça dikkat çekicidir¹⁷⁸. Dâhiliye Nezâreti'nin Mondros Mütarekesi'nin akabinde bölgede artan gerginliği, şekavet olaylarını ve ahali arasında siyâsî düşünce anlamında birbirinden tamamen kopmaya başlayan ilişkileri bir ölçüde yumuşatabilmek amacıyla böyle bir girişimde bulunma gerekliliği hissettiği anlaşılmaktadır.

Nitekim *Kürsî-i Millet*'in bu olayı takiben kısa bir süre daha yayın hayatına devam ettiği, ancak fazla uzun ömürlü olmadığı görülmektedir. Dertli 6 Ekim 1919 tarihli nüshasında: "*Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Bolu Murahtas-ı Mes'ûlü ve Kürsî-i Millet Gazetesi İmtiyaz ve Sermuharriri Akabe Kaymakam-ı Sâbıkı Kadri Bey'in gazetesinin intişârını ihtiyârıyla ta'til ettiğini*" belirtmektedir. Ayrıca haberin devamında Kadri Bey'in gazetenin teminat akçesini almak suretiyle beraberinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası A'zâsından Abdüssettar ile İstanbul'a bazı hususları acilen görüşmek üzere gittikleri ifade edilmiştir¹⁷⁹. Bolu gazetesinin 30 Ekim 1919 tarihli nüshasında ise: "*Muvakkaten ihtiyârı ta'til etmiş olan Kürsî-i Millet refikizimizin bugünlerde tekrar intişâra başlayacağı anlaşılmıştır.*" denilmektedir¹⁸⁰. Nihayetinde *Kürsî-i Millet*'in bu süre zarfında yayın hayatına geri dönüp dönmediği tam olarak anlaşılmamakla birlikte Millî Mücadele'nin Anadolu'da gücünü iyiden iyiye hissettirdi-

¹⁷⁷ Bolu, 1 Mayıs 1335/1919, S.254.

¹⁷⁸ Bolu, 16 Ağustos 1335/1919, S.268.

¹⁷⁹ Dertli, 6 Teşrin-i evvel 1335/Ekim 1919, S.8.

¹⁸⁰ Bolu, 30 Teşrin-i evvel 1335/Ekim 1919, S.278.

ği, Kûvâ-yı Milliye'nin ve Müdafaa-ı Hukûk teşkilatının bölgede kök saldığı 1919 yılı sonlarına doğru gazetenin etkinliğini tamamen yitirdiğini söylemek mümkündür.

İlerleyen zaman dilimi içinde bölgede Millî Mücadele'ye muhalif bir gazete kurma teşebbüsünde bulunulmamıştır. Araştırma sürecimiz içinde söz konusu gazeteden hiç bir nüshanın temin edilememesi bir talihsizlik olarak karşımıza çıksa da bu eksiklik çeşitli hatıralardan ve bölgenin diğer yerel gazetelerinden yansıyan haberlerle kapatılmaya çalışılmıştır.

Sonuç

Mondros Mütarekesi'nin akabinde işgal edilen Anadolu topraklarında mezalime ve katliama uğrayan Türk milletinin sesini yerli ve yabancı kamuoyuna duyurma çalışmalarını Bolu livasında *Bolu*, *Dertli* ve *Türkoğlu* gazeteleri yapmıştır. Misâk-ı Millî'nin muhkem birer savunucusu olan söz konusu gazeteler ilkeli yayın anlayışına ve sağlam haber kaynaklarına sahip yerel basın organlarıdır. Yazar kadroları içinde mebus, yazar, gazeteci, doktor, öğretmen, asker ve sağlık görevlisi olarak bölgede görev yapan ve Millî Mücadele içinde fiili olarak yer almış önemli şahsiyetler vardır. Bunlar, emperyalist hedefler doğrultusunda istiklali ve hayat hakkı elinden alınmak istenen Türk milletinin sözcüsü olmuşlardır.

Bolu livasında basın faaliyetleri diğer şehirlerde olduğu gibi İtilaf Devletleri'nin, Padişah'ın, İstanbul Hükûmeti'nin baskı ve sindirme politikalarına rağmen sürdürülmüştür. Bu nedenle livanın "resmî" gazetesi hüviyetindeki *Bolu* gazetesi, merkezî idarenin resmî söylem ve faaliyetlerine karşı eleştiri sınırlarını çok da zorlayamamıştır. TBMM'nin açılışına kadar ihtiyatlı ve temkinli bir yazı politikası izlemiş, İtilaf Devletleri'ne muhalefet etme cesaretini göstermekle birlikte İstanbul Hükûmeti ile Padişah aleyhine doğrudan ithamlarda bulunmaktan kaçınmıştır. İlk nüshalarından itibaren söz konusu güç odaklarına karşı tavizsiz bir tutum sergileyen *Dertli* ise takındığı millî tavrı nedeniyle İstanbul Hükûmeti tarafından sansüre uğramış, hatta yayın hayatının durdurulduğu dönemler olmuştur. Bu gazetelerin TBMM'nin açılışıyla ellerinin daha da güçlendiği ve içerik olarak Millî Mücadele lehine daha cesaretli makaleler yayınlamaya başladıkları görülmüştür. Sakarya Meydan Muharebesi'nin hemen öncesinde yayın hayatına başlayan *Türkoğlu* da dâhil olmak üzere bu yayınların şiddeti İtilaf Devletleri'nin, İstanbul Hükûmeti'nin ve Padişah'ın Millî Mücadele aleyhindeki faaliyetlerini şiddetlendirdikleri ölçüde artmaya devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin payitahtı İstanbul ile TBMM'nin açıldığı Ankara arasında stratejik bir konumda yer alan ve işgal tehlikesinin yanı sıra süregelen kıskırtmalar sonucunda iki önemli ayaklanma hareketi ile karşı karşıya kalan Bolu ve çevresinde; Millî Mücadele'nin meşruiyetinin ortaya konulmasında, Kuvâ-yı Milliyye, Hey'et-i Temsiliyye ve TBMM lehine kamuoyu oluşturulmasında ve halkın baş gösteren tehlikelere karşı uyarılmasında Bolu basını önemli bir rol oynamıştır. Söz konusu gazeteler sütunlarında “millî birlik ve beraberlik”, “hâkimiyet-i milliyye” ve “istiklâl-i tam” fikirlerini işlemişler; siyasî, sosyal, edebî ve iktisadî makalelerde hep bu yaklaşım ön planda olmuştur. Bu çalışmaların İtilaf Devletleri casuslarının kol gezdiği, istihbârât ve propaganda faaliyetlerinin had safhaya ulaştığı bir bölge ve dönemde gerçekleştirilmesi ayrıca dikkate değerdir. Bu nedenle Bolu'da basın hayatı Hey'et-i Temsiliyye ve TBMM dönemlerinde istihbârât ve karşıt propaganda çalışmalarıyla desteklenmiş, halkın Millî Mücadele konusunda tenvîri ve irşâdı asıl amaç olarak ortaya çıkmıştır. *Dertli*'nin İstanbul Hükûmeti tarafından sansüre uğradığı ve kapatıldığı, *Bolu* gazetesinin ise bölgede çıkan ilk ayaklanma sırasında bir süre yayın hayatına ara verdiği dönemler dışarıda bırakılırsa Bolu basını vasıtasıyla Bolulular Millî Mücadele'nin seyri hakkında doğru ve güvenilir haberleri vaktinde ve düzenli olarak haber alabilmiş, bu durum halkın Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki Millî Mücadele hareketi etrafında kenetlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu gazeteler işgal altında bulunan Anadolu topraklarına güven ve ümit telkin etmek, halka moral vermek gibi ulvî görevleri de başarıyla yerine getirmişlerdir.

Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından Bolu'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yayın organı olarak çıkan *Kürst-i Millet*'in de ilk zamanlar halk üzerinde etkili olduğu, ancak Millî Mücadele hareketinin bölgede örgütlenmesiyle bu etkinliğini yitirdiği ve nihayetinde kapandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle bölge halkına nüfuz etmek ve Millî Mücadele hareketini halkın gözünde küçük düşürmek üzere önemli bir propaganda vasıtasından mahrum kalan Osmanlı iktidarı bu eksikliği gidermek için İtilaf Devletleri'nin de desteğini almak suretiyle bölgedeki Millî Mücadele yanlısı basın organlarını sansüre tabi tutmak veya kapatmak gibi yollara başvurmuştur. Bütün bu çabalarına rağmen söz konusu gazeteleri susturmak ve halkı kendi saflarına çekmek konusunda za-fiyete uğrayan söz konusu güç odakları bu gelişmelere paralel olarak Bolu livasında yerel basın yoluyla yapamadıkları propaganda faaliyetlerini *Alemdâr* ve *Peyâm-ı Sabah* gibi kendi güdümlemlerindeki İstanbul merkezli gazeteleri çeşitli vasıtalarla bölgeye sokarak gerçekleştirmeye çalışmış-

lar, ancak bu da onlar için hem daha meşakkatli ve masraflı bir süreci ifade etmiş, hem de propaganda faaliyetlerinin etki derecesinin düşmesine yol açmıştır. Nihayetinde bölgede beliren millî iradeye ve istiklal azmine gölge düşürme tehlikesi bulunan bu tür faaliyetler Mustafa Kemal Paşa'nın riyasetindeki Hey'et-i Temsiliyye ve TBMM tarafından alınan tedbirler neticesinde tamamen bertaraf edilmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATA-SE), ATAZB, K.15, G.29, B.29/1-2-3.

ATASE Arşivi, İSH, K.952, G.25, B.25-1.

Resmî Yayınlar

Düstur, "*Matbûât ve İstihbârât Müdüriyet-i Umûmiyyesi Teşkiline Dâir Kanun*", Üçüncü Tertip, c.I, (23 Nisan 1336-28 Şubat 1337), Milliyet Matbaası, İstanbul 1929, Kanun No: 22, s.15.

Düstur, "*İstanbul Hükûmeti ile Resmî Muhaberenin Memnu'iyeti Hakkında Kararnâme*", Üçüncü Tertip, c.I, (23 Nisan 1336-28 Şubat 1337), Milliyet Matbaası, İstanbul 1929, Kanun No: 11, s.7.

Düstur, "*Neşriyâta Mûteallik Mes'uliyet, Mücrimiyet ve Mahkûmiyet Dereceleri Hakkında Hey'et-i Umûmiyye Kararı*", Üçüncü Tertip, c.I, (23 Nisan 1336-28 Şubat 1337), Milliyet Matbaası, İstanbul 1929, Kanun No: 128, s.115.

Gazeteler ve Mecmualar

Bolu Gazetesi

Dertli Gazetesi

Türkoğlu Gazetesi

Millî Gaye Mecmuası

Gamlı Feryâdî Risâlesi

Hatıralar, Salnameler, Telif-Tetkik Eserler, Makaleler ve Yayımlanmamış Tezler

Adivar, Halide Edip, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1994.

Apak, Rahmi, *İstiklâl Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk (1919-1927)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk Vesikalar*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1991.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, c.I, Ankara 1997.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1991.

Aydın, Mesut, "Millî Mücadele Döneminde Anadolu'ya Giriş ve Çıkışları Kontrol Altında Tutan Kuruluşlar", *Atatürk Yolu*, II/5, Ankara (Mayıs 1990), ss.21-47.

Aysal, Necdet, *Ulusal Bağımsızlık Savaşında İstihbârâtın Etkisi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998.

Baykal, Bekir Sıtkı, *Hey'et-i Temsiliyye Kararları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Baykal, Hülya, "Millî Mücadele'de Basın", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, IV/11, Ankara, (Mart 1988), ss.471-479.

Bolu İl Yıllığı (1967), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1968.

Bolu Livası Salnamesi (R.1341/M.1925), Bolu Hükûmet Matbaası, Bolu 1925.

Coşar, Ömer Sami, *Millî Mücadele Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları No:5, İstanbul 197-?.

Cumhuriyet'in 70. Yılında Bolu, "Cumhuriyet'in 70. Yılında Bolu Basını", Bolu Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Bolu 1993, ss.129-135.

Evcin, Erol, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Bolu ve Çevresi ve İz Bırakanları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

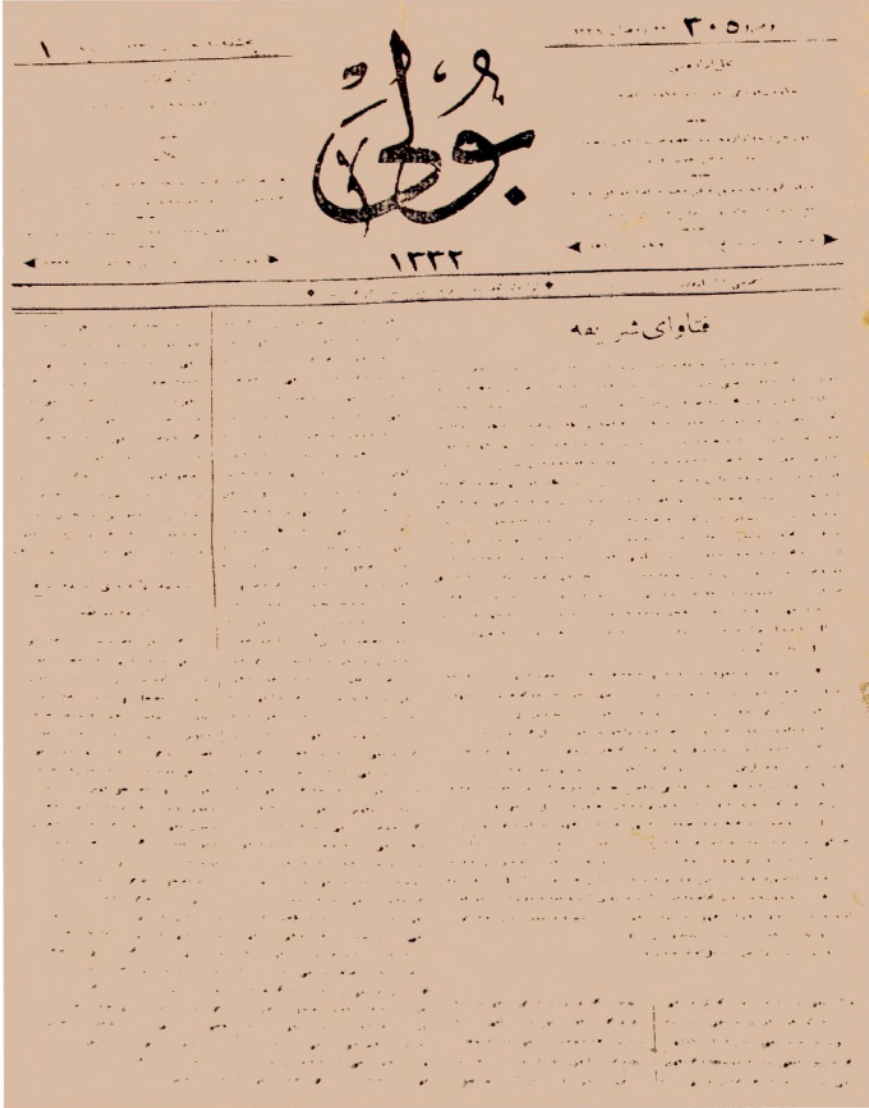
Güner, Zekâi-Orhan Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Beyânnâmeleri ve Basını*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları Ankara 1990.

Karaoğuz, Doğu, *Kuvâ-yı Milliyye Ruhuyla Bir Ömür*, Truva Yayınları, İstanbul 2011.

- Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Koloğlu, Orhan, *Türk Basını: Kuva-yı Milliye'den Günümüze*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- Kurnaz, Cemâl, *Ahmet Talât Onay*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Kutlu, Şemseddin, *Dertli*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Okur, Mehmet, *Millî Mücadele'de Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006.
- Müstakil Bolu Livası Salname-i Resmîsi (H.1334/M.1916)*, Bolu Hükûmet Matbaası, Bolu 1916.
- Onar, Mustafa, *Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, Kültür Bakanlığı Kültür Dizisi:45, c.II, Ankara 1995.
- Onay, Ahmet Talât, *Âşık Dertli, Hayatı, Divânı*, Bolu Vilâyet Matbaası, Bolu 1928.
- Oral, Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi (1919-1965)*, İkinci kitap, Doğuş Matbaacılık, Ankara 1968.
- Özkaya, Yücel, "Millî Mücadele'de Anadolu Ajansının Kuruluşu ve Faaliyetlerine Ait Bazı Belgeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, I/2, (Mart 1985), ss.587-607.
- _____, "Millî Mücadele'nin Başlangıcında Basın ve Mustafa Kemal Paşa'nın Basınla İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, I/3, (Temmuz 1985), ss.871-911.
- _____, "Şair Dertli'nin Tarihî Şahsiyeti ve Özellikleri", *Bolu İli Halk Edebiyatı Sempozyumu (2-4 Mayıs 1986)*, Bolu Kalkınma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Bolu 1987, ss.50-53.
- Rüknü, Özkök, *Millî Mücadele Başlarken Düzce-Bolu İsyanları*, Ankara 1971.
- Öztoprak, İzzet, *Kurtuluş Savaşında Türk Basını*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981.
- _____, *Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

- Peker, Nurettin, *İstiklâl Harbi'nin Vesika ve Resimleri (1918-1923)*, İstanbul 1955.
- Sarıbay, Selim, *İstiklâl Savaşı'nda Mudurnu-Bolu-Düzce*, Yay.Haz.:A. Utkan Boyacıgiller, Aydın 1943.
- Sonyel, Salâhi R., *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbârât Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Abdullah, Tansel Fevziye, "Ordumuza Resmen Dağıtılan Eserler ve Mehmetçik'in Sakarya Destanı", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, sy.5, İstanbul (5 Mayıs 1981), ss.55-63.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Millî İktisat*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İletişim Yayınları, c.II, İstanbul 1999.
- Yalçın, Durmuş ve diğerleri, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.
- Yalçın, Edip Semih, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Berikan Elektronik Basım Yayın, Ankara 2003.
- Yılmaz, Celâl, *Millî Mücadele'de Dertli Gazetesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991.

EK - 1

- İtilaf Devletleri'nin, Sarayın ve İstanbul Hükümeti'nin Kuvâ-yı Milliye ve TBMM aleyhtarı faaliyetlerine karşı halkı Milli Mücadele etrafında toplamak üzere TBMM'nin inisiyatifi, Ankara Müftüsü Borekci Zade Rifat Efendi'nin imzası ve birçok müftünün onayıyla yayımlanan Fetvâ-yı Şerife (Bolu, 10 Haziran 1920).

[illegible]

-*Türkoğlu*'nda "Halaskâr-ı Millet Başkumandanımız" sıfatıyla fotoğrafı yayımlanan Gazi Mustafa Kemal Paşa (*Türkoğlu*, 19 Kasım 1922).

Kitap Tanıtma:

MICHAEL REYNOLDS, *Shattering Empires*, New York: Cambridge University Press, 2011. Pp. xiii+303, 25 plates, 5 maps, select biblio., index. ISBN 978-0-521-14916-7 Paperback.

Shattering Empires is an expansion of Michael Reynolds' unpublished 2003 doctoral dissertation drafted at Princeton University under the supervision of Professor Şükrü Hanioglu. The book is about the story of the rivalry and fall of the Ottoman and Russian empires in 1908-1918. It argues that "geopolitical Competition and the emergence of a new global interstate order provide the key to understanding the course of history in the Ottoman-Russian borderlands in the twentieth century" (p. i).

The monograph is thematically rather than chronologically arranged and the descriptive-analytical account is divided into eight chapters. Chapter 1 traces the course of foreign relations between the Ottoman and Russian empires from the Young Turk Revolution of 1908 up to the July Crisis of 1914. Chapter 2 examines Russia's policies toward Eastern Anatolia and highlights the way interstate competition shaped local identities and politics through the introduction of the concept of the national state. Chapter 3 explores Russia's use of Muslim spies, Ottoman attempts to deal with Russia's "Muslim" and "Armenian" questions, and the flows of defectors across the borders. Chapter 4 covers the First World War from its outbreak until the Russian Revolution of 1917. Chapter 5 considers the interaction of war with the national idea and new concepts of state legitimacy and its impact upon the Ottoman-Russian borderlands. Chapter 6 analyzes the evolution of Ottoman policy toward Russia and the Caucasus from the breakdown of the Russian army in 1917 through the signing of the Treaty of Brest-Litovsk with the Bolsheviks in March 1918. Chapter 7 looks at the development of Ottoman relations with the Transcaucasian Federation from its emergence in 1917 through negotiations of Trabzon and Batum, the Ottoman acquisitions of their former districts of Kars, Ardahan, and Batum, to the establishment of diplomatic relations with Azerbaijan, Georgia, Armenia, and the North Caucasus. Chapter 8 follows the Ottoman advance into Azerbaijan and Dagestan. General observations and conclusions about various aspects of the clash and collapse of the Ottoman and Russian empires in 1908-1918 are summarized in the epilogue. About one-third of the book concerns the pre-war years, while the rest is evenly divided between 1914-16 and the remaining war years. All chapters are highly original and insightful. The author in every part manifests not only a command over the subject matter but also a profound understanding of the Ottoman and Russian positions.

Reynolds' approach is realistic and dispassionate; he eschews ideological explanations, but prefers instead to examine the strengths and weaknesses of the Ottoman and Russian empires, the stated purposes of their statesmen and the factors

which have influenced them in their decisions. The author's tone is judicious and nuanced, and his preference for facts over theories is commendable.

Shattering Empires is a serious and erudite inquiry. It is rigorously researched, and the arguments are proven by overwhelming evidence. To accomplish this, Reynolds has meticulously worked many years on his book and has enjoyed the use of the Prime Minister's Office Ottoman Archive in Istanbul, including the copious correspondence of the Ministry of the Interior and the Records Office of the Sublime Porte. He utilized the archive of the Turkish General Staff Military History and Strategic Studies Directorate, as well as the Enver Pasha and Kazım Orbay papers deposited in the Turkish Historical Society at Ankara. The author has benefited a wide array of document collections in the Archive of the Foreign Policy of the Russian Empire, State Archive of the Russian Federation, the Russian State Military-Historical Archive and the Russian State Military Archive in Moscow and St. Petersburg. German Ministry of Foreign Affairs Archives in Berlin is also consulted.

The author's objectivity and balanced judgment confer on this tome a top place among the works on the Ottoman-Russian relations during the first two decades of the twentieth century. The study nonetheless has some limitations.

First, although Reynolds does not categorize the Armenian events of 1915 as genocide, he mentions "the wholesale destruction of Ottoman Armenians during the First World War" (p. 20), refers to "the effective eradication of the presence in Anatolia of [Armenians]" (p. 155) and indicates that "the Unionists, acting in concert with local tribes in Anatolia, effectively destroyed the Armenian community" (p. 264). This is misleading. In fact, 1, 295, 000 Armenians lived in the Ottoman empire in 1914; 702, 900 of these were subject to relocations in 1915-16, and very large numbers of the displaced persons survived according to documents of the Directorate for Public Security and the Directorate for the Settlement of Tribes and Immigrants of the Ottoman Ministry of the Interior. Meanwhile, the chief British delegate, Lord Curzon, stated at the thirteenth meeting of the Territorial and Military Committee of the Lausanne Conference on Near Eastern Affairs on 12 December 1922 that there remained 138,000 Armenians in Turkish Asiatic territory; hundreds of thousands more were scattered about as refugees.¹ Further, the real intention of the Unionists, or the Ottoman government of the day was to exile the Armenians, not to kill them. The rulers were genuinely shocked when they heard what had befallen the Armenians. Of the masses of secret relocation directives seen to date, not one orders murder. Official circulars sent to the governors of the provinces from which Armenians were to be relocated made it clear that the relocation was not intended for the destruction of any individuals or groups; that lives should be protected; that any Ottoman troops engaged in murder, robbery, or rape should be severely punished; and

¹ Parliamentary Command Paper 1814. Treaty No. 1(1923) Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922-1923, *Records of Proceedings and Draft Terms of Peace*, p. 178.

that guilty public officials should be immediately removed from office and court-martialed. Indeed, strict instructions were issued that the relocations should proceed in an orderly manner and that the persons and property of displaced Armenians should be protected. Official circulars ordering relocations emphasized that care should be taken of vulnerable individuals and protection against attacks given to those being relocated, while Armenians left behind should not be taken from their places of residence². Beginning in 1915, appointed committees made inquiries into the excesses committed against the Armenians. On the basis of their reports efforts were made to restore order and end the killings and deaths and to punish all those responsible. Ottoman civilian and military officials tried and punished (including by execution) more than a thousand people who mistreated the Armenians. Altogether, 1, 376 individuals were given varying degrees of penalties for offenses ranging from minor violations of the military code to failure to adequately carry out the requirements to protect the displaced persons³.

Second, Reynolds argues that "in Istanbul during the first days [24 and 25 April 1915] they arrested 2, 345 Armenian leaders and thereby decapitated Armenians politically" (p. 148). This is not quite the case. These arrests were restricted to the ex-

² See, among many others, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Prime Minister's Office Ottoman Archive), Istanbul (henceforth referred to as BOA), Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (Ministry of the Interior Ciphered Correspondence Division) (henceforth referred to as DH ŞFR), No.54/10. Telegram to the Governor of Erzurum on the Necessity of Protecting the Armenians Sent from Erzurum on the Roads and to Punish Those Who Are Involved in Inappropriate Activities, 14 June 1915; BOA DH ŞFR, No.54/5, Telegram to the Governor of Erzurum on Ensuring the Safety of the Armenians During Their Transfer to Other Places, 26 June 1915; BOA, DH ŞFR, No.54/381, Circular to the Governors of Provinces and Sanjaks on the Protection of the Properties Belonging to the Relocated Armenians, 11 August 1915; Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (Archive of the Turkish General Staff Directorate of Military History and Strategic Studies), Ankara (henceforth referred to as ATESE), Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (Collection of the First World War) (henceforth referred to as BDHK), Folder:361, File:1445, No.3-1. Circular to the Army and Army Corps Commands on the Protection of the Lives and Properties of Armenians, 22 July 1915.

³ ATESE, BDHK, Folder:2287, File:13, No.3, Communication from the General Command of Gendarmerie to the Ministry of War on the Investigation Committee Relating to the Officials and Gendarmes Who Abused Their Authority During the Armenian Relocations, 26 September 1915; BOA, DH ŞFR, No.58/38, Circular to the Governors of Provinces and Sanjaks on the Establishment of a Committee for the Prevention of Abuse Against the Armenians During Their Transfer, 16 November 1916; BOA, DH ŞFR, No.66/24, Telegram to the Governor of Aleppo on the Immediate Dismissal of the Officials Who Abused Their Authority During the Armenian Relocations, 19 July 1915.

pulsion of only 235 known activists and their accomplices to Ayaş and Çankırı in inner Anatolia. In light of actual events, Ottoman anxieties about the movements of Armenian revolutionary committees—always present before the war amid earlier uprisings—were especially justified now that the war was fully underway and Armenian collaboration with the Russian enemy was in plain sight.

Third, the assertion that “although the Soviet authorities justified the deportations [of the Chechens, Ingush, Balkars, Kalmyks, Meskhetian Turks, and Crimean Tatars from their homeland to Central Asia and Siberia] with accusations of collaboration with the invading Germans, the fact that they conducted the deportations after German threat had been turned back suggests the real motive was likely related to demands Stalin made the following year for Turkey to surrender Kars and Ardahan and permit Soviet bases in the Black Sea Straits” (p. 262) is inaccurate. The chief motive of Stalin’s policy on the expulsions was primarily defensive—the removal of potentially disruptive ethnic groups on its sensitive southern border—rather than the pursuit of aggrandizement against Turkey.

A work full of factual detail as Reynolds’ cannot avoid few lapses. For instance, Enver Bey did not lead an armed group of Unionists in a raid on the Sublime Porte on 23 January 1912 but on 23 January 1913 (p. 37); Mahmud Şevket Pasha was not the son of Georgian parents but of a Dagestani father and an Arab mother (p. 97); Cemal Bey did not serve as chief of security of Istanbul in 1913 but as Military Governor (p. 97); Halil Bey (Menteşe) was not Minister of Foreign Affairs in 1918 (pp. 186 and 189); Nuri Pasha was not the nephew but the younger brother of Enver Pasha (p. 222).

The book has a selected bibliography and a fairly complete index. The footnotes are full and indicative of the extent of Reynolds’ research. The text is illustrated by well-chosen plates and five maps.

Shattering Empires will clearly be the standard work on the subject for many years to come. No serious student of the Ottoman-Russian history of the 1908-1918 period should ignore Reynolds’ outstanding book. It deserves to be widely read by specialists and concerned laymen alike. They will find this poignant and sophisticated study very useful. It will no doubt stimulate further consideration of its important theme. Libraries should have it in their collections.

YÜCEL GÜÇLÜ

Özetler

TEVFİK EMRE ŞERİFOĞLU - BLEDA S. DÜRING - CLAUDIA GLATZ: *Cide ve Şenpazar 2009-2010 Yılı Arkeolojik Araştırmaları* (s. 719-740)

Kastamonu ili, Cide ve Şenpazar ilçelerinde gerçekleştirilmekte olan Cide Arkeoloji Projesi, Leiden Üniversitesi Arkeoloji Fakültesi, Glasgow Üniversitesi Arkeoloji Bölümü ve Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nün ortaklığında yürütülen uluslararası bir arkeolojik yüzey araştırmasıdır. Proje 2009 yılında başlatılmış olup 2011 yaz sezonu ile tamamlanması hedeflenmektedir. Çalışmalar kapsamında tarih öncesi çağlardan Osmanlı Dönemi'ne kadar tüm tarihi evreler detaylı bir incelemeye tabi tutulmaktadır. Başlıca hedefler yerel kültürün zaman içerisinde gösterdiği değişimi belgelemek ve farklı dönemlerde çevre bölgelerle olan sosyo-kültürel etkileşimlerin biçim ve etkilerini gözlemlemektir.

Bu makalede 2009 ve 2010 sezonlarında elde edilen bulgular ve bunların incelenmesi sonucu varılan sonuçlar ele alınmaktadır. Daha önce sistematik bir arkeolojik araştırmanın yapılmamış olduğu bir yörede gerçekleştirilen bu çalışma, Anadolu'nun bu bölgesinin tarihi ve geçmiş kültürleri hakkındaki bilgilerimizi güncellememizi sağlamış, bölgede insanlık tarihinin tahmin edilenden çok daha önce başladığını ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Kastamonu, Cide, Şenpazar, Arkeoloji, Tarih, Yüzey Araştırması.

NECMETTİN KIZILKAYA: *İslam Hukuk Tarihini İbn Haldûn Üzerinden Okumak: İbn Haldûn'un Modern Dönem İslam Hukuk Tarihi Yazıcılığına Etkileri* (s. 741-774)

Bir Eş'ârî ve Mâlikî fakihî olan İbn Haldûn'un ekonomiden siyasete, sosyolojiden felsefeye, tarihten edebiyata birçok alandaki teorileri üzerinde çalışılmakla beraber, İslamî ilimler ve bunların tarihlerine dair görüşleri ne yazık ki çok az araştırmaya konu edilmiştir. Bu yazının amacı İbn Haldûn'un fıkıh tarihiyle ilgili görüşlerini verip bunun modern dönem fıkıh tarihi yazıcılığına etkilerini Müslüman akademi ile ve Oryantalist İslam hukuk tarihçiliği üzerinden incelemektir. İbn Haldûn'un *Mukaddime*'de fıkıh tarihiyle ilgili sunmuş olduğu çerçeve, Müslüman İslam hukuk tarihi yazarlarıyla Oryantalistlere kendi tezlerine meşruiyet kazandırmak için önemli imkânlar sunmuştur. Özellikle Ba-

tılı devletlerin İslam coğrafyasındaki sömürge politikaları sonucunda gün yüzüne çıkan modern problemlere çözüm bulma çabasında olan Müslüman bilginler, ictihâd vurgusunu yüksek bir şekilde seslendirdiler. Bu çerçevede fıkıh tarihini de bir ictihâd tarihi olarak görüp onu ictihâd ve taklîd ekseninde dönemlendirdiler. Bunu yaparken İbn Haldûn'un seleflerinden farklı bir perspektifle ortaya koyduğu fıkıh tarihi yaklaşımından yararlandılar. Batılı İslam hukuk tarihçileri de temel problemleri olan İslam hukukunun kökeni meselesini incelerken İbn Haldûn'dan çokça istifade etmişlerdir. Her iki taraf da kendi teorilerini meşrulaştırmak için İbn Haldûn'un görüşlerinden azami derecede istifade etmekle beraber onun tarihsel bağlamını göz ardı etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldûn, Mukaddime, İslam Hukuk Tarihi, İslam Hukuk Tarihçiliği.

CEENBEK ALIMBAYEV: *Rus Tarih Yazıcılığında Kızgırlar (18. Yüzyılın İkinci Yarısı - 20. Yüzyılın Başı) (s. 775-792)*

Bu makalede 18. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başlarında Rus tarih yazıcılığında geçen Kırgızların tarihi ile ilgili eserler analiz edilmektedir. Kırgızlar ile ilgili problemleri ele alan müellifleri, çalışmalarına göre şarkiyatçı-araştırmacı, askerî araştırmacı, Rus seyyahları ve idarî bürokratlar şeklinde dört gruba ayırmak mümkündür. Rus tarih yazıcılığında Kırgızların tarihi birçok alanda ele alınmış ve açıklanmaya çalışılmıştır. Kırgızlar ile ilgili problemleri aksettiren gazete ve dergilere, özellikle "Turkestanskiye Vedomosti" gazetesinin ve "Turkestanskiy Sbornik" adlı derginin külliyatındaki bilgiler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Kırgızlar ile ilgili bilgi veren eserlerin verdikleri bilgiler ve buralardaki hatalı değerlendirmeler üzerine durulmuştur. Ayrıca günümüz Kırgız tarihinin aktüel konularına da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız araştırmaları, Rus tarih yazıcılığının temsilcileri, Tien-Şan Kırgızları, Hokand Hanlığı, Kırgızların Ruslar tarafından işgali, Rus yazarlarının eserleri

NİLÜFER ALKAN GÜNAY: *Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Yapılan Müsadereler (s. 793-816)*

18. yüzyıl Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihini ele alan çalışmalar-da bu dönemde devletin önceki yüzyıllara nazaran daha yoğun bir şe-

kilde müsadere yetkisine başvurduğu belirtilmektedir. Özellikle de 1770 sonrasında bir artıştan bahsedilmektedir. Ancak bu dönemdeki müsadere uygulamalarındaki değişiklikleri ve sonuçlarını analiz eden bir çalışma bulunmamaktadır.

Bu makalede 1770-1800 döneminde Bursa'da yapılan müsadereler ele alınmıştır. Müsaderenin devlet tarafından nasıl gerekçelendirildiği, nasıl bir takibatın olduğu, kaç kişinin servetine el konulduğu ve bu işlemin sonraki kuşaklar üzerindeki etkileri cevaplanmak istenen sorulardır. Araştırmada kaynak olarak konuyla ilgili literatür haricinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden tespit edilen belgelerden ve Bursa Kadı Sicilleri'nden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müsadere, Bursa, 18. yüzyıl

SUAT ÇABUK: *Evliya Çelebi'nin Gözünde Bir Kayseri Şehri Okuması (s. 817-848)*

Geçen yıl dünyanın en tanınmış seyyahlarından Evliya Çelebi'nin (25 Mart 1611-1683), doğumunun 400. yılı kutlanmıştır. Bu bağlamda, 2011 yılı UNESCO tarafından "Evliya Çelebi Yılı" olarak ilan edilmiştir. Öte yandan 2010 yılında Avrupa Konseyi, insanlık tarihinde farklı kültürlerin kaynaşmasına en çok katkıda bulunan 20 kişi arasında Evliya Çelebi'ye de yer vermiştir. Onu böylesi bir ayrıcalığa kavuşturan ise 10 ciltlik *Seyahatname* adlı eseridir.

Bu saygın eserde seyyah, yarım asır boyunca gezip gördüğü yerleri, o günün koşullarında oldukça titiz bir şekilde ele almıştır. Evliya Çelebi, bu gezi kitabında, Osmanlı coğrafyasının büyüklü küçüklü pek çok yerleşmesinin tarihini, yöneticilerini, mimari özelliklerini, dillerini, sosyal ilişkilerini, insanlarını, hikayelerini ve olaylarını kendi gözlem ve araştırmaları ışığında özgün bir dille anlatmıştır.

Bu makale, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* adlı eserine bağlı olarak, onun Kayseri şehrini nasıl okuyup analiz ettiği ve bizim bu şehir okuması ile şehir analizini nasıl incelememiz gerektiğini saptamayı amaçlamaktadır. Kısaca onun yazdıklarından hareketle mimarlık ve şehircilik yönünden bir Kayseri şehri okumasını konu edinmektedir. Bu kapsamda Evliya Çelebi'nin gözünden Kayseri şehri çözümlemesi gerçekleştirilmiş, Kayseri'de gezdiği rota farklı ölçeklerdeki iki harita üzerinde işaretlenerek mekansal tarihe bir gönderme yapılmış ve mekansal verilerin güvenilirliği tablolar üzerinde sınanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Kayseri, mimarlık, şehircilik, tarih

ZAFER GÖLEN: *Bosna Valisi Mehmed Vecihi Paşa'nın Muhakemesi (s. 849-878)*

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte bir dizi yenilik yapıldı. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda hep Tanzimat'ın halk üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Bu çalışmada ise Tanzimat'tan en az halk kadar, belki de onlardan daha fazla etkilenen grup olan bürokratlar konu edilmiştir. Fermanın yayınlanmasından sonra onlarca bürokrat Tanzimat'ın icaplarını yerine getirmedikleri için cezalandırılmıştır. Tanzimat Fermanı'nın gereklerini yerine getirmeme kaygısı birçok memurun korkulu rüyası olmuştur. Hatta Tanzimat ilan edilirken Sadrazam olan Hüsrev Paşa'nın dahi aynı gerekçe ile Tekfurdağı'na sürgüne gönderilmesi tüm memurlar açık bir mesaj niteliği taşımıştır. Mevcut araştırmada yargılanan memurlardan biri olan Mehmed Vecihî Paşa'nın muhakeme süreci incelenmiştir. Makalede soruşturmanın başlaması, Paşa'ya isnat edilen suçlar, Paşa'nın savunması ve sonuçları ayrıntıları ile incelenerek, muhakemenin bir Tanzimat bürokrati üzerindeki baskısı ve yargılayanın nasıl yapıldığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Metinde de görüleceği gibi suçlanma kaygısı taşıyan Mehmed Vecihî Paşa kendini savunurken sık sık suçlamaların Tanzimat öncesine ait olduğunu ifade etmek zorunda kalmıştır. Suçlanma veya görevden el çekirme kaygısı taşıyan memurların çekingen davranışları, kamu güvenliğini ciddi maddede zaafa uğratmış, ülkenin her yanında devlete karşı isyanlar çıkmıştır. Çalışma bu haliyle Tanzimat-Bürokrasi ilişkisi gibi konulara dikkat çekmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat Fermanı, Bosna, Mehmed Vecihî Paşa, Ceza Kanunnamesi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye.

SEYİT YÖRE: *Mekan ve Müzik: Osmanlı Döneminde İstanbul'un Çokkültürlü Müzikli Mekanları (s. 879-904)*

Kültürün bir unsuru olan müzik, yaratım ve tüketim açısından insanlar ve mekânlarla varolur. Müzik her tür mekânda sunulabilse de, farklı insanların müziği birlikte yaratıp, tükettikleri özel mekânlar vardır ki, bunlar müziğin kültürel unsurlarındandır. Bu mekânlar, aynı zamanda, müziğin yaratım, seslendirme ve tüketim şeklini belirler. Bi-

zans'tan günümüze kent kültürü olgusunu temsil eden İstanbul, bu özelliğini çeşitli mekânlarda çokkültürlü olarak gösterir. Toplumsal ve müziksel çokkültürlüğün aynı anda bulunduğu yerler ise, İstanbul'un çeşitli eğlence mekânlarıdır. Bu çalışmada, Osmanlı döneminde İstanbul'daki mekân ve müzik ilişkisi, etnomüzikoloji disiplini içinde, kültürleşme ve çokkültürlülük bağlamında araştırılmış, yedi kapalı ve üç açık olmak üzere, on bir müzikli mekân türü ortaya çıkmıştır. Bu mekân türleri, kavramsal, tarihsel ve sosyo-kültürel yaklaşımlarla ayrı ayrı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mekân, müzik, Osmanlı, İstanbul, çokkültürlülük.

CAFER ÇİFTÇİ: *Hudâvendigâr Vilayetinde İpekböcekçiliğinin Canlandırılmasında Düyûn-ı Umûmiye İdâresi'nin Rolü (s. 905-950)*

19. yüzyılda Hudâvendigâr Vilâyeti, Osmanlı Devleti topraklarından ipekböcekçiliği ve ipekçilik sektörünün en önemli merkezlerinden biridir. Avrupa'da yaşanan teknolojik gelişmelere ve taleplere bağlı olarak bu yüzyılda ipekçilik sektöründe önemli bir canlanma gözlenmiştir. Ancak 1860 yılı sonrasında ipekböceklerinde görülen hastalıklar sektördeki faaliyetleri durma noktasına getirince, Osmanlı hükümeti bu krizi çözmek için yoğun bir çaba içerisine girmiştir. Bir süre sonra Osmanlı Devleti'ne ait dış borçların yabancı alacaklılarca tahsili için Düyûn-ı Umûmiyeİdâresi kurulunca, bu idâre ipek öşrü gelirlerini toplama hakkınıüzzerine almıştır. Bu bağlamda gelirlerin artırılması yönündeki çabalar, ipekböcekçiliği sektörüne yön verecek ve sektörü yeniden canlandıracak yeni bir süreci başlatmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hudâvendigâr Vilâyeti, İpekböcekçiliği, Düyûn-ı Umûmiye İdâresi, Osmanlı.

KEMAL ÇİÇEK: *1909 Adana Olayları Örneğinde Dedikodu ve Tarih Üzerine Bir Değerlendirme (s. 951-972)*

1909 Adana Olayları, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde Ermeniler ve Türkler arasında yaşanan mahalli olaylardan birisidir. Bugüne kadar 1909 Adana olayları hakkında Ortadoğu tarihçileri tarafından çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu araştırmalarda genellikle olayların siyasi, ekonomik ve sosyal boyutları ve/veya sebepleri üzerine

odaklanılmıştır. Son yıllarda 1909 Adana olayları üzerinde yapılan araştırmaların sayısında da belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Ancak, yayın sayısındaki artışa rağmen, pek azı iki topluluk arasındaki şiddetin turmanmasında söylentilerin etkisine değinmiştir.

Bu makalede arşiv kaynaklarına dayanılarak Adana ve çevresinde dolaşan söylentilerin, topluluklar arasında güvensizlik yaratma hususunda tartışmasız büyük rol oynadığını ve çeşitli komplo teorilerinin artışına yol açtığını gösteren çok sayıda belge ortaya koymuştur. Bu söylentilerin bazılarına değinmek gerekirse; örneğin bir söylentiye göre Ermeniler, imparatorluktan ayrılmak için Türklere karşı bir savaşın örgütlenmesini yapmaktaydılar. Müslümanların korkularını körükleyen bir diğer söylentiye göre ise, bir grup Ermeni isyancı şehrin çevresindeki Müslüman köylerine saldırmak üzereydi. Ayrıca Müslümanlar arasında dolaşan, Ermenilerin, bağımsızlık arayışlarında kendilerine yardımcı olacak devletin silah depolarına ulaşmak için tünel kazdığını dair söylentiler de vardı. Bir başka söylenti ise Ermenilerin Ulu Cami kapısına insan pisliği bıraktığı idi. Aslında, bu söylentilerin çoğunun aslı esası yoktu, ama insanlar çoktan kendilerini korumak gayesiyle silah edinme arayışına girmişlerdi. Bu yüzden, 14 Nisan 1909'da olaylar başladığı zaman, insanların katliamlara yönelmesi ve şiddeti turmandırması zor olmadı. Söylentilerin oluşturduğu psikolojik ortam şiddetin büyümesine ve toplumlar arasındaki nefretin artmasına büyük tesir yapmaktaydı.

Bu makalede, belirtilen bu gerekçelerden dolayı, söylentiler ve söylentilerin tarihte toplumsal şiddetle olan bağlantısı üzerinde durulacak ve Adana olayları örneğinde teorik ve pratik açıdan bir toplumsal çatışma analizi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Adana, Dedikodu ve Tarih, Osmanlı İmparatorluğu, Ermeniler

EROL EVCİN: *Bolu Basınında Milli Mücadele (s. 973-1032)*

Mondros Mütarekesi'nin ardından İtilaf Devletleri'nin Anadolu'da başlattıkları işgal, mezalim ve katliam hareketlerine karşı Milli Mücadele'yi desteklemek üzere çıkan basın organları Türk milletinin sesi olmuştur. Dönemin olağanüstü koşulları altında türlü güçlülere rağmen yayın hayatına devam eden bu basın organları arasında Bolu'da çıkan gazeteler de önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışmada; “*millî birlik ve beraberlik*”, “*hâkimiyet-i millîye*” ve “*istiklâl-i tam*” fikirleri etrafında Millî Mücadele lehine kamuoyu oluşturmak, halkı baş gösteren tehlikeler hakkında zamanında ve doğru haberlerle bilgilendirerek uyanık ve teyakkuz hâlinde tutmak üzere Bolu livasında çıkan *Bolu*, *Dertli* ve *Türkoğlu* gazeteleri ile bölgede Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın sözcülüğünü yapan Kürsî-i Millet gazetesi Millî Mücadele’ye yaklaşımları çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Basın, Millî Mücadele, Bolu, Dertli, Türkoğlu, Kürsî-i Millet.

Abstracts:

TEVFIK EMRE ŞERİFOĞLU - BLEDA S. DÜRING - CLAUDIA GLATZ: *Cide and Şenpazar 2009-2010 Archaeological Investigations* (pp. 719-740)

The Cide Archaeology Project is an international archaeological survey, which is being conducted in the Cide and Şenpazar Districts of Kastamonu Province, as a collaboration of the Faculty of Archaeology of the University of Leiden, Department of Archaeology of the University of Glasgow and the Department of Art History of the University of Çanakkale Onsekiz Mart. The project was initiated in 2009 and it is planned to be completed with the 2011 season. All periods from the prehistoric ages to the Ottoman period are investigated in detail as a part of the studies. The main objectives are documenting the changes the local culture went through over time and understanding the nature and effects of the socio-cultural interactions with the surrounding regions at different periods.

The finds from the 2009 and 2010 seasons and the results reached following their study are covered in this article. This research conducted in an area where no systematic archaeological investigations were performed before, has allowed us to update our knowledge about the history and past cultures of this part of Anatolia, and has shown that the history of humanity in the region has started at a much earlier date than what was predicted before.

Key words: Kastamonu, Cide, Şenpazar, Archaeology, History, Field Survey.

NECMETTİN KIZILKAYA: *Reading the History of Islamic Law from Ibn Khaldūn's Perspective: Ibn Khaldūn's Impact on the Historiography of Islamic Law within the Modern Era* (pp. 741-774)

As an Ash'arī and Mālikī jurist, Ibn Khaldūn's various theories, ranging from economics to politics, sociology to philosophy, and history to literature have long been subject of inquiry by prominent scholars. However, his opinion on Islamic sciences such as fiqh, hadith, tafsīr and their historical development have rarely been subject of investigation. This article aims to present Ibn Khaldūn's views on the history of fiqh and its impact on modern historiography of Islamic law through Muslim and Orientalist scholarship. The main framework of history of fiqh in his *Muqaddimah* gave both Muslim and Western scholarship of his-

tory of Islamic Law an opportunity to reconsider established views. After imperial politics and cultural impact of western countries on Islamic societies, Muslim scholars and intellectuals tried to find solutions for increased modern problems and intercept western challenge. As a result of this consideration, call for *ijtihād* arose among Muslim scholars. They used Ibn Khaldūn's concept of the history of Islamic Law in order to justify their thesis by periodization of the history of Islamic Law within the framework of *ijtihād* and *taqlīd*. On the other hand, since the main concern of western scholars is the origin of Islamic Law, they applied his opinions to their approach to the early development of Islamic law. Although both Muslim and Orientalist discourses used his attitude for legitimating their conceptions, they did not consider his historical context.

Key words: Ibn Khaldūn, Muqaddimah, History of Islamic Law, Historiography of Islamic Law.

CEENBEK ALIMBAYEV: *Kyrgyz People in the Russian Historiography (The Second half of the 18th and the Beginning of the 20th Centuries) (pp. 775-792)*

This article is devoted to the works of the prerevolutionary Russian speaking authors of the second half of XVIII. century and the beginning of XX. century reflecting the history of the Kyrgyz people. The problems of the history of the Kyrgyz reflected in the works of Russian travelers, the military orientalists, the representatives of the colonial administration have been mentioned. The newspaper called "Turkestanskije Vedomosti" and multivolume publication "Turkestanskiy Sbornik" had important historical meaning of those times. These newspapers reflected political and socio-economic positions of the Kyrgyz in the considered epoch.

Key words: Kyrgyz studies, Russian historiography, Tien Shan Kyrgyz, Kokand Khanate, joining of the Kyrgyz to Russia, administrative politics.

NİLÜFER ALKAN GÜNAY: *A Social and Economical Analysis of Confiscation: The Confiscations in Late of 18th Century Bursa (pp. 793-816)*

In the studies discussing the Ottoman social and economic history of 18th century, the researchers have pointed out that the state frequ-

ently applied the confiscation process. Especially they have stated an increase in confiscation applications after 1770. Nevertheless, there hasn't been sufficient number of research analyzing the differences and consequences of confiscations implemented in this period.

Using the 18th century archival documents and Bursa court records in this paper, I tried to analyze the confiscations implemented in Bursa, in 1770-1800. I want to answer the questions of how the confiscations were legally defined by state, how many people's wealth was confiscated, how an inspection was performed to identify them by administration and analyze the effects of these applications on the following generations.

Key words: Confiscation, Bursa, 18th century

SUAT ÇABUK: *A Reading of Kayseri from the Eyes of Evliya Çelebi (pp. 817-848)*

This year, one of the most famous travelers of the World Evliya Çelebi's the 400th birth-year is celebrated (25 March 1611 – 1684/5). In this context, 2011 has been declared as the "Evliya Çelebi memorial year" by UNESCO. On the other hand, in 2010, the Council of Europe gave him a place of 20 people who is the most contributed to the merging of the different cultures in human history. That is because of such a big privilege was brought him is his 10 volume of work named "Seyahatname" or "Book of Travels".

In this prestigious book, Ottoman traveler Çelebi handled the places where he traveled, very neatly and in the strict conditions of those days. In the Seyahatname, Evliya Çelebi described in the lights of his observations and in an original research that; the history of many large and small settlements in the Ottoman Geography, its directors, architectural features, languages, social relations, people and events.

This article is based on the work of Evliya Çelebi named Seyahatname, is aimed to determine how his reading and analyzing to the city of Kayseri and with this reading the city how we need to examine to the analyze of this city. That's; in the point of his work, its about the reading of the city of Kayseri in the terms of architecture and urbanism. In this context, the analyzing of the city of Kayseri was made by Evliya Çelebi. As the routes of Kayseri he traveled was marked on the map in

two different scales; it was meant to the spatial history of the architecture and the reliability of the spatial data has been tested on charts.

Key words: Evliya Çelebi, Seyahatname, Kayseri, Architecture, Urbanism, History

ZAFER GÖLEN: *The Trial of Bosnian Governor Mehmet Vecihi Pasha (pp. 849-878)*

A series of improvements have been performed with the announcement of Tanzimat. Previous studies have evaluated the effects of Tanzimat on the public. However, in this study, bureaucrats who are affected from the Tanzimat as much as public, if not more, are referred. After the edict was published, tens of bureaucrats have been punished because of not fulfilling the requirements of Tanzimat. The apprehension of not being able to fulfill the requirements of the Edict of Tanzimat has been a nightmare for lots of officers. In fact, it was an explicit message for all officers that even Hüsrev Pasha, who was the Grand Vizier when Tanzimat was announced, has been banished to Tekfurdağı with the very same reason. In this paper, the process of the trial for one of the officers, Mehmet Vecihi Pasha, has been examined. This paper aims to reveal the restraints of the trial on a Tanzimat bureaucrat and how the trial is conducted by a thorough inspection of the inception of the trial, the crimes attributed to Pasha, defence of Pasha and the results. In his defence, Mehmet Vecihi Pasha was obliged to frequently mention that the accusations were due before Tanzimat, with the apprehension of being accused. The timid conducts of the officers, who were afraid of being accused or forced to resign, have caused a severe frailty on public safety leading to riots against the government all over the country. This study aims to point out the relations between Tanzimat and issues such as Bureaucracy.

Key words: Tanzimat Firman, Bosnia, Mehmet Vecihi Pasha, Criminal Law, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye

SEYİT YÖRE: *Place and Music: Multicultural Musical Recreation Place of İstanbul During the Ottoman Period (pp. 879-904)*

Music, as an element of culture, exists with society and its places through creation and consumption. Even if it is presented in everywhere, there are special places that people creates and consumes music together. These are the cultural elements of music. These places also de-

termine how music is created, performed and consumed. İstanbul, which has been the representative of urban culture from Byzantium to the present, entertains these elements across various places in a multicultural form. Social and musical multiculturalism exists together in the several entertainment places in İstanbul. In this study, the relationship of place and music in İstanbul during the Ottoman period was investigated within the field of ethnomusicology in the context of acculturation and multiculturalism. Results revealed eleven types of musical places, seven of which were indoor and three of which were outdoor places. All of the places were examined separately within their conceptual, historical, musical and socio-cultural aspects.

Key words: Place, music, Ottoman, İstanbul, multiculturalism.

CAFER ÇİFTÇİ: *The Role of the Ottoman Public Debt Administration in the Revival of Sericulture in Hudâvendigâr Province (pp. 905-950)*

In the 19th century, the Hudâvendigâr province was one the most important centers of sericulture and silk industry in The Ottoman Empire territories. Depending on the technological developments and demands taking place in Europe, a significant revival in silk industry was observed in this century. However, when the silk-worms diseases put the activities of the sector to a standstill after the year 1860, the Ottoman government entered into an intensive effort to solve the crisis. After a while, when Ottoman Public Debt Administration was founded to collect the debts belong to the Ottoman Empire by foreign payees, this administration got the right to collect the revenues from silk tithe. In this context, the efforts to increase the revenues initiated a new process that would guide the sericulture sector and revitalize the sector.

Anahtar Kelimeler: Hudâvendigâr Province, Sericulture, Ottoman Public Debt Administration, Ottoman.

KEMAL ÇİÇEK: *The Power of Rumours in the Making of History: The Case of the Adana Incident of 1909 in the Ottoman Empire (pp. 951-972)*

The Adana Incident of 1909 is one of the local events of the Armeno-Muslim relations during the final decades of the history of the Ottoman Empire. A good amount of works has been hitherto done by the

historians of the Middle East about the communal conflict in Adana in April 1909. Historians have so far heavily focused on the political, economic and social dimensions and/or reasons of the conflict. In spite of the proliferation of writings, however, very few have touched upon the power of rumours in the escalation of violence between the two communities.

Indeed, my work on the archival sources of the incident have produced enormous documentation which indicate that the rumours circulated around the city had played unquestionable role in building distrust between the peoples and led to the rise of numerous conspiracy theories. According to one rumour the Armenians were organizing themselves against the Muslims in order to separate from the Empire. Another rumour was that a group of Armenian rebels were about to attack Muslim villages around the city, which stirred up the fears of Muslims. There were also rumours circulating among the Muslim community that Armenians had dug up an underground tunnel in order to reach the weapons depot, which was to aid them in their quest for independence. One major rumour was that Armenians placed human faeces at the door of the Great Mosque. Indeed it was through such rumours that suspicions were piqued and people sought to acquire weapons as a means of protecting themselves. Thus when the killings began on April 14, 1909 in Adana, people attacked each other under the influence of the psychology built by such rumours.

Therefore I am of the opinion that it is important to deal with rumour and its affinity to communal violence in history. In this paper an attempt will be made to analyse the role of rumours in the events that unfolded in Adana in April 1909.

Key words: Adana, Rumor and History, Ottoman Empire, Armenions

EROL EVCİN: *The Turkish National Struggle in the Press of Bolu (pp. 973-1032)*

Press Organs which were issued in order to support the struggle of national independence against occupation, atrocities and massacres carried out in the Anatolia by Entente States following Treaty of Mondros became the voice of the Turkish Nation. Newspapers published in Bolu have had also a significant place among these press organs which continued their publication despite various challenges and handicaps under the extraordinary conditions of the time.

In this study, Newspapers of Bolu, Dertli and Türkoğlu which were published in Bolu District for the purpose of creating public opinion in favor of the national struggle around the ideas of "*National Unity and Solidarity*", "*National Sovereignty*" and "*Full Independence*" and keeping people awake and on full alert about the prevailing dangers in time with true and correct news, and Kürsî-i Millet Newspaper which was the speaker of Party of Liberty and Entente have been discussed by taking into consideration of their approaches to the National Struggle.

Key words: Press, National Struggle, Bolu, Dertli, Türkoğlu, Kürsî-i Millet.

BELLETEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayımlanmamış kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermemelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimayı aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriğı ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğı yazarına aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerekliğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Altan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, turnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayırıcı çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki auflar sayfa altına dipnot şeklinde l'den başlayarak numaralandırılmazdır. Bunun dışında metin içinde atf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yayı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalcık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalcık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/ 210 ve 217
e-posta: basinyayin@ttk.org.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles

shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like *a.g.e* (ibid), *a.g.m* or *a.g.t* should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/ 210 and 217

e-mail: basinyayin@ttk.org.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
ŞERİFOĞLU, TEVFİK EMRE - DÜRING, S. BLEDA - GLATZ, CLAUDIA: Çide and Şenpazar 2009-2010 Archaeological Investigations (with 4 maps, 2 plans, 1 table, 16 illustrations)	719
KIZILKAYA, NECMETTİN: Reading the History of Islamic Law from Ibn Khaldūn's Perspective: Ibn Khaldūn's Impact on the Historiography of Islamic Law within the Modern Era	741
ALIMBAYEV, CEENBEK: Kyrgyz People in the Russian Historiography (The Second half of the 18 th and the Beginning of the 20 th Centuries)	775
GÜNAY ALKAN, NİLÜFER: A Social and Economical Analysis of Confiscation: The Confiscations in Late of 18 th Century in Bursa	793
ÇABUK, SUAT: A Reading of Kayseri From The Eyes of Evliya Çelebi (with 8 plates)	817
GÖLEN, ZAFER: The Trial of Bosnian Governor Mehmet Vecihi Pasha	849
YÖRE, SEYİT: Place and Music: Multicultural Musical Recreation Place of İstanbul during the Ottoman Period	879
ÇİFTÇİ, CAFER: The Role of the Ottoman Public Debt Administration in the Revival of Sericulture in Hudâvendigâr Province	905
ÇİÇEK, KEMAL: The Power of Rumours in the Making of History: The Case of the Adana Incident of 1909 in the Ottoman Empire	951
EVCİN, EROL: The Turkish National Struggle in the Press of Bolu (with 3 documents)	973
 Book Review:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: Michael Reynolds: <i>Shattering Empires</i>	1033
Turkish Abstracts	1037
Abstracts	1044
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	1051
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	1054

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXVI

No. 277

December 2012

ANKARA - 2012